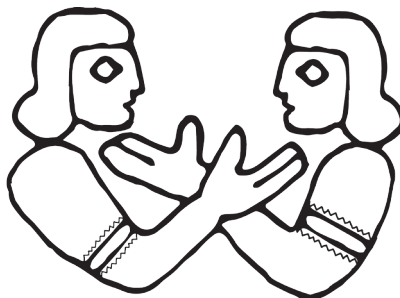

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ
Yayın No: 381

ISSN: 1300-6355

ARCHIVUM ANATOLICUM ANADOLU ARŞİVLERİ

Cilt: 18 | Sayı: 2 | Aralık | 2024

Ankara • 2024

Basım yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
10. Yıl Yerleşkesi Beşevler/ANKARA
Tel: 0(312) 231 66 55
Basım Tarihi

YAYININ ADI

Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri

YAYIN SAHİBİ

Prof. Dr. İrfan Albayrak, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ (BAŞ EDITÖR)

Prof. Dr. Leyla Murat Karakurt

EDITÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Öztürk
Öğr. Gör. Dr. Ali Osman Tiro, Araş. Gör. Nalan Buruldağ

YAYIN İDARE MERKEZİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü,
Atatürk Bulvarı, No. 45, 06100, Sıhhiye-ANKARA
(312) 310 3280 /1165-1022
archivumanatolicum@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

BASIM YERİ

Ankara Üniversitesi Basımevi
10. Yıl Yerleşkesi Beşevler/ANKARA
Tel: 0(312) 231 66 55
Basım Tarihi

Kapak: Leyla Murat Karakurt

ISSN: 1300-6355

İNDEKSLER VE BİBLİYOGRAFYA SERİLERİ

Dergimiz TR Dizin (ULAKBİM), MLA International Bibliography, ERIH PLUS, Index Copernicus (Master List), Ancient World Online (AWOL), Orientalia Keilschriftbibliographie, SciLit, ESJI (Eurasian Scientific Journal Index), Idealonline ve Biblioteca alan indeks ve bibliyografya serilerinde taranmaktadır.

ARCHIVUM ANATOLICUM DERGİSİ DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Selim Ferruh ADALI (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ayşegül AYKURT (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM (*Emekli*)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (*Emekli*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cahit GÜNBAĞCI (*Emekli*)
Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU (*Emekli*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cécile MICHEL (*CNRS Paris Üniversitesi*)
Prof. Dr. Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. F. Gül ÖZAKTÜRK (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (*Alman Arkeoloji Enstitüsü*)
Prof. Dr. Daniel SCHWEMER (*Würzburg Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aygül SÜEL (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ü. Fafıo TELATAR (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ömer KAHYA (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Derya YILMAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. András BÁCSKAY (*Pázmány Péter Catholic Üniversitesi*)
Dr. Gojko BARJAMOVIC (*Harvard Üniversitesi*)
Dr. Jan Gerrit DERCKSEN (*Leiden Üniversitesi*)
Dr. Agnete Wisti LASSEN (*Yale Üniversitesi*)
Dr. Oğuz SOYSAL (*Marburg Philipps Üniversitesi*)

SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fatma Sevinç ERBAŞI (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aygöl SÜEL (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Şafak BOZGUN (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Tülin CENGİZ (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ömer KAHYA (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gökhan KALMIŞ (*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ekin ÖYKEN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Okay PEKŞEN (*Ondokuz Mayıs Üniversitesi*)
Doç. Dr. Koray TOPTAŞ (*Gazi Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Bülent ŞENOCAK (*Yozgat Bozok Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Şenol YURDAKUL (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Dr. Faruk AKYÜZ
Dr. Sezer SEÇER FİDAN

İÇİNDEKİLER (Contents)

AŞKİT, Çağatay Antik Roma'da Günün Bölümleri <i>Parts of the day in Ancient Rome</i>	269
AYDIN, Murat Hitit Kanunlarında Ceza Tadilleri <i>Penalty Amendments in Hittite Laws</i>	289
AYYILDIZ, Sedef Hititlerde Kuş Falı ve Kuş Falını İcra Eden Görevliler Üzerine Bazı Gözlemler <i>Observations on Bird Oracles in Hittites and the Officials</i> <i>Performing Bird Oracles</i>	303
DİLEK, Yeşim Eski Mezopotamya'da Erken Hanedanlık ve Akad Dönemlerinde Kralların Dünya Hâkimiyeti İdeolojilerinin Tanrılarla Bağlantısı <i>The Connection of Kings Ideologies of World Domination with the Gods</i> <i>in the Early Dynastic and Akkadian Periods in Ancient Mesopotamia</i>	333
KAHVECİ, Gül Yeni Asur Devleti'nde Özel Mülkiyet ve Tarımsal Ekonomi: Anadolu'dan Ortaya Çıkan Tabletler Üzerinden Bir İnceleme <i>Private Property and Agricultural Economy in Neo-Assyria:</i> <i>A Perspective on Tablets from Anatolia</i>	361
KAYA, Murat Hristiyanlığın Erken Döneminde Roma Ordusunda Hristiyan Unsurların Teşekkülü <i>The Appearance of Christian Elements in the Roman Army</i> <i>in the Early Christian Period</i>	385
PELVANOĞLU, Tolga Hitit Devlet Teşkilatı'nda Şarap Büyüğü/GAL GEŞTİN <i>Chief of Wine in the Hittite State Organization</i>	415
TOPTAŞ, Koray Assyria-Egypt Relations from the Assyrian Perspective <i>Asur Perspektifinden Asur-Mısır İlişkileri</i>	453

TUNCER, Hasan Hititlerde Kraliyet Ailesinin Tören Giysiler <i>Ceremonial Dress of the Royal Family in the Hittites</i>	499
ÜNLÜ EFE, Fadime Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Bir Tanrı Sunusu Olarak “Lál” Bal <i>“LÁL” Honey as a God Offering in Hittite Cuneiform Texts</i>	525

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	269-288
----------------------------	------	------	---------

ANTİK ROMA'DA GÜNÜN BÖLÜMLERİ

Çağatay AŞKİT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02 Ekim 2024

Kabul: 31 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: October 2, 2024

Accepted: October 31, 2024

Öz

İnsanoğlunun ortak yaşam unsurlarından biri olan zamanın Eskiçağda hangi yöntemlerle hesaplandığı her dönem ilgi uyandıran konulardan biri olmuş, yıl, mevsim, ay, gün ve saat gibi zaman birimlerini hesaplamak için kullanılan gereçler ve yöntemler ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Nesnel ölçüm yöntemlerine dayanan bu birimlerin yanı sıra toplumların herhangi bir gereç kullanmadan, insan eylemlerinden yola çıkarak ya da çevresinde gerçekleşen doğa hareketlerini gözlemleyerek ölçtüğü zaman birimleri de bulunmaktadır. Eskiçağ toplumlarındaki gündelik dilin bir yansıması olarak vakitleri, diğer bir deyişle gündüz ve gecenin bölümlerini ifade eden çok sayıda ve birbirinden farklı sözcük bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Latince yazılmış antik kaynaklardaki günün bölümleriyle ilgili teorik tanımların çevirilerinin yapılarak Türkçeye kazandırılmasıdır. Bu amaçla M. Terentius Varro, C. Suetonius Tranquillus, Aulus Gellius, Macrobius, Censorinus, Isidorus ve Servius gibi yazarların eserlerindeki ilgili metinler karşılaştırılmış ve tanımlarda geçen sözcüklerle ilgili genel bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vakitler, mane, gallicinium, crepusculum, diluculum.

* Prof.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. askit@humanity.ankara.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6357-320X.

Parts of the day in Ancient Rome

Abstract

The methods of calculating time is considered to be an important element of the common life of human beings. Time measurement in the ancient societies has always been one of the subjects that have attracted interest. Therefore, the tools, such as calendar, clocks etc. and methods used to calculate the time units such as year, season, month, day and hour, have been examined in detail. In addition to these units based on objective measurement methods, there are also units of time that is measured by observing the movements of natural phenomena that take place around societies or according to their own actions. In ancient texts, we encounter many and different words expressing parts of the day and night as a reflection of the everyday language. The main purpose of this study is to translate the theoretical definitions about the parts of the day in ancient sources written in Latin into Turkish. For this purpose, the relevant passages in the works of authors such as M. Terentius Varro, C. Suetonius Tranquillus, Aulus Gellius, Macrobius, Censorinus, Isidorus and Servius have been compared and general information has been given about the terms that were used in these temporal definitions.

Keywords: *Parts of the day, mane, gallicinium, crepusculum, diluculum.*

Eskiçağda zaman ölçümü ve takvim, üzerinde çokça çalışılmış konulardan biridir. Yıl, ay, gün, saat gibi zaman birimlerinin bilinçli ve nesnel olarak hesaplanması ve bu hesaplamalarda kullanılan yöntemlerin yanı sıra su saati ve güneş saati gibi gereçler konusunda da Türkiye’de ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır¹. Öte yandan kesin ve nesnel ölçüm metotlarına dayanmayan ve Eskiçağ toplumlarındaki gündelik dilin bir

¹ Eskiçağda kronoloji ile ilgili genel bilgiler için bk. Bülent İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, (Ankara: TTK, 1997), 17-23; Roma takvimi için bk. Çiğdem Dürüşken, “Roma’da Takvim” *Cogito 22 Takvim: Zamanın Haritası*, (2000): 101-111; Ekin Öyken, “Fasti’nin Açtığı Pencereden Roma Takvimine Bakış” *Sosyoloji Dergisi* 26 (2013/1): 191-212; Mustafa Hamdi Sayar, “Eskiçağda Zaman Kavramı ve Takvim” A.V. Çelgin ve N.E. Akyürek Şahin (Ed.) *Eskiçağ Yazıları 9*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 17-49. Barış Salman, *Eskiçağ’da Güneş Saatleri*, (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2007); Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI)*, *Roma Takvimi ve Festivaller*, çeviren ve yorumlayan A. Coşkun Abuagla, YKY, 2016; A.Coşkun Abuagla, *Roma Takvimi: “Fasti” ve Antik Kaynaklar Işığında Roma Takvimine Göre İlk Altı Ayda Kutlanan Festivaller*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2017).

yansıması olarak gündüz ve gecenin bölümlerini ifade eden çok sayıda farklı sözcüğün de karşımıza çıktığı görülmektedir. Örneğin Mari Mektupları'nda geçen ve günün çeşitli bölümlerini içeren sözcükler sayı ve çeşitlilik bakımından dikkat çekicidir². Asur tüccarlarının mektuplarında bu kadar ayrıntılı bir bölümlenme bulunmamakla birlikte sabah erken ve gece geç vakitleri ifade eden sözcükler yer almaktadır.³ İS 2. yüzyılda yaşamış olan Yunan hatip ve sözlük yazarı Iulius Pollux'un *Onomastikon* adlı eserinde verdiği liste, Yunancadaki gündüz ve gece bölümlerini ifade eden sözcüklerin çeşitliliğini gözler önüne sermektedir.⁴ Ludolph Dissen, Homeros ve Homeros sonrası dönemde Yunan yazınında geçen vakitleri incelemiş, farklı sözcükleri ortaya çıkarmış⁵ ve benzer sözcüklerin Latince de yer aldığını göstermiştir.

Bu çalışmanın amacı Latince yazılmış antik kaynaklarda, özellikle günün bölümlerini ele alan ve bunlarla ilgili teorik tanımlar yapan metinlerin çevirilerinin yapılarak Türkçeye kazandırılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda gündüz ve gecenin bölümlerine ilişkin doğrudan bilgiler verdiği saptanan Marcus Terentius Varro, C. Suetonius Tranquillus, Aulus Gellius, Macrobius, Censorinus, Isidorus ve Servius gibi yazarların eserleri taranmış, ilgili bölümler saptanmış ve çevirileri sunulmuştur.

Romalılarda gün ve gündüz için aynı sözcük (*dies*) kullanılmıştır. Bu nedenle Romalı yazarlar güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süre yani gündüz için *dies naturalis*, hem gündüz hem de geceyi içeren bir takvim günü için ise *dies civilis* terimini kullanmışlardır.⁶ Censorinus'un da belirttiği gibi bir takvim günü on ikisi gece, on ikisi de gündüz olmak üzere 24 saate ayrılmış, ancak bu ayırım güneş saatinin İÖ 3. yüzyılda Roma'ya

² Jean Robert Kupper, "Les différents moments de la journée, d'après les textes de Mari", Ö. Tunca / D. Deheselle (ed.) *Tablettes et images aux pays de Sumer et d'Akkad. Mélanges offerts à M. H. Limet*, (Liege: 1996); 79-86. Kupper'in yazısında geçen vakitleri bir araya toplayan Cécile Michel, "The Day Unit within the Old Assyrian Calendar" Şevket Dönmez (ed.) *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), 218'de bunları şöyle sıralamıştır: *šihṭum* "gün doğumu", *muštertum* "sabah erken, uyanma zamanı", *šêrum šêramma* "sabah erken", *kašâtum* "sabah, sabah serinliği", *šertum* "sabah", *umum mašil* "öğle", *muštalum* "öğle, öğleden sonra", *lilâtum* "akşam", *kinsigum* "geç öğleden sonra", *naptanum* "akşam yemeği vakti", *qablîtum* "gece yarısı".

³ Michel, "The Day Unit", 218.

⁴ Eserde yer alan gündüz bölümlerinden bazıları (*Onom.I.68-69*): περίορθρος, ὀρθρος, ἡώς, πρωί, μεσημβρία, δείλη, ἑσπέρα; gece bölümlerinden bazıları (*Onom.I.70-72*): περί πρώτην νύκτα, μέσαι νύκτες, λυκαυγής, ἀλεκτρούων ἄδόντων.

⁵ Ludolph Dissen, "De partibus noctis et diei et divisionibus veterum", Fr. Thiersch, F.G. Welcker ve K.O. Müller (ed.) *Kleine. lateinische und deutsche Schriften von Ludolph Dissen*, (Gottingen: Druck und Verlag, 1839), 127-150.

⁶ Censorinus, *DN*. 23.

getirilmesiyle başlamıştır. Plinius ve Aulus Gellius bu tarihten önce saat kullanılmadan, güneşin pozisyonuna göre belirli vakitlerin dile getirildiğini aktarmışlardır.⁷ Günün bölümlerini ele alan metinlere geçmeden önce günün başlangıç noktasının belirlenmesine yönelik Eskiçağ toplumlarının farklı uygulamaları ile ilgili anlatılara yer veren Latince kaynaklara değinmek yararlı olacaktır. Bu kaynaklardan ilki İS 1.yüzyılda yaşamış olan, *Historia Naturalis* adlı eserin yazarı Yaşlı Plinius'tur ve eserinde bu konu hakkında şunları söylemiştir (2.79.1):

Bu bir günlük süreyi farklı toplumlar farklı biçimde hesaplamışlardır. Babilliler güneşin iki kez doğuşu arasında geçen süreyi, Atinalılar ise güneşin iki kez batışı arasındakini, Umbrialılar öğlenden bir sonraki öğlene kadar geçen zamanı, sıradan insanların tamamı ise gün doğumu ile batımı arasındaki zamanı temel alır. Romalı rahipler ve resmi olarak günü belirleyen görevliler, Mısırlılar ve Hipparchus da dâhil olmak üzere, bir gece yarısından sonraki gece yarısına kadar geçen süreyi bir gün olarak kabul ederler.

M. Terentius Varro'nun (İÖ 1.yy.) dolaylı olarak ve fragmanlar halinde günümüze ulaşmış *Antiquitates Rerum Humanarum et Divinarum* adlı eserinden, Aulus Gellius (İS 2.yy) ve Macrobius'un (İS 5.yy) yaptıkları ve birbiriyle son derece uyumlu olan alıntıda da⁸ Eskiçağ toplumlarının günün başlangıcını nasıl hesapladıkları aktarılmaktadır. Varro'dan yapılan alıntının Plinius'un yazdıklarından farkı, Mısırlıların hesaplama yönteminden bahsetmemesi ve Romalıların bir gece yarısından sonraki gece yarısına kadar geçen süreyi bir gün olarak tanımladıklarına ilişkin kanıtların sunulmasıdır. Bu kanıtlar şunlardır:

- 1) Roma dini törenlerinden gece yapılanların bir sonraki gün için geçerli olması, örneğin *magistratus*'un görevine başlayabilmesi için gece yarısından sonra kuş falına bakıp (auspicium) aynı gün öğlene kadar gereğini yerine getirmesi
- 2) Roma kent sınırlarından bir gün boyunca uzakta olmaları yasak olan halk temsilcilerinin gece yarısından sonra kentten ayrılıp, ertesi gece yarısından önce kente dönmeleri durumunda bu kuralı çiğnememiş kabul edilmeleri;
- 3) 12 Levha kanunlarında yer alan bir evlilik türündeki hesaplamanın gece yarısında son bulmasıdır.

Aulus Gellius'un yazdıkları, farklı toplumlarda kabul edilen günün başlangıç noktalarına ilişkin bilgi vermesinin yanı sıra, içinde geçen

⁷ Plin. *HN*. 7.212; Gell. *NA*. 17.

⁸ Gell. *NA*. 3.2; Macr. *Sat*. 1.3, 2-9.

vakitlerin Roma kamu ve sosyal yaşamındaki karşılıklarına ilişkin örnekleri de içermektedir: (NA.3.2):

Gecenin üçüncü, dördüncü ya da başka bir saatinde doğanların doğum gününün hangi gün olduğu, bir önceki günün mü yoksa sonraki günün mü sayılması gerektiği sıkça sorulur. Marcus Varro günler ile ilgili yazdığı Res Humanae kitabında şöyle der: “Bir gece yarısından sonraki gece yarısına kadar olan 24 saat içinde doğmuş insanların doğum gününün aynı olduğu söylenir.” Görünen o ki, Varro bu sözleriyle gün belirlemesini, güneşin batışıyla gece yarısı arasında doğan bir kişinin doğum gününün, gece başlamadan önceki gün olacak biçimde ayırmıştır, öte yandan gecenin son altı saatinde doğan kişinin doğum gününü, o gecenin sonundaki gün olarak belirlemiştir.

Bununla birlikte Varro aynı kitapta, Atinalıların bunu farklı biçimde hesap ettiklerini, güneşin batışı ile sonraki güneş batışı arasında geçen süreye bir gün dediklerini söylemiştir. Babillilerin de farklı biçimde, güneşin doğuşu ile bir sonraki güneş doğuşu arasında geçen tüm süreyi bir gün olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Oysa Umbria’da pek çok kişi bir öğlenden diğer öğlene kadar olan zamana tek ve aynı gün dermiş. Varro bunu saçma olarak nitelendirir. Zira Umbrialılara göre ayın ilk günü öğlen (altıncı saatte) doğmuş birinin doğum günü, hem ayın ilk günü hem de ikinci gününün öğlene kadar olan zamanı gibi görünecektir. Çok sayıda kanıt, Roma halkının Varro’nun dediği gibi gece yarısından sonraki gece yarısına kadar geçen süreyi bir gün olarak hesapladıklarını gösterir. Roma dini törenlerinin bir kısmı gündüz bir kısmı da gece olur, ancak gece olanlar sonraki günler için geçerlidir, geceler için değil. Buna göre sonraki gecenin altıncı saatinde olan törenlerin o gecenin şafağıyla başlayan gün içinde tamamlanması gerekir. Ayrıca kuş falına (auspicium) bakma geleneği ve merasimi de aynı hesaplama yönteminin olduğunu gösterir. Zira aynı gün içinde kuş falına bakmak ve fala baktıkları işi tamamlamak zorunda oldukları için, magistratus’lar gece yarısından sonra kuş falına bakarlar ve öğleden sonra güneş tepedeyken o işi yerine getirirler⁹, böylece aynı gün içinde kuş falına bakıp, falına baktıkları işi tamamladıkları kabul edilir. Ayrıca bir günden uzun süre Roma’dan ayrılmaları yasak olan halk temsilcileri gece yarısından sonra kentten ayrılıp, ilk meşalenin yanmasından sonra (prima fax), ancak bir sonraki gece yarısından önce döndüklerinde, bir gün boyunca uzaklaşmış kabul edilmezler. Zira gecenin altıncı saatinden önce dönmüş oldukları için günün bir bölümünde Roma’da bulunmuşlardır.

⁹ Hangi iş için fala bakıldıysa, o işin tamamlanması gerekir.

Hukuk danışmanı Quintus Mucius Scaevola'nın da sürekli şöyle dediğini okudum: Ocak ayının ilk günü evlilik amacıyla bir adamla birlikte yaşamaya başlayan bir kadın, sonraki Aralık ayının 29'unu doldurmadan önceki gün ayrılmışsa, resmi olarak kocasının hâkimiyetine girmemiş. Çünkü 12 Levha Kanunlarının kocanın hâkimiyetine girmek için [bir yıl boyunca] kocasından ayrı olmamayı zorunlu kıldığı üç gecelik süre tamamlanamamış. Zira sonraki üçüncü gecenin son altı saati ayın ilk gününe, yani sonraki yıla aitmiş."

Aulus Gellius'un metni ve onunla çok benzer olan Macrobius'un metni dışında Sevilleli Isidorus da (İS 6.-7.yy.) bu konuda bazı bilgiler vermiştir.¹⁰ Mısırlıların günü gece yarısından başlattığını belirten Plinius'tan farklı olarak, Mısırlıların günü güneşin batımından başlattığını, Perslerin ise gün doğumunu başlangıç olarak aldığını söylemiştir. Bede ise (İS 8.yy) Musevilerin ve Keldanilerin de Persler gibi gün doğumunu günün başlangıcı olarak kabul ettiğini belirttikten sonra, Atinalıların da Umbrialılar gibi öğleni günün başlangıcı olarak aldıklarını ekler.¹¹ Görüldüğü üzere antik kaynaklar Eskiçağ toplumlarındaki günün başlangıç noktasıyla ilgili birbirinden farklı bilgiler vermektedirler, ancak Romalıların günü gece yarısından başlattıkları konusunda hepsi hemfikirdir. Bununla birlikte yazmış olduğu karşılaştırmalı yaşam öyküleriyle tanınan Plutarkhos, Romalıların günün başlangıcı olarak gece yarısını seçmelerinin nedeni ile ilgili olarak şu olasılıkları dile getirmiştir:¹²

- 1) Roma devletinin, özünde askeri düzen üzerine kurulu olması ve askeri seferlerde meselelerin birçoğunun gece ele alınması;
- 2) Güneşin doğuşuyla birlikte eyleme geçilecek işlerin hazırlığına gece başlanması;
- 3) Akşam vaktinin birçok insan için önemli işlere son verme zamanı olması nedeniyle gece yarısını başlangıç olarak kabul etmenin mantıklı görünmesi;
- 4) Güneşin doğuşunu ya da batışını başlangıç olarak belirlemek yerine, gece yarısının başlangıç olarak seçilmesinin daha avantajlı olması.

Gün içindeki kesin bir saati değil de, belirli zaman dilimini ifade eden vakitler konusunda gerek antik gerek modern kaynaklar kullanılan kavram ve sözcüklerin Roma'da güneş saatlerinin kullanılması öncesine

¹⁰ Isid. *Etym.*5.30.4

¹¹ Bede, *De temporum ratione*, 288.

¹² Plut. *Quaest.Rom.* 284.

dayandığını belirtmektedirler.¹³ Vakitleri ifade eden sözcükleri ele alan Latince metinlerden ilki M. Terentius Varro'nun (İÖ 116-27) *De lingua Latina* eserinde yer almaktadır. Önce gündüzün, ardından gecenin bölümlerini açıkladığı bu bölümde Varro, sırasıyla gündüz/gün (dies), öğle/gün ortası (meridies), sabah (mane), gün sonu (suprema), alaca karanlık (crepusculum), gece (nox), akşam (vesper) sözcüklerinin kökenlerini açıklamıştır. Bazılarının Yunanca karşılıklarını da vermiştir. Son olarak *nox intempesta* sözcüğünü akşam ve şafak arasındaki zaman dilimi olarak açıklamıştır. Varro'nun akşam ve şafak arasında geçen süreyi tek bir vakit olarak değerlendirdiği, diğer yazarların kullanmış olduğu farklı sözcükleri de *nox intempesta*'nın eş anlamlıları olarak gördüğü söylenebilir. Günün bölümlerini açıkladığı ve sözcüklerin kökenleri ile ilgili bilgi verdiği metin şöyledir (*De lingua Latina* 6.4-7):

Güneşin iki türlü hareketi vardır. Biri Yunanların *Dia* dedikleri *Iuppiter*'in yönlendirmesiyle hareket eden gökyüzüyle birlikte, doğudan batıya geldiği zamandır. Bu nedenle bu zaman dilimi¹⁴ bu tanrıdan yola çıkarak *dies* olarak adlandırılmıştır. **Meridies** ise *medius dies*'ten (gün ortası) gelir. Eskiler bu sözcükte *r* harfini değil *d* harfini (*medidies*) kullanırlardı. Bunu *Praeneste*'deki bir güneş saatinde yer alan bölümlemede gördüm. Saatlerin güneş ışığında görülmesi nedeniyle buna *solarium* denilmiştir. Ayrıca *Cornelius*'un¹⁵ *Basilica Aemilia* ve *Fulvia*'da gölgelik bir yere konumlandığı su saati de vardır. Gündüzün başlangıcı **mane**'dir. Zira eskilerin iyi olan bir şeye *manus* dediklerini saymazsak, o andan itibaren gün doğudan sızmaya (*manat*) başlar. Yunanlar da bu tür bir batıl inançtan yola çıkarak sürekli "iyi ışık" (*φῶς ἀγαθόν*) derler.

Suprema günün sonudur ve *superrimus*'tan gelir. 12 *Levha Kanunları* bu zaman diliminin güneşin batışı olduğunu söyler. Ancak sonradan *Plaetoria Yasası* bu zamanın *praetor*'un *comitium*'da toplantının sonunu *suprema* diye ilan ettiği zaman olmasını buyurmuştur. Ardından *creperum* (belirsiz) sözcüğünden türeyen **crepusculum** (alaca karanlık) zamanı gelir. Bu sözcük *Sabinler*den alınmıştır. *Amiternum*'dan gelen ve günün o vaktinde doğmuş olan kişilere *Crepusci* denilmesinin nedeni budur. Tıpkı *Reatinum*

¹³ J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1879), s.253; Hugo Blümner, *Die römischen Privatalthertümer*, (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1911), s.373; W.Sontheimer "Tageszeiten" *RE* IV A2, 8 (1932) içinde: 2020-2023; F.K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, (Leipzig: J.C.Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911), s.163.

¹⁴ Güneşin doğudan batıya kadar olan hareketi.

¹⁵ P. Cornelius Scipio Nasica Corculum *ensor* olduğu İÖ 159 yılında M. Popilius Laenas ile birlikte Roma'daki ilk su saatini faaliyete geçirmiştir.

bölgesinde günün ilk ışığında doğanlara *Lucii* denildiği gibi. *Crepusculum* belirsiz demektir. Bu nedenle belirsiz konulara *dubiae creperae* denir. Çünkü *crepusculum* birçok kişi için henüz gündüz mü yoksa gece mi olduğu belirsiz olan zaman dilimidir.

Nox (gece) sözcüğü kullanılır, çünkü *Pacuvius*'un dediği gibi:

“Güneş olmadan her şey kaskatı buz kesilir.”

Yunancadaki *vóç* sözcüğünden gelmesi dışında, *nox* zarar verdiği için (*nocet*), böyle denmiştir. İlk yıldız ortaya çıktığında (Yunanlar buna *ἑσπερον*, bizimkiler ise *Plautus*'un şu dizesindeki gibi *Vesperugo* derler:

“*Ne Vesperugo* (akşam yıldızı) *ne de Vergiliae* (Ülker) *batat*.”

Bu zamana Yunancada *ἑσπέρα*, Latince de ise *vesper* denir. Tıpkı aynı yıldıza güneşin doğumundan önce *iubar*¹⁶ (şafak yıldızı) denmesi gibi.

Akşam ve şafak arasında geçen zamana *nox intempesta* denir. *Cassius*'un *Brutus* adlı eserinde *Lucretia*'nın dediği gibi,

“gecenin köründe evimize geldi.”

Aelius intempesta'nın hiçbir iş görülmediği zaman dilimi olduğunu söylerdi. Bazıları da bunu *concupium* olarak adlandırdılar, çünkü aşağı yukarı herkesin yatağında olduğu bir zamandır. Bazıları da herkes yatağında olunca sessizlik olmasından dolayı *silentium noctis* olarak adlandırdılar. *Plautus*'un *conticinium* derken kastettiği gibi, çünkü şöyle yazmıştır:

“Göreceğiz, gerçekleşmesini isterim.

Sessizlik vakti tekrar gel.”

Varro'dan sonra vakitlerle ilgili bilgi veren diğer bir antik kaynak, biyografi yazarı C. Suetonius *Tranquillus*'un *De Anno Romanorum* (Roma Yılı Hakkında) adlı eseridir.¹⁷ *Isidorus*'un *De natura rerum* adlı eserinde yaptığı alıntılar sayesinde günümüze ulaşan günün bölümleriyle ilgili parçalarda *Suetonius*'un öncelikle gün ve gündüz sözcükleri arasındaki ayrıma dikkat çektiği, ardından gündüz ve gecenin bölümlerine ayrı ayrı değindiği görülmektedir. Gündüzün bölümlerini tıpkı *Varro* gibi sabah

¹⁶ *Varro iubar* için aynı eserin diğer bir yerinde şöyle demektir (7.76): “Sabah yıldızına (*lucifer*) *iubar* denir... Bu yıldızın görünmesi gecenin sonlanmaya yakın olduğuna işaret eder.”

¹⁷ *Augustus Reifferscheid* (ed.), *C. Suetonii Tranquilli prater Caesarum Libros Reliquiae*. Lipsiae, B.G. Teubner, 1860'ta *Suetonius*'un günümüze ulaşmamış eserlerinden kalanların yanında *De Anno Romanorum* eserine ait parçalar da bir araya getirilmiştir.

(mane), öğlen (meridies) ve gün sonu (suprema) olarak saymış, ancak bunları açıklarken herhangi bir neden belirtmeden ya da doğrusunun ne olduğunu söylemeden “yanlış biçimde” anlamına gelen *abusive* zarfını kullanmıştır. Gecenin bölümlerini sayarken ise Varro’dan farklı olarak sessizlik vakti (conticinium) ve gecenin körünün (intempesta) farklı zaman dilimleri olduğunu söylemiş, bunun yanında horoz ötümü¹⁸ (gallicinium), sabah alaca karanlığı/tan (crepusculum matutinum), şafak¹⁹ (diluculum) ve onun eş anlamlısı olarak *aurora* vakitlerini eklemiş, yatsı vaktine ise (concupium) yer vermemiştir. *Nox*, *crepusculum*, *conticinium* ve *gallicinium* sözcüklerinin kökenlerini şöyle açıklamıştır:

Gündüz (dies) güneşin var olduğu zamandır. Gün sözcüğü (dies) genellikle iki şekilde kullanılır. Doğru kullanımı güneşin doğuşundan, tekrar doğana kadar, yanlış olan ise güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süredir. Günün gündüz ve gece olmak üzere iki bölümü vardır. Gün 24 saatten, gündüz ise 12 saatten oluşur. Gündüzün bölümleri yanlış bir biçimde üç tanedir: mane, meridies ve suprema. Bazıları günün başlangıcını güneşin doğuşundan, bazıları ise güneşin batışından itibaren hesaplarlar. Zira Keldaniler güneşin doğuşundan itibaren günü başlatırlar ve bütün bu süreyi tek bir gün olarak adlandırırılar. Mısırlılar ise günü geceden başlatıp ertesi gecenin başlangıcına kadar sürdürürler. Romalılar ise günün gece yarısından başlamasını ve gece yarısında sonlanmasını isterler.”²⁰

...

Gece güneşin olmadığı zamandır. Güneşin batışından tekrar doğuşuna kadar geçen süredir. Biz hava karardığında gece olduğunu söyleriz. Gece (nox) gözlere zarar vermesi nedeniyle nocere (zarar vermek) sözcüğünden gelmektedir. Gecenin yedi bölümü vardır: alaca karanlık (crepusculum), akşam (vesperum), sessizlik vakti (conticinium), gecenin körü (intempestum), horoz ötümü (gallicinium), tan (crepusculum matutinum), şafak (diluculum). Crepusculum belirsiz olan şeyler için kullandığımız muğlak (creper) sözcüğünden

¹⁸ Ömer Asım Aksoy ve Ayla Bayaz (ed.), *Derleme Sözlüğü*, C. VII (Ankara, TDK Yayınları, 1993), 2412’de horoz ötümü sözcüğü “sabaha karşı horozların ötmeye başladığı zaman” olarak tanımlanmıştır ve sözcüğün Sücüllü, Yalvaç-Isparta civarında kullanıldığı belirtilmiştir. Aynı eserde bk. “horazönü” (s.2410) ve “horuz mañı” (s.2415).

¹⁹ Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Türkçe Sözlük’teki “şafak” maddesinde “güneş doğmadan az önce beliren aydınlık” açıklaması dikkate alınarak çeviride “şafak” sözcüğü kullanılmıştır (bk. İsmail Parlatır et al. (ed.) *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı. (Ankara: TDK Yayınları, 1998), 2065.)

²⁰ Gündüz ile ilgili Latince metin için bk. Augustus Reifferscheid (ed.). *C. Suetonii Tranquilli*, 149-153.

gelir. Havanın aydınlıkla karanlık arasında olmasıdır. *Vesperum* aynı adı taşıyan yıldız görüldüğünde olur. *Conticinium* ise herkes sustuğu zaman. Zira *conticescere* susmak anlamına gelir. *Intempesta* herhangi bir şey yapmanın mümkün olmadığı ve her şeyin sessizliğe bürüldüğü can sıkıcı bir zamandır. *Gallicinium* ise ışığın yaklaştığını haber veren horozlardan adını alır. *Crepusculum matutinum* ise gecenin sonlanması ile gündüzün gelişi arasındaki zamandır. (*Diluculum* sanki gündüzün küçük ışığı artık belirirken olur. Buna güneşten önce gelen *Aurora* da denir.)²¹

İS 2. yüzyılda yaşamış olan hatip Marcus Cornelius Fronto, İS 143 yılında yazdığı bir mektupta,²² Napoli'nin iklim şartlarını İtalya yarımadasındaki diğer bölgelerle kıyaslarken hava sıcaklıklarını günün bölümlerine göre değerlendirmiştir. Fronto'nun aktardıkları arasında Varro ve Suetonius'tan farklı olarak gece yarısı (*media nox*) ve öğleden önce (*antemeridies*) yer almaktadır. Suetonius gibi Fronto da, horoz ötümü (*gallicinium*), sessizlik vakti (*conticinnium*), tan vakti (*matutinum*) ve şafak (*diluculum*) sözcüklerine yer verdiği, bunun yanı sıra öğleden sonrayı şiirsel bir biçimde güneşin batıya doğru yönelmesi biçiminde ifade ettiği görülmektedir. Yatma vakti/yatsı (*concupia*) ile gecenin körünü (*intempesta nox*) ise eş vakitler olarak değerlendirmiştir.

Napoli'de hava ...gece yarısı (media nox) Laurentia'da olduğu gibi ılıktır, ancak horoz ötümünde (gallicinium) Lanuvium'daki gibi serin olur. Sessizlik vakti (conticinnium), tan (matutinum) ve şafak vakti (diluculum) güneşin doğuşuna kadar özellikle de Algidus'taki gibi çok soğuk olur. Ardından öğleden önce (antemeridie) Tusculum gibi açık ve güneşli, öğlen (meridies) Puteolum gibi çok sıcak olur. Ancak güneş yikanmak için Oceanus'a doğru ilerlediğinde nihayetinde hava Tibur'daki gibi daha ılık olur. Hava akşam (vespera) ve yatsı (concupia nocte) boyunca, Cato'nun deyimiyle gecenin ilerleyen saatlerinde (intempesta nox), aynı biçimde kalır.

Günün bölümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi veren diğer bir kaynak ise İS 3. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Censorinus'un *De Die Natali*, (24.3) eseridir. Censorinus'un günün bölümleri hakkında yazdıklarında günün bölümlerini ifade eden sözcüklerin arttığı görülmektedir. Varro, Suetonius ve Fronto'da yer alan gün bölümlerine ek olarak gece yarısından sonra (*de media nocte*), öğleden sonra (*de meridie*), önceden Roma'da ilk meşalenin yandığı vakit (*prima face*) denen, kandillerin yanma vakti (*luminibus accensis*) ve son olarak gece yarısına doğru (*ad mediam noctem*) vakitleri

²¹ Gece ile ilgili metin için bk. Augustus Reifferscheid (ed.). *C. Suetonii Tranquilli*, 159-160.

²² Fronto, *Epistulae ad M. Caesarem et invicem*, 2.11.3.

yer almıştır. Bunun yanı sıra Suetonius ve Fronto'da yer alan tan (*matutinum*) vakti yerine *ante lucem* sözcüğü kullanılmıştır. Sözcüklerin kökenleri konusunda diğerlerinden farklı bir görüş dile getirmemiştir:

Gündüz ve gecenin değişik biçimde belirlenmiş ve kendine has özelliklerine göre ayrılıp isimlendirilmiş çok sayıda zamanı vardır. Bu zamanlar kadim ozanların farklı farklı yerlerde yazdıklarından bulunmuştur. Bunların tamamını sırasıyla açıklayacağım. Gece yarısı (media nox) ile başlayayım. Çünkü gece yarısı Roma gününün başlangıç ve bitiş zamanıdır. Ondan bir sonraki ve en yakın olan zamana gece yarısından sonra (de media nocte) denir. Sonraki zamana da horoz ötümü (gallicinium) adı verilir. Çünkü horozlar bu vakitte ötmeye başlar, ardından gelen zamana sustukları için sessizlik vakti (conticinium) denir. Ondan sonra tan (ante lucem) gelir ardından da güneş henüz doğmadığı halde hava aydınlandığı için şafak (diluculum) vakti olur. Şafağın hemen ardından gelen zamana, güneş doğuşuyla ışık da görüldüğü için sabah (mane) denirdi. Bundan sonra kuşluk/öğleye doğru (ad meridiem) gelir, sonra gün ortasına verilen ad olan öğle (meridies), ardından ikindi/öğleden sonra (de meridie), ardından da gün sonu (suprema) gelir. Gerçi pek çoğu suprema adının batışından sonra güneşin sonu olduğu için verildiğini düşünse de, 12 Levha Kanunlarında şöyle yazdığı için verilmiştir: "Güneşin batışı son zaman (suprema tempestas) olsun. Ancak sonradan halk temsilcisi M. Plaetorius bir halk oylaması yapmış ve şu yazılmıştır: "Şu anki kent praetor'u ve ondan sonrakiler, gün sonuna kadar (ad supremam), yanında iki lictor bulundurma hakkına sahip olsun, güneş batana kadar yurttaşlar arasında tanınsın." Gün sonunu akşam (vespera) izler. Plautus'un Vesperugo, Ennius'un Vesper, Vergilius'un Hespera dediği o yıldızın doğmasından öncedir. Sonraki zamana alaca karanlık (crepusculum) denir. Bu isim belki de şu nedenle verilmiştir: belirsiz meselelere creper (muğlak) denir ve crepusculum denilen zamanda da gündüz mü gece mi olduğu belirsizdir. Crepusculum'dan sonra, bizim kandillerin yanması (luminibus accensis), eskilerin ise ilk meşalenin yanma vakti (prima face) dedikleri zaman gelir. Sonra yatağa gidildiği için yatsı/yatma vakti (concupium) gelir. Hemen ardından hiçbir şeyin yapılmadığı vakit olan intempesta nox, sonrasında ise gece yarısına doğru (ad mediam noctem) gelir. Ve sonra yeniden gece yarısı (media nox) gelir.

Ambrosius Theodosius Macrobius (İS 4.yy.), oğlu için birçok alandan bilgileri derlediği *Saturnalia* adlı eserinde (1.3.12) günün bölümleri konusuna da değinmiştir. Vakitleri ifade eden bazı sözcüklerin kökenlerine ilişkin açıklamalarının Varro'nun açıklamalarıyla benzer olduğu görülmektedir. Öte yandan Censorinus'tan farklı olarak gece yarısı yerine

gece yarısı dönümü (*media noctis inclinatio*) sözcüğünü kullanmış, kandillerin yanma vaktine (*luminibus accensis*) değinmeyip, eskilerin kullandığı biçim olan *prima face*'yi tercih etmiştir. Ayrıca öğleden sonra vaktini çıkarıp gün batımını (*tempus occiduum*) eklemiş, tan (*ante lucem*), akşam alaca karanlığı (*crepusculum*) ve gece yarısına doğru (*ad mediam noctem*) vakitlerine ise yer vermemiştir. Sabah (*mane*) vaktini diğer yazarlara göre kısa tutmuş, sonra gelen zaman için kuşluk vakti olarak Türkçeye çevirilen *ab mane ad meridiem* sözcüğünü kullanmıştır:

Günün bölümleri şöyledir: Günün ilk vaktine gece yarısı dönümü (mediae noctis inclinatio) denir. Sonra horoz ötümü (gallicinium), ardından da horozların sustuğu ve insanların halen uykuda olduğu sessizlik vakti gelir (conticinium). Ardından şafak vakti (diluculum) gelir. Bu günün ağarmaya başladığı zamandır. Ardından gün aydınlandığında sabah (mane) olur. Mane denmesinin nedeni ya ışık kaynağının yeraltından, yani Man'ların meskeninden, yükselmeye başlamasıdır ya da bana göre daha doğru olanı, iyi alamet için kullanılan bir kelime olmasıdır.²³ Zira Lanuviumlular mane sözcüğünü hayra işaret anlamında kullanırlar, tıpkı bizim immane sözcüğünü bunun tersi olarak kullandığımız gibi. Örneğin inmanis belua (korkunç/aşağılık yaratık) ya da inmane facinus (iğrenç suç) ve bu türden hayırlı olmayan diğer ifadelerdeki gibi.

Ardından kuşluk vakti (ab mane ad meridiem) gelir. Gün ortasına meridies denir. Bu andan itibaren sonraki vakte gün batımı (tempus occiduum) denir ve kısa bir süre sonra gün sonu (suprema tempestas) gelir. Bu günün en son anıdır. Tıpkı 12 Levha kanunlarında ifade edildiği gibi "SOLIS OCCASUS SUPREMA TEMPESTAS ESTO" "Güneşin batışı son vakit olsun"²⁴. Ardından akşam (vespera) gelir. Vespera sözcüğü Yunanlardan alınmıştır, çünkü Akşam yıldızı olan Hesperus'tan yola çıkarak ἠσπέρα derler. Dolayısıyla İtalya'ya da Hesperia denir, çünkü batıda yer alır. Bundan sonraki vakte ilk meşale (prima face) denir, sonra yatma vakti (concupium), sonra da gecenin körü (intempesta [nox]) olur. Bu vakit herhangi bir iş yapmak için uygun değildir. Bir Roma takvim gününün Romalılar tarafından bölümlenmesi bu biçimdedir. Bu nedenle normalde ertesi gün başlama geleneği olan Saturnalia Bayramlarında kuş falına bakma, geceleyin, gece yarısı başladığı zaman, olacaktır.

²³ Varro *Ling.* 6.2.4'te arkaik Latince kullanılan ve iyi anlamına gelen *manus* sıfatından bahsetmektedir. Ölülerin ruhları için kullanılan *Manes* sözcüğünün kökeninin de bu olabileceği dile getirilmiştir.

²⁴ Büyük olasılıkla gün batımından önce resmi işlerin tamamlanması gerektiğini belirten yasa maddesi.

Marius/Maurus Servius Honoratus (İS 4.yy.), Vergilius'un *Aeneas* destanına yaptığı bir yorumda (2.268) Varro'nun vakitlere ilişkin yaptığı bölümlenmeden bahseder. Varro'nun gece vakitlerini akşam (*vespera*), sessizlik vakti (*conticinium*), gece yarısı²⁵ (*intempesta nox*), horoz ötümü (*gallicinium*), şafak (*lucifer*), gündüz vakitlerini ise sabah (*mane*), gün doğumu (*ortus*), öğle (*meridies*) ve gün batımı (*occasus*) olarak saydığını belirtir. *Crepusculum* sözcüğünün Varro'nun açıkladığı gibi belirsiz, muğlak anlamına gelen *creper* sözcüğünden geldiğini, bu nedenle hem sabah hem de akşam alaca karanlığı ile ilgili olabileceğini, ancak kullanım açısından ozan Statius'un da bir dizesinden örnek vererek *tan* (*matutinum*) ile ilgili olduğunu belirtir. Burada dikkat çeken nokta diğer yazarların sabah horozların ötüşü ardından gelen sessizlik vakti olarak tanımladıkları *conticinium* sözcüğünün akşam, alaca karanlık sonrası sessizlik vakti olduğunu belirtmesidir.

Servius başka bir yorumunda diğer yazarların farklı bir vakti belirtmek için kullandığı *intempesta nox* sözcüğü ve kökeni üzerinde durmuş, bu sözcüğün gece yarısını ifade ettiğini açıklamış ve gecenin yedi bölümden oluştuğunu belirtmiştir. Öte yandan Servius'un burada yaptığı vakit diziliminin bir öncekinden farklı olduğu görülmektedir (3.587):

Nox intempesta media hiç de karışık bir ifade değildir. Gece yarısı için "intempesta" sözcüğü kullanılmıştır. Intempesta sözcüğü faaliyetsiz ve zamanı belirlediğimiz hareketten yoksun anlamında kullanılmıştır. Zira Lucretius'un dediği gibi [I.459], zaman kendi kendine ve insanoğlunun faaliyeti olmadan belirlenmez. Oysa gece yarısı (medium noctis) hareketsizdir. Bu nedenle intempesta denilen vakit faaliyetten yoksundur, sanki zamansızdır, yani zamanın belirlendiği insan faaliyetinden yoksundur. "Zamansız geldin" (intempeste venisti) sözü de buradan gelir. Bu Yunancada ἀκαίρωτος'tur. O halde intempesta sözcüğü zamandan yoksun olduğu için verilmiştir. Gecenin yedi bölümü vardır: Aslında akşam (vesper) olan alaca karanlık (crepusculum); meşalelerin yakıldığı vakit (fax); dinlenmeye ayırdığımız yatma vakti (concupium); gece yarısı anlamındaki intempesta; horoz ötümü (gallicinium); horoz ötümü sonrası sessizlik vakti (conticinium); güneş doğmadan önceki zaman olan şafak (aurora) ya da tan (crepusculum matutinum).

Günün bölümleri konusunda ayrıntılı bilgiler sunan yazarlardan biri de teolog ve ansiklopedi yazarı olan Sevilalı Isidorus'tur (İS 560-636).

²⁵ Servius diğer yazarlardan farklı olarak gece yarısı için *intempesta nox* sözcüğünü kullandığını açıkça belirttiği için, daha önce "gecenin körü" olarak yapılan çeviri, burada gece yarısı olarak değiştirilmiştir.

Etymologiae adlı eserinin 5. kitabında Latince zaman ifade etmek için kullanılmış çok sayıda sözcüğün yanında günün bölümleri hakkındaki bilgileri derleyip değerlendirmiştir (5.30.13-17 ve 5.31.1-12). Yazdıklarında Varro ve Suetonius'un etkisi hissedilmektedir. Örneğin günün bölümlerini gündüz ve gece olarak ikiye ayırmış, gündüz için üç, gece için yedi farklı vakit olduğunu belirtmiştir. Gecenin bölümleri, özellikle *intempesta nox* ifadesinin açıklandığı bölümü ise doğrudan Servius'tan ya da onun kullandığı kaynaktan almıştır. Isidorus'un sözcüklerin kökenleri ve bu sözcüklerin kullanılma nedenleri ile ilgili olarak yaptığı özgün yorumları da dikkat çekmektedir. Sabah ya da kuşluk vakti anlamına gelen *mane* sözcüğünün kökeniyle ilgili olarak Varro'dan farklı biçimde hava (*aer*) ve seyrek (*manus*) sözcüklerini kullanması, öğle vakti için saf anlamına gelen *merus* sıfatını önermesi, *suprema* sözcüğünü öğleden sonra olarak tarif etmesi, geç vakit anlamına gelen *serus* sözcüğünün *sera* (kapı sürgüsü) sözcüğünden türediğini söylemesi bunlara örnektir. Diğer bir farklılık ise gündüzün bölümlerini sıralamasında görülmektedir (5.30.13-17):

Gündüzün üç bölümü vardır. Sabah, öğle ve gün sonu (mane, meridies et suprema). Sabah hava tam olarak aydınlanmış, artık sabah alaca karanlığı kalmamıştır. Mane sözcüğü manus sıfatından türemiştir. Çünkü eskiler iyi bir şey için manus sıfatını kullanırlardı. Zira ışıktan daha iyi ne olabilir? Bazıları bu sözcüğün meskenleri Ay ile Dünya arasında olan göçüp giden ruhlardan (Manes) geldiğini düşünür. Bazıları da bunun hava sözcüğünden (ab aere) türediği fikrini taşır, çünkü manus seyrek (rarus), aynı zamanda şeffaf (perspicuus) demektir. Öğlen için meridies gibi bir sözcük kullanılmıştır. Bu gün ortası anlamına (medius dies) gelmektedir. Ya da o anda gün daha saf olduğu içindir. Çünkü merus sıfatı saf anlamına gelir. Hakikaten bütün gün içerisinde hiçbir vakit, güneşin gökyüzünün ortasında parladığı ve tüm yeryüzünü eşit şekilde aydınlattığı öğle vaktinden daha aydınlık değildir. Gün sonu (suprema) gündüzün en son bölümüdür. O zaman güneş rotasını batıya çevirir. Buna suprema denir, çünkü gündüz bitene kadar sürer (suprema/superesse). Geç vakit anlamına gelen serus adını, artık gece (nox) olduğunda, birinin güven içinde uykuya dalması için, kapatılan kapı sürgülerinden (sera) alır...

Isidorus gecenin bölümlerini şöyle açıklar (31.1-14):

Gece hakkında: Nox (gece) sözcüğü zarar vermekten (nocere) gelir. Çünkü gözlere zarar verir. Çünkü ay ve yıldızların ışığı vardır, ancak bu ışık öyledir ki, gece çalışan herkesin avunacağı kadar yeterli değildir, güneş ışığına dayanamayan bazı canlılara yetecek kadar ışık sağlar...

Gecenin yedi bölümü vardır. Bunlar, akşam (vesper), alaca karanlık (crepusculum), sessizlik vakti (conticinium), gece yarısı (intempestum), horoz ötümü (gallicinium), tan (matutinum) ve şafaktır (diluculum). Akşam (vesperum) adını güneşin batışının ardından ve sonraki karanlığın öncesinde görünen Batı yıldızından adını alır. Bununla ilgili Vergilius şöyle der (Aen. 1.374):

“Vesper (akşam/akşam yıldızı) Olympos’u kapatıp günü sonlandırarak.”

Tenebrae ise adını gölgeleri tutması/engellemesi (umbras tenere) nedeniyle almıştır. Alaca karanlık (crepusculum) belirsiz bir ışıktır. Zira şüpheli bir şey için creper sözcüğünü kullanırız. Bu karanlık ve aydınlık arası bir vakittir. Conticinium herkesin sessizlik içinde olduğu zamandır. Zira conticescere susmak anlamına gelir. Intempestum gecenin yarısı (medium) ve faaliyet olmayan (inactiosum) zamandır. Bu zamanda hiçbir iş görülemez ve her şey derin bir uykuya dalmıştır. Zira zaman kendi başına anlaşılmaz, onu belirleyen insanoğlunun faaliyetleridir. Gecenin yarısı (medium noctis) hareketsizdir. Bu nedenle intempesta denilen vakit faaliyetten yoksundur, sanki zamansızdır, yani zamanın belirlendiği insan faaliyetinden yoksundur. “Zamansız geldin” (intempeste venisti) sözü de buradan gelir. O halde intempesta adını zamandan, yani faaliyetten yoksun olmasından almıştır. Gallicinium gün ışığını önceden bildiren horozlardan adını almıştır. Matutinum karanlığın bitişi ile şafağın söküşü (aurora adventum) arasındaki zamandır. Matutinum denmesinin nedeni ise sabahın başlama (inchoante mane) zamanı olmasıdır. Diluculum gün ışığının küçük başlangıcı gibidir. Aynı zamanda güneşten önce ortaya çıkan aurora da budur. Dolayısıyla aurora aydınlanmaya başlayan gün başlangıcı ve Yunanca Hóç denilen havanın ilk aydınlığıdır. Bu ismi türeterek aurora dedik, tıpkı eorora gibi...

Antik yazarlar tarafından vakitlere ilişkin son derece ayrıntılı bilgiler verildiği görülmektedir. Metinler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, vakitlere ilişkin çok sayıda ve farklı sözcük kullanıldığı dikkat çekmektedir. Söz konusu kaynaklarda hiç değinilmese de Romalıların geceyi askeri gelenekten yola çıkarak nöbetler (vigiliae) olarak dört eşit parçaya böldükleri bilinmektedir. Roma ordu yapılanması hakkındaki *Epitoma Rei Militaris* adlı eserin yazarı Flavius Vegetius Renatus (İS 4. yüzyıl) üçer saatlik bu dört zaman dilimini belirlemek amacıyla su saatinin kullanıldığını aktarmaktadır.²⁶ Bu nöbet vakitleri birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü nöbet (prima, secunda, tertia, quarta vigiliae) olarak sıralanmıştır. Söz konusu

²⁶ Veg. Mil. 3.8.

nöbetler ile gecenin bölümlerini eşleştiren Dissen'e göre, *prima vigilia* kandillerin yanma vakti (*prima face/luminibus accensis*) ile başlamaktadır; *secunda vigilia* yatsı vaktine (*concupium*), *tertia vigilia* gece yarısına (*media nox*) denk gelmektedir; son nöbet olan *quarta vigilia*'nın başlangıcı ise aşağı yukarı horoz ötümü vaktidir (*gallicinium*).²⁷ Öte yandan Roma yazınında tam olarak günümüze kalmış tek roman kabul edilen *Metamorphoses* adlı eserin yazarı Apuleius (İS 2.yy), bir cesedin başında zorunlu olarak tuttuğu nöbetin uzunluğundan yakınırken bambaşka sözcükler kullanmıştır.²⁸ Bu vakitlerin günümüzde hangi zaman dilimlerine karşılık geldiğini araştıran Ginzl, Censorinus'un yaptığı bölümlenmeyi ilkbahar mevsimindeki bir günü temel alarak günümüz saatlerine şu biçimde uyarlamıştır:²⁹

ante lucem: Sabah 06:00 civarı
diluculum: 07:30
mane: 08:00 ya da 09:00
ad meridiem: 10:00- 11:00 civarı
meridies: Öğlen, 12:00
de meridie: 13:00 civarı
suprema: 16:00-17:00 civarı
vespera: 18:00
crepusculum: 18:00-19:00 civarı
luminibus accensis ya da *prima face*: 20:00
concupium: 21:00
nox intempesta: 22:00
ad mediam noctem: 23:00
media nox :00:00
de media nocte: 01:00- 02:00
gallicinium: 03:00
conticinium 04:00- 05:00

Sonuç olarak bu makalede incelenen metinler birbiriyle karşılaştırıldığında vakitleri ifade eden sözcüklerin birebir aynı olmadığı görülmektedir. Antik yazarların kullandığı sözcükler arasındaki farklar makale içerisinde belirtilmiştir. Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, söz konusu yazarlar tarafından aynı şekilde kullanılan sadece *intempesta* (*intempestum*) ve *vesper(a)* sözcükleridir. Horoz ötümü vakti olan *gallicinium* Varro dışında bütün yazarlar tarafından kullanılmıştır. *Mane*,

²⁷ Dissen, *De partibus diei*, 146-147.

²⁸ Apul.*Met.*2.25: “ [...] önce alaca karanlık (*crepusculum*) oldu, ardından yavaş yavaş gece çökmeye (*nox provecta*) başladı, ortalığı zifiri karanlık (*nox altior*) bastı, yatma vakti de (*concupia*) geçti, artık gecenin körü (*nox intempesta*) olmuştu.”

²⁹ Ginzl, *Handbuch der mathematischen*, 164.

meridies ve *concupium* (*concupia nox*) sözcükleri ise beş yazarda görülmektedir. Bunun yanı sıra bir yazarın diğer yazarların eserlerinde yer alan bir vakti ifade etmek için farklı sözcükler kullandığı da görülmektedir. Bu sözcükler arasındaki farkları inceleyen Charles Guittard, söz konusu yazarların vakitlerle ilgili yapmış oldukları listelerde birbiriyle tam olarak uyuşan iki liste bulunmadığını belirtmiştir.³⁰ Modern araştırmaların birçoğu Plinius ve Censorinus'un aktardıklarından yola çıkarak, vakitleri ifade eden bu sözcüklerin Roma'da güneş ve su saatlerinin kullanımından öncesine ait olduğunu belirtse de³¹, bu sözcüklerden bazılarının daha sonra Roma yazınında gerek sosyal gerekse kamusal yaşamdaki faaliyetler anlatılırken çokça kullanıldığı görülmektedir. Örneğin *suprema* vakti kamusal toplantıların son bulduğu vakittir ya da *prima face* kent dışına çıkan halk temsilcisinin geri dönmesi için son süredir. Söz konusu antik kaynaklarda tan/sabah alaca karanlığı olarak tarif edilen *matutinus* sözcüğü, oyunlar ya da *cliens*'lerin efendilerini selamlama ziyaretleri gibi sabah erken vakitte gerçekleşen pek çok şey için kullanılan bir sözcük olmuştur.³² Bazı sözcüklerin ise bu listelerle sınırlı kaldıkları ve kullanımlarının yaygınlaşmadığı ya da yerlerini başka sözcüklere bıraktıkları görülmektedir. Örneğin horozların ötme ve susma vaktini ifade eden *gallicinium* ve *conticinium* sözcükleri daha çok gramer konusunda yazan yazarların sınıflandırmalarında kalmış, diğer antik yazarlar tarafından pek tercih edilmemiş görünmektedir.³³ Gün ağarmadan öncesini tasvir için kullanılan *ante lucem* sözcüğü ikisinin toplamından daha çok yer almıştır. Günün ışmasıyla birlikte insan faaliyeti arttığı için *diluculum* sözcüğünün Roma yazınında daha fazla yer aldığı ve bazen de günün ilk ışığına vurgu yapan *primo diluculo* biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.³⁴ Öte yandan gün ağarmasını tasvir için kullanılan *albente caelo* ifadesi ondan daha çok tercih edilmiştir. Ozanların eserlerinde gerek kişileştirilmiş biçimiyle gerekse de

³⁰ Charles Guittard, "Le problème des limites et subdivisions du jour civil à Rome", *MEFRA* 88/2 (1976): 825.

³¹ Antik Roma'da günün 24 saate ayrılması ile ilgili bakınız: Censorinus, *DN*, 23.6; Yorumlar için bk. W.Sontheimer "Tageszeiten" *RE* IV A2, 8 (1932) içinde: 2020-2023; J. Marquardt, *Das Privatleben*, 254-256; H. Blümner, *Die römischen Privatalthertümer*, 373-374.

³² Sabah gösterileri örnekleri için bk. *Ov. Met.*11.26; *Mart.*10.25.1; *Sen. Dial.*5.43.2 ve *Ep.* 70.20 ve 23, Sabah ziyaretleri için (*matutina salutatio*): *Cic. Ad Brut.*4.1; *Sen.Ep.*95.47; *Apul.Met.*11.27; *Mart.* 1.55 ve 12.68.

³³ *Gallicinium* sözcüğü Petronius, *Satyricon* 62 ve Apuleius, *Metamorphoses* VIII.1'de *conticinium* ise *conticinno* olarak Plautus'un *Asinaria* (685) komedyasında geçmektedir.

³⁴ Örnekler için bk. *Plaut. Amph.* 737 ve 743; *Afranius, Tog.* 70; *Cic.Rosc.Amer.* 19 ve *Att.* 16.13; *Apul. Met.* 3.25ve 4.21; *Suet. Vit.* 15; *Fronto. Ep.* 1.3.4; 1.5.3 (*matutina dilucula*).

vakit olarak *Aurora* ve sıfat biçiminde sabah yapılan eylemleri niteleyen *matutinus* gibi sözcükler yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

Kısaltma Kullanılan Metin ve Çeviri:

- Afranius, *Tog.* Ribbeck Otto. (ed.) *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta vol.II Comicorum Fragmenta*, Leipzig: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1962.
- Apul. *Met.* Apuleius. *The Golden Ass;: Being The Metamorphoses of Lucius Apuleius*, with an English translation by Adlington W., London: William Heinemann Ltd. New York: G. P. Putnam's Sons, 1924.
- Apuleius. *Başkalaşmalar: Altın Eşek*, (çev.) Dürüşken Çiğdem, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.
- Bede, *De temp. ratione* Bede. *The Reckoning of Time*, translated, with introduction, notes and commentary by Wallis F., Liverpool, Liverpool University Press, 1999.
- Censorinus, *DN Sallmann Nicolaus.* (ed.) *Censorini De Die Natali Liber Ad Q. Caerellium*, Leipzig: Teubner, 1983.
- Cic. *Ad Brut.* Bailey D.R. Shackleton. (ed.), *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge-London-New York: Cambridge University Press, 1980.
- Rosc.Amer.* Stock St. George. (ed.) *Cicero, Pro Sexto Roscio Amerino*, Oxford: Clarendon Press, 1962.
- Fronto, *Ep.* Hauleri Edmund ve Van Den Hout Michael.P.J. (ed.) *M.Cornelii Frontonis Epistulae*, Leipzig: Teubner, 1988.
- Gell. *NA.* Aulus Gellius. *The Attic Nights, Books I-V*, with an English translation by Rolfe John C., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Aulus Gellius, *The Attic Nights, Books XIV-XX*, with an English translation by Rolfe John C., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Isid. *Etym.* Lindsay W.Martin. (ed.) *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum*, Oxford: Oxford University Press, 1911.
- Macr. *Sat.* Willis Iacobus. (ed.) *Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia*, Stuttgart ve Leipzig: Teubner, 1994.
- Mart. Marcus Valerius Martialis. *Epigramlar*, (çev.) Varınlıoğlu Güngör, İstanbul: YKY, 2005.
- Ovidius Naso *Fasti (I-VI)*, *Roma Takvimi ve Festivaller*, çeviren ve yorumlayan Abuagla Asuman Coşkun, İstanbul: YKY, 2016.
- Ov. *Met.* Tarrant Richard J. (ed.) *P.Ovidi Nasonis Metamorphoses*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2004.

- Petron. *Sat.* Petronius. *Satyricon*, (çev.) Özaktürk F. Gül, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Plaut. *Amph.* Christenson David .M. (ed.) *Plautus, Amphitruo*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Plin. *HN* Pliny. *Natural History I, Praefatio, Libri I-II*, with an English translation by Rackham H., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.
- Pliny. *Natural History II, Praefatio, Libri III-VII*, with an English translation by Rackham H., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961.
- Plut. . *Quaest.Rom. Plutharch's Moralia IV*, with an English translation by Babbit F.C., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.
- Poll.*Onom.* Bethe Ericus. (ed.) *Pollucis Onomasticon, Fasc. Prior, Lib. I-V*, Leipzig: Teubner, 1900.
- Sen.*Dial* Reynolds Leighton Durham. (ed.) *L. Annaei Senecae Dialogorum Libri Duodecim*, Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Sen. *Ep.* Seneca. *Ad Lucilium Epistulae Morales*, with an English translation by Gummere R.M., London: William Heinemann Ltd. New York: G. P. Putnam's Sons, 1920.
- Servius Thilo Georgius ve Hagen Hermanus. (ed.) *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, Vol I.*, Leipzig: B.G. Teubner, 1881.
- Suet. *De Anno* Reifferscheid August. (ed.) *C. Suetonii Tranquilli prater Caesarum Libros Reliquiae*. Leipzig: B.G. Teubner, 1860.
- Vit. Suetonius. *On İki Caesar'ın Yaşamı*, (çev.) Telatar Ü. Fafö – Özaktürk F. Gül, Ankara: TTK Yayınları, 2008.
- Varr. *Ling.* Varro. *On the Latin Language I*, with an English translation by Kent R.G., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.
- Veg. *Mil.* Lang Carolus. (ed.) *Vegetius, Epitoma Rei Militaris*, Stuttgart: Teubner, 1967.

Modern Kaynaklar

- Blümner Hugo. *Die römischen Privatalthertümer*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1911.
- Abuagla Asuman Coşkun. *Roma Takvimi: "Fasti" ve Antik Kaynaklar Işığında Roma Takvimine Göre İlk Altı Ayda Kutlanan Festivaller*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2017.
- Aksoy Ömer Asım. ve Bayaz Ayla. (ed.) *Derleme Sözlüğü*, Cilt VII. H-İ. 2. Baskı. Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- Dissen Ludolph G. "De partibus noctis et diei et divisionibus veterum" ed. Fr. Thiersch, F.G. Welcker ve K.O. Müller, *Kleine lateinische und deutsche Schriften von Ludolph Dissen*. 127-150. Gottingen, 1839.
- Dürüşken Çiğdem. "Roma'da Takvim" *Cogito 22 Takvim: Zamanın Haritası* (2000): 101-111.

- Ginzel Friedrich.Karl. *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*. Leipzig: J.C.Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911.
- Guittard Charles. "Le problème des limites et subdivisions du jour civil à Rome", *MEFRA* 88/2, (1976): 815-842.
- İplikçioğlu Bülent. *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Kupper Jean Robert. "Les différents moments de la journée, d'après les textes de Mari", ed. Ö. Tunca / D. Deheselle, *Tablettes et images aux pays de Sumer et d'Akkad. Mélanges offerts à M. H. Limet*. 79-86. Liege, 1996.
- Marquardt Joachim. *Das Privatleben der Römer*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1879.
- Michel Cecile. "The Day Unit within the Old Assyrian Calendar" ed. Şevket Dönmez, *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar*, 217-224. İstanbul, Ege Yayınları, 2010.
- Öyken Ekin. "Fasti'nin Açtığı Pencereden Roma Takvimine Bakış" *Sosyoloji Dergisi* 26, (2013/1): 191-212.
- Parlatır İsmail et al. (ed.) *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı. Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- Salman Barış. *Eskiçağ'da Güneş Saatleri*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Sayar Mustafa Hamdi. "Eskiçağda Zaman Kavramı ve Takvim" ed. Çelgin A.V. ve Akyürek Şahin N.E, *Eskiçağ Yazıları* 9. 17-49. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Sontheimer Walter. "Tageszeiten" *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*, IV A, 2, 8, *Symposion bis Tauris* (1932) içinde: 2011-2023.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	289-302
----------------------------	------	------	---------

HİTİT KANUNLARINDA CEZA TADİLLERİ

Murat AYDIN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 25 Ekim 2024

Kabul: 27 Kasım 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Oct 25 2024

Accepted: Nov 27 2024

Öz

Hukuk, toplum hayatını düzenleyen, uyulması gereken kurallar bütünüdür. Hukukun işleminde devletin yaptırım gücü bulunmaktadır. Yaklaşık 600 yıl hüküm süren ve Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayarak merkezi yapıyı kuran Hitit Devleti, kendine özgü bir hukuk sistemi kurmuş ve geliştirmiştir. Boğazköy çivi yazılı arşivinde hukukla ilgili tabletlerin bulunması Hitit hukuku ile ilgili büyük bir kazanç olmuştur. Hitit kanunları, özel hukuk için bize bilgi vermekle kalmayıp Hitit toplumunun kanunları hakkında da bilgi vermektedir. Ayrıca diğer eski toplumlarınkine nazaran Hitit hukukunun mevkiini anlamaya yaramaktadır. Hitit toplumunun sosyal ve iktisadi durumunu yansıtan pek çok konu kanun metinlerinde ele alınmıştır. Hitit hukukunda, işlerliğini ve titizliğini sürdürdüğü ve zaman içerisinde bazı maddelerde suça verilen cezalarda değişikliğe gidilip yeni düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hitit Devleti, Hitit Kanunları, Kanunlarda Değişen Maddeler, Suç, Ceza.

* Dr. muratsapinuva@gmail.com, ORC-ID 0000-0002-3409-520X

Penalty Amendments In Hittite Laws

Abstract

Law is a set of rules that regulate social life and must be followed. The state has the power to enforce the law. The Hittite State, which ruled for about 600 years and established the first political unity in Anatolia and established a central structure, established and developed a legal system unique to itself. The discovery of tablets related to law in the Boğazköy cuneiform archives has been a great gain for Hittite law. Hittite laws not only provide us with information about private law, but also about the laws of Hittite society. They also help us understand the position of Hittite law compared to that of other ancient societies. Many issues reflecting the social and economic status of Hittite society have been addressed in the law texts. It is understood that Hittite law continued to be functional and meticulous, and that over time, changes were made to the penalties given for some crimes and new regulations were made.

Keywords: *Hittite State, Hittite Laws Code, Amendments to the Laws, Crime, penalty.*

Giriş

Hukuk, toplumda kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle kendisine uyulması, yaptırıma bağlanmış kurallar bütünüdür.¹ Hukukun uygulanmasında devletin gücü en önemli faktördür. Devleti ayakta tutan iki ana unsur hukuk ve ekonomidir. Yaklaşık 600 yıl hüküm süren ve Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan Hitit Devleti, kendi hukuk sistemini kurmuş ve geliştirmiştir. İşlerliğini de titizlikle sürdürmüş olduğu kanun metinlerinin yanı sıra kanun hükmünde kararname olarak nitelendirebileceğimiz direktif metinlerinin varlığından anlaşılmaktadır.² Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hititlerde de hukuk anlayışında din kavramının yer aldığı da görülmektedir.

Boğazköy arşivinin bulunması, Hititler'in manevî kültürünün her sahasında olduğu gibi hukuk bakımından da ölçsüz bir kazanç olmuştur. Özel hukuk için bizim hemen hemen tek kaynağımız olan kanunlar, bu toplumun hukuk kanunları hakkında bilgi vermekle kalmıyor, aynı zamanda hukukun gelişmesinde Hititler'in oynadığı rolü ve diğer eski toplumlarınkine

¹ Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yayınları, Ankara, (2016), 308 vd.

² Aygül Süel, "Hitit Kaynaklarında Direktif (Enstrüksiyon) Metinleri", Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 16, Ankara, (1990), 265-271.

nazaran Hitit hukukunun mevkiini belirlemeye yarıyor³. Kanunlar, binlerce diğer çivi yazılı belgeler ile birlikte 1906-1912 yılları arasındaki kazılarda meydana çıkarılmışlar ve çivi yazısı kopyası yapılarak yayımlanmışlardır⁴. Bu belgeler yaklaşık olarak MÖ 1650'ye tarihlenen Eski Hitit'e ait düzeltilmiş metin ve daha kısa olmak üzere yaklaşık olarak MÖ 1200'lere tarihlenen Yeni Hitit Dönemi düzeltilmiş metinlerinden⁵ oluştuğu düşünülmektedir.⁶ Hitit Kanunu, iki büyük tableten oluşmaktadır.⁷ Her biri yüzer maddeden oluşan kanun belgelerinin biri bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan, diğeri de, arazi edinme, tarım aletlerine sahip olmayla ilgili suçları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsel suçlarla ilgili konuları kapsamaktadır.⁸ Hitit hukukunun, pratik oluşunun yanında esnek bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁹

Boğazköy'den ele geçen Hitit çivi yazılı tabletlerde Anadolu yaşam biçimlerinin çeşitliliği, Hitit yasa metinlerindeki gibi yansıtılmamıştır. Ancak, bu yasa metinlerinde, veraset, adopsiyon ve ticaret hukukundan ya pek az veya hiç bahsedilmemektedir.¹⁰ Buradan da anlaşılıyor ki, önceleri sözlü alışkanlık kuralları geçerliydi ve bu yüzden sözü edilen maddeler hala örf ve adet kurallarıyla düzenlenmiş olmalıydı.¹¹ Oysa bize ulaşan yasa maddeleri daha çok özel olay ve anlaşmazlıklarla, kralın adalet mahkemesi tarafından verilmiş hükümlere ilişkin kurallar derlemesinden oluşmaktadır.¹² Zaten, eskiçağın bütün yasaları daha çok özel nitelikteki sorunlar ve alışılmamış olayları konu edinmişlerdir.

Hangi Hitit kralı zamanında yazıldığı kesin olmayan bu yasaların, daha sonraki kral veya krallar tarafından bazı maddelerinin değiştirildiği görülmektedir. Kanun maddesindeki bu değişimin, ekseriyetle eskiye nazaran cezanın hafiflemesi yönünde olduğu görülmektedir. Kanunlarda, mağdur erkek veya kadın olsun, ceza hukuku konusunda suçlu, eşit muamele

³ Sedat Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 5, Ankara, (1947), 465.

⁴ Keilschrifttexte aus Boghazköi VI 2-26 (KBo).

⁵ Kanun metinlerinin bilgisi için bk. Hans Güstav Güterbock, "Further Notes on the Hittite Laws", *Journal of Cuneiform Studies*, (JCS), Vol. 16, No. 1. (1962), 21-23.

⁶ Harry A. Hoffner, "Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar", (Çev.: Sevgül Çilingir), *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2010, sayı: VI, 223-224.

⁷ Alp, Hitit Kanunları Hakkında, 467.

⁸ Ali Muzaffer Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi", *Anadolu Araştırmaları (AnAr)* 12, (1990), 84.

⁹ Aygül Süel, "Hititlerde Suç ve Ceza" Ömer Çapar'a Armağan, Hel Yayıncılık, (2012), 308.

¹⁰ Alp, Hitit Kanunları Hakkında, 467.

¹¹ Fiorella Imparati, *Le Leggi Ittite*, Roma, (1964), 2.

¹² Imparati, *Le Leggi Ittite*, 2.

görmektedir. Kölelere karşı işlenen suça verilen ceza, özgür insana verilen cezanın genellikle yarısıdır. Hitit yasalarında cinsler arası eşitlik söz konusudur.¹³

Hitit yasalarına baktığımızda, zaman içinde kanun maddelerindeki suçlara karşı verilen cezalarda değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. İki yüz maddelik mevcut kanun metinlerinden hariç kazılar neticesinde ele geçen ve geç döneme tarihlenen kanun belgelerinde de bu değişimleri görmekteyiz. Makalede ele alacağımız konu, Hitit yasa maddelerinde zaman içinde değişiklik gösteren cezaların değerlendirilmesi üzerine olacaktır. Hitit kanunlarında ceza oranları değişen maddelerden örnekler şu şekildedir:¹⁴

§ 7 (I 16-18)¹⁵ Eğer özgür bir kişiyi bir kimse kör ederse ya da onun bir dişini kırarsa, eskiden *bir MANA gümüş* verirdi ve şimdi suçlu *yirmi şekel gümüş* versin. (Böylece) evine salıverilir.

Bir kavga sonucunda, özgür bir insanın gözüne ya da dişine verilecek zararın tazmini neredeyse 500 gram ağırlığındaki gümüşten 250 gram ağırlığında gümüşe,¹⁶ ortalama yarı yarıya indirilmiştir.

Paralel metinde¹⁷, eskiden (*ka-ru-ú*) ve şimdi (*ki-nu-na*) ibaresi yerine *eli günah işlerse* ibaresinin kullanıldığı görülmektedir. Madde şu şekildedir: (**§ VI**) Eğer özgür bir adamı bir kavga sonucu biri kör ederse, bir MANA gümüş versin. Eğer <sadece> eli suçluysa, yirmi şekel gümüş versin.

Kavga sonucu gözü kör etme asıl metinde dişe zarar verme ile aynı maddede geçerken, paralel metinde kavga sonucu gözü kör etmenin cezası yine *bir MANA gümüş*, insanın elinin günah işlemesi (kasten yapılmamış olması) dahilinde ceza *yirmi şekel gümüş* olarak belirtilir. Ancak, dişe zarar verme ayrı bir madde olarak alınıp, cezası *on iki şekel gümüş* olarak belirtilir, ayrıca asıl metinde olmayan hür ve köle ayrımı bu maddede görülür. Kölenin ödeyeceği ceza her kanun maddesinde olduğu gibi hür insanın ödeyeceğinin yarısı kadardır. İlgili madde şu şekildedir: (**§ VII**) Eğer özgür bir adamın bir dişini biri aşağı atarsa; eğer iki diş ya da üç diş aşağı

¹³ Aygül Süel, “Hitit Kadınının Hukuki Durumu”, *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum, (1990), 240.

¹⁴ İmparati, *Le Leggi Ittite* 41 vd.; Hary A. Hoffner, *The Laws of the Hittites*, Leiden (1997), 21 vd.; Kenneth A. Kitchen- Paul J.N. Lawrence, *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East*, Part 1: The Texts, Wiesbaden, (2012), 252 vd.

¹⁵ İmparati, *Le Leggi Ittite*, 40; krş: Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 21.

¹⁶ 1şekel gümüş=12,4 gr. Bkz. Esmâ Reyhan, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 47, Cilt: 29, (2010), 66.

¹⁷ KBo VI 4 § V. İmparati, *Le Leggi Ittite*, 102 vd; Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 21.

atarsa, on iki şekel gümüş versin. Eğer bir erkek köle <ise>, altı şekel gümüş versin.

§ 9 (I 21-24) Eğer herhangi biri, bir adamın başını kırıp yaralarsa, eskiden *altı şekel gümüş* verilirdi. [Şimdi¹⁸] yaralanan *üç şekel gümüş* alır. Saray için de *üç şekel gümüş* alınır. Şimdi, kral sarayın (alacağını) kaldırdı. (Sadece) yaralanan *üç şekel gümüş* alır.

Söz konusu maddede saraya ödenen gümüşten kralın vazgeçtiği, böyle bir cezayı ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Böylelikle ödenen ceza üç şekel gümüş olarak ödenmektedir. Paralel metinde ise suçun cezası olarak indirimle gidilmiş olan *üç şekel gümüş* bedeli yazmaktadır¹⁹. İlgili madde şu şekildedir: (**§ VIII**) “Eğer herhangi biri, bir adamın başını kırıp yaralarsa, yaralanan *üç şekel gümüş* alır.”

§ 17 (I 40-42) Eğer özgür bir kadının karnı(nın) meyvesinin (çocuğunun) bir kimse düşmesine sebep olursa, [Eğer] <bu> onuncu ayda <olursa>, *on şekel gümüş* versin, eğer <o> beşinci ayda olursa *beş şekel gümüş* versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.

§ 18 (I 43-44) Eğer bir kadın kölenin karnının meyvesinin (çocuğunun) bir kimse düşmesine sebep olursa <bu> onuncu ayda olursa, *beş şekel gümüş* v[ersin].

Kanun maddesinin paralel versiyonunda²⁰ §17’deki cezanın 20 şekel gümüşe ve §18’deki cezanın 10 şekel gümüşe çıkartıldığı görülmektedir. İlgili maddeler şu şekildedir: (**§ XVI**) Eğer özgür bir kadının karnının meyvesinin (çocuğunun) bir kimse düşmesine sebep olursa, yirmi şekel gümüş versin. (**§ XVII**) Eğer bir kadın kölenin karnının meyvesinin (çocuğunun) bir kimse düşmesine sebep olursa, on şekel gümüş versin.

§ 19 A-B (I 45-49) Eğer bir kişiyi, ister erkek ister kadın, Hattuša’dan Luwiyalı bir[kaç] adam çalarsa ve onu Arzawa ülkesine götürürse <ve> onun efendisi kendisinin <olarak> tanırsa, o zaman <suçlu> onu evine teslim etsin. Eğer yine Hattuša’da Hattili birkaç adam Luwiyalı bir adamı çalarsa ve Luwiyalı ülkesine onu götürürse, eskiden *on iki kişi*

¹⁸ Metin yeri siliktir. Tercüme için krş. İmparati, *Le Leggi Ittite*, 41.

¹⁹ İmparati, *Le Leggi Ittite*, 104 vd.

²⁰ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 29.

verilirdi ve şimdi <suçlu> *altı kişi* versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştır.²¹

Adam kaçırma ile ilgili bu maddede, Hatti ülkesinden adam kaçırmanın bir cezası olduğu anlaşılmaktadır. Bu cezanın da zaman içinde değiştirilerek yarıya indirildiği görülmektedir.

§ 25 (I 66-69) Eğer bir [ada]m çömleği ya da göleti kirle[tirse], eskiden[*altı (?) şe]kel gümüş* verilirdi. (Şimdi) kirleten kişi *üç şekel gümüş* verir. Saray için (de) *üç şekel gümüş* alırlardı. Şimdi, kral, sarayın (aldığı tazminatı) kaldırdı. Kim kirletirse, o (sadece) *üç şekel gümüş* versin. (Böylece) evine salıverilir].

Bu kanun maddesinde de eskiden ödenen cezanın yarı yarıya indirildiği, bunun yanında, bu suçun ikinci bir cezası olarak saraya ödenen gümüşten kralın vazgeçtiği, böyle bir cezayı ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

§ 51 (III 3-6) Eskiden kim Arinna kentinde dokumacı ise evi muaf idi. Hissedarları ve ev halkı da muaf idi. Şimdi onun (sadece) evi muaftır (ama) hissedarları ve onun ev halkı *şahhan ve luzzi*'yi yerine getirsinler. Zippalanta kenti de aynı (kurala) bağlıdır.

Arinna kenti, belki de Arinna'nın Güneş tanrıçasının memleketi olmasından dolayı bir kısım imtiyazlara²² sahipti. Ancak bu imtiyaz kesin değildir, zira Zippalanta kentindeki dokumacılar da bazı yükümlülüklerden muaf idi. Değişen kanun maddesi ile *şahhan ve luzzi* vergisini kimlerin ödemesi gerektiği de belirtilmektedir. Değişen diğer yasa maddelerine baktığımızda cezalarda yarı yarıya bir indirim görülürken, bu maddede eksilme değil bir artışın olduğu görülmektedir.

§ 54 (III 15-18) Önceden Manda kenti, Şala kenti, Tamalki kenti, [Hatra kenti], Zalpa kenti, Taşhinya kenti, Hemuwa kenti askerleri, [okçular, marangozlar], iç oğlanlar ve *karuhala*- görevlisi angarya yükümlülüğünden [kaçıyor] ve tımar yükümlülüğünü de yerine getirmiyorlardı.

§ 55 (III 19-23) Hatti kentinin çocukları (ve) tımar sahipleri geldiler ve kralın babasının huzurunda (hürmetle eğilip) kapandılar ve ona: '*Hiç kimse bizim için bir ücret tespiti yapmıyor*' (diye) sürekli söylendiler. (Dahası) '*siz tımar sahibisiniz*' (diyerek) bizi tanımıyorlar, (dediler. Bunun üzerine) kralın babası, mahkeme heyetine gitti. (Böylece) '*Gidiniz, belgeyi mühürleyiniz.*

²¹ Tercümenin karşılaştırması için bk. Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 30.

²² İmparati, *Le Legi Ittite*, 309.

Arkadaşınız için nasılsa sizin için de aynı şekilde olsun' (şeklinde karar verildi).

Bu iki yasa maddesi birbiriyle bağlantılıdır. Hatti kentinde bulunan bir grup, adı sayılan kentlerde bulunan ayrıcalıklı bir grubun²³ bazı vergileri ödemedikleri ve bu yasadan kendilerinin de faydalanmak istedikleri için krala başvurdukları anlaşılmaktadır. “Kralın babası” olarak bahsedilen²⁴ kişinin mahkeme heyetini (*tuliy-*) toplayıp, diğer kentlerle aynı haklara sahip olduklarını bildirmektedir. Bu madde bize, bazı kentlerde bulunan kişilerin yararlandıkları imtiyazlardan Hatti kentinde bulunan kişilerin de yararlandığı, bir nevi, emsal göstererek bu kanun maddesinden yararlanılma şeklinin nasıl olduğunu göstermektedir.

§ 57 (III 26-29) Eğer herhangi biri, besili bir boğa çalarsa, eğer süttten kesilmiş öküz ise besili boğa değildir. Eğer bir yaşında bir öküz ise besili boğa değildir. Eğer iki yaşında ise o besili bir boğadır. Eskiden *otuz öküz* verirlerdi. Şimdi, beşi iki yaşında, beşi bir yaşında, beşi süttten yeni kesilmiş (olmak üzere) *on beş öküz* versin. (Böylece) evine salıverilir.

§ 58 (III 30-34) Eğer herhangi biri, bir kısrağı çalarsa, eğer süttten yeni kesilmiş ise kısrağ değildir. Eğer bir yaşında ise kısrağ değildir. Eğer iki yaşında ise o kısrağdır. Eskiden *otuz at* verirlerdi. Şimdi, beşi iki yaşında, beşi bir yaşında, beşi süttten yeni kesilmiş (olmak üzere) *on beş at* verir. (Böylece) evine salıverilir.

§ 59 (III 35-36) Eğer herhangi biri bir koç çalarsa, eskiden *otuz koyun* verirlerdi. Şimdi, beşi anaç koyun, beşi koç, beşi iki yaşında (olmak üzere) *on beş koyun* verir. (Böylece) evine salıverilir.

§ 63 (III 46-47) Eğer herhangi biri koşum öküzü çalarsa, eskiden *on beş öküz* verirlerdi. Şimdi, üçü iki yaşında, üçü bir yaşında, dördü süttten yeni kesilmiş *on öküz* verir. (Böylece) evine salıverilir.

§ 64 (III 48) Eğer herhangi biri koşum atını çalarsa, onun meselesi de aynı şekildedir.

§ 67 (III 55-56) Eğer herhangi biri, bir ineği çalarsa, eskiden *on iki sığır* verirlerdi. Şimdi, ikisi iki yaşında, ikisi bir yaşında, ikisi süttten yeni kesilmiş *altı öküz* verir. (Böylece) evine salıverilir.

²³ Neufeld, Ephraim Neufeld, *The Hittite Laws*, London, (1951), 71-77.

²⁴ Açıklama için bk. İmparati, *Le Leggi Ittite*, 223-224.

§ 68 (III 57) Eğer herhangi biri kısrak çalarsa, (kanuni) mesele tam aynı şekildedir.

§ 69 (III 58-59) Eğer herhangi biri, anaç koyunu ya da koçu çalarsa, eskiden *on iki koyun* verirdi. Şimdi, ikisi anaç koyun, ikisi koç, ikisi iki yaşında koyun (olmak üzere) *altı koyun* verir. (Böylece) evine salıverilir.

§ 81 (IV 11-12) Eğer herhangi biri besili bir domuzu çalarsa, eskiden *bir MANA gümüş* verirlerdi. Şimdi *on iki şekel gümüş* verir. (Böylece) evine salıverilir.

§ 91 (IV 29-30) Eğer herhangi biri, (kovadaki) arıların içinden (bir grup) arıyı çalarsa, eskiden [*x gümüş*]²⁵ verirlerdi. Şimdi *beş şekel gümüş* verir. (Böylece) evine salıverilir.

§ 92 (IV 31-34) Eğer herhangi biri, iki ya da üç arı kovanı çalarsa, eskiden (çalın) arılara sokturuluyordu. Şimdi *altı şekel gümüş* verir. Eğer herhangi biri, arı kovanı çalarsa, eğer içinde bal yoksa *üç şekel gümüş* versin.

Ehlî hayvanların mülkiyete ait konuların yasalarda geniş ölçüde yer alışı, Hitit ekonomisi açısından hayvancılığın rolü hakkında bize bir fikir verebilmektedir. Hitit Dönemi Anadolu'sunda da iktisadi hayatın ziraattan sonra en temel dayanağı hayvancılıktır.²⁶ Kanunda ehlî hayvanlar değerliden daha az değerliye gidilmek üzere guruplara ayrılıyor. 1. grupta sığır, beygir, koyun, keçi, katır ve eşek bulunuyor. Burada erkek (damızlık) hayvanlar birinci plâni işgal etmekte ve bunları iş ve yük hayvanları takip etmektedir. 2. grubu domuz, 3. grubu köpek, 4. grubu ise bal arıları teşkil ediyorlar. Alp'in belirttiği sıraya göre; §57, §58, §59, §63, §64, §67, §69. maddelerde yer alan hayvanlar 1. gruba girmektedir.²⁷ Ziraat ve hayvancılığın ekonomisinde önemli bir yeri olan Hitit Devletinde bu hayvanların çalınması durumunda verilen cezalar yarıya indirilmiştir. Her ne kadar ceza yarıya indirilse de verilmesi gereken hayvanın özelliklerinin belirtilmesine bakarak cezanın maddi değer açısından²⁸ olmasa bile hayvanın yaşı ve o hale gelmesine kadarki masrafları düşünüldüğünde cezanın ağırlığı anlaşılmaktadır. İlginç noktası ise, tazminat miktarı belirtilirken yanlışlık yapılmasının önüne geçilmesi için kaybolan veya çalınan malın değeri

²⁵ Metin yeri kırık olduğu için net okunamamaktadır. Açıklama için bk., Hoffner, *The Laws of the Hittites* 196.

²⁶ Esmâ Reyhan, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 47, Cilt: 29, (2010), 68.

²⁷ Alp, Hitit Kanunları Hakkında, 478.

²⁸ Hayvanlara ait fiyat çizelgesi için bkz., Reyhan, Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler, 68.

özellikle sayılarak saptanmasıdır.²⁹ §81'de adı geçen domuz 2. gruba girerken, §91'de adı geçen arı 4. gruba dâhildir. Bu hayvanların çalınmasına karşılık yine diğer maddelerde gördüğümüz yarı yarıya gümüş değerindeki cezanın indirilmesidir. §92'de ise arı kovana çalan kişiye eskiden arılar tarafından sokulma cezasının, bedensel değil de maddesel cezaya yani para cezasına çevrildiği anlaşılmaktadır.

§ 94 (IV 38-41) Eğer özgür bir adam, bir ev(e girip) hırsızlık yaparsa, (tazminatını) kanuna uygun olarak verir. Eskiden hırsızlık (cezası olarak) *bir MANA gümüş* verirlerdi. Şimdi *on iki şekel gümüş* verir. Eğer çok çalmışsa, çok; az çalmışsa az sorumluluk yüklenir. (Böylece) evine salıverilir.

Mülkiyete ait maddeler iyi incelendiğinde, Hitit ekonomisinin ziraat, meyvecilik, hayvancılık, el işçiliği ve madencilik üzerine kurulduğunu görülmektedir³⁰. Mülkiyetin korunması ile ilgili maddelerde saptanan cezalar, genellikle zarar gören malın yerine yenisinin konulması veya değerinin tazmin edilmesi ilkesine göre şekillenmiştir. Bu maddede, hırsızlık için bir eve giren kişinin çaldıklarının büyüklüğüne göre sorumluluk almasından ziyade para cezası ödendiği görülmektedir. Eskiden yüksek olan cezanın yine neredeyse yarıya indirildiği ancak sorumluluğunda herhangi bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır.

§ 101 (1-7) [Eğer herhangi biri üzüm bağını ya üzüm çubuğunu, ya *karpi-* ağacını(n fidanını) ya da [soğanı] çalarsa, önceden bir üzüm bağına karşılık *1 şekel gümüş*, [bir üzüm çubuğuna karşılık *1 şekel*] *gümüş*, bir *karpi-* ağacı(nın fidanına) karşılık *1 şekel gümüş*, 1 diş soğana karşılık *1 şekel gümüş* [verirlerdi. ...] deynek de vururlardı. [Önceden böyle idi ama şimdi özgür bir adam ise [*6 şekel gümüş*] verir.

Bu kanun maddesinde ise, eskiden ödenen gümüş cezasından fazlası alınmaktadır. Cezada görülen fiyat artışının bedensel cezanın kaldırılmasından dolayı olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Haase, belki de böyle bir bedensel cezanın ölümcül sonuçlar doğurabileceğini, bu yüzden ölüm cezası yerine para cezasının öngörüldüğünü düşünmektedir.³² Hoffner, kanunun Eski Hitit Dönemi öncesindeki içeriğinin, suçlunun sosyal statüsü hakkında ayırım yapmadığını söylemektedir.³³

²⁹ Süel, Hititlerde Suç ve Ceza, 313.

³⁰ Alp, Hitit Kanunları Hakkında, 476.

³¹ Imperati, *Le Leggi Itite*, 247.

³² Richard Haase, *Zur Systematik der zweiten Tafel der hethitischen Gesetze*, *RIDA*³, VII, (1960), 51-54.

³³ Hoffner, *Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar*, 224.

§119 (6-8) Eğer herhangi biri göletin evcil bir kuşunu ya da [evcil bir keklğini] çalarsa, öncen [*1 MANA gümüş*] verirlerdi. Şimdi *12 šekel* [*gümüş*] verir. (Böylece) evine salıverilir].

Göletin evcil bir kuşunu çalmayla ilgili maddede, diğer yasa maddelerindeki gibi yarı yarıya indirim görülmektedir. Av esnasında kullanılmak için özel eğitilmiş kuşlar mı olduğu ya da evcilleştirilmiş olduklarından dolayı mı değerlerinin yüksek olduğu düşünülmektedir.³⁴

§121 (11-14) Eğer bir çiftçiyi hür herhangi biri kaçırırsa, sabanın sahibi... yerleştirir. [Sığırlar ile]. Önceden böyle yaparlardı. Şimdi [*6 šekel gümüş*] verir. (Böylece) evine salıverilir. Eğer erkek köle ise *3 šekel* [*gümüş*] verir].

Saban veya çiftçiyi kaçırma ile ilgili olan bu maddede metindeki yerinin kırık olmasından dolayı eskiden verilen cezanın niteliği belirsizdir. Büyük olasılıkla, eskiden bedensel olan daha ağır bir cezaya çarptırılan kişi artık para cezası ödemek zorundaydı.³⁵ Yasa maddelerinin birçoğunda görüldüğü gibi hür bir insanla köle arasındaki ceza ehliyetinin yarı yarıya olduğu görülmektedir.

§122 (7-9) Eğer herhangi biri, [(içine yüklenmişlerle birlikte) bir kağrı çalarsa], önceleri [*1 šekel gümüş*] verirlerdi. Şimdi ... *šekel gümüş* verir. (Böylece) ev[ine salıverilir].

Yasa maddesinin öncesindeki ve sonrasındaki ele alınan maddelere bakılarak, kağrı arabası içine yüklenmiş eşyaları çalan birinin eskiden *1 šekel gümüş* ödediği görülmektedir. Metin yerinin kırık olmasından dolayı yeni uygulanan cezanın değeri bilinmemektedir. Ancak indirim uygulanan yasaların geneline bakıldığında yarı yarıya indirim olmasından yola çıkarak $\frac{1}{2}$ *šekel gümüş* ceza uygulanmış olmalıdır.

§129 (26-29) Eğer herhangi biri, at ya da katıra ait dizgini, [], bronz çingırağı çalarsa, eskiden *1 MANA gümüş* verirlerdi. Şimdi *12 šekel gümüş* [verir]. (Böylece) evine salıverilir.

Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan Hitit toplumunda, hayvanlar ile onlara ait koşum takımlarının ne kadar değerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kanun maddesinde eskiden ödenen cezanın yarı yarıya indirildiği görülmektedir.

§166 (I 34-40) Eğer herhangi biri, tohum üzerine tohum atarsa, onun boynunu saban üzerine koyarlar. İki koşum öküzünü

³⁴ Imperati, *Le Leggi Ittite*, 250.

³⁵ Imperati, *Le Leggi Ittite*, 251.

(de) boyunduruğa koşsunlar. Birinin (öküzlerin) yüzü bu tarafa, diğerinin yüzü de öbür tarafa çevrilsin. Adam ölsün ve öküzler (de) ölsün. Tarlayı daha önce ekmiş olan alsın. Eskiden böyle yapıyordu.

§167 (I 41-45) Şimdi bir koyun adamın yerine çekilsin. İki koyun öküzlerin yerine çekilsin. Otuz ekmek, üç testi ... bira³⁶ versin. Sonradan arındırsın ve tarlayı daha önceden ekmiş olan kimse ekip biçsin.

Neufeld tarafından, tohumun bazen bir tanrının bedeni olarak kabul edilip, farklı tohumların birbirine karıştırılmasının mahremler arası zinayı ima edebileceğinden böyle ağır bir cezanın (boyunduruğa bağlanarak, parçalanarak öldürülmek) olduğu düşünülmektedir.³⁷ İmparati ise, bu suçun dinsel nitelikte bir suç olduğunu söylemektedir.³⁸

Hukukun mülkün temeli olduğunu ilk idrak eden eskiçağ kavimlerinden³⁹ biri olan Hititlerin, kanun maddelerinde “eskiden” ve “şimdi” sözcüklerini kullanarak, verilen cezalarda değişikliğe gittikleri görülmektedir. Kanun maddelerinin, suçludan intikam almak yerine, toplumu suçtan caydırıcı ve zarar gören kişinin zararını tazmin edici özellikte oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Hitit hukuku, çağına göre insancıl, şeffaf yönetim ve yargı mekanizmasına sahip bir hukuk yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Cezalandırmaktan amaç, illa da insanlara acı ve ıstırap vermek, işkence etmek değil, onları ıslah etmek ve cürümlerden caydırmak ve üretimin durmaması yönündedir.⁴¹ Bir nevi kanunların uygulanmasının asıl sebebinin ekonomi olduğuna işaret edilmektedir. Doğan, Hitit hukukunda görülen değişimin, sürekli insandan ve doğadan yana özgürleştirici yapısından kaynaklandığını söylemektedir.⁴² Hoffner, bedensel cezaların para cezalarıyla değiştirilmesinin anlaşılmasının yeterince kolay olduğunu, hukukun tamamen cezalandırıcı görüşünden telafi edici bir görüşe doğru bir gidişinin olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Hoffner ayrıca, CTH 269 KUB 29.39⁴⁴ önyüz 14-18’e atıf yaparak gümüş fiyatının bir elbise üzerinden değerini değiştirdiğini, dolayısıyla yasaların dışında, emtiaların

³⁶ İmparati'nin çevirisinde iyi cins bira olarak geçer. Bk. İmparati, *Le Leggi Ittite*, 157.

³⁷ Neufeld, 1 *The Hittite Laws*, 108.

³⁸ İmparati, *Le Leggi Ittite*, 265.

³⁹ Süel, *Hititlerde Suç ve Ceza*, 318.

⁴⁰ Erdal Doğan, *Hitit Hukuku Belleklerdeki Kayıp*, İstanbul, (2008), 209.

⁴¹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul, (2005), 113.

⁴² Doğan, *Hitit Hukuku*, 103.

⁴³ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 7.

⁴⁴ Transliterasyon için bk. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/TLHdig/tlh_xtx.php?d=KBo%2050.284

değerinde bir azalma olduğuna işaret etmektedir.⁴⁵ Ancak, kesin olarak bu sebepten ötürü kanun maddelerinde azalmaya gidildiğini söyleyemez. Kanımızca, bu emtia değerinin değişmesiyle kanun maddelerindeki değişimin alakası olmadığı yönündedir. Çünkü böyle bir durumda kanunlarda gümüş cezası verilen bütün maddelerin değerlendirilmesi yapılırdı. Biz bu değişimi kanunlarda görememekteyiz.

Toplum yaşamında cezadan vazgeçmek olası değildir. Ceza, devletin ve hukuk düzeninin devamı için zorunludur.⁴⁶ Cezanın görevi, topluma hukuk düzeninin parçalanmazlığını kanıtlamak ve toplumun hukuka güvenini güçlendirmektir.⁴⁷ Ancak cezanın uygulandığı kişi üzerindeki sakıncalı etkileri göz önüne alınarak mümkün olduğu kadar ölçülü uygulanması gerekir.⁴⁸

Sonuç

Devleti ayakta tutan iki ana unsur hukuk ve ekonomidir. Hitit toplumunun iktisadi durumunu yansıtan pek çok konu kanun metinlerinde ele alınmıştır. Hitit kanunlarında, yukarıda ele alınan yasa maddelerinin zaman içerisinde ödenen maddi cezaların yenilendiği, çoğunluğundaki cezaların hafiflediği görülmektedir. Artan cezaların amacının suçtan caydırıcı özelliğinin olması anlaşılır olmaktadır. Ancak, elde olan verilerin azlığı sebebiyle neden cezaların hafiflemesi gibi bir uygulamaya gidildiği açık değildir. Zaman içerisinde pratik oluşunun yanında esnek bir yapıya sahip olan Hitit hukukunun, başa geçen kralın halkına kendini adil, affedici, iyi biri gibi göstererek meşruiyetini sağlama gayreti olabilir. Bu durum günümüzde de belirli ölçüde görülmektedir.⁴⁹ Zira genel görüş, kanunların Eski Hitit zamanında var olduğu, Hitit kralı Telipinu zamanında ve imparatorluğun sonlarında yenilemelere gidildiği yönündedir. Hitit kralının, halka karşı en büyük etkisi, onların da desteğini alacağı yol olan kanunların hafifletilmesi belki de en güçlü silahtı. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan bir toplumda, yukarıda bahsi geçen kanun maddelerine verilen cezaların hafifletilmesi, toplumu hem rahatlatması hem de ikna edici

⁴⁵ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 6.

⁴⁶ Franz von Liszt, *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*, Berlin, (1894), 62.

⁴⁷ Nur Centel, "Cezanın Amacı ve Belirlenmesi", *Turhan Tufan Yüce'ye Armağan*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, (2001), 345.

⁴⁸ Hans- heinrich, Jescheck. (çev. A. Önder), "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların Alman ve Türk Ceza Hukukundaki Yeri", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, Cilt: 48, Sayı: 1-4 (2011), 484 vd.

⁴⁹ Bk. Ceza Ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun <https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5275&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

özellikte olması yönünden değerlendirilmelidir. Ceza vermenin amacı; suçü önlemek, suçtan caydırmak, toplumu ıslah etmek, toplumsal huzuru, güveni sağlamaktır. Bunun bilincinde olan Hitit Devleti, her ne kadar cezaları-yaptırımları düşürmüş olsa da kanun maddelerinin caydırıcılık özelliğini koruduğı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Alp, S. “Hitit Kanunları Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, (Ankara: 1947), 465-482.
- Centel, C. “Cezanın Amacı ve Belirlenmesi”, *Turhan Tufan Yüce'ye Armağan*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, (2001), 337-372.
- Dinçol, A. M. “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi”, *Anadolu Araştırmaları (AnAr) 12*, (1990), 83-110.
- Doğan, E. *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”*, (İstanbul: 2008).
- Güterbock, H. G. “Further Notes on the Hittite Laws”, *Journal of Cuneiform Studies*, (JCS), Vol. 16, No. 1. (1962), 17-23.
- Haase, R. “Zur Systematik der zweiten Tafel der hethitischen Gesetze”, *RIDA*³, VII, (1960), 51-54.
- Hoffner, H. A. *The Laws of the Hittites*, (London: 1997).
- Hoffner, H. A. “Hititler Anadolu’unda Yasal ve Sosyal Kurumlar”, (Çev.: Sevgül Çilingir), *Trarih Okulu*, Ocak-Nisan 2010, sayı: VI, 223-244.
- Imparati, F. *Le Leggi Ittite*, (Roma: 1964).
- Jescheck, H. H. “Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların Alman ve Türk Ceza Hukukundaki Yeri”, (Çev. A. Önder), *Journal of Istanbul University Law Faculty*, Cilt: 48, Sayı: 1-4 (2011), 479-493.
- Kitchen, K. A. – Lawrence, P. N. J. *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East*, Part 1: The Texts, (Wiesbaden: 2012).
- KBo: Keilschrifttexte aus Boğazköy /WVDOG Heft 1 v.d) Leipzig 1916-1923; (Heft 7 vd.) Berlin 1954 vd.
- Liszt, F. Von. *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*, (Berlin: 1894).
- Neufeld, E. *The Hittite Laws*, (London: 1951).
- Reyhan, E. “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 47, Cilt: 29, (2010), 65-82.
- Süel, A. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, (Ankara: 1985), A.Ü. D.T.C.F Basımevi.
- Süel, A. “Hitit Kaynaklarında Direktif (Enstrüksiyon) Metinleri”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 16, (Ankara: 1990), 265-271.
- Süel, A. “Hitit Kadınının Hukuki Durumu”, *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum: 1990), 239-253.

Süel, A. “Hititlerde Suç ve Ceza” Ömer Çapar’a Armağan, Hel Yayıncılık, (2012), 309-322.

Ünal, A. *Hitiler Devrinde Anadolu III*, (İstanbul: 2005).

Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yayınları, (Ankara: 2016).

İnternet Kaynakları

https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/TLHdig/tlh_txt.php?d=KBo%2050.284

<https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5275&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	303-332
----------------------------	------	------	---------

HİTİTLERDE KUŞ FALI VE KUŞ FALINI İCRA EDEN GÖREVLİLER ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Sedef AYYILDIZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 10 Eylül 2024

Kabul: 28 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Sep 10 2024

Accepted: Oct 28 2024

Öz

MÖ II. Binyılın ikinci yarısında Anadolu coğrafyasında, büyük bir imparatorluğun ortaya çıkıp zirveye ulaştığı bir dönemi temsil eder. Hititlerin bu geniş coğrafyada yer alması, siyasi açıdan güçlenmeleri ve ekonomik büyümeleri, aynı zamanda kültürel gelişmeleri için de bir temel oluşturmuştur. Hitit devletinden günümüze ulaşan çok çeşitli içeriklere sahip olan çivi yazılı tabletler, bu uygarlığın zengin kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Teokratik bir yönetim yapısına sahip olan devlet düzeninde din, hem hukuk kurallarının ortaya konmasında, hem de toplumsal yapının şekillenmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla din, yalnızca bireylerin manevi ihtiyaçlarını gidermekle kalmamış aynı zamanda toplumsal düzeni ve siyasi yönetimi de şekillendirmiştir. Arşivlerde özellikle Mezopotamya kültüründen etkilenen Hititlerin, karar alma süreçlerinde fal uygulamaları ve sonuçlarına dair ilginç kayıtlar bulunmaktadır. Belgeler fal ve kehanetin Hitit devletinde her kademedeki ne kadar yaygın ve etkin olduğunu göstermektedir. Hitit devletinde din hayatın her alanında oldukça etkin bir rol oynar ve dolayısıyla tanrıların istekleri ve memnuniyeti büyük bir önem taşır, bu nedenle fal ve kehanet tanrı ve insan arasında bir bağlantı unsuru olarak kabul görmüştür. Çeşitli fal teknikleri uygulamışlardır. Kuş fali da bunlardan biridir. Çivi yazılı belgelerde kuş falını uygulayan çok sayıda görevlinin ismi geçmektedir. Falları uygulayanlar Hitit Devlet

* Dr. Öğr. Üyesi. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: ayyildizedef@gmail.com. ORCID-ID: 0000-0002-2894-9061

anlayışında yüksek statüde olan kâtip, kâhin ve kâhin başı gibi görevlere ve mühre sahip kişilerdir.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Hitit, Kuş Falı, Fal Görevlileri, Kâhin

Observations On Bird Oracles In Hittites And The Officials Performing Bird Oracles

Abstract

It represents a period in which a great empire emerged and reached its peak in Anatolia in the second half of the 2nd millennium BC. The Hittites presence in this vast territory, their political consolidation, economic prosperity, and cultural advancements laid the groundwork for their civilization. Cuneiform tablets that have survived from the Hittite state contain diverse content reflecting the rich cultural aspects of this civilization. In a state structure characterized by a theocratic government, religion played a pivotal role in shaping both legal regulations and societal structures. Consequently, religion served not only individual spiritual needs but also had a profound influence on social order and political governance.

Especially in the archives, intriguing records are found regarding the Hittites, who were significantly influenced by Mesopotamian culture, and their use of divination practices and the outcomes of these practices in decision-making processes. These documents reveal the extensive and effective use of divination and prophecy at all levels of the Hittite state. Religion had a substantial presence in various aspects of Hittite life, underscoring the importance of understanding and fulfilling the desires of the gods. Therefore, divination and prophecy were considered a means to establish a connection between gods and humans. Various divination techniques were employed, with bird oracles being one of them. Cuneiform documents mention many officials who practiced bird oracles. Those engaging in bird oracles were individuals of high status in the Hittite state, holding positions such as scribe, diviner, and diviner head.

Key words: Anatolia, Hittite, Bird Oracle, Officials of Oracle, Diviner

Giriş

Teokratik bir devlet yapısına sahip olan Hitit Devletinin başarılı bir şekilde yönetilmesinin ardında yatan etken, tanrı ve insan arasındaki ilişkinin doğru bir biçimde yönetilme becerisidir. Dini uygulamaları son derece

önemsemeleri ve tanrıların isteklerini yerine getirmelerinde gösterdikleri hassasiyet bu duruma işaret eder. Hititler, çevrelerindeki dini unsurları kendi inanç ve kültür anlayışlarına uygun şekilde değerlendirmiştir. Tanrının öfkesinin sonuçları doğada, krallarda, sıradan bireylerde veya kraliyette yıkıcı bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bu öfkenin olumsuz etkileriyle başa çıkmak neredeyse imkânsızdır. Bundan dolayı varlık sebepleri olan tanrıların hoşnut etmek onlar için hayati öneme sahiptir. Tanrısal öfkenin nedenleri bazen doğal yollarla mümkün olsa da bu her zaman mümkün olamamaktadır. Bazı durumlarda ise bir takım sembolik veya kurgusal yöntemlere başvurarak bu gazabın nedenini öğrenmeye çalışmışlardır. Tanrıların verdiği işaretleri doğru bir şekilde yorumlamak yaşamlarını sürdürmeleri için son derece önemlidir. Bu nedenle, tanrılarla iletişim kurma ve tanrıların işaretlerini anlama, isteklerini keşfetme ve karşılaştıkları sorunların üstesinden gelme konusunda farklı çözüm yolları aramışlar, çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır.

Hitit Dini, Kehanet ve Toplumsal Düzen

Yazılı belgeler zengin ritüel çeşitliliğine sahip ve gözlem pratiği gelişmiş olan Hitit devletinde falın ne derece yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Kral tanrıdan aldığı yetkiyle ülkeyi yönetmekte ve adaleti sağlamaktadır. Dolayısıyla devletin varlığı onların tanrılarla sürdürdüğü ilişkiye bağlıdır. Tanrı ile ilişkilerini başarılı bir şekilde yürütme konusundaki çabaları ve kabiliyetleri sürekli günceldir. Din, yaratımını sağlayan toplumun ekonomik yapısını, yönetim anlayışını, inanışlarını, yaşam tarzlarını, inanç olgusunu oluşturan kuralları ile bir bütün olarak içinde barındırır. Hititlerin inanç sistemi, devletin yönetim biçimini şekillendirmiş ve bu sistem içinde önemli bir rol oynamıştır.¹

Hitit dini, tıpkı Hitit kültürü gibi, farklı kökenlere sahip öğelerin birleşiminden oluşan karmaşık bir yapıya sahiptir. Hititler, Anadolu'ya geldiklerinde, yerli halkı kendi kültürel normlarına zorlamaktansa, mevcut kültürel unsurları kendi inanç sistemlerine dâhil etmeyi tercih etmişlerdir. Bu yaklaşım, Hitit dininin başlangıçta ilkel bir biçimden, zamanla daha karmaşık

¹ Hitit dini ile ilgili olarak bkz; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1994); Volkert Haas, "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob, 438-442. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.; Sevgi Salm Akçelik, "Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri," *Kafdağı* 3, no. 1 (2018): 52-70.; Stefano De Martino, "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi," in *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter*, ed. Wenzel Jacob (Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002), 445-447.

bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır. Eski Hitit döneminde tanrıların sayısı az iken, İmparatorluk döneminde tanrılar topluluğu hem sayı olarak artmış hem de tür ve etnik köken açısından çeşitlenmiştir. Özellikle vasal krallar ve Hitit kralı ile eşdeğer tutulan yabancı hükümdarlarla yapılan siyasi antlaşmalarda, ant içilen tanrıların uzun liste halinde sıralanması, bu geniş tanrılar topluluğunun varlığını ortaya koyar. Bu tanrı topluluğunun kalabalıklığı ise “Hatti ülkesinin bin tanrısı” olarak özetlenmiştir. Bahsi geçen bin tanrı arasında, Anadolu’da Pala ve Luwi bölgelerinin tanrıları, Hitit öncesi Anadolu’nun yerli halkı Hatti’nin tanrıları ile Hurri, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye tanrıları, hatta İndo-Ari ırkına ait tanrılar da bulunmaktadır. Pantheon içindeki çok sayıdaki tanrıdan bazıları, özel bir yere sahip olup, kutsanmalarına özen gösterilmiştir. Bu tanrıların başında, Fırtına Tanrısı ve onun değişik bölgelerdeki yerel türleri gelir. Arinna kentinin Güneş Tanrıçası da bu tanrılar arasında yer alır. Fırtına Tanrısı’nın Hattice adı Taru, Güneş Tanrıçası’nın adı ise Wuruşemu’dur. Fırtına Tanrısı’nın oğlu Telipinu, tarımla ilgili olan, su getiren ve tahılların büyümesini sağlayan bir bereket tanrısı olarak kabul edilir. Ayrıca, Ay da tanrılaştırılmıştır ve bu tanrının yeryüzüne düşmesine dair bir efsane bulunmaktadır. Taru’nun unvanlarından biri de “kral”dır.¹

İnanca göre tanrı kızarsa ülkeyi terk edebilir ve beraberinde bolluğu, bereketi götürebilir ya da ülkeye ölümcül hastalıkları gönderebilir.² Tanrının çekip gitmesi ülkede hiç de hoş olmayan ve arzu edilmeyen durumlarla karşılaşmalarına sebep olabilmektedir. Ekonomisi tarıma dayalı olan her ülke gibi Hitit devletinde de söz konusu varlığını sürdürmek için üretimin verimli bir şekilde devam etmesi gerekmektedir.³

Hitit Devletinde Fal ve Görevlileri

Hitit toplumunda, işlenen suçlar ve günahlar, tanrıların öfkelenmesine ve insanları cezalandırmalarına sebep olabilmektedir. Bu nedenle, tanrıların isteklerini öğrenmek ve eğer kızmışlarsa nedenlerini araştırıp bulmak, tanrısal

¹ Ali M. Dinçol, “Hititler,” *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.1 (İstanbul: Görsel Yayınları, 1982), 77.; Oliver Robert Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, The Schweich Lectures 1976 (Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 1977).

² “Kaybolan Tanrı” ile ilgili olarak bkz. H. A. Hoffner Jr., *Hittite Myths*, SBL Writings from the Ancient World (Atlanta: Scholars Press, 1990).; Reyhan Esmâ, “The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology,” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, no. 45 (May 2009): 85-106.

³ Esmâ Reyhan, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29, (2010): 65:82; Esmâ Reyhan, “Hititlerde Devlet Gelirleri Depolama ve Yeniden Dağıtım.” *Gazi Akademik Bakış* 2, no. 4 (2009): 157-174.

öfkelerini yatıştırmak, Hitit insanı için son derece önemli konulardır. Doğadaki olağanüstü olayları ve tanrıların insanlara verdiği işaretleri, tanrıların isteklerinin bir belirtisi olarak yorumlamak, bu sürecin temelini oluşturmaktadır. Ancak, bu işaret gözlemlerini yeterli bulmayan Hititler, tanrıların arzularını ve öfkelerinin nedenlerini daha derinlemesine anlamak, kişisel sorunlara yanıt bulmak amacıyla fal gibi yöntemlere başvurmuşlardır. Bu kehanet yöntemleri, tanrıların niyetlerini anlamak ve onları memnun etmek adına önemli araçlar sağlamıştır.¹

Hititler için tanrısal ilişkiler ve tanrıların memnuniyeti, toplum düzeninin korunması ve olumsuz sonuçların önlenmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle, tanrıların isteklerini anlamak ve onlara uygun davranmak, Hititlerin yaşamlarında büyük bir önem arz etmektedir. Hitit falcılığı, Mezopotamya'daki örneklerinden farklı olarak, geleceği tahmin etmektense belirli sorulara yanıt aramayı amaçlamaktadır. Bu sorular genellikle hastalıkların nedenleri, savaş stratejileri, siyasi taktikler, saray entrikaları ve nadiren kişisel yaşamla ilgili konuları kapsamaktadır.²

Fal metinleri, genellikle fal işlemi sırasında yazıldıkları için okunması zor belgelerdir. Bu metinlerde özel teknik terimler ve sıkça kısaltmalar kullanıldığından, okuma ve anlama süreci zorlaşmaktadır. İncelemelerde, fal uygulamalarının genellikle belirli bir düzeni takip ettiği görülmektedir. Fal metinlerinde genellikle bir soru sorma aşaması yer almakta, ardından belirli bir fal türü uygulanmakta ve sonuçlar kaydedilmektedir. Eğer elde edilen sonuç istenen cevapla örtüşmezse, başka sorular sorularak fal işlemi devam

¹ Dinçol, "Hititler" 89.

² Belkis Dinçol, "Hititler'de Fal ve Kehanet," *Arkeoloji ve Sanat* 4-5 (1979): 6-10.; Gabriella Frantz-Szabo, "Hittite Witchcraft, Magic and Divination," in *Civilizations of the Ancient Near East III-IV (CANE III-IV)*, ed. Jack M. Sason (New York: Scribner, 1995), 2013-2017.; Annelies Kammenhuber, *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, TH 7 (Heidelberg, 1976).; Alfonso Archi, "Hethitische Mantik und ihre Beziehungen zur mesopotamischen Mantik," in *Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.*, eds. Hans J. Nissen and Johannes Renger, CRRAI 25 (Berlin: BBVO 1, 1982).; Alfonso Archi, "Die hethitischen Orakeltexte," in *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften*, eds. Horst Klengel and Werner Sundermann, SGKAO 23 (Berlin, 1991), 85-95.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, 2nd ed. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), 126-133.; Richard H. Beal, "Hittite Oracles," in *Magic and Divination in the Ancient World*, eds. Leo Ciraolo and Jonathan Seidel (Leiden: Brill, 2002), 57-81.; Theo P. J. van den Hout, "Omina (omens). B. Bei den Hethitern," *Reallexikon der Assyriologie (RIA)* 10 (2003-2005a): 88 ff.; Theo P. J. van den Hout, "Oralel (Oracle). B. Bei den Hethitern," *Reallexikon der Assyriologie (RIA)* 10 (2003-2005b).; Volkert Haas, *Hethitische Orakel: Vorzeichen und Abwehrstrategien* (Berlin-New York: de Gruyter, 2008).

ettirilmektedir. Ayrıca, bir fal türünde elde edilen yanıt, diğer fal türleriyle karşılaştırılarak teyit edilmektedir.¹

Hititler karşılaştıkları sorunların altında yatan nedenleri bulmak ve sorularına cevaplar alabilmek, içinde buldukları bilinmez durumlarından çıkmak için, KIN (talih), MUŞEN (kuş falı), KUŞ (et falı), MUŞEN HURRI (kızıl keklük falı), MUŞ (yılan falı) gibi çeşitli fal tekniklerini kullanmışlardır. Özellikle bu fal türlerinden günlerce süren ve oldukça meşakkatli bir süreç gerektiren, kuş fallarının sonuçlarının çok önemsendiği ve kendileri için hayati önemdeki meselelerde kuş gözlemlerinin talep edildiği görülmektedir.²

MÖ 13. yüzyıla tarihlenen daha geç döneme ait fal tutanaklarında, birkaç istisna dışında, farklı fal teknikleri kullanılarak fal sonuçlarının doğrulandığını gösteren verilerle karşılaşılmıştır. Fal sorularının, öncelikle çeşitli yöntemlerle birbirinden ayrılarak incelendiği, her birinin sonuçlarının ayrı ayrı not edilip, yazmanlar tarafından tek bir tablette derlenmek üzere kayda geçirildiği düşünülmektedir. Fal uygulamaları sırasında bazı fal uzmanlarının doğrudan iletişim kurarak birbirleriyle koordinasyon içinde çalışmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu varsayım, Hattuşa kenti sınırlarında değil, daha çok ıssız bölgelerde gerçekleştirilen kuş gözlemleriyle de uyumludur. Yapılan gözlemlerle ilgili tutanaklarda genellikle sonuçlar belirtilmeden sadece kuşların hareketleri kaydedilmiştir. Ayrıca, metnin çoğunlukla mektup formatında iletilmiş olması, belgelerin Hattuşa'daki bir baş kâhin tarafından değerlendirilmiş olabileceği fikrini desteklemektedir.³

Kuş Falı

Anadolu kökenli bir fal tekniği olan kuş falları, uzun süre devam eden bir geleneği temsil etmektedir. Bu fal türü ile ilgili bilgiler, Anadolu'daki Boğazköy, Ortaköy, Kuşaklı, Kayalıpınar ve Maşathöyük gibi merkezlerde bulunan çivi yazılı belgelerden edinilmiştir. Anadolu arşivlerinde, kuş uçuşu gözlemlerini içeren tutanak metinleri ve bu konuyla ilgili yazılmış mektuplar

¹ Dinçol, "Hititler", 90.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Alfonso Archi, "L'ornitomanzia ittita." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 16 (1975): 119-180.; Belkis Dinçol, "Hititler'de Fal ve Kehanet." *Arkeoloji ve Sanat* 4-5 (1979): 6-10.; Richard H. Beal, "Hittite Oracles," in *Magic and Divination in the Ancient World*, ed. Leda Ciruolo and Jonathan Seidel (Leiden: Brill, 2002), 57-81. ; Dinçol, "Hititler", 89-91.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi: 10, yayın ve yönetim Nezih Başgelen (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Mart Matbaacılık, 2003), 126-132.; Sedef Ayyıldız, "Hitit Dünyasında Fal Anlayışı," *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2017, Yıl: 5, Sayı: 42 Mart, 367-382.

³ Haas 2008, 8.

gün ışığına çıkarılmıştır. Boğazköy’de (Hattuşa) CTH 573; Maşathöyük’te (Tapigga) HBM 47-49; Orta Hitit Dönemi’ne ait Ortaköy’de (Şapinuva) Or. 90/1775 kuş falı metni ve Or. 90/1000 mektup metni; Kuşaklı’da (Şarişsa) MÖ. 13. yüzyıl sonuna tarihlenen KuT 28, KuT 37, KuT 44+KuT 30, KuT 45 ve Orta Hitit çağına ait bir mektup metnini içeren KuT 49 ve KuT 50 belgeleri ele geçirilmiştir. Bu belgeler, Hititlerin kuş fallarına büyük önem verdiklerini ve bu gözlemleri kehanet ve fal uygulamalarında kullanarak toplumsal ve siyasi kararlar almada falların etkili olduğunu göstermektedir.¹

Maşathöyük’te bulunan HBM 47-49 numaralı mektuplar, kuş falı uygulamalarının bu bölgede gerçekleştirildiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Belgeler kuşların uçuşlarıyla ilgili gözlemleri detaylı olarak aktarırken bu dönemdeki fal uygulamalarına da ışık tutmaktadır.² Ortaköy (Şapinuva) - Or. 90/1775 ve Or. 90/1000: Orta Hitit Dönemi’ne ait Ortaköy’deki çok sayıdaki fal ve mektup metninden olan bu belgeler, kuş falı ile ilgili bilgileri içermektedir.³ Kuşaklı (Şarişsa) bölgesinde bulunan KuT 28, KuT 37, KuT 44+KuT 30 ve KuT 45 numaralı belgeler, M.Ö. 13. yüzyıl sonuna tarihlenmiştir ve kuş uçuşu gözlemlerine dair fal uygulamalarını içermektedir. Ayrıca, KuT 49 ve KuT 50 numaralı belgeler Orta Hitit çağına ait mektup metinleri olup, kuş uçuşu gözlemlerinin yanı sıra dönemin sosyal ve kültürel yapısına dair bilgiler sunmaktadır.⁴ Anadolu arşivlerinde bulunan bütün bu kuş gözlemlerine ait tutanak metinleri ve falların konu edildiği mektuplar, Hitit devletinde kehanet ve fal uygulamalarının önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu belgeler Hitit toplumunun fal konusundaki zenginliğini ve köklü geleneğini gözler önüne sermesi bakımından dikkate değerdir.

Kuş fallarında, kuşların her türlü hareketleri, sesleri ve buldukları yerler hakkında ayrıntılı bilgiler verildiği, her detayın kaydedildiği anlaşılmaktadır. Gözlem yapılan alanı önceden belirleyen görevliler, kuşların hareketlerine, çıkardıkları seslere ve uçuş yönlerine göre değerlendirmeler

¹ Daliah Bawanpeck, *Die Rituale der Auguren*, Texte der Hethiter, vol. 25 (Heidelberg: 2005): 2.

² Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük* (Ankara, 1991).

³ Aygül Süel, “Şapinuva’daki Kraliçe Hakkında,” *Gs Imperati* (2002): 819-826.; Aygül Süel, “Şapinuva’nın Kraliçesi Taduhepa,” içinde *Anadolu’da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, ed. A. Muhibbe Darga, 1st ed., yay. haz. Emine Çaykara (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 137-145.; Leyla Murat, “Kupti- Kelimesi Üzerine Bir İnceleme,” içinde *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 Eylül 2005, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 50 (2008): 575-585.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Volkert Haas and Ilse Wegner, “Die Orakelprotokolle aus Kuşaklı. Ein Überblick,” *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* (MDOG) 128 (1996): 105-120.

yapmışlardır. Bu değerlendirmelerde, bugün tam olarak neye göre karar verildiği anlaşılamayan belirli hususlara dikkat edilerek, sordukları sorulara olumlu ya da olumsuz yanıtlar almışlardır. Eğer sonuç beklenildiği gibi değilse ya da tatmin edici bulunmamışsa, falın doğruluğunu teyit etmek amacıyla başka bir fal tekniği kullanmış ve bu şekilde kesinliğe ulaşmaya çalışmışlardır.¹

Kuş falları sırasında kuşların uçuşları, yükselmeleri, konmaları, uçuş yönleri, seslerinin ve genel olarak kuşların her türlü hareketi dikkatlice gözlemlenmekte ve kayıt altına alınmaktadır. Bununla ilgili olarak KUB 18.5 numaralı metin, kuş falı gözlemlerinin nasıl yapıldığına dair ayrıntılı bir örnek kaydı içermektedir. Oldukça iyi korunmuş bir Orta Hitit dönemine ait tablet olan ve kuş gözlemlerinin aktarıldığı tutanak (KUB 18.5+KUB 49.13+ Bo 2397 + Bo 2258 + Bo 3179 + Bo 2528 + Bo 3179), 65 ila 70 kuş gözlemini içermektedir. Tablet, herhangi bir giriş olmaksızın doğrudan gözlemlerle başladığı için, bu tutanağın en az iki tablettten oluştuğu düşünülmektedir. KUB 18.5²: öy II 1-16 *Sonra, bir alliya kuşu nehrin arkasından alçaktan uçarak geldi ve bir kavak ağacına kondu. Biz onu izlerken, başka bir alliya kuşu dışarıdan ona saldırdı; o da nehrin arkasından, yüksekte uçarak geri geldi. Sonra sağdan sola çapraz (TAR-uan) uçtu ama nehri geçemedi. Kavak ağacındaki alliya kuşu havalandı ve işaretin (?) arkasına geçti; nehrin arkasından yüksekte uçarak geri geldi, nehri geçti ve sağdan sola çapraz (TAR-uan) uçtu. Sonra bir kartal, nehirden yukarı doğru yükselerek güzel bir uçuşla geldi, nehrin arkasına geçti ve bu tarafa doğru yükselerek güzel bir uçuşla geldi. Sonra, geniş kanatlı bir kuş, nehirden yukarı sağdan sola çapraz (TAR-uis) uçtu ve sağdan sola çapraz (TAR-uan) uçtu.*

Kuş fallarında kuşlar ile ilgili olarak yapılan gözlemlerde kuşların her türlü hareketi, alana girdikleri andan itibaren çıkana kadar gözlemlenip, not edilmiştir³ ancak gözlem sırasında her ayrıntının kaydedilmesine rağmen bu

¹ Dinçol, "Hititler", 90.

² Transliterasyon ve çeviri için bkz. için bkz: Alfonso Archi, "L'ornitomanzia Ittita," SMEA XVI (1975): 128, 129. (özellikle öy. II 1-16 için bkz.); Ayrıca tercüme için bkz.: Volkert Haas, Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien (Berlin-New York: 2008), 42-45. Haas, kitabında bu (ikinci?) tablettten alıntılanan satırların çevirilerini sunmuştur. İlk altı gözlem çok parçalanmış olduğu için çevrilememiştir. Tercüme için bkz.; Haas, *Hethitische Orakel*, 42-45 (öy. I 13-40, Vs. II 1-50, ay. III 16-21).; Terc. için bkz. Güngör Karauğuz, *Hititlerde Fal ve Kehanet: Kuş, Yılan, Karaciğer, Talih Falı ile Kehanet Kil Kitapları* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021), 90,91.

³ Kuşlar gözlemlenirken, gözlem alanına girişleri "uwa- gelmek" fiiliyle, alanı terk etmeleri ise "pai- gitmek" fiiliyle ifade edilmiştir. Kuşlar gözlem alanına girdikten sonra yaptıkları her hareket, tünedikleri yerler, çıkardıkları sesler, kayboldukları veya kondukları anlar, nehrin karşı tarafına geçişleri, gözlem alanına girişleri ve başlarını çevirdikleri yön gibi tüm

fal türüyle ilgili olarak terminoloji çözülebilmüş değildir, nasıl ve neye göre yorumların yapıldığı ve değerlendirildiği konusu hala bilinmezliğini korumaktadır. Bununla ilgili olarak; Kuşaklı'da ele geçen bir tablette, dört kez olumsuz sonuçlanan bir fal soruşturmasının sonucunu denetlemek amacıyla yapılan kuş falının ayrıntılarıyla kaydedildiği bir mektup metni açıklayıcı niteliktedir. KuT 49 (Ku 97/21)¹ 1-32 *Efendim, beye, Saray Memurlarının başına dedi ki: Belediye Başkanı şöyle (der): Bilge Kadın Iia bana şöyle dedi: "Rahibenin (?) oğlunun şahsı için işaretler / alametler her defasında kötü sonuç verdi; ve bu işaretler/alametler ortaya çıktı: Kötülük alınır, ve o taht kraliçesine geri (verilir). Ben meseleyi dört kez fal aracılığıyla kapsamlı bir şekilde inceledim ve ayrıca onlar dört kez kötü sonuçlandı. Ve orada da fal detaylı bir biçimde elde edilsin!" Biz ayrıca kuşlarla şöyle detaylı bir fal elde etmeye koyulduk. Iia'nın bu şekilde konuştuğu meseleye (gelince): "Bizim rahibenin oğlunun şahsını korkuttuğumuz" (?) (şöyle) tespit edilir: Bir şuraşura-kuşu ... (=GUN); bir halliia-kuşu (=GUN); daha sonra halliia-kuşu arkada aşağıdan uçtu ... (=kuştaiati); bir haştapi-kuşu önden <uçtu> ... (=kuştaiati); o arkada aşağıdan uçtu ... (=kuştaiati); ve <o> yolun arkasından <uçtu>; ve bir haştapi-kuşu arkada aşağıdan <uçtu> ... (=kuştaiati); bir halliia-kuşu ... (GUN-iş). Biz ayrıca rahibenin (?) oğlunun hayatı için başka bir kuş gözlemi gerçekleştirilmeye koyulduk (ve prognozu tetkik ettik); "Biz rahibenin oğlunun şahsı için herhangi şeyi korkutmadık" Bir halliia-kuşu ... (GUN-iş); bir "aranan" şuraşura-kuşu ... (=GUN); bir (=aramantiş) şahini ön tarafta "iyi"den (pozitif alandan) <uçtu>; bir halliia-kuşu ... (=GUN-iş); bir kartal ön tarafta "iyi"den uçtu; bir alliiia-kuşu arkada aşağıdan <uçtu> ... (kuştaiati) <o> yolun arkasından uçup <gitti>; bir şuraşura-kuşu ... (=GUN-iş); bir haştapi-kuşu ön tarafta "iyi"den <uçtu>; bir halliia-kuşu ... (= GUN-iş).*

Kuş gözlemi ile ilgili olarak metinlerde sıkça geçen bazı terimler mevcuttur. Bu terimler şunlardır: *appan*, *peran*, *pariyan*, *zilawan*, *appan katta*, *appan şara*, *aşşuwaz/SIG5-za*, *kuştai*, *GÜB-la*, *kunna*, *kuştayaz*, *takşan arha*, *tarwiyalıyan*, *GUN-liyan*, *appan katta* vb. Özellikle *tarwiyalıyan* ve *GUN-liyan* yalnızca kuş gözlemlerinde kullanılan ifadelerdir. Bu terimlerin arasında, anlamı hala tam olarak bilinmeyen ve açıklanamayan, yoruma açık

detaylar özenle kaydedilmiştir. Gözlem sırasında, bir akarsu veya yoldan bahsedilerek, izlenen kuşun ağaç ya da kaya üzerindeki davranışları da tüm ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Ancak bu detaylar, standart bir biçimde sunulmamıştır.

¹ Transliterasyon ve terc. için bkz. Gernot Wilhelm, "Zwei mittelhetitische Briefe aus dem Gebäude C in Kuşaklı," *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* (MDOG) 130 (1998), 178-179.

ifadeler de mevcuttur.¹ KUB 18.12 + KUB 22.15 öy 1-51² “Güneşim seferden geri döndüğünde tanrıların ayinlerini kutlayacaktır. Kral ve kraliçe Hattuşa’da kışlayacaklar ve kral ve kraliçe, Halep Kenti Fırtına Tanrısı’nın Şimşek Bayramını orada Hattuşa’da kutlayacaklardır. (Ayrıca) Yıl Bayramını da orada kutlamak istiyorlar. “Bereket(?)” kuşlarını orada toplayacaklar. Çiğdem(?) vakti geldiğinde, tanrılara çiğdem (çiçeği) koyacaklar. Ey Tanrılar, eğer Hattuşa kentini kral ve kraliçe için Halep Fırtına Tanrısı’nın (Fırtına bayramını kutlamak ve) kışı geçirmek için kayıtsız şartsız uygun buluyorsanız, kral ve kraliçenin başına gelebilecek ölüm (veya) ciddi bir hastalıktan endişe etmememiz gerekiyorsa (ve) eğer kötülük ta oraya kadar yayılmayacaksa, Ey Tanrılar, Hattuşa’yı kral ve kraliçe için Halep kenti Fırtına Tanrısı’nın (fırtına bayramını kutlamak üzere) kışlamaları için uygun buluyorsanız, (bu durumu) üçüncü günün “büyü”(?) kuşları tespit etsinler. Kartal kalkıp uçtu; gagasını ileriye doğru tutuyor. Harrani kuşu (ise) yerde(?) ve gagasını ters(?) çevirmiş. Aliliya kuşu, “iyi” parselden çıktı ve öteye doğru gitti. Arşintati kuşu uçarak(?) yolun ötesine (geçti). Aramnanza kuşu öte tarafa doğru geçti. İkinci günde zaurlitinzi kuşu ...’:den, kartal ise ön taraftan iyi parselden geldi ve gitti.” Bir tilki koşarak (?) öteye doğru, yolun öte tarafına geçti gitti. Üçüncü günde aliliya kuşu öte tarafa doğru gitti; ama kartal dolaşmakta (?), gagası öteye dönük. Bir büyü yaptık” Aliliya kuşu iyi parselden çıktı ve gitti. Pattarpalhi kuşu dolaşmakta(?) arrarani kuşu yolun ötesinde kanat çırparak (?) öte tarafa gitti. (Kuş falcıları) Piyatarhu ve GE₆.ŞEŞ şöyle (yorumlarlar):’ (Kuşlar) olumlu işaret verdiler!’”

Falın bakılma gerekçesi yani sorun ortaya konduktan sonra fal sorusu sorulur ve gözlemi yapan görevliler cevap olarak kuşların doğrulamasını, teyit etmesini veya kabul etmemesini talep ederlerdi. Kuşlarla ilgili başka bir fal türü olan MUŞEN HURRI falında ise cevapların farklı şekilde talep edildiği görülmektedir. Bu fal türünü uygulayan görevli kuş fallarındaki gibi LÚIGI.MUŞEN veya LÚMUŞEN.DÜ’den farklı olarak et fallarını da icra eden LÚA.ZU’dur. MUŞEN HURRI falında kuş gözlemi yapılmadığı ve falı uygulayan kişinin kuş falındaki görevlilerden farklı olduğu için ayrıca faldaki uygulamalar ve kullanılan terimler (erai- ve zizzipki- gibi) dolayısıyla et

¹ Haas, *Hethitische Orakel*, 32-34.; Beal, “Hittite Oracles,” 65-71.; Yasuhiko Sakuma, “Terms of Ornitomancy in Hittite,” *Tokyo University Linguistic Papers (TULIP)* 33 (2013): 2019-2038.

² Ahmet Ünal, “Zum Status der ‘Augures’ bei den Hethitern,” *Revue Hittite et Asianique* (RHA) 31 (1973); *Hittiter Devrinde Anadolu* 2, 130-131; 27-56; “Hititlerde Fal,” *Arkeo-Atlas* 3 (2004): 45; Archi “L’ornitomanzia ittita,” 122 vd.; Volkert Haas, “Marginalien zu hethitischen Orakelprotokollen,” *Altorientalische Forschungen* 23 (1996): 76-94.; Nicla de Zorzi, “Bird Divination in Mesopotamia: New Evidence From BM 108874,” *Kaskal* 6 (2009): 85,86.

falındaki gibi iç organlara bakılarak yorum yapıldığını düşündürmektedir. Kuş fallarından farklı olarak görevlinin MUŞEN HURRI falında, *HURRI kuşu olumlu olsun* veya *HURRI kuşu olumsuz olsun* şeklinde kuşların soruları cevaplamasını talep ettiği görülmektedir.¹

Hitit ve Luwi diline girmiş çok fazla kuş ismi söz konusudur ancak kuş gözlemlerinde kaydedilen bu kuş isimlerinden sadece günümüzdeki kuş türlerinden olan kartal ve pattarpalhi (geniş kanatlı bir kuş) bilinmektedir. Boğazköy'deki kuş gözlemleriyle ilgili metinlerde geçen bazı kuş isimleri şunlardır: al(l)ia-, alili- (alilia-alila-), (aramni-/) aramnant-, arši(n)tathi-, aššurašura-/šurašura-, halwašši-, (hara(n)) / Á^{MUŞEN} "kartal", harrani-, haštapi-, huša-, hūwā-/hūwara-, kalmuši-, kaltarši, gapirta-, maršanašši-, pattarpalhi (geniş kanatlı bir kuş), šal(u)waia- (šaluwai), šalwini-, šaluwašaluwa-, šulupi-, (šurašura-, / aššurašura-), tapašši-, uraianni-, zaharliti-, (Á^{MUŞEN}, / hara(n)-), KA₅.A, PEŠ...²

Ritüel etkinlikleri ile bu ritüelleri icra eden uzmanlar arasında dikkat çekici bir bağ olduğu görülmektedir. Örneğin, büyüü ve kötü etkileri ortadan kaldırmaya yönelik olarak gerçekleştirilen arınma ve sağaltma ritüellerinde görev alan MUNUS.MEŠ ŠU.GI, genellikle LÚAZU ve LÚMUŞEN.DÙ gibi ritüel uzmanlarıyla birlikte uygulamaları yapmaktadır. Bu gruba ayrıca, Luwi kökenli ritüel etkinliklerini icra eden MUNUS SUHUR.LA Kuwatalla da dahildir. Hititler, hastalıkların nedenini sıklıkla büyü ve dini sebeplerde aradıkları için, LÚ.MEŠ A.ZU olarak adlandırılan hekimlerin de bu tür sağaltma ritüellerini yönettikleri bilinmektedir. Hurri kökenli itkahi ve itkalzi gibi büyük arınma ritüel serileri ise LÚAZU rahiplerinin sorumluluğundaydı. Bu ritüeller, Hitit toplumunda hem fiziksel hem de ruhsal temizliği sağlamak amacıyla önemli bir rol oynamaktadır.

Hitit dilinde kayda geçen birçok ritüelin kökeni hakkında bilgi, ritüel metinlerinin giriş ve Kolophon bölümlerinde yer alan uzmanların isim ve kökenlerine dair bilgilerden elde edilebilmektedir. Bu ritüel talimatnameleri, ihtiyaç duyuldukça başvurulmak üzere Hitit arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Metinler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen katipler tarafından kaleme alınmış olup, ritüellerin kökenlerine dair geniş bir coğrafi etkileşim göstermektedir.

Hititçe yazılan ritüel metinlerinin kökenine dair bir diğer önemli referans noktası, Hatti, Hurri, Luwi ve Akad dillerinde yazılmış büyü içerikli metinlerdir. Hurrice ritüel terimleri, Luwice şahıs isimleri ve bölgesel tanrı

¹ Beal, "Hittite Oracles," 71-72.

² Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, A.Ü. D.T.C.F. Yayınları, Sayı: 157 (Ankara: 1965).; Archi, "L'ornitomanzia ittita," 142, 143.

adlarının kullanılması, ritüellerin hangi kültürden etkilendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle itkahi ve itkalzi ritüel serileri, Allaiturahi, Şalaşu, Ummaya ve Aštu ritüelleri, Hitit ritüel literatüründeki Hurri etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanında, Hattuşa arşivlerinde bulunan birçok metin, Babil ritüel geleneğinin Hititler üzerindeki derin etkisini gözler önüne sermektedir. CTH 800-813 arasında yer alan ritüel metinlerinde, Akkadca kaleme alınmış bölümlere ek olarak, bu ritüellerin Hititçe versiyonlarına da rastlanmıştır. Hurri etkisi taşıyan Babil ritüellerinde ise, Akkadca yapılan ezberden okuma uygulamalarına da yer verilmiştir. Bu geniş kültürel etkileşimler, Hitit ritüel pratiğinin çok yönlülüğünü ve çevresindeki kültürlerle olan sıkı ilişkilerini ortaya koymaktadır.¹

Eski Mezopotamya’da kuşlar genellikle geleceği görmek amacıyla kullanılmaktadır. Kehanetler iki şekilde yapılabilirdi: ya kuşların uçuşları ve davranışları gözlemlenirdi ya da kurban öncesi ve sonrası fiziksel özellikleri incelenirdi.² Kuşların gözlemleriyle ilgili Mezopotamya’da MÖ 1. binyılda 79. tablet, *Šumma Ālu* serisindeki en eksiksiz tablet olarak kabul edilir. Bu tablet, kralın askeri seferi sırasında ve özellikle düşman ülkesine (*ana māt nakri šarrīna habātu*) yapılan yolculuk ve kamp kurulması (*madakta šakānu*) sırasında hareket eden şahinlerle ilgilidir. Gözlemlenen işaretler, şahinlerin uçuş kalıplarıdır; bunlar arasında karşıdan geçme (*etēqu*) ve daireler çizme (*saḥāru*) gibi uçuşlar yer alır. Ayrıca, avını avlama (bu’ura našū), başka bir kuşla kavga etme (*šalta epēšu*), kanat çırpma (*kappā salālu*), çığlık atma (*šasū*), dışkılama (*zê nadū*) veya idrar yapma (*šināti šatānu*) gibi davranışlar da gözlemlenmiştir. Diğer bir gözlem bağlamı ise kralın sarayıdır: kuşların saraya girişi (*erēbu*), yuva yapması (*qinna qanānu*) ve yavrulaması (*(w)alādu*) tarif edilmiştir. Bu davranışların çoğu, kralın seferinin sonucunu öngörmektedir. *Šumma Ālu* kuş tabletlerinin yeniden inşası zordur çünkü çok az sayıda kolophon korunmuştur. Çeşitli kuşların davranışları tanımlanırken, olumsuz alametlerden kaynaklanan tehlikeleri uzaklaştırmak için ritüeller uygulanır. Eski Mezopotamya’da, gözlemlenen kehanetler hastalık ya da benzeri tehlikeleri işaret ettiğinde, bu tehlikeyi savuşturmak için uygun ritüellere başvurmak yaygın bir uygulamadır. Bu ritüeller, SUMERCE “NAM.BÚR.BI” olarak bilinir ve çoğunlukla kötüye işaret eden kuşların evlere girmesiyle ilişkilendirilir.³

¹ Bawanypeck, Die Rituale der Auguren, 8.

² de Zorzi, “Bird Divination,”

³ MÖ I. binyılda *Šumma Ālu* serisinin, kuşlarla ilgili kehanetleri içeren 64. ve 79. tabletleri arasında önemli bilgiler toplanmıştır. 64 ve 65. tabletlerde kartalların şehirde ya da orduyla olan ilişkileri ile 66. tablet şahin kehanetleriyle ilgilidir. 67. tablet kargalar ve kartalların orduyla ilişkisini ele alır. 71. tablet şehirde görülen tavuklarla, 72. tablet ise şehre giren

Kuş kehaneti ile ilgili olarak MÖ ikinci binyıldan itibaren belgeler mevcuttur. Ancak bununla birlikte bu kehanet türüne ilişkin birçok bilgi, MÖ I.binyılda yazılmış *Šumma Ālu ina mēlê šakin* kehanet serisinden gelmektedir. Bu uygulamadan sorumlu kişi, Yeni Asur kaynaklarında *dāgil iššūrī* (“kuş gözlemcisi”) olarak anılır. Diğer bir kehanet biçimi olan “kuşların iç organlarına bakma” ise Eski Babil Dönemi’nde bilinmektedir ve burada kurban edilen kuşun vücut özellikleri incelenir. Eski Babil dönemine ait kuş kehanetiyle ilgili en eski kaynak, Ur’da bulunan bir tablettir. Bu tablette, en az altı farklı kuş türünü içeren 25 kehanet kaydedilmiştir. Bu kuşlar arasında balıkçıl (igirû), *mesukku* kuşu, “dağ kuşu” (*iššūr šadî*), kartal (*erû*) ve “av şahinleri” (*kassûsu*) yer alır. Kuşların faaliyetleri arasında yuva yapma, şehre girme, sürekli uçuş, şehrin veya ordunun üzerinde görülme, yemek yeme, avlanma veya başka bir kuşla dövüşme bulunur¹.

Kuş Falı Görevlileri

Hititçe çivi yazılı fal metinlerinde kuş falı ile ilgili görevlilerin LÚIGI.MUŞEN, LÚMUŞEN.DÙ ve LÚIGI.DÙ Sumerogramları ile kullanıldıkları görülmektedir. Orta Hitit Çağından itibaren LÚIGI.MUŞEN veya LÚMUŞEN.DÙ tarafından gerçekleştirilmiş kuş gözlemlerine² (MUŞEN-falı) ilişkin uygulamalar söz konusudur.

Bu görevlilerin sorumlulukları arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. LÚ.MEŞMUŞEN.DÙ, LÚ.MEŞIGI.DÙ ve LÚ.MEŞIGI.MUŞEN tarafından yapılan kuş gözlemlerinde kuş falını uygulayan ve yorumlayan görevlilerin isimleri metinlerde belirtilmiştir. Bu isimlere bakıldığında isimlerin daha çok batı Anadolu kökenli Luwi etkisinde olduğu görülür. LÚIGI.MUŞEN yalnızca kuş falları ile ilgili olarak metinlerde tespit edilen bir görevlidir.³ Bu görevli yalnızca kuş gözlemleri ile ilgili metinlerde görülür.⁴

kuşlarla ilgilidir. Ancak 68-70 ve 73-78. tabletlerin başlangıç bölümleri korunmamıştır.; de Zorzi, “Bird Divination,” 89, 90.; Namburbi ritüelleri için bkz. Hanım Hande Duymuş Florioti, “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış,” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6, no. XV (2013): 31-37.

¹ de Zorzi, “Bird Divination,” 89.

² Archi “L’ornitomanzia ittita,”; Ünal, “Zum Status der ‘Augures’ bei den Hethitern,” 27-56.; Richard H. Beal, “Hittite Oracles,” in *Magic and Divination in the Ancient World*, ed. Leda Cirao and Jonathan Seidel (Leiden: Brill, 2002), 67-73.

³ Franca Pechioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignità nell’Anatolia ittita* (Roma: Edizioni Dell’ateno, 1982), 320 vd.; Archi, “L’ornitomanzia ittita,” 129.

⁴ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 3.

LÚIGI.DÙ Sumerogramı ise metinlerde nadir olarak karşılaşılmaktadır.¹ Kammenhuber'e² göre bu bir yazman hatası ve Archi'ye³ göre ise pseudo-ideogram (sözde ideogram) söz konusudur.⁴ Bu görevli bir kentin günahlardan arındırılması ile ilgili olarak⁵ ve Maddunani ritüelinde⁶ geçmektedir. İki metinde LÚIGI.DÙ ve LÚMUŞEN.DÙ eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁷

LÚMUŞEN.DÙ'nun kurban veya ritüel işlemlerini gerçekleştiren uzman kişi olarak pek çok etkinlikte görev aldığı görülmektedir. Görevli kuş yakalayarak, bunları festival yetkililerine teslim etmekte ve ayrıca festival ritüellerine katılarak büyü ritüelleri için kilden kuş heykelcikleri yapmaktadır. Bu görevlilerin, özellikle "kuş gözlemleri"ni detaylı olarak yorumlayabilecek yetkinlikte kimseler olduğu da anlaşılmaktadır. Gerek bu durum gerekse Hitit yasa metinlerindeki ücretlendirmeye ilgili bahis LÚMUŞEN.DÙ'nun kuş gözlemi yapan uzmanlar arasında daha üst düzeyde bir yetkili olduğunu göstermektedir.⁸ Bazı durumlarda, yorumların kâhinlerin başı veya kâhinler tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Görevliler:

GAL LÚ^{MEŞ} IGI.MUŞEN: Bo 5075 + 5565 6 sağ sütun 6. satır
UGULA LÚ^{MEŞ} IGI.MUŞEN: KBo 16.98 I 18(?); KUB 5.11 I 25; 18.15 16,23;
22.23 7(?); Bo 1585 öy. 11 UGULA LÚ^{MEŞ} MUŞEN.DÙ: KUB 5.24 I 70
UGULA LÚ^{MEŞ} : KUB 22.63 10 LÚ^{MEŞ} MUŞEN.DÙ: KUB 18.12 + 22.15
öy. 28,35⁹

LÚMUŞEN.DÙ terimi (Akkad. *usaandu(m)*, *usandu* "kuş avcısı") bu uzman kişinin aynı zamanda kuş avcılığıyla ilgilendiğini de göstermektedir (krş. bir mektup metni olan HBM 48 öy. 7 vd.). Ritüel ve dini seremonilere dair belgeler ile kuş gözlemi ve ilgili metinlerden, bu uzmanın görevinin sadece kuş avcılığıyla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Fal metinlerinde, LÚMUŞEN.DÙ'nun LÚIGI.MUŞEN ile birlikte kuş gözlemi dışındaki benzer görevleri üstlendiğini gösteren deliller bulunmaktadır. Eski Hitit Çağı'na ait I. Hantili ile ilişkili bir metin olan CTH 655 no.lu belgede de bu görevlinin

¹ KUB 16.78 III 19'; KUB 22.38 IV 20'; CTH 401.1 KUB 30.31 I1; CTH 425.1 ayrıca KUB 7.54 I 1, KUB 55.9 3' her iki metinde eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

² Kammenhuber 1976: 130, 201. (LÚIGI.MUŞEN, LÚ MUŞEN.DÙ yazarken ikisinin birlikte yazılmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır.)

³ Archi, "L'ornitomanzia ittita," 129.

⁴ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 1.

⁵ CTH 401.1 KUB 30.31 I 1

⁶ CTH 425.1

⁷ KUB 7.54 I 1, KUB 55.9 3'

⁸ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 3.

⁹ Archi, "L'ornitomanzia ittita," 134.

kuş gözlemiyle ilgili olarak anıldığı dikkat çekmektedir. KBo 3.63 I 3'-9'a göre kral, sefer sonrasında ^{LÚ}MUŞEN.DÙ'ya danışmayıp, ordusunu arındırılmadan kente soktuğu için hata yapmıştır. ^{LÚ}MUŞEN.DÙ'nun KILAM festivali gibi ritüellere katıldığı (KUB 2.3 III 19) ve bu bağlamda, uzmanın kendisinden istenen kuşları teslim ettiğinden bahsedilmiştir (KBo 10.31 IV 23'). Ayrıca, Karahna kentinin koruyucu tanrısı olarak tanımlanan LAMMA-tanrısı ile ilgili bir kült envanterinde, bu uzman mevcut kült personeli arasında yer almıştır (KUB 38.12 I 10, 16).¹

Kuş fallarında dikkat çeken başka bir unsur falcının isminin kolophonda verilmesidir. “*Bu kuşu kahin, Huha-sarpa gözlemledi*” veya [*Bu kuşu Uruwan[ni gözlemledi]*.” gibi. Kâhinlerin isimlerinin coğrafi yer isimleriyle birlikte anılmasının nedeni, muhtemelen kâhinin kökeni hakkında ya da gözlemin yapıldığı yerle ilgili bilgi vermek amacı taşıdığıdır; buna Kizzuwatna ve Uda örnek gösterilebilir.² Kâhinin isminin verilmesi, muhtemelen gözlemi yapan kişinin deneyimine, bakış açısına ve yorumlama kabiliyetine göre yorumların farklılık gösterebileceğini ve bu nedenle kesin bir kurala bağlanamayacağını gösterir. Bu durumu kuş fallarının yorumlanmasındaki güçlüğü bağlamak mümkündür. Ayrıca yorumlayan kişilerin yorum farkına bağlı olarak isimlerinin verilmiş olabileceği şeklinde de açıklanabilir.

Boğazköy Metinlerinde geçen görevli isimleri şöyledir: Ahhamuwa, Awāuwā, Alalimi, Alantalli, Annā, Apallī, Armatanša, Artummana, Ašhapala, Ašpi-ŠEŠ, Ašdu-^DU(-ta), Azzumaraliia, Halpa-LÚ, Haršaniia/Huršaniia, Irha.A.A, Gallulla, Gaššū (^mGaş-šú-ú), Kurri, Kurša-^DLAMA, ^mLu-wa-x(-)x, Mašturiandu, Mawiri, Mutta, Nunu, Piiam(m)u, Piha-^DU, Piiāššili, Šummala-LÚ, Taruwaški, Dupnašši, Uhhamūwa, Uraddu, Uwapi, Zapalli, Zella, DINGIR^{MEŠ}.SUM, EN.GAL, ^DLAMA, ^DMI.LÚ (Armaziti), MI.ŠEŠ (Armanani), NU.GIŠ.SAR, ^{GIŠ}PA, ^DSIN.SUM (Armapiia), ^DU-ni (Tarhuni), ^DU-piia (Tarhundapiia), ^DU.SIG₅ (Tarhuwaššu), ^DUTU.LÚ (Tiwataziti)...³

Kuş gözlemleri, Sumerce'de ^{LÚ}MUŞEN.DÙ ve ^{LÚ}IGI.MUŞEN olarak tanımlanan kâhinler tarafından gerçekleştirilen uygulamalardır. ^{LÚ}MUŞEN.DÙ, kuşlarla çalışan kişileri tanımlamak için kullanılan bir Sümerogramdır; (Lat.) Augur, yani kâhin olarak tanımlanan kişilerin ise kuşları yakalamak veya onları temin etmekle görevlendirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, bu kişilerin en önemli ve başlıca görevi, kuş

¹ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 2.

² Haas, *Hethitische Orakel*, 31.

³ Archi, “L'ornitomanzia ittita,” 132-134.

gözlemlerine dayanarak gelecekle ilgili öngörülerde bulunmaktadır. Bu görevliler, birçok etkinlikte kurban ve ritüel işlemlerini gerçekleştiren uzman kişiler olarak görev yapmışlardır. Kuşları yakalayıp festival yetkililerine teslim etmişler ve ayrıca festival ritüellerine katılarak büyü ritüelleri için kilden kuş heykelcikleri yapmışlardır. Özellikle “kuş gözlemleri”ni ayrıntılı bir şekilde yorumlama yeteneğine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, Hitit yasa metinlerindeki ücretlendirme ile birlikte, ^{LÚ}MUŞEN.DÙ'nun kuş gözlemi yapan uzmanlar arasında daha üst düzeyde bir yetkili olduğunu göstermektedir.¹

Kuşlarla ilgili bu görevliler Daddi'nin çalışmasında metin yerleri verilerek ele alınmıştır. ^{LÚ}IGI.MUŞEN'e “kuş gözlemcisi”, “kâhin” veya “falci”² anlamları verilmiştir. UGULA ^{LÚ(MEŞ)} IGI.MUŞEN ifadesi ise “kuş gözlemcilerinin ve kâhinlerin başı”³ olarak tanımlanmıştır. ^{LÚ} MUŞEN.DÙ⁴ “kuş avcısı”⁵, “kuş yetiştiricisi”, “kuş gözlemcisi”;⁶ gibi görevleri vardır. Çeşitli görevleri olan bu kişilerin isimleri belgelerde geçmektedir. Bunlar; ^m Armati: VBoT 24 I 1, ^m Huhasarpa: KUB 50 I II 14', ^m Huwarlu: KBo IV 2 I 1]; KUB 30.50 (+) 5.18' krş. VBoT 24 I 2, ^m Piha-^DU: KUB 18.12 I 14, 22, 44, 50, ay. 4, ^m Pupuwanni: IBoT 2.115 öy. 1, ^m Dandanku KUB 7.54 II 7, ^m GE₆-ŞEŞ (: Armanani): KUB 18.12 I 14, 22, 44, 50, ay.4, m ...ú]r-ru: KUB 30.49 IV 6': (bkz. ayrıca IV 8' hu-ur-li-en)⁷, gibi metinlerde bu kişilerin isimlerine rastlanır. Ayrıca kuş gözlemleri ile ilgili olarak ^{LÚ}IGI.DÙ: “kâhin”, “falci” anlamlarına gelen bu Sumerogram ile kâhin ^mMaddunani : KUB 7.54 I Arzawa kentiyile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸

M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen ve “Büyük Kâhin” veya “Baş Kâhin” olarak tanımlanan görevlilere ait mühürler gün ışığına çıkarılmıştır. Bu mühürlerde AVIS₃ “kuş” ve MAGNUS “büyük” hiyerogliflerinden oluşan semboller yer almakta olup, Luwi kökenli şahıs isimleri görülmektedir. Bu isimler arasında Nanuwa, “Prens” Piha-Tarhunta, Tiwata-muwa ve Ukkura

¹ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 3.

² Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch* (Heidelberg: Carl Winter, 1952), 227, 283, kuş kâhini, kuş gözlemcisi; Ünal, “Zum Status des augures,” 27.56; Archi, *L'ornitomanzia Ittita*, 129-134.; Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 320.

³ Ünal, “Zum Status des augures,” 48; Archi, *L'ornitomanzia Ittita*, 134.; Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 321.

⁴ Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 323,324

⁵ J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*,, s. 283, 287:

⁶ Ünal, “Zum Status des Augures” ,27-56; V. Haas and G. Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, *Alter Orient und Altes Testament* 3 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974). 15.n.3; Alfonso Archi, *SMEA*, XVI (1975, 129-134.

⁷ Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 326.

⁸ Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 326.

yer almaktadır. Piha-Tarhunta adlı kâhinin “birinci, önde gelen” ve “efendi” olarak, Ukkura ve Nanuwa adlı görevlilerin ise “büyük kâhin” ve “ordu kâtibi” olarak tanımlandığı görülmektedir.¹

Anadolu dışında, Eski Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Mari kehanet uygulamalarının yapıldığı merkezlerinden biridir. Kuşların kehanet maksadıyla yorumlanması, geleceği öngörme ya da tanrıların iradesini anlama konusunda kullanılan diğer geleneksel yöntemleri desteklemektedir. Suriye’de, kehanetle ilgili çeşitli görevler üstlenen kişilerin isimlerine rastlanmıştır. Kuş kehanetine dair en eski belgeler, Mari’den gelmektedir. Kâhin Šamaš-‘inâya’nın mektuplarında keklıkların (*iššūr ḫurrim*) ve güvercinlerin (*summatu*), kehanet amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir. İstar Ritüeli’nde, keklıkların serbest bırakılarak kehanet coşkusu uyandırdığı kaydedilmiştir. Alalah’ta ise kuş avcıları Kinni ve Aya-šarru’nun kuşları kurban ve kehanet için kullandığı belgelenmiştir. Ayrıca, Ku-uz-zi adlı bir kişi kâhin olarak tanımlanmıştır ve kuş satın alması için ona tahlil verilmiştir.²

Evli bir çiftte ait bir mühür üzerinde bir tarafında Tarhunta-sariwiya adlı kadının ismi, diğer tarafında ise henüz okunamayan Büyük Kâhin (GAL LÚIGI.MUŠEN) olarak tanımlanmış eşinin isimleri korunmuştur. Kadının herhangi bir görevi olup olmadığı bir unvanla nitelenmediği için bilinmemektedir³. Burada dikkati çeken bir başka nokta, “Büyük Kâhin” (GAL LÚ MEŠ IGI.MUŠEN) olan Gallullu adlı kişinin adında görülen yazım özelliğidir (Haplografi).⁴ Burada “büyük” anlamına gelen GAL işareti, hem “Oberster / Großer” (En Yüce / Büyük) unvanı için hem de Gallullu isminin ilk hecesi olarak kullanılmıştır.⁵

Hititlerin de Roma kâhinleri veya kehanet yorumcuları gibi, uğursuz kuş kehanetlerine karşı kötülük uzaklaştırmak için birtakım koruyucu savunma önlemleri aldıkları metinlerden açıkça görülmektedir. Anadolu’daki

¹ AVIS₃ + MAGNUS, EXERCITUS.SCRIBA. Ayrıntılı olarak bkz. Joost Hazenbos, “Der Mensch denkt, Gott lenkt: Betrachtungen zum hethitischen Orakelpersonal.” In *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient: Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*, düzenleyen C. Wilcke, 95–109. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007, 100-106; Haas, *Hethitische Orakel*, 29.

² de Zorzi, “Bird Divination,” 87.

³ Haas, *Hethitische Orakel*, 29.

⁴ Haplografi: (iki veya daha fazla bitişik ve benzer harf, hece, kelime veya satırdan birinin yazılması veya kopyalanmasının ihmal edilmesi. *Merriam-Webster.com Dictionary*, s.v. “haplography,” accessed October 22, 2024, <https://www.merriamwebster.com/dictionary/haplography>.; Haas, *Hethitische Orakel*, 30.

⁵ Bkz. Heinrich Otten and Christel Rüster, *Keilschrifttexte aus Boghazköi 24 (Insbesondere Texte aus Gebäude A)*, KBo 24 (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1978), KBo 24, İçindekiler, XII, dipnot 2.

geleneğin daha sonraki dönemlerdeki temsilcisi olan Etrüskler¹ de tanrısal iradeyi sorgulamak amacıyla bazı kuşların gökyüzündeki konumları ve uçuş yönlerini gözlemlemişlerdir.² Kuş falını uygulayan Etrüsk din adamına, özellikle Roma'da kartal ve akbaların uçuşuna dayanarak bu ritüeli icra eden augur³ adı verilmektedir.⁴ Bu din adamı, kuşlar aracılığıyla tanrılardan gelecek iyi veya kötü işaretlerin tercümanı görevini üstlenmiştir.⁵ Bu kişinin ayırt edici sembolü, elinde taşıdığı ucu kıvrık asasıdır.⁶ Kuş falının gerçekleştirileceği mekân olarak, kuşların kolayca izlenebileceği bir kayalığın zirvesi ya da yapay bir platform tercih edilmektedir.⁷ Roma'da augur, kendisine tahsis edilen kutsal alandaki yüksek bir noktada (templum; İngilizce, Fransızca'daki "temple", Almanca'daki "tempel" ve İtalyanca'daki "templo") sözcükleri bu kelimeden türemiştir) ayakta durarak icraatlerini uygulamaktadır.⁸ Anlaşılmaktadır ki Etrüskler, bir kentin kuruluşu sırasında kuş uçuşu falı kullanarak önce kentin akslarını belirlemişlerdir ve bunun en iyi örneği Marzabotto'dur.⁹ Belirtmek gerekir ki, Etrüskler'de bu fal yöntemi,

-
- ¹ Etrüsklerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Orhun, "Hititler'de Karaciğer Falı," 232.
- ² Ellen Macnamara, *The Etruscans* (London: Batsford, 1990), 62. Kuş uçuşu falı, Libri Rituales öğretisinin kapsamına girmektedir.; Sibylle von Cles-Reden, *The Buried People: A Study of the Etruscan World* (New York: Philosophical Library, 1955), 85.
- ³ Augur Latince bir sözcük olup, kuşbilici anlamına gelmektedir. Sina Kabağağaç ve Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995), 51. Roma'da augur tarafından gerçekleştirilen kehanet işine ise, avispicium (Latince'de avis:kuş; scipio:bakmak; avispicium:kuşlara bakmak) ismi verilmekteydi.; Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi II*, çev. Suat Yakup Baydur (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1953), 430. Çiğdem Dürüşken, *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 10.
- ⁴ Roma'da augur, kuşların uçuşu yanı sıra, onların sesini ve yem yiyeşini, hatta horoz ve tavukların yine sesini ve yem yiyeşini de takip etmek suretiyle görevini ifa etmiştir. Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi II*, 430.; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 355.
- ⁵ Von Cles-Reden, *The Buried People*, 85.86.; Dürüşken, *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk*, 10.
- ⁶ Graeme Barker ve Tom Rasmussen, *The Etruscans* (Oxford: Blackwell Publishers, 2001), 228. Roma'da augur tarafından taşınan ucu kıvrık asa, lituus ismini almaktadır ki, bu sözcük Latince'de augur sopası anlamına gelmektedir. Kabağağaç ve Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, 348.; Barker ve Rasmussen, *The Etruscans*, 228.; Benzeri forma sahip olan asa, Anadolu'da hükümdar ve din adamları tarafından da kullanılmış olup, örneğin, Alaca Höyük orthostatları ile Hitit İmparatorluk Dönemi'ne (MÖ 1450-1200) ait rölyeflerde gözlemlenebilmektedir ve de Hititler'de GIŞ kalmuş olarak bilinmektedir.; Gerald Avery Wainwright, "The Teresh, the Etruscans and Asia Minor, *Anatolian Studies* 9 (1959): 210.; Sedat Alp, *Hitit Güneşi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 18.
- ⁷ Nigel J. Spivey ve Simon Stoddart, *Etruscan Italy* (London: B. T. Batsford, 1990), 112.
- ⁸ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 355.
- ⁹ Spivey ve Stoddart, *Etruscan Italy*, 112, 114.; Eski adı bilinmediği için bugünkü adıyla anılan Marzabotto, Reno Nehri'nin oluşturduğu sel ovası üzerinde MÖ 6. yüzyılın

karaciğer, yıldırım ve gök gürlemesi fal tekniklerine göre daha az önemli görülmüştür.¹

Fal ile görevli olan uzmanların bir geleneği temsil ettiği görevliler arasındaki bağdan anlaşılmaktadır. Bu savunma ritüelleriyle tanınan en ünlü kâhinler birbirleriyle yakın bir ilişki içerisinde: Ritüel uzmanı Anniwiyani, Kâhin Armati'nin annesidir; Armati ise Kâhin Hurlu'nun yardımcısıdır ve Hurlu'nun, büyük olasılıkla Kâhin Huwarlu ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir.² Armati örneğinde, kötülükten koruyucu ritüellerin bilgisi anneden oğula aktarılmıştır. Bu nedenle, Anniwiyani'nin de kâhinler sınıfına ait olduğu sonucuna varılabilir.³

Batı Anadolu'da yer alan Arzawa Ülkesi, üç kâhinin, Maddunani, Dandanku (Luvice "danku-" kelimesinin tekrarı olan "karanlık, siyah"⁴) anlamında "kömür kadar kara olan") ve Puppuwanni'nin memleketi olarak bilinir.⁵

Bawanypeck, kâhinlerle ilgili olarak yaptığı çalışmasında tablolarla bu görevlilerin yaptıkları ritüellerin analizlerini yapmıştır. Bunlardan Kâhin Huwarlu ile ilgili tabloya göre; ritüeli gerçekleştirenler, Kâhin Huwarlu ve ritüel uzmanıdır. Ritüel, olumsuz kuş kehanetlerine karşı yapılmış kral ve ailesi tarafından talep edilmiştir. Ritüel eylemleri arasında kraliyet ailesi ve saray için çeşitli arındırma işlemleri yer almaktadır. Bu ritüellerde arınma işlemlerinde kavrulmuş tohumlar, ekmek, sabunotu, kil ve hamur kullanılmıştır. Bir substitüsyon (yerine koyma) ritüelinde, genç bir köpek zararlı maddeleri veya kötü etkileri üstlenir. Apotropai ritüelinde⁶ ise talgdan yapılmış bir köpek saray girişini korur. Burada dikkat çekici olan husus kuş

sonlarında kurulmuştur. Kent, doğu-batı yönünde uzanan üç geniş cadde ile bunlara dik açıda kuzey-güney yönünde bir ana eksen ve çok sayıda dar sokaktan oluşmaktadır.; E. J. Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, çev. Cana Bilsel (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 104.

¹ Massimo Pallottino, *The Etruscans* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1955), 162.; Murat Orhun, "Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler'deki Uzantısı," *Akademik Bakış* 3, no. 5 (Kış 2009): 242.

² Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 187.

³ Haas, *Hethitische Orakel*, 30.

⁴ F. Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, StBoT 31 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1990).

⁵ Haas, *Hethitische Orakel*, 49.

⁶ Apotropai ritüelleri, kötülükleri veya uğursuzlukları uzaklaştırmayı amaçlayan bir ritüel türüdür. Bu tür ritüellerde, kötü ruhları, hastalıkları veya felaketleri defetmek için çeşitli nesnelere, dualara ve sembollere kullanılır. Hitit ve diğer eski medeniyetlerde, özellikle kehanetle ilgili olanlarda, bu ritüeller, hem korunma hem de arındırma amaçlı olarak sıkça uygulanmıştır. Genellikle olumsuz işaretlerin etkilerini ortadan kaldırmak için yapılır ve koruyucu bir işlev taşır.

gözleminin zararlı maddelerin etkisizleştirileceği zamanın belirlenmesi maksadıyla kullanılmasıdır. Zararlı maddelerin yok edilmesi, sıvıların dökülmesi veya olumsuz kehanetleri simgeleyen kilden yapılmış kuşların gömülmesiyle gerçekleştirilmektedir. Kraliyet çifti için yapılan arındırma ritüellerinde, zararlı maddelerin giderilmesi için kapıdan geçme uygulaması yapılmakta ve bu ritüelin etkisi ikiye bölünmüş köpekler ile güçlendirilmektedir. Yatıştırma ve uzlaştırma kurbanları, salgın tanrısı Yarri ve maiyetine sunulmaktadır. Kuş gözlemi sırasında, şükran kurbanlarının ne zaman sunulması gerektiği sorulmaktadır. Tanrıların isteklerini anlamaya yönelik olarak yapılan gözlemde, kurban sunma zamanı tanrıların iradesine uygun şekilde belirlenmektedir. Şükran kurbanı ise Güneş tanrısına adanmaktadır. Bu ritüel, hem arındırma hem de kehanet süreçlerini kapsayan oldukça kapsamlı bir törenin ayrıntılarını içermektedir¹.

Kâhin Dandanku'nun ritüeli ordugâhtaki yaklaşan bir salgına karşı gerçekleştirilen bir ritüeldir ve hiçbir kehanet ögesi içermez. Birkaç güne yayılan bu ritüel, Tanrı Yarri ve onun yedi kişilik maiyetine yöneliktir.² Bu ritüel, İlyada'da küçük Asya kökenli "Keskin Nişancı Apollon"un, aynı zamanda salgınlara karşı bir kehanet tanrısı olarak çağrıldığı ve Agamemnon'un ordugâhına veba oklarını fırlattığı sahneyi hatırlatmaktadır.³

Kâhin Dandanku'nun (CTH 425.2)⁴, üç gün süren ritüeli, Hitit ordusunda patlak veren bir salgına karşı düzenlenmiştir. Bawanypeck'in çalışmasında detaylandırarak ele aldığı kâhin Dandanku'nun gerçekleştirdiği ritüel, ordu içinde bir salgın hastalık nedeniyle uygulanmış ve askeri bir yetkili tarafından talep edilmiştir. Ritüelde Dandanku, salgından sorumlu tutulan Tanrı Yarri'ye, onun maiyetine ve Yedi Tanrı'ya hitap etmektedir. Amaç, salgını durdurmak ve tanrıları memnun etmektir. İlk iki gün boyunca tanrılara yatıştırma kurbanları sunulmuş, ikinci gün ise ritüel talep eden kişinin arındırıldığı ve ritüel sırasında oluşan kirliliklerin aktarılıp ortadan kaldırıldığı çeşitli ritüeller gerçekleştirilmiştir. Metnin kötü korunmuş olmasından dolayı, ritüel sahibinin arındırılmasında bir kapı geçiş ritüelinin yer alıp almadığı ya da bunun tüm orduyu kapsayıp kapsamadığı kesin değildir. Kirlilik maddeleri bir eşeğe yüklenmiş ve bu eşek, "günah keçisi" olarak, kirlilikleri düşman

¹ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 21-49, 153-82; metin dijital olarak da yayımlanmıştır. (hethiter.net/ [INTR 2010-11-03]).; Daliah Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," içinde *Divination in the Ancient Near East*, ed. Jeanette C. Fincke (Winona Lake: Eisenbrauns, 2014), 25.

² Haas, *Hethitische Orakel*, 51

³ Homeros, *İlyada*, I.45-52, 380-384.

⁴ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 137-48, 249-53.; Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 32.

topraklarına taşımakla görevlendirilmiştir. Ayrıca, kirletici maddeler oklarla da düşman topraklarına fırlatılmıştır. Üçüncü gün ise teşekkür kurbanları sunulmuştur. Kâhin Dandanku'nun büyük olasılıkla Batı Anadolu'da yer alan Arzawa'dan geldiği düşünülmektedir, çünkü ritüeli, Arzawa kökenli salgın ritüellerine özgü tüm unsurları içermektedir. Bu tür yedi benzer ritüel bilinmektedir ve özellikle karakteristik olan unsur, "günah keçisi ritüeli"dir. Bu ritüelde, kirletici maddeler bir hayvana (genellikle koç veya keçi) ya da bazen bir insana aktarılmaktadır. Ardından, bu kirletici maddeleri taşıyan varlık, kirliliklerin ritüel sahibine zarar veremeyeceği bir yere, genellikle ıssız bir bölge ya da zarar vermesi için düşman topraklarına gönderilir.¹

Bir diğer Arzawa'lı kâhine ait olan ritüel (Kâhin Maddunani'nin Ritüeli (CTH 425.1 54²)), Arzawa'dan kâhin Maddunani ve bir "yaşlı adam" ritüelde görülen kişilerdir. Hitit ordusunda bir salgın hastalığın patlak vermesi nedeniyle ritüel uygulanmıştır. Orduya mensup bir kişi tarafından talep edilmiş olan ritüel, bir arınma ritüeli içermektedir ancak bunun kâhin için mi yapıldığı belirsizdir. Bu ritüel sırasında, gerçekleştirilen tam olarak anlaşılmamış bir arınma ritüeli, kapıdan geçiş ve kral ile orduyu koruyan Tanrı Zithariya'ya sunulan bir kurban yer almaktadır. Aynı zamanda, iki kuşun uçuş davranışı gözlemlenerek kuş falı uygulanmıştır.³ Bu ritüel, diğer bilinen Arzawa ritüelleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Henüz tam olarak çözülememiş Luvice *mûra*- sıfatıyla nitelendirilmektedir. Metin, diğer Arzawa "salgın ritüellerinden" önemli ölçüde farklıdır; burada salgına neden olan tanrının adı belirtilmemiş ve bir "günah keçisi ritüeli" gerçekleştirilmemiştir ve dolayısıyla, ritüelin karakteristik unsurları eksiktir. Bunun yerine kehanet sonuçları ön plandadır ve bu durum salgının nedeninin ve hangi tanrıya atfedileceğinin henüz bilinmediğini göstermektedir. Tanrı, bu ritüel çerçevesinde kehanet yoluyla belirlenmelidir. Arınma ve kurban ritüellerine dâhil edilen fal sorgulamaları, bazı kuş kehaneti yöntemlerinde ve kuş gözlemleri üzerine yazılan raporlarda da görülmektedir. Ritüelin ardından, salgını ortadan kaldırmak amacıyla, esas salgın ritüeli uygulanmaktadır. Bu ritüel, olumsuz etkilerin giderilmesi ve etkilenenlerin arındırılması amacını taşımaktadır.⁴

¹ Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 32.; Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 137–48, 249–53.

² Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 126–36, 254–64.

³ Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 32.

⁴ Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 33.

Anniwiyani'nin iki ritüeli (CTH 393¹), bir tablette kaydedilmiş olup bu ritüellere Kâhin Armati de katılmıştır. Armati, muhtemelen Hurlu'nun bir astı olup, Hıwarlu ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir. ² Ritüelin icrası sırasında Anniwiyani, en az iki kâhin ve bir bakire yer almıştır. Olumsuz kuş kehanetlerine karşı yapılan bu ritüel, bir subay tarafından talep edilmiştir. Ritüel kapsamında subay, savaş arabası ve silahlarının temizleme işlemleri gerçekleştirilmiş, bu sırada yün, kavrulmuş tohumlar, ekmek, kazıklar ve toprak kuşlar kullanılmıştır. Ayrıca, bir bakire tarafından LAMMA tanrısı Lulimi gönderilmiş ve yerine innarawant- adlı başka bir LAMMA tanrısı çağrılmıştır. Lulimi'ye şükran kurbanları sunulmuş, zararlı maddeler dökülerek veya olumsuz kehanetleri simgeleyen kilden kuşların gömülmesiyle yok edilmiştir. Kâhin ritüelleri arasında kapıdan geçme yoluyla temizlik ve ikiye bölünmüş köpeklerle güçlendirilen arındırma ritüelleri yer almış, apotropai ritüelleri ise kazıklar ve taşlarla yapılmıştır. Kuş falı sırasında şükran kurbanlarının ne zaman sunulacağı belirlenmiş ve LAMMA tanrısı KUŞ kuršaš için şükran kurbanları sunulmuştur. Kâhinler, olumsuz bir kehanet sonucu ortaya çıkan kirlenmeyi, kapıdan geçme ritüeliyle arındırırlar. Bu arınmanın ardından, kötü ruhları uzaklaştırma amacı taşıyan taşlar ve kazıklarla iki ritüel gerçekleştirirler. Son aşamada, LAMMA tanrısı KUŞ kuršaš'a şükran kurbanlarının ne zaman sunulacağını kuş falı yoluyla belirlerler. Ritüel başarılı bir şekilde tamamlandığında, tanrılar ve ritüel topluluğu arasında bir bağ kuran bir kült yemeği ile sonlanır. Kült yemeği, tanrılarla insanlar arasında ritüel bir bağlantı kurmanın simgesidir. Bu anlatım, Hitit ritüellerinde hem arınma işlemlerinin hem de tanrılarla bağ kuran ritüel unsurlarının ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ritüelde yer alan bakirenin, subayın cinsel gücündeki zayıflamanın bir sembolü olduğu düşünülmektedir; zira kirlenmiş silahlar bu durumu simgelemektedir. Benzer şekilde, savaş arabasının kirlenmiş olması da subayın savaş yeteneğinin etkilendiğini göstermektedir. Subayın savaş ve erkeklik gücünün azaldığı, olumsuz bir kuş falı sonucunda kullanılan kilden kuş modelleriyle ifade edilmiştir. Subay, silahlarını ve savaş arabasını çeşitli maddelerle temizleme ritüellerine tabi tutar. Ardından, bu duruma neden olduğu düşünülen LAMMA tanrısı Lulimi uzaklaştırılır ve yerine "güçlü, enerjik ve yaşam gücü dolu" anlamına gelen LAMMA tanrısı innarawant-, bir bakire tarafından çağrılır. Bu ritüel, Hitit toplumunda cinsel ve savaş gücünün sembolik olarak nasıl ele alındığını ritüel yoluyla ifade eden önemli bir örnektir. ³

¹ Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren*, 49-70, 182-208; dijital versiyon: hethiter.net / (INTR 2010-11-03).

² Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren*, 154, 188.

³ Bawanyeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 27.

Ritüelde Anniwiyani, en az iki kâhin, bir bakire ve muhtemelen bir subay olan ritüelin talep edicisi yer almaktadır. LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš için üç gün süren çağrı ritüelinde, tanrıyı çekmek amacıyla adak yemekleri olarak *galaktar*, *parhuena* ve bir koyunun yün demeti sunulmaktadır. Tanrı, bir bakire tarafından çağrılarak yatıştırılır ve Anniwiyani'nin gerçekleştirdiği analogi eylemleriyle sakinleştirilir. Kâhinler, LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš'a şükran kurbanı sunar ve ritüel bir kült yemeğiyle sona ermektedir. Bu ritüelin amacı, tanrıyı yatıştırarak ritüel topluluğu ile tanrı arasında olumlu bir ilişki kurmaktır.

Anniwiyani'nin ikinci ritüeli, LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš'a adanmış üç günlük bir çağrı ritüelidir (mukešsar). İkonografik kanıtlar, KUŠ kuršaš'ın doğayı koruyan bir tanrı olarak hayvanlardan sorumlu olduğunu göstermektedir. Tanrı genellikle bir geyik üzerinde duran, yanında pençeli bir yırtıcı kuş taşıyan ve bazen elinde bir tavşan tutan insan biçiminde tasvir edilmektedir. Bu nedenle, kehanetlerde kullanılan kuşlar ve onların işaretleri de onun sorumluluğu altındadır. Bu, kuş kehaneti uzmanı kâhinlerin, onun desteğine olan bağımlılığını daha da vurgulamaktadır. Her ne kadar metinde açıkça belirtilmese de, Anniwiyani'nin bu çağrı ritüelinin ilk ritüelle bağlantılı olduğu varsayılabilir. Her iki ritüelin aynı tablette yer alması ve aynı aktörlerin, özellikle de bakirenin katılımı, bu bağlantıyı desteklemektedir.¹

Sonuç

Sıra dışı doğa olayları ya da insan kaynaklı alametler, tarih boyunca birçok toplumda gelecekteki olayların habercisi ya da geçmişte yaşanmış hadiselerin işareti olarak yorumlanmıştır. Hititler de bu inancı benimseyerek, fal ve kehaneti, politik ve askeri kararlarının merkezine yerleştirmiştir. Bugüne kadar elde edilen fal tutanakları, döneme dair çok sayıda ipucu sunarken, daha geç döneme ait herhangi bir kopyaya rastlanmamıştır. Bu durum, Hitit toplumunun fal uygulamalarının zaman içinde nasıl değiştiğine dair bilgi edinmeyi zorlaştırırsa da, falın krallığın her alanında önemli bir rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Fal etkinlikleri, belirli bir düzen çerçevesinde gerçekleştiriliyor ve süreç, sorunun formüle edilmesiyle başlayıp tanrının cevabının “uygun” ya da “uygun değil” şeklinde yorumlanmasıyla son buluyordu. Kuşların uçuşları dikkatlice gözlemleniyor; uçuş yönü, hareketleri ve biçimi gibi unsurlar incelenerek detaylı bir şekilde fal tutanaklarına kaydediliyordu. Bu gözlemler, farklı fal tekniklerinin bir araya getirilmesiyle doğrulanıyordu. Ayrıca, bu

¹ Bawanypeck, “Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige,” 28.

ritüellerin kötülükleri uzaklaştırıcı ve arındırıcı nitelikte ayinlerle desteklendiği de düşünülmektedir. Fal uygulamalarının sıkı bir şema takip etmesi, tanrılarla iletişimin netleştirilmesi ve cevapların güvenilir kılınması amacına hizmet etmektedir.

Eski Doğuya ait yazılı kaynaklar incelendiğinde kuş gözlemleri ile ilgili olarak genellikle kayıtların sınırlı bir şekilde kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Anadolu'da açığa çıkarılan Hitit arşivlerinde, başkent Hattuşa'nın yanı sıra, daha sonra keşfedilen Maşat Höyük (Tapikka), Ortaköy (Şapinuwa), Kuşaklı (Şarišša) ve Kayalıpınar (Şamuha) gibi kentlerde çok sayıda kuş gözlemine dayanan kehanet protokolleri ele geçmiştir. Devlet arşivine ait olan bu kayıtlar falın oldukça yaygın bir uygulama alanı olduğunu ve sıkça başvurulan bir yöntem olduğunu gösterir.

Hitit inanç sistemi içerisinde fal soruları ve yorumları oldukça önemsenmiştir. Kuş fallarında yorumlarla ilgili olarak sorumlu kişilerin isimlerinin verilmesi ve bu yorumların kâhinlerin başı veya kâhinler tarafından yapılması da fal sonuçlarının ne kadar önemsendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kuş gözlemleri, kahinler (^{LÚ} MUŞEN.DÙ ve ^{LÚ}IGI.MUŞEN) tarafından gerçekleştirilen uygulamalardır. Kuşlarla çalışan kimseleri tanımlamak için kullanılan bu unvanlara sahip kişiler, kuşları yakalamak ve onları tedarik etmekle görevlendirilmişlerdir. Ancak bu görevlilerin en önemli ve baş görevi kuş gözlemlerine dayanarak gelecek ile ilgili öngörülerde bulunmaktır. Bu görevliler alanlarında ihtisaslaşmış özel kişilerdir. Kuş gözlemleri ile ilgili metinler değerlendirildiğinde hala terminolojinin açık ve net olmadığı anlaşılmaktadır. Metinler anlamı bilinmeyen pek çok terimi içermektedir. Günümüzde anlamı bilinmeyen bu ifadeler muhtemelen zamanında da sadece görevli kişiler tarafından anlaşılmakta ve yorumlanmaktadır.

Hititlerin ritüel uygulamaları ve kehanet sistemleri, politik, askeri ve kültürel alanlar üzerinde derin bir etkiye sahipti. Özellikle Arzawa bölgesinden gelen kâhinler ve onların uyguladığı ritüeller, Hitit krallığının kaderi üzerinde önemli roller oynamıştır. Anniwiyani ve diğer kâhinlerin ritüelleri, olumsuz kehanetlere karşı korunma, arınma ve tanrılarla bağ kurma amacını taşıyan kapsamlı uygulamalar içerir. Bu ritüeller, Hitit toplumunun savaş gücü, cinsel semboller ve tanrılarla ilişkilerini ifade etme biçimini ortaya koymaktadır. Ritüellerde yer alan bakire figürü, sadece dini değil, aynı zamanda sembolik ve kültürel bir anlam taşır. Ritüelin sahipleri, tanrılarla yatıştırılmak ve olumsuz etkilerden korunmak amacıyla tanrılara adaklar sunar, kurbanlar keser ve çeşitli arındırma işlemleri gerçekleştirir. Bu süreçte, savaş arabası ve silahların temizlenmesi gibi eylemler, krallık ve ordunun güçlerini yeniden kazanmasına yardımcı olmayı hedefler. Anniwiyani'nin ikinci ritüeli,

LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš'a adanmış ve böylece tanrıya sunulan adaklar ve dualar aracılığıyla kehanetlerin olumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır. İkonografik kanıtlar, KUŠ kuršaš'ın doğayı koruyan bir tanrı olduğunu ve kehanet kuşlarından sorumlu olduğunu gösterir. Bu nedenle, kehanet uzmanı kâhinler, tanrının desteğine ihtiyaç duymaktadır. Ritüel, üç gün süren bir süreçle tanrının yatıştırılmasını, zararlı etkilerin ortadan kaldırılmasını ve tanrılarla insanlar arasında olumlu bir bağ kurulmasını amaçlamaktadır. Hitit ritüellerinin derinliği ve karmaşıklığı, tanrılarla kurulan bu sembolik bağların ne kadar önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Bu ritüeller ve kehanet uygulamaları, sadece dini bir işlem olarak kalmamış, aynı zamanda Hitit krallığının sosyal, politik ve askeri kararlarında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu metinler, Hitit toplumunun iç dinamiklerine dair derin bir anlayış sunmakta, krallıkla tanrılar arasındaki bağlantıyı pekiştirmektedir.

Kâhinlerin isimlerinin bazen coğrafi yer adlarıyla birlikte anılması, onların kökenleri ya da kehanetin yapıldığı yerle ilgili bilgi sunduğunu düşündürmektedir. Örneğin, Kâhin Nuwasarpa'nın Kizzuwatna ile başka bir kâhinin ise Uda kentiyile birlikte anılması, yer ve kişi arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Bu durum, kâhinlerin faaliyetlerinin yalnızca kişisel kimliklerini değil, aynı zamanda buldukları yerin kehanet üzerindeki etkisini de vurguladığını göstermektedir. Ayrıca, Luwi kökenli isimlerin kullanılması, bu bölgedeki kültürel ve dini yapıya dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda genel olarak tüm fal türleri değerlendirildiğinde, kullanılan malzeme veya yöntemler ne kadar çeşitli olursa olsun, hepsinde bir sezgi ve duru görü söz konusudur; bu durumu bir tür öngörü olarak kabul etmek gerekir. Dolayısıyla bu unsurlar dikkate alındığında, falda kâhinler tarafından kullanılan malzeme veya araçların sadece mistik bir hava yaratmak amacıyla kullanıldığı ve fal uygulamalarında farklı okuma tekniklerinin uygulanarak sonucun yine kâhinin yorumuna bağlı olduğunu da söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, Hititler, karşılaştıkları her türlü sorunu çözmek ve toplum refahını sağlamak adına fal uygulamalarını sistematik bir şekilde kullanmışlardır. Kehanet yöntemleri, sadece tanrıların isteklerini öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda devlet yönetimi, savaş stratejileri ve hastalıklarla mücadele gibi konularda da karar alıcılar için önemli bir rehber olmuştur. Fal uygulamaları farklı statülerdeki uzman kişiler tarafından gerçekleştirilmiş ve her biri sahip oldukları özel yeteneklerle bu sürece katkıda bulunmuştur. Bu uygulamaların izlerine tutanak metinlerinde, mektuplarda ve ritüellerde

sıklıkla rastlanmaktadır. Tarihin her döneminde insanın ilgisini çeken ve başvurduğu bu alan, Hititler için de büyük bir önem taşımış ve yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Fal uygulamaları kadar bu işaretlerin doğru yorumlanması da önemli olup, toplumsal düzenin korunmasında ve tanrılarla ilişkilerin yönetilmesinde hayati bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri." In *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1978, 165-196.
- Alp, Sedat. *Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük*, Ankara. 1991.
- Alp, Sedat. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara. 1991.
- Alp, Sedat. *Hitit Güneşi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Archi, Alfonso. 1974 "Il sistema KIN della divinazione ittita", *Oriens Antiquus* 13, 1974, 113-144.
- Archi, Alfonso. "L'ornitomanzia Ittita," *SMEA XVI*, 1975, s. 119-180.
- Archi, Alfonso. "Auguri per il Labarna." In *Studia mediterranean Piero Meriggi dicata*, edited by Onofrio Carruba, 127-151. Pavia: Aurora edizioni, 1979.
- Archi, Alfonso. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 50 Hethitische Orakeltexte*. Berlin, 1979.
- Archi, Alfonso. "Le testimonianze oracolari per la regina Tawannanna." *SMEA* 22 (1980): 19- Archi, Alfonso. "Hethitische Mantik und ihre Beziehungen zur mesopotamischen Mantik." *CRRAI* 25 (1982): 279-293.
- Archi, Alfonso. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 52, Hethitische Orakeltexte und Texte verschiedenen Inhalts*. Berlin, 1983.
- Archi, Alfonso. "Die hethitischen Orakeltexte." *Ägypten, Vorderasien, Turfan* (1991): 85-90.
- Ayyıldız, Sedef. "Hitit Dünyasında Fal Anlayışı." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2017, Yıl: 5, Sayı: 42 (Mart): 367-382.
- Barker, Graeme ve Rasmussen, Tom. *The Etruscans*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Bawanyeck, Daliah. "Die Rituale der hethitischen Auguren. Zur Bedeutung ihrer Tätigkeit für das Königshaus und zu den Traditionen ihrer Rituale." *AOAT* 318 (2004): 31-46.
- Bawanyeck, Dalih. *Die Rituale der Auguren*. Texte der Hethiter, vol. 25. Heidelberg, 2005.
- Bawanyeck, Daliah. "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige." İçinde *Divination in the Ancient Near East*, edited by Jeanette C. Fincke, 21-36. Winona Lake: Eisenbrauns, 2014.

- Beal, Richard H. "Hittite Canonical Compositions - Oracles: Assuring the Safety of the King during the Winter (KUB 5.4 + KUB 18.53 and KUB 5.3 + KUB 18.52)." *Context of Scripture* 1 (1997): 207-211. Nr. 1.79.
- Beal, Richard H. "Seeking Divine Approval for Campaign Strategy - KUB 5.1+ KUB 52.65." *Ktma* 24 (1999): 41-54.
- Beal, Richard H. "Hittite Oracles." In *Magic and Divination in the Ancient World*, edited by Leda Ciruolo and Jonathan Seidel, 57-81. Leiden - Boston – Köln: Brill, 2002.
- Beal, Richard H. "Gleanings from Hittite Oracle Questions on Religion, Society, Psychology and Decision Making." İçinde *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, editör Piotr Taracha, 11-37. Warsaw: Agade, 2002.
- De Martino, Stefano. "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi." İçinde *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter*, editör Wenzel Jacob, 445-447. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.
- Dinçol, Ali M., "Hititler," *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: Görsel Yayınları, 1982), 18-120.
- Dinçol, Belkıs. "Hititler'de Fal ve Kehanet." *Arkeoloji ve Sanat* 4-5 (1979): 6-10.
- Dürüşken, Çiğdem. *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. A.Ü. D.T.C.F. Yayınları, Sayı: 157. Ankara, 1965.
- Floriti Duymuş, Hanım Hande. "Eski Mezopotamya'da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış." *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6, no. XV (2013): 31-37. Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.
- Gurney, Oliver Robert. *Some Aspects of Hittite Religion*. The Schweich Lectures 1976. Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 1977.
- Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten 15, Leiden, New York, Köln: Brill. 1994.
- Haas, Volkert. "Marginalien zu hethitischen Orakelprotokollen." *Altorientalische Forschungen* 23 (1996): 76-94.
- Haas, Volkert. *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*. Berlin-New York: 2008.
- Haas, Volkert. "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob. 438-442. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.

- Haas, Volkert, and Ilse Wegner. "Die Orakelprotokolle aus Kuşaklı. Ein Überblick." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin (MDOG)* 128 (1996): 105-120.
- Haas, Volkert, and Wegner, Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen SAL ŞU.GI (CHS I/5)*. 1988.
- Haas, V., and G. Wilhelm. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*. Alter Orient und Altes Testament 3. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974.
- Hazenbos, Joost. "Der Mensch denkt, Gott lenkt. Betrachtungen zum hethitischen Orakelpersonal." In *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient. Beiträge zu Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*, düzenleyen C. Wilcke, Wiesbaden, 2007.
- Hense-Leonard. *Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi II*. Çev. Suad Yakup Baydur. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1953.
- Hoffner, Hary. A. 1990. *Hittite Myths*. SBL Writings from the Ancient World 2. Atlanta: Scholars Press.
- Imparati, Fiorella. "Auguri e scribi nella società ittita." In *Studi in onore di Edda Bresciani*, edited by S. F. Bondi, 255–269. Pisa: Giardini, 1985.
- Kabağaç, Sina, ve Erdal Alova. *Latince-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- Kammenhuber, Annales. "Orakelpraxis, Träume und Vorzeichen schau bei den Hethitern." *THeth* 7 (1976), Heidelberg.
- Karauğuz, Güngör. *Hititlerde Fal ve Kehanet: Kuş, Yılan, Karaciğer, Talih Falı ile Kehanet Kil Kitapları*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021.
- Klinger, Jörg. "Der Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša." *ZA* 85 (1995): 74-108.
- Macnamara, Ellen. *The Etruscans*. London: Batsford, 1990.
- Murat, Leyla. "Kupti- Kelimesi Üzerine Bir İnceleme." İçinde *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 Eylül 2005, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 50 (2008): 575-585.
- Orhun, Murat. "Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler'deki Uzantısı." *Akademik Bakış* 3, no. 5 (Kış 2009): 231-250.
- Otten, Heinrich, and Christel Rüster. *Keilschrifttexte aus Boghazköi 24 (Insbesondere Texte aus Gebäude A)*. KBo 24. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1978.
- Pallottino, Massimo. *The Etruscans*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1955.
- Pecchioli Daddi, Franca. *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*: Roma: Edizioni dell'ateneo, 1982.
- Reyhan, Esmâ. "Hititlerde Devlet Gelirleri Depolama ve Yeniden Dağıtım." *Gazi Akademik Bakış* 2, no. 4 (2009): 157-174.

- Reyhan, Esmâ. "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29 (2010): 65-82.
- Reyhan, Esmâ. "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, no. 45 (May 2009): 85-106. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000420.
- Sakuma, Yasuhiko. "Terms of Ornitomancy in Hittite." *Tokyo University Linguistic Papers (TULIP)* 33 (2013): 2019-2038.
- Salm Akçelik, Sevgi. "Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri." *Kafdağı* 3, no. 1 (2018): 52-70.
- Schwemer, Daniel. "Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları. Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri." *İçinde Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, editör W. Jakob, 453-455. Bonn, 2002.
- Spivey, Nigel J., ve Simon Stoddart. *Etruscan Italy*. London: B. T. Batsford, 1990.
- Starke, Franke. *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*. StBoT 31. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990.
- Süel, Aygül. "Şapinuwa'daki Kraliçe Hakkında." *Gs İmparati*, 2002: 819-826.
- Süel, Aygül. "Şapinuva'nın Kraliçesi Taduhepa." *İçinde Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, editör A. Muhibbe Darga, 1. baskı, 137-145. Yayına hazırlayan: Emine Çaykara. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Ünal, Ahmet. "Ein Orakeltext über die Intrigen am hethitischen Hof (KUB XXIII 70 - Bo 2011)." *THeth* 6 (1978), Heidelberg.
- Ünal, Ahmet. "Zum Status der 'Augures' bei den Hethitern." *İçinde Revue Hittite et Asiatique RHA* 31 (1973): 27-56.
- Ünal, Ahmet. *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70= Bo 2011)*. Ankara, 1983.
- Ünal, Ahmet. "Ein Vogel orakel aus Boğazköy mit pseudo-rechtlichen Bemerkungen über Familien recht (KUB 43.22+ = Bo 854 mit Dupl. KBo 13.71)." *AoF* 25 (1998): 112-118.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu* 2. Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi: 10. Yayın ve Yönetim: Nezih Başgelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Mart Matbaacılık, 2003.
- Ünal, Ahmet. "Hititlerde Fal." *Arkeo-Atlas* 3 (2004): 45.
- Ünal, Ahmet. "Fremde Götter in Hatti. Eine Führung einer babylonischen Gottheit in Hatti und Schwierigkeiten bei ihrer Kulterrichtung nach dem Orakeltext KUB 5.6." *ArAn* 8/2 (2005).
- Wainwright, G. A. "The Teresh, the Etruscans and Asia Minor." *Anatolian Studies* 9 (1959): 193-210.
- Wilhelm, G. "Zwei mittelhethitische Brief aus dem Gebäude C in Kuşaklı." *MDOG* 130 (1998): 175-187.

- Von Cles-Reden, Sibylle. *The Buried People: A Study of the Etruscan World*. New York: Philosophical Library, 1955.
- de Zorzi, Nicla. "Bird Divination in Mesopotamia: New Evidence From BM 108874." *Kaskal* 6 (2009):85-135.

KISALTMALAR

- AOAT Alter Orient und Altes Testament, Neukirchen Vluyn 1969 vd.
- AoF Altorientalische Forschungen-Berlin 1974 vd..
- AÜDTCF Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1942 vd.
- ArAn Archivum Anatolicum Ankara 1997.
- CTH E.Laroche, Catalogue des Textes Hittites, Paris 1971.
- ChS Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Roma 1984 vd.
- CRRAI Comptes rendus, Rencontre Assyriologique Internationale, Paris 1950 vd.
- HW J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch (Heidelberg, 1952-1954)
- KBo Keilschrifttexte aus Boghazköi Leipzig, Berlin 1916 vd.
- KUB Keilschrifturkunden aus Boghazköi – Berlin 1921 vd.
- MDOG Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin-Berlin 1899 vd.
- RHA Revue Hittite et Asiatique – Paris 1930 vd.
- SMEA Studi micenei ed egeo-anatolici, Roma 1966 vd.
- THeth Texte der Hethiter – Heidelberg 1971 vd.
- ZA Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete-Vorderasiatische Archäologie, Leipzig / Berlin 1887 vd.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	333-360
----------------------------	------	------	---------

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA ERKEN HANEDANLIK VE AKAD DÖNEMLERİNDE KRALLARIN DÜNYA HÂKİMİYETİ İDEOLOJİLERİNİN TANRILARLA BAĞLANTISI

Yeşim DİLEK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 08 Mayıs 2024

Kabul: 31 Mayıs 2024

Article Info

Received: May 08, 2024

Accepted: May 31, 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Eski Mezopotamya'da kent devletlerinin güç kazanmasıyla yönetici olan ruhban sınıfı gücünü yitirmeye başlamış ve kent kralları dünyaya hâkim olma arzuları ile ilahi köken iddiasında bulunmuşlar ve bazıları da tanrılaştırılmışlardır. Eski Mezopotamya krallarının dünyaya hâkim olma arzularının kanıtları Erken Hanedanlık III döneminde (MÖ 2600-2350), gözlemlenmektedir, ancak bu fikirler daha sonra bölgeye hükmeden ve yöneticilerinin bazılarının tanrılaştırıldığı Akad döneminde (MÖ 2334-2154) açıkça ortaya çıkmıştır. Eski Mezopotamya krallarının evrene hâkim olma durumu, hükmettikleri krallıklarının çevresini ele geçirmekle sınırlı olmakla birlikte, elde ettikleri her zafer için tanrı soyundan geldiklerini iddia edebilmelerini ve Akad döneminde ise bir kralın tanrılaştırılması sonucunu ortaya çıkmıştır. Sümerlerle başlayan krallık müessesesinin tanrılar tarafından bahsedilen bir yapı olması fikri, genişleyerek tüm evreni yönetebilme ve kralların tanrılaştırma olgusuna kadar uzanmıştır. Bu makalenin amacı, Erken Hanedanlık ve Akad dönemlerinde Eski Mezopotamya hükümdarlarının evrene hâkim olma arzularını, ilahi köken iddialarını ve tanrılaştırılmaları arasındaki ilişkiyi yazılı belgeler ve ikonografiler ışığında incelemek ve bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Antropoloji Bölümü, yeşim.dilek@hbv.edu.tr; ORCID: 000-0003-0863-5468.

olguların Erken Hanedanlık ve Akad dönemlerinin kraliyet ideolojisine yansımalarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *Eski Mezopotamya, Erken Hanedanlık Dönemi, Akad Dönemi, Kraliyet İdeolojisi, Tanrı Bağlantısı.*

The Connection of Kings Ideologies of World Domination with the Gods in the Early Dynastic and Akkadian Periods in Ancient Mesopotamia

Abstract

With the rise to power of city-states in ancient Mesopotamia, the ruling clergy began to lose their power and the city kings, in their desire to dominate the world, claimed divine origin and some of them were deified. Although evidence of the ancient Mesopotamian kings' desire to dominate the world can be observed in Early Dynastic III (2600-2350 BC), these ideas only became explicit in the Akkadian period (2334-2154 BC), which ruled the region and saw some of its rulers deified. Although the dominance of the universe by the kings of ancient Mesopotamia was limited to conquering the periphery of the kingdoms they ruled, they were able to claim descent from gods for every victory they achieved, and in the Akkadian period, the deification of a king resulted. The idea of the institution of kingship as a structure bestowed by the gods, which started with the Sumerians, expanded to the concept of ruling the entire universe and the deification of kings. The aim of this article is to examine the relationship between the desire of the rulers of Ancient Mesopotamia in the Early Dynastic and Akkadian periods to dominate the universe, their claims of divine origin and their deification in the light of written documents and iconography, and to reveal the reflections of these phenomena on the royal ideology of the Early Dynastic and Akkadian periods.

Keywords: *Ancient Mesopotamia, Early Dynastic Period, Akkadian Period, Royal Ideology, God Connection.*

Giriş

Eski Mezopotamya'nın en önemli halklarından olan Sümerlerin inanışına göre, krallık kurumu, yeryüzündeki mülklerinin adil bir şekilde idare edilmesi ve insan topluluklarının nizamı için, tanrılar tarafından kurulmuştur.

Bu fikir Erken Hanedanlık döneminde (MÖ. 2850-2350) din esasına dayalı bir yönetim biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştır¹.

Eski Mezopotamya'nın Erken Hanedanlık ve Akad dönemlerinde hükümdarların dünyaya hâkim olma hırslarının, ilahi köken iddialarının ve tanrılaştırmalarının, kraliyet ideolojisini etkilediği ve yönetimde değişime neden olduğu görülmektedir². Bir hükümdarın evreni yönetme iddiası, tüm evrenin egemeni olduğunu iddia etmesi anlamına gelmekteydi ve bu, tanrı rolüne bürünme arzusu anlamına gelebilir. Eski Mezopotamya toplumlarının evren, tüm Mezopotamya bölgesi Sümer ve Akad (daha sonra Babil ve Asur ve diğer Mezopotamya toprakları), bazen de Elam, Zagros dağları ve diğer komşu bölgeler üzerinde hüküm sürmek anlamına gelmekteydi. Bu durum doğudan batıya, evrenin kralı ya da dört bir diyarın kralı gibi dünyaya hâkimiyetini yansıtan unvanlarla yansıtılmıştır³

İlk yazılı kanıtlardan itibaren tüm Mezopotamya hükümdarlarına tanrıların bir şekilde müdahale ettiği görülmektedir, ancak sadece bazı Mezopotamya hükümdarlarına açıkça ve sadece bazı dönemlerde tanrısal statü verilmiştir. Winter'ın belirttiğine göre, eski Mezopotamya hükümdarlarının görsel temsilleri, konumu ve metaforları açısından ilahi olanla ilişkiyi

¹ Ekrem Memiş, "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, (ed.) (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 123.

² Eski medeniyetlerde kralların tanrılaştırma ve ilahi düzenle bağlantılı olarak hâkimiyetlerini meşrulaştırma düşünceleri yalnızca eski Mezopotamya ile sınırlı olmamakla birlikte çok daha farklı boyutlarda çağdaş ve komşu toplumlarda da oldukça dikkat çekicidir. Tanrı ve kral bağlantısı doktrini tüm antik Yakın Doğu için geçerlidir. Ancak özel olarak analiz edildiğinde diğer bölgeler için geçerli olsa da, tanrı kral ideolojisi açısından Mısır ve Mezopotamya arasındaki zıtlıklar netleşmektedir. Mısır ve Mezopotamya, krallarının doğası ve içinde işlev gördüğü evrenin mizacı konusunda çok farklı görüşlere sahiptilerdi. Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, (Chicago: The University of Chicago Press-Phoenix Edition, 1978), 3. Eski Mısır'da krala dair bilgiler piramit metinlerinde firavunun ölümlü olmadığını bir tanrı olduğunu vurgular. Bu düşünce, Mısır kraliyet ideolojisini firavunun ilahi özden, ete kemiğe bürünmüş bir tanrı olduğu temellerine oturmuştur. Bu bağlamda, eski Mezopotamya ve Mısır kralların ilahi bağlantısı açısından fark vardır. Kral için kullanılan en temel Mezopotamya terimi, Asur İmparatorluğunun sonuna kadar karakteristik olarak kalan bir bakış açısını ifade eden Sümerce *lugal* (büyük adam) anlamına gelir. Mezopotamya kralı, firavun gibi, insan toplumu ile doğüstü güçler arasında uyumlu ilişkileri sürdürmekle görevliydi; ancak kesinlikle tanrılardan biri değil toplumun bir üyesi olarak görülürdü. Öte yandan Mısır'da ise tanrılardan biri insanların arasında olarak düşünülmüştür. Frankfort, *Kingship and the Gods*, 5-6.

³ Douglas Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. (Toronto: University of Toronto Press, 1998), RIME 1.

araştırmak için, krallığın kendisini çevreleyen görsel ve yazınsal betimleme arasındaki ortaklıkları ve farklılıkları araştırmak önemlidir⁴.

Tanrılaştırılan hükümdarlar çivi yazılı metinlerde genellikle ilahi sınıflandırıcı - ^(d)DINGİR-işareti (tanrılar için kullanılan bir işaret)⁵, ile birlikte anılırdı. İkonografide ise tanrısal sınıflandırıcısı ve tanruların simgesi olan boynuzlu taç⁶, tanrısallığın çok önemli bir sembolü olarak bilinmektedir. Bu iki tanrısallık işareti birbiriyle bağlantılıdır⁷. Bir hükümdarın ilahi köken iddiası, daha önceki yöneticilerin veya onu dünyaya getirenlerin tanrı olduğunu veya bir şekilde tanrılarla ilişkili olduğunu iddia ettiği anlamına gelmekteydi⁸.

Sumer ve Akad geleneğiyle başlayan kralların dünya hâkimiyeti arzuları ve kendilerini tanrılaştırma ideolojileri ardılları tarafından benimsenip Babil ve Aur krallarının yönetme yetkisini genişleterek ve meşrulaştırarak eylemlerini tanrısal buyruğun ve iradenin sonucu olarak göstermişlerdir⁹.

⁴ Irene J. Winter, "Touched by the Gods: Visual Evidence for the Divine Status of Rulers in the Ancient Near East", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012), 75..

⁵ Selz'in belirttiğine göre, tanrısal sınıflandırıcı olan ^(d)DINGİR-işareti Uruk'tan gelen en eski metinlerde görülür ve işaretin bir yıldızın resimsel temsili olarak ortaya çıktığı yorumu genellikle kabul edilir. Bununla birlikte, üçüncü binyılda DINGİR-işaretinin ilahi isimleri işaretlemek için kullanımı hala biraz kısıtlıdır. Gebhard J. Selz, "The Divine Prototypes", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012), 195.

⁶ Diğer tanrısal sınıflandırıcı olan boynuzlu taç, Selz tarafından tespit edildiği üzere, ilk olarak Erken Hanedanlık dönemi II'de, yaklaşık MÖ 2700-2600 yılları arasında görülmüştür. Selz'e göre, "boynuzlu taç en erken kanıtlarında bazı bitkisel sembollerin, belki de arpa başaklarının piktografik olarak eklenmesi ve tacın yüzü dönük boynuzları arasında tasvir edilen bir tür boğa maskesi. Boynuzlu taç bu nedenle yaşamın ve üremenin canlılığını sembolize etmekte ve tanrısallık kavramını özellikle tarım ve sığır yetiştiriciliğine bağlamaktadır. Selz, "The Divine Prototypes", 196.

⁷ Nicole Brisch, "Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia", *Religion Compass* 7, 2, (2013): 39.

⁸ Bir kralın ne zaman gerçekten "ilahî" olarak adlandırılabileceği konusunda akademisyenler arasında önemli bir anlaşmazlık vardır. Birçok bilim insanı kralların tanrılaştırılmasının Mezopotamya'da üçüncü binyılın sonları ve ikinci binyılın başlarına ait bir olgu olduğunu varsayarken (Selz "The Divine Prototypes"), Michalowski, kralların tanrılaştırılmasının Mezopotamya'da üçüncü binyılda yalnızca çok kısa bir süre için gerçekleştiğini savunarak daha minimalist bir yorum benimsemiştir. Piotr Michalowski, "The Mortal Kings of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012), 41.

⁹ Koray Toptaş, "Yeni Asur Belgelerinde Geçen "İna Qubit (Tanrı Buyruğu) İfadesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, (ed.) (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 402. Asur döneminin kralların yönetim ideolojilerindeki dini (teokratik) etkilerinin detayları için bkz:

Asur dönemine bu durum tanrısal Asur yönetimi olarak sirayet etmiştir ve Asur kontrolü dışında kalan yani düzensiz olan tüm diğer uluslara düzen getirme görevine sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Asur'da kralın tüm hareketlerinin tanrı Aşşur'un ve büyük tanrıların emirleri doğrultusunda gerçekleştiği fikri hem kendi halklarına hem de toprakları dışında kalan toplumlara dayatılmıştır. Bu bağlamda, başka halkların ve bölgelerin tabi kılınması tanrıların emri olarak gösterilmiştir¹⁰. Anlaşıldığı üzere Erken Hanedanlık döneminde başlayan dünya hâkimiyeti ideolojisi Asur'da daha da kapsamı artarak devam etmiştir.

Erken Hanedanlar Dönemi

Genellikle 'Erken Süllaleler', 'Sargon öncesi', 'Er Hanedanlar' ya da 'Eski Sümer Dönemi' gibi farklı isimlerle nitelendirilen Cemdet Nasr döneminin sonundan (MÖ 2900) Akad devletinin kurulmasına kadar (MÖ 2350) geçen süre Sümer siyasi tarihinin ilk aşaması olarak kabul edilmektedir. Erken Hanedanlar Dönemi I, II, III olmak üzere üç aşamada değerlendirilmektedir¹¹.

Erken Hanedanlar döneminde MÖ III. binyılda Güney Mezopotamya'da yaşayan Sümerlere ait 18'i büyük yaklaşık 35 kent devletinin varlığından söz edilmektedir. En önemli krallıklar arasında Eridu, Ur, Larsa, Umma, Uruk, Lagaş, Girsu Nippur, Kiş sayılabilir¹². Bir kent ve etrafındaki bölgeyi kapsayan bu şehir devletleri Ensi ya da Patesi olarak bilinen rahip krallar tarafından yönetilmekteydi. Ensi tüm ülkenin rahibi ve tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmekteydi¹³. Mezopotamya'daki kent devletlerinin kendi içerisinde oluşturdukları hiyerarşik ilişkide en düzenlisi olarak kabul edilen ruhban sınıfı, kentlerin ilk yöneticileri olmuştur. Ruhban sınıfı mensupları, tanrıların gökyüzüne ve yeryüzüne hakim olmalarını ve doğa olaylarını yönetmelerini kendilerine

Okay Pekşen ve Yasin Topaloğlu "A Theocratic Approach to Governance in Ancient Times: Assyrians", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 24/1 (2024), 9-36.

¹⁰ Koray Toptaş, "Yeni Asur İmparatorluğu'nda Saray Rölyeflerinin ve Anıtların Propoganda Aracı Olarak Kullanımı" *ArAn*, 16/1 (2022), 190.

¹¹ Lütfi Gökçek, "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Süllaleler Dönemi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, (ed.), (İstanbul: Değişim Yayınları, 2020), 20.

¹² Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 65.

¹³ Veli Ünsal, "MÖ. III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, (ed.) (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 42.

bağlayarak yaşadıkları kentleri yönetme haklarını halka kolaylıkla kabul ettirebilmişlerdir¹⁴.

MÖ III. binyılda Sümer kraliyet ideolojisine dair bilgi veren yazılı belgeler oldukça kısıtlıdır. Erken Hanedanlar dönemine ait en önemli yazıtlar, kralların unvanlarını içeren, yönettikleri şehirleri ve hüküm sürme tarihlerini abartılı olaylar eşliğinde, kısa ifadeler ile anlatan 'Sümer Kral Listeleri'dir¹⁵. Bu listelerde tufan olayı bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş ve tufandan önceki zaman ve sonrası olarak, tarih iki kısma ayrılmıştır¹⁶. Mezopotamya'da yönetim ve inancın iç içe geçtiği ve yöneticilerin dini olgularla şekillendiği aynı zamanda krallık olgusunun tanrılar tarafından gönderildiği 'Sümer Kral Listeleri'nde açıkça belirtilmiştir:

SKL, CoL. i 1-4¹⁷

1 Krallık Gökyüzünden indirildiği zaman
2 Krallık Eridu'daydı.
3 Eridu'da A-lulim keal oldu
4 28,800 yıl hüküm sürdü.

SKL, CoL. i 40- 42¹⁸

40 Tufan her yeri silip süpürdüktan sonra
41 Krallık gökyüzünden indirildiği zaman
42 Krallık Kiş'teydi.

Kral listesinde de (i. 40-42) açıkça görüldüğü üzere tufandan sonra krallık Kiş kentine verilmiştir. Sümer hükümdarlarının sahip olduğu *Kiş Kralı*

¹⁴ Ercüment Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2017),15.

¹⁵ İlk kral listeleri M.Ö. 3. binyılın sonları ile 2. binyılın başlarında oluşturulmuş olup Sümer ve Akad'da, daha sonra da Asur ve Babil'de devam etmiştir. Kral listeleri, yüz binlerce yıl hüküm süren ilkel hükümdarlar hakkında uzun bir mitolojik "giriş" ile başlayan ve ardından hükümdarlıkları sadece birkaç yıldan birkaç on yıla kadar daha gerçekçi olan "tarihi kişiler" (örneğin Lugal-zagesi, Akadlı Sargon ve diğerleri) tarafından takip edilen çok önemli bir ideolojik metindir (The Sumerian King List. Jacobsen, Thorkild. *The oriental Institute of the University of Chicago Assyriological Studies*, The University of Chicago Press, 1939). Erken Hanedanlıklar döneminden sonra kral listeleri Akad ve III. Ur hanedanlıkları dönemlerinde kralların adları ve hüküm sürme tarihleri daha güvenilir bir çerçevede çizmektedir. Bu bağlamda, Sümer Kral Listesi belgesi özellikle Erken Hanedanlık II'den itibaren gerçeğe yakın tarihi belgeler olarak düşünülmektedir. Kurth, Amelie. *Eskiçağ'da Yakınoğru Cilt I*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 38.

¹⁶ Gökçek, "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi", 21.

¹⁷ SKL: CoL. i 1-4. Jacobsen, *The Sumerian King List*, 71.

¹⁸ SKL: CoL. i 40- 42. Jacobsen, *The Sumerian King List*, 77.

unvanı, Sümer ve Akad üzerinde hegemonya sahibi olarak görülmüş ve *Büyük Kral* anlamında kullanılmıştır¹⁹.

Erken Hanedanlar III dönemi, EH IIIa (MÖ 2600-2450) ve EH IIIb (2450-2350) olarak iki perioda ayrılmıştır. Erken Hanedanlık dönemi III a, b (MÖ 2600-2350) sırasında, tanrıların soyundan gelen hükümdar fikri ortaya çıkmıştır ve Sümer kültürleri ve dinindeki ciddi kurumsal değişiklikleri yansıtmıştır. Bunlar arasında hükümdarların tapınaklara boyun eğdirmeye başladığı ve dolayısıyla daha seküler hale geldiği tapınaklara yönelik yeni politikaların uygulamaya konulması da yer almaktadır. Erken Hanedanlar III döneminde, bazı hükümdarlar kraliyet yazıtlarında ilahi kökenli (tanrı ...'nin oğlu, tanrıça ...'nin sütüyle beslenmiş) olarak temsil edilmiş ve aynı zamanda kendileri için dünyaya hakim olmayı yansıtan ifadeler kullanmışlardır²⁰. Bu dönem aynı zamanda savaşların teolojik olarak gerekçelendirildiğine²¹ dair ilk kanıtlara sahip olunan dönemdir, çünkü hükümdarlar ilahi kökenleri olduğunu iddia etmeye başlamış ve dünyaya hakim olma hırslarını göstermişlerdir, bu da tüm Sümer'in efendisi ve tüm Sümer halkının kralı ya da tüm yabancı toprakları kontrolü altına almak anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda, özellikle EH III, Mezopotamyalı yöneticiler tarafından evrene hâkim olma ve tanrısal köken iddialarının görülmeye başlandığı dönem olduğu sonucu çıkarılabilir²².

Kralların faaliyetleri, kraliyet ideolojisi, siyasi gelişmeler, savaşlar, tapınaklara yönelik kraliyet politikası ve savaş teolojisi hakkında bilgi edinilen muhtemelen en önemli kaynaklar, Eski Sümer ve Akad krallarına ait kraliyet yazıtlarıdır (RIME). Bu belgeler, kraliyet sıralaması, hükümdarların kraliyet soyu, ilişkileri, devletlerin diplomatik ve dış ilişkileri, çatışmaları ve savaşları, iç siyasi durumları hakkında pek çok veri ortaya koymaktadırlar. Şuana kadar bulunan eserlerden Erken Hanedanlar dönemine ait kraliyet yazıtlarının en büyük külliyesi erken hanedan Lagaş'tan gelmektedir²³. Bu

¹⁹ Tohru Maeda, "King of Kish in Pre-Sargonic Sumer", *Orient* 17, (1981): 1. Önemli bir kraliyet unvanı olan ve güç göstergesi olan Sümer hükümdarlarının sahip olduğu "Kiş kralı" unvanının ortaya çıkışı Erken Hanedanlık IIIb döneminin ilk yarısında yoğunlaşmıştır. Tüm ülkenin efendisine yakışan unvanlar "dört diyarın kralı (lugal-an-ub-da-limmu-ba)", "Sümer ve Akkad'ın kralı (lugalki-en-gi-ki-uri)" ve "Ülkenin (=Sümer) kralı (lugal-kalam-ma)"dır. E. H. Cline, ve M. W. Graham. *Antik Çağ İmparatorlukları, Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna*, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 29.

²⁰ Maeda, "King of Kish in Pre-Sargonic Sumer", 1.

²¹ Detaylı bilgi için bkz. Okay Pekşen, "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, vol.8, no.2, (2016), 55- 68.

²² Peeter Espak, "The Emergence of the Concept of Divine Warfare and Theology of War in the Ancient Near East", *ENDC Proceedings* 14, (2019), 158.

²³ Gökçek, "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi", 25.

metinler çeşitli hükümdarların ideolojik görüşlerini ve bazen propagandalarını temsil etse de, bazı eleştirel ve bilimsel analizlerin ardından tarihsel malzeme için kaynak olarak önemlidirler.²⁴

Falkenstein, dönemin tüm büyük şehir devletlerinin aşağı yukarı eşit büyüklükte ve benzer şekilde örgütlenmiş olduğunu ileri sürmüştür²⁵ Her biri siyasi olarak özerkti ve lugal (kral; büyük adam) ya da ensi (şehir yöneticisi, vali) unvanıyla anılan bir kişi tarafından yönetilmekteydi. Metin referanslarından Erken Hanedanlık döneminin başında yöneticilerin yerel tanrının atadığı kişiler olarak görüldüğü açıktır. Ancak dönemin sonuna doğru, yöneticiler eskiden tapınak mülkünün elinde bulunan toprakları ve imtiyazları giderek daha fazla gasp etmeye başlamıştır²⁶. Sümer kent devletleri döneminde kralların diğer şehirler üzerinde üstünlük kurma çabası başlamış ve iktidar mücadelesi, Akad döneminde yaşanan krallık anlayışının değişimiyle, evrenin kralı olma isteği de ortaya çıkmıştır²⁷.

Erken Handanlık Dönemi'ni yansıtan yazıtlardan ve ikonografilerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde tanrı soyundan geldiğini iddia eden, dünya hâkimiyeti arzusu olan en önde gelen krallar Mesilim, Eanatum, I. Enanatum, En-metena ve Lugalzagesi'dir.

Mesilim

Sümer'de bir hükümdarın ilahi kökeni olduğunu iddia etmesine dair en eski yazılı kayıt Mesilim yazıtlarında yer almaktadır.

RIME 1, CoL. i: 1-4.²⁸

1-2 Me-silim, Kiş kralı

²⁴ Sümerce çivi yazısı Uruk IV (MÖ 3400 civarı) ve Uruk III (MÖ 3000 civarı) dönemlerine ait ekonomik ve sözlük metinlerinde görülürken, bilinen en eski kraliyet yazıtları Kiş Kralı EN.ME-barage-si'nin adını taşıyan etiket yazıtlarıdır; bunlar MÖ 2600 civarına, muhtemelen EH II dönemine tarihlenmektedir. Şehir yöneticilerinin yazıtlarının bu zamandan önce de var olması mümkündür, ancak henüz hiçbiri bulunamamıştır. Antik Girsu'dan (modern Telloh) oldukça büyük bir yazıt külliyesi dışında, nispeten az sayıda EH kraliyet yazıtı günümüze ulaşmıştır. Frayne, *Presargonic Period*, 5.

²⁵ Adam Falkenstein, *The Sumerian City Temple*. Monographs in History, Ancient Near East, Vol. I/I. (Los Angeles: Undena Publications, 1974), 16.

²⁶ Winter, Irene J. "After the Battle Is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", *Studies in the History of Art* 16, Symposium Papers IV: Pictorial Narrative in Antiquity and the Middle Ages (1985), 25.

²⁷ Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, 89.

²⁸ RIME 1: Me-silim E1.8.1.3, Col. i 1-4. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 71.

3-4 Ninhursag'ın sevgili oğlu

Erken Hanedanlar II (MÖ 2750-2600) döneminin önemli hükümdarlarından biri olan Kiş Kralı Mesilim, Mezopotamya kraliyet ideolojisinde değişikliğe adım atarak ilk sarayı yaptırmıştır ve böylece yönetimi tapınaktan ayıran ilk kral olmuştur. Mesilim'in zamanı, Sümer kraliyet ideolojisinde bir dönüm noktası olarak düşünülmüş ve EH II dönemi *Mesillim Çağı* adını almıştır²⁹. Mesilim'in, Sümer'in kuzey doğu bölgelerine hükmederek etki alanını Güney Sümer'e kadar (Lagaş) ulaştırdığı bilinmektedir³⁰. Mesilim'in otoritesi sadece Kuzey Sümer ve Elam'da değil, aynı zamanda Güney Sümer'deki bazı şehir devletlerinde de kabul görmüştür. Örneğin, Lagaş kraliyet yazıtlarında Lagaş ve Umma arasındaki anlaşmazlıklarda arabulucu olarak adı geçmektedir:

RIME 1. Col. i 1-12.³¹

1-3 *Ülkelerin kralı, tanrıların babası tanrı Enlil,*

4-7 *yetkili emriyle tanrılar Ningirsu ve Sara arasındaki sınırı belirledi.*

8 *Kiş'in kralı Mesilim,*

9-12 *tanrı Iştaran'ın emriyle ölçüm ipini alana gerdi ve oraya bir anıt dikti.*

Mesilim'in gücünün ne kadar geniş bir alana yayıldığı ve kraliyet unvanının onun dünya hâkimiyeti arzularını gösterdiğine, aynı zamanda bir tanrının oğlu olduğunu belirterek tanrı ile olan bağlantısı vurgulandığı açıktır. Mesilim döneminde kentlerin idaresinin tapınaklardan saraya geçmesine ve askeri sınıfın yönetimde ruhban sınıfının üstünde yer almasına rağmen, krallığın tanrılar tarafından bahşedildiği düşüncesi değişmemiştir. Krallık mertebesi, evrensel yönetim hırsı, kralların tanrılarla olan ilişkisi, yönetim ve inanç bağlantısı Sümerden başlayarak Asur devletine kadar süren eski Mezopotamya tarihinin değişmeyen bir olgusu olmuştur³²

Eanatum

En geniş kapsamlı Akad dönemi öncesi kraliyet yazıtları, UrNanşe döneminden şehrin son hükümdarı Urukagina dönemine kadar uzanan Lagaş

²⁹ Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. 23-24.

³⁰ Walther, Hinz, *Gosudarstvo Elam*, (Moskova: Izdatel'stvo Nauka, 1977), 70.

³¹ RIME 1: En-metena, E1.9.5.1, Col. i 1-12. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 195.

³² Brisch, "Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia", 37.

kökenlidir³³. Lagaş kralları arasında Eannatum'un hükümdarlık süresi bilinmemekle birlikte, yazıtlarının çok sayıda olması uzun süre hüküm sürdüğünü göstermektedir. Bu kralla ilgili hiçbir tarihsel eşzamanlılık yoktur ve adı SKL'de de geçmemektedir³⁴.

Lagaş krallarının dünyaya hakim olma arzularına dair kanıtlar, UrNanşe'nin torunu Eanatum'un hükümdarlığı ile başladığı hem yazıtlardan hem de ikonografilerinden anlaşılmaktadır. Güçlü bir hükümdar ve başarılı bir lider olan Eanatum (MÖ 2450-2425) döneminde Lagaş'ta gözle görülür ideolojik değişiklikler meydana gelmiştir. Mezopotamya tarihinde askeri seferlerine ilahi güçleri dâhil ederek meşrulaştırmaya çalışan bir hükümdardır ve Eanatum, saldırgan siyasetinin gerekçesi olarak ilahi unsurları kullanmıştır³⁵. Eannatum'un, tanrıları savaş politikalarında kullandığına ve kendisinin tanrısal kökenli olduğuna dair elde edinilen en zengin belgeler kraliyet yazıtlarıdır.

RIME 1: Col xi 21-24³⁶

*21-23 E-[anatum] [tanrı Ningirsu için] yabancı toprakları yok etti;
24 tanrıya geri verdi Ningirsu'nun kontrolü [onun] sevdiği alan,
Guden[a].*

RIME 1: Col xvi 18-24³⁷

*18-24 (Umma'nun) lideri E-anatum'a yemin etti: Göklerin ve yerin
kralı tanrı Enlil'in yaşamı üzerine! Tanrı Ningirsu'nun tarlasını faizli
bir kredi olarak kullanabilirim.*

RIME 1: Col xix 20-34³⁸

*20-34 "Efendim tanrı Enki'ye bildirdiklerinden [ve yinelediklerinden]
sonra, [Gişa'daki (Ümmet) herhangi bir lider anlaşmadan cayarsa,
anlaşmaya karşı çıktığında veya itiraz ettiğinde, bu anlaşmayı her
ihlal ettiğinde, tanrı Enki'nin yemin ettiği büyük savaş ağı Gişa'nun
(Ümmet) üzerine insin!*

³³ RIME 1: Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 77–290.

³⁴ Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 125.

³⁵ Jerrold S. Cooper, "Divine Kingship in Mesopotamia: A Fleeting Phenomenon", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch, (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012), 261.

³⁶ RIME 1: E-anatum E1.9.3.1, Col xi 21-24 Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 132.

³⁷ RIME 1: E-anatum E1.9.3.1, Col xvi 18-24. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 133.

³⁸ RIME 1: E-anatum E1.9.3.1, Col xix 20-34. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 135.

RIME 1: Col ii 1-5³⁹

1-5 [Tanrı Ningirsu] E-anatum'a emretti ve o da Gişa'yı (Umma) yok etti.

RIME 1: Col iv 20-24⁴⁰

20-24 Tüm yabancı topraklar Tanrı Ningirsu 'nun adayı E-anatum'un önünde titredi.

Eanatum'a ait kraliyet yazıtlarından anlaşıldığı üzere, bu kral savaşlarını haklı çıkarmak için tanrıları (Enlil, Ningirsu ve diğer tanrılar) ideolojisinde kullanmıştır. Eanatum'un askeri seferleri tanrılar ya da ilahi güçler tarafından verilen emirlerle gerçekleştirilmiştir. Eanatum, Lagaş ordusunun başı olarak her zaman Enlil ya da Ningirsu gibi büyük tanrılar tarafından desteklenmiş, yönlendirilmiş ve görevlendirilmiştir.

Eanatum, aynı zamanda Lagaş hükümdarları arasında tanrısal kökenli olduğunu ve tanrı soyundan geldiğini iddia eden bir kraldır.

RIME 1: Col iv 9–12⁴¹

9-12 [Tanrı Ni]n[ğir]su, E-[a]natum için [spermi] [kadının] içine bıraktı.

RIME 1: Col iv 27–29.⁴²

27-29 Tanrıça Ninhursag ona sağlıklı göğsünü sundu

RIME 1: Col v 1–5.⁴³

1-5 Tanrı Ningirsu, E-anatum'un, Tanrı Ningirsu tarafından rahme yerleştirilen spermin sevincini yaşadı.

RIME 1: Col. İ. 7-11⁴⁴

*7-9 E-anatum, Lagaş hükümdarı,
10-11 Tanrı Enlil tarafından aday gösterilmiştir,*

³⁹ RIME 1: E-anatum E1.9.3.3, Col ii 1-5. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 143.

⁴⁰ RIME 1: E-anatum E1.9.3.5, Col iv 20-24. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 147.

⁴¹ RIME 1: E-anatum E1.9.3.1, Col iv 9–12. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 129.

⁴² RIME 1: E-anatum E1.9.3.1, Col iv 27–29. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 129.

⁴³ RIME 1: E-anatum E1.9.3.1, Col v 1–5. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 129-130.

⁴⁴ RIME 1: E-anatum E1.9.3.6, col. i. 7-11. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 150.

RIME 1: Col. ii 1–6.⁴⁵

1-2 Tanrı Ningirsu tarafından güç verilmiş,
3-4 Tanrıça Nanşe tarafından kalbi seçilmiş,
5-6 Tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslendi.

Eanatum'a adanmış uzun yazıtlarda yer alan bu ifadeler, tanrı Ningirsu tarafından yaratıldığını iddia ederek ilahi kökeniyle ilgili iddialarını göstermektedir. Gücünün tanrılar tarafından bahşedildiği vurgulanmıştır. Eanatum'un Enlil ve Ningirsu gibi önemli Sümer tanrılarıyla ilişkili olarak evrene hâkim olmaya yönelik unvanlar ve sıfatlar kullanmaya başladığı yazıtlarda oldukça açıktır. Eanatum, bu tür sıfatlar kullanmasına rağmen, tüm başarılarını tanrılara, özellikle de Ningirsu'ya atfedilmiştir.

M.Ö. üçüncü binyılın ortalarından kısa bir süre sonra, Sümer'deki krallığını Girsu'dan güneydoğuya doğru Lagaş ve Nina üzerinden Basra Körfezi'ndeki Guaba'ya kadar taşıyan Lagaş'ın hükümdarı Eanatum'dur. Eanatum'un bıraktığı en etkileyici anıt, komşu şehir devleti Umma'nın hükümdarına karşı kazandığı zaferin anısına Girsu'nun kutsal şehir merkezine diktiği devasa kireçtaşı steldir. Bu stel, savaşta öldürülen düşmanlarının cesetlerini yiyen bir akbaba sürüsü tasviri nedeniyle bugün *Akbabalar Steli*⁴⁶ (Fig. 1) olarak bilinmektedir. Bu stel, tanrıların topraklarının korunması ve onlara bir çeşit toplu kurban sunma anlayışının uygulanması amacıyla yürütülmüş olan askeri faaliyetlere ilişkin bu güne kadar ulaşılmış en eski savaş anıtıdır. Tanrıların askeri müdahalelerde nasıl bir role sahip olduğunu göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir⁴⁷.

Stelin korunmuş kısmında Eanatum'un düşmanı sadece *Umma'nın adamı* olarak adlandırılmıştır⁴⁸. Eanatum ise tanrılar tarafından doğurulmuş, emzirilmiş, isimlendirilmiş ve kral olarak atanmış, doğduğunda boyu dokuz aygın üzerinde olan insanüstü bir varlık olarak tasvir edilmiştir⁴⁹.

⁴⁵ RIME 1: E-anatum E1.9.3.6, col. ii 5–6. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 150.

⁴⁶ Akbabalar Steli 1881 yılında Telloh'da (antik Sümer Girsu, Lagaş şehir devletinin başkenti) bulunmuştur ve şu anda Paris'teki Louvre Müzesi'nde yer almaktadır. Akbabalar Steli'nden geriye sadece bazı parçalar kalmıştır. MÖ 25. yüzyılda, Erken Hanedanlık dönemi Lagaş'ının en güçlü hükümdarı olan kral E-anatum'un, Lagaş şehir devletinin uzun süredir düşmanı olan Umma şehir devletine karşı kazandığı zaferi yüceltmek için yapılmıştır. Irene J. Winter, "After the Battle Is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", *Studies in the History of Art* 16, Symposium Papers IV: Pictorial Narrative in Antiquity and the Middle Ages (1985), 13.

⁴⁷ Pekşen, "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", 57.

⁴⁸ Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 126.

⁴⁹ RIME 1: E-anatum E1.9.3.1. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 128-140. Cooper, "Divine Kingship in Mesopotamia: A Fleeting Phenomenon", 261.

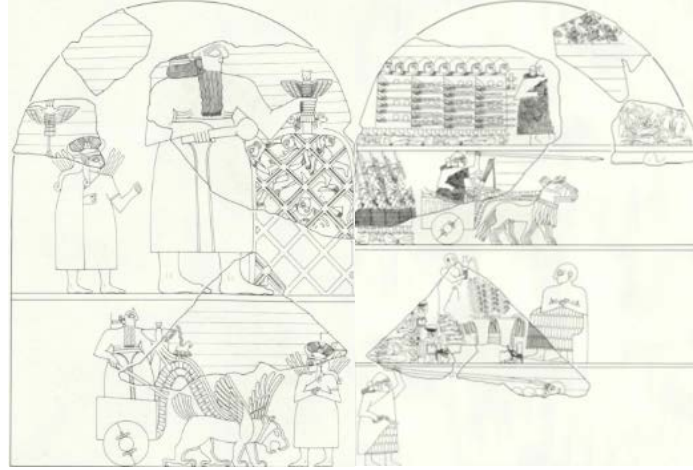

Fig 1: Akbabalar Steli ön yüz ve arka yüz⁵⁰.

Winter, stelin ön yüzünde savaş eyleminin tamamlanma betimlemesinden dolayı bir “doruk sahne” olarak adlandırılabilceğini öne sürmüştür ve aslında ona göre bu bir özettir. İlahi müdahalenin mitik terimlerle ifade edilmiş sembolik bir yansımasıdır ve dolayısıyla “ikonik” olanın eşiğindedir; bir nevi ilahi himaye ve lütfa dair bütünlüklü, soyut bir kavramı aktarmayı amaçlamaktadır. İmgelerin ardında, tanrının mitolojik tarihi ve çağrışımları yatmaktadır ancak bunlar sadece ima edilmekte ve hiçbir şekilde canlandırılmamaktadır. Stelin arka yüzünde ise anıta modern adını veren akbabalar sağ üstte, gagalarında Lagaş'ın Ummanlı düşmanının kesik başlarını tutarken betimlediğinden bahsetmiştir⁵¹.

Akbabalar Steli aynı zamanda haberci rüya⁵² içeren Sümerce metinlerin en eskisini barındırmaktadır. Yazıtta Eannatum, Umma üzerine sefer yapmadan önce gördüğü rüyada tanrı Ningirsu'dan başarılı olacağına dair teminat almıştır. Böylelikle cesaretlenmiş olan kral sefere çıkmıştır⁵³. Bu

⁵⁰ Elizabeth Simpson Rekonstrüksiyon çizimi. Winter, "After the Battle Is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", 13-16

⁵¹ Winter, "After the Battle Is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", 15.

⁵² Haberci rüyaları, gelecekle ilgili bilgi içeren ya da tanrıların bazı hususlardaki istek, uyarı ve desteklerinin herhangi bir yoruma gerek kalmayacak biçimde aktarıldığı rüyalar şeklinde tanımlanmaktadırlar. Ömer Kahya, “Sümerce ve Akadca Metinlerde Rüya Türleri”, *DTCF Dergisi*, 59/1 (2019), 231.

⁵³ Metin için bkz: Rime 1: E1.9.3.1, 6-7. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 130. Eski Mezopotamya'da rüya türleri ve anlamları için bkz: Kahya, “Sümerce ve Akadca Metinlerde Rüya Türleri”, *DTCF Dergisi*, 59/1 (2019).

rüya tanrısal destek ya da cesaretlendirme rüyası olmasının yanında gelecekle de ilişkilidir. İleride gerçekleşecek olan savaşta elde edilecek başarının bir nevi garantisidir⁵⁴. Bu bağlamda, tanrıların kralların ideolojileriyle olan bağlantısı haberci niteliğinde rüyalarla da desteklendiği görülmektedir.

Erken Hanedanlık dönemi aynı zamanda krallık kurumunun tam anlamıyla yerleştiği dönemdir; özellikle dönemin sonunda hükümdarlar hatırı sayılır bir güç ve ayrıcalık elde etmişlerdir. Hallo'nun işaret ettiği gibi, hükümdara yapılan metinsel atıflar bir baş tanrı tarafından doğurulmuş, bir tanrıça tarafından emzirilmiş, diğer tanrılar tarafından isimlendirilmiş ve nitelikler verilmiş olmak üzere kraliyet iktidarının meşruiyetini vurgulamanın ayrıntılı bir yolunu oluşturmaktadır⁵⁵. Bunlar Akbabalar Steli metninde Eannatum tarafından dile getirilen iddiaların kendisidir ve Eannatum'un anlatıdaki merkezi rolüyle birlikte kralın genişletilmiş rolüne işaret etmektedir⁵⁶. Winter'ın belirttiği üzere, aynı olgunun, arka yüzdeki resimsel anlatıda krala verilen belirgin konumla görsel olarak da iletildiği görülmektedir. Aşağıdan yukarıya doğru okunduğunda, hafif ama giderek artan bir değişim olduğu görülür. Öyle ki üstteki figür altta yeniden inşa edilen figürden daha büyüktür; aynı zamanda hükümdar kenardan tam merkeze doğru ilerler. Bu hareketin yalnızca kompozisyon ve anlatı taleplerinin bir ürünü olmadığını, daha ziyade Erken Hanedanlık döneminin sonlarında bir kurum olarak krallığın yapısal gelişiminin önemli bir ifadesi olduğu öne sürülebilir⁵⁷.

Enanatum

I. Enanatum, Eanatum'un halefi olarak hükümdarlığı süresince, tanrılar tarafından seçilme ve eylemlerini tanrılarla meşrulaştırma geleneğini devam ettirmiştir. Yazıtlarda Eanatum gibi I. Enanatum'un da tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sülle beslendiğinden bahsedilir.

RIME 1: Col i 1–11.⁵⁸

1-2 Tanrı Hendursağ için, Abzu'nun baş müjdecisi,

⁵⁴ Kahya, "Sümerce ve Akadca Metinlerde Rüya Türleri", 232.

⁵⁵ William W. Hallo, *The Ancient Near East: A History*, (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971), 49.

⁵⁶ Metnin tamamı için bkz: RIME 1: E-anatum E1.9.3.1. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 128-140.

⁵⁷ Winter, "After the Battle Is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", 26.

⁵⁸ RIME 1: En-anatum E1.9.4.2, Col i 1–11. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 171.

3-5 *En-anatum, Lagaş hükümdarı,*
 6-7 *Tanrı Enlil tarafından aday gösterilen kişi,*
 8-9 *Tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslendi*
 10-11 *Tanrıça Nanşe tarafından kalpten seçilmiştir*

Bunun yanı sıra, I. Eanatum, Tanrıça İnanna tarafından çağrılmış⁵⁹ ve kendisine hoş bir isim verilmiş⁶⁰ ve bu kralın tanrı LUGAL-URUxKAR'ın oğlu olduğundan bahsedilmiştir⁶¹. I. Eanatum yazıtlarında ayrıca yabancı topraklar gibi farklı dünya hakimiyetini yansıtan ifadeler kullanılmıştır.

RIME 1: Col i 6–7⁶²

6-7 *Tanrı Ningirsu için yabancı topraklara boyun eğdiren*

Görüldüğü üzere, Eanatum ve I. Eanatum ile birlikte yeni bir kraliyet ideolojik eğilimi ortaya çıkmaya başlamıştır. Lagaş hükümdarları artık tanrıların soyundan gelenler olarak onurlandırılmış ve ilahi kökenli oldukları varsayılmıştır. Doğrudan tanrılaştırıldıklarına dair herhangi bir kanıt yoktur. Ancak, Eanatum'un veya I. Eanatum'un hükümdarlığı sırasında soylarını tanrılara dayandırdıkları ve tanrıların kralların yanında olduklarını vurguladıkları açıktır. Ayrıca, bu krallar tüm evreni (Sümer'i) fethetmeye yönelik hırslı planlarıyla doğrudan bağlantılı olan evren hâkimiyetini yansıtan ifadeler ve lakaplar kullanmaya başlamışlardır. Bölgesel genişleme devam ettikçe de kendi topraklarındaki ve tüm Sümer'deki konumları güçlenmiştir⁶³.

Enmetena

I. Eanatum'un oğlu Enmetena'nın kraliyet yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu kral tanrısal kökenini öne çıkarmıştır. Babası ve amcası Eanatum ile aynı ifadeleri kullanmakla birlikte, Enmetena ile aynı şekilde bir ilahın oğlu olduğunu da ilan etmiştir. Kendinden öncekiler gibi Enmetena da bir tanrının oğlu ve dostudur ve tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslenmiştir. Bunun yanı sıra, farklı olarak bu kral tanrıça İnanna tarafından *özel olarak* çağrıldığı ilan edilen ilk hükümdardır.

RIME 1: 5–10.⁶⁴

5-6 *Tanrıça Nanşe tarafından kalbinde seçilmiştir,*

⁵⁹ RIME 1: En-anatum E1.9.4.2, Col ii 3–4. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 171.

⁶⁰ RIME 1: En-anatum E1.9.4.6, Col i 10-11. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 176.

⁶¹ RIME 1: En-anatum E1.9.4.2, Col ii 7–8. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 171.

⁶² RIME 1: En-anatum I E1.9.4.4, Col i 6–7. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 175.

⁶³ Maeda, "King of Kish in Pre-Sargonic Sumer", 4-5.

⁶⁴ RIME 1: En-metena E.1.9.5.22, 5–10. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. 175.

7-8 Tanrı Ningirsu'nun baş yöneticisi,
9-10 Tanrıça Ga[t]umdu'dan doğan oğul,

RIME 1: obv ii 5-7⁶⁵

obv ii 5-6 Tanrıça İnanna tarafından [özel olarak] çağrıldı
obv ii 7 Tanrı Lugal-URU×[KAR] tarafından doğan oğul

Dahası, kraliyet yazıtlarından birinde Enmetena'ya kraliyetin ve bilgeliğin eski Mezopotamya tanrı panteonunun en büyük tanrıları tarafından bahşedildiği ifade edilmiştir. Aynı yazıtta kendisini tanrı Ningirsu'nun baş hükümdarı olarak tanımlamıştır.

RIME 1: Col v 22–29.⁶⁶

22-23 Tanrı Enlil tarafından asa bahşedilmiştir,
24-25 Tanrı Enki tarafından bilgelik bahşedilmiştir,
26-29 Tanrı Ningirsu'nun baş yöneticisi,

Anlaşıldığı kadarıyla, Enmetena'nın, amcası Eanatum kadar başarılı bir savaşçı ve fatih olmadığı ve yazıtlarında hiçbir zaman dünya hakimiyetini yönetmeyi yansıtan dair ifadeler kullanmadığı da anlaşılmaktadır.

Lugalzagesi

Erken Hanedanlar döneminin önemli kent krallıklarından bir diğeri de Uruk'dur. Uruk kent devletinin önemli krallarından Lugalzagesi de bu çalışma kapsamında değerlendirilmesi gereken krallar arasında yer almaktadır. Uruk kentinin gücü, Lugalzagesi'nin Umma kralı, ardından Uruk kralı olduğu ve muhtemelen Sümer'in çoğuna hükmettiği MÖ 24. yüzyılın ikinci yarısında doruğa ulaşmıştır⁶⁷. Lugalzagesi'nin dönemine ait pek çok yazıt bulunmuştur. Bu sayede onun kraliyet ideolojisi, iddiaları ve siyasi felsefesi hakkında yeterli bilgi edinilmiştir⁶⁸. Kraliyet yazıtlarından anlaşıldığı üzere, Lugalzagesi, Lagaş kralları Eanatum veya Enmetena'nın yukarıda bahsi geçen fikirlerini benimsemiş ve ilahi bağlantıları aynı paralellikte oluşturmuştur.

⁶⁵ RIME 1: En-metena E.1.9.5b, obv ii 5-7. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. 206.

⁶⁶ RIME 1: En-metena E.1.9.5.1, Col v 22–29. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. 198.

⁶⁷ Vladimir Sazonov, *Aspects of Royal Ideology and Religion in Sumer and Akkad in III Millennium BCE*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Tallinn University Dissertations on Humanities, (Tallinn, 2019), 88.

⁶⁸ RIME 1: Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*., 433–438.

RIME 1: Col i, 1–29⁶⁹.

1-2 *Bütün ülkelerin kralı Tanrı Enlil için-*
 3-5 *Uruk Kralı (ve) ülkenin kralı Lugalzagesi'ye,*
 6 *Tanrı An'ın rahibi*
 7-8 *Tanrıça Nissaba'nın rahibi,*
 9-12 *U-U'nun oğlu, Gişa'nın (Umma) [hükümdarı] ve tanrıça*
Nissaba'nın rahibi
 13-14 *tüm ülkelerin kralı olan An tarafından onaylanmıştır,*
 15-16 *Enlil için baş yönetici,*
 17-18 *Tanrı Enki tarafından bilgelik bahşedilmiştir,*
 19-20 *Tanrı Utu tarafından seçilmiştir,*
 21-22 *Tanrı Sin'in veziri,*
 23-24 *Tanrı Utu'nun askeri valisi,*
 25 *Tanrıça İnanna'yı ayakta tutan,*
 26-27 *Tanrıça Nissaba'dan doğan oğul,*
 28-29 *Tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslenmiştir.*

Lugalzagesi birçok Sümer şehir devletini yönetmiş ve *ülkenin kralı* kraliyet unvanını almıştır. Kraliyet yazıtında üzerinde egemenlik iddia edebileceği ayrı şehirlerin aksine bütün toprakları ya da bölgeyi tanımlayan ilk kral olarak düşünülebilir⁷⁰.

Kiş, Lagaş ve Uruk şehir devletlerinin hükümdarlarına ait kraliyet yazıtlarından anlaşıldığı üzere, MÖ 25.-24. yüzyıllarda hükümdarlar tarafından dünya hâkimiyeti iddiaları ve ilahi köken iddialarının geliştiği bir dönemdir. EH III'ün sonunda özellikle Uruk ve Umma'lı Lugalzagesi'nin propaganda metinlerinde EH kraliyet ideolojisi, ilahi köken ve tüm dünya (Sümer) üzerinde efendilik iddiası yazıtlarda çok net ortaya çıkmıştır. Sümer ülkesinde tek güç olmak ve kişisel tanrısı Nidaba'yı daha da yüceltmek amacıyla pek çok sefer düzenlemiş olan Lugalzagesi'nin yaklaşık yirmi dört yıl süren iktidarı, tıpkı kendisi gibi Mezopotamya'nın tek hâkimi olmak amacıyla ortaya çıkmış olan Akadlı Sargon tarafından sona erdirilmiştir⁷¹.

Akad Dönemi (2350-2200)

Genellikle Pre-sargonik olarak adlandırılan EH dönemini, Akad dönemi izlemiştir. EH döneminin sonlarına doğru Sümer kent devletleri arasında yaşanan siyasi ve askeri çatışmaların artması, Sami kökenli

⁶⁹ RIME 1: Lugal-zage-si E1.14.20.1, Col i, 1–29. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, 435.

⁷⁰ Tohrü Maeda, "Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon", *Orient XL*, (2005), 4.

⁷¹ Pekşen, "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", 58.

göçmenlerin bölgede örgütlenmelerine fırsat oluşturmuş ve Sargon önderliğinde Sümer hâkimiyetine son vererek bir Sami devleti kurmuşlardır⁷². Son Kiş kralı Urzababa ile Uruk kralı Lugalzagesi'yi yenerek ve böylece bütün Mezopotamya'ya hâkim olarak Akad devletini kuran Sargon (Şarrukin)'dir (MÖ 2334-2279)⁷³. Sargon hayatının büyük bir bölümünü mutlak güce sahip bir *imparatorluk* kurmaya adanmıştır⁷⁴. Sargon, kraliyet yazıtlarında *Kiş Kralı* olarak anılmaktadır⁷⁵. Ancak Sargon tarafından kullanılan bu unvanın EH dönemindeki anlamının genişletilip evrenin kralı olarak yeni bir anlam kazandığı yazıttan anlaşılmaktadır.

Sargon, tanrı Enlil'in rakip tanımadığı toprakların efendisi gibi bazı Erken Hanedanlık dönemi dünya hakimiyetini yansıtan ifadelerini kullanmaya devam etmiştir ve bu unvanları Lugalzagesi ile benzerlik gösterdiği görülmektedir.

RIME 2: 67-85.⁷⁶

67-72 Ülkenin efendisi Sargon'a tanrı Enlil rakip tanımadı.
73-78 Tanrı Enlil ona Yukarı Deniz'i ve Aşağı Deniz'i verdi,
79-85 böylece Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar Agade vatandaşları ülkenin valiliklerini ellerinde tutuyorlardı.

Akadlarla birlikte çivi yazısı kullanılarak yazılabilen yeni bir dil, figürleri farklı yeni bir sanat tarzı ve siyasi kavramsallaşmanın yeni bir yolu gelmiştir. Akadlar, Güney Mezopotamya'nın bağımsız şehir devletleri ve kuzey Mezopotamya'daki görünüşte katı otoriter bölgesel krallıklar arasında rekabet ve sınırlı işbirliği ile karakterize edilen bir ortamda, politik ve askeri gücü tek bir uyumlu siyasi varlıkta birleştirmişlerdir⁷⁷.

⁷² Firuzan Kınal., *Eski Mezopotamya Tarihi*, (Ankara: A.Ü.D.T.C.F. Yayını, 1983) 76; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013),75; Salih Çeçen, "Akad İmparatorluğu", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, (ed.), (İstanbul: Değişim Yayınları, 2020), 36.

⁷³ Sargon'un yaşamı ve hükümdar oluşu, mitolojik bir anlatı olarak binyıllarca devam etmiştir. Kendisinden önceki hiçbir kralın ulaşamadığı ölçüde büyük bir devlet kurmuştur ve Mezopotamya tarihinde kent devleti kralından ülke devleti kralına dönüşümün temsilidir. Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, 95, Ünsal, "MÖ. III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din", 47.

⁷⁴ Glassner, J.-J. *The Invention of Cuneiform: Writing in Sumer*, Zainab Bahrani and Marc Van de Mieroop,(ed.), (London: John Hopkins University Press, 2003), 200.

⁷⁵ RIME 2: Sargon E2.1.1.1, 1-11. Douglas Frayne, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, (Toronto: University of Toronto Press, 1993), 10. 1-11 Sargon, Agade kralı, tanrıça Ahtar'ın kâhyası, dünyanın kralı, tanrı An'nın meshedilmiş kâhini, ülkenin efendisi (Kiş Kralı), tanrı Enlil'in valisi.

⁷⁶ RIME 2: Sargon E2.1.1.1, 67-85.

⁷⁷ Dan Hulseapple, "Structure, Ideology, Traditions: Defining the Akkadian State", *SUNY New Paltz Undergraduate Honors Thesis Collection*: 2018, 1.

Cooper'ın belirttiği üzere, Akad devletinin kurucusu Sargon'dan sonraki Akad krallarının, birleşik bir panteon, teoloji ve yönetim ile bir imparatorluk kurmaya çalıştıkları yazıtlardan anlaşılmaktadır⁷⁸. Akad krallarının birleştirme siyaseti devletin tüm alanlarında, devlet ideolojisinde, ölçüler sisteminde ve resmi kültürde görülmektedir. Akad kralları takvim sistemlerini birleştirmeye çalışmış ve halk için evrensel olması gereken birleşik bir Sumero-Akad panteonu yaratmaya çalışmışlardır⁷⁹.

Narām-Sîn

Sargon'dan sonraki Akad kralları arasında bir kralın tanrılaştırıldığına dair ilk kesin bilgi dördüncü Akad kralı, Narām-Sîn (Narām-Su'en) (MÖ. 2254-2218) dönemine aittir⁸⁰. Narām-Sîn'in kendi şahsını tanrılaştırması hükümdarlığının ilk dönemlerinde değil, ortalarında başladığı yazıtların kronolojisinden anlaşılmaktadır. Narām-Sîn'in evrene hâkimiyet iddiaları, kendisini tanıtırken kullandığı yeni kraliyet unvanı olan *Dört iklimin (diyarın) kralı* terimine de yansımıştır.

RIME 2: Col ii 1-7.⁸¹

1-7 Narām-Sîn, kudretli, Agade'nin ve dört iklimin (diyarın) kralı

Narām-Sîn resmi kraliyet yazıtlarında ve diğer metinlerde evrensel kontrol ve tanrılaştırma fikirlerinin açıkça beyan edildiği ilk hükümdardır.⁸² Bu durumu anlatan en belirgin kanıt, Narām-Sîn'in tanrılaştırıldığı Bassetki⁸³ Heykeli (Fig 2) olarak adlandırılan bakır bir heykel üzerindeki Akadca yazıtta görülmektedir.

⁷⁸ RIME 2: Frayne, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*.

⁷⁹ Cooper, Jerrold S. "Paradigm and Propaganda: The Dynasty of Akkade in the 21st Century", *Akkad the First world Empire, Structure, Ideology, Traditions*, Mario Liverani, (ed.), HANE/S – V, Padova: Sargon, lk (1993): 11–12

⁸⁰ Alasdair Livingstone, "A Late Piece of Constructed Mythology Relevant to the Neo-Assyrian and Middle Assyrian Coronation Hymn and Prayer *The Context of Scripture*, Volume 1: Canonical Compositions from the Biblical World, William W. Hallo, (ed.), (Leiden: Brill, 1997, 476.

⁸¹ RIME 2: Narām-Sîn E2.1.4.1, Col ii 1-7. Frayne, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, 88.

⁸² A. Westenholz, A. "The Old Akkadian Period: History and Culture." In *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*", W. Sallaberger and A. Westenholz, (ed.) (Freiburg, Schweiz: Universitätsverlag, 1999), 46-55.

⁸³ Bassetki, Irak ve Türkiye sınırına yakın bir köydür. Joan Aruz, *The Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, (New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven: Yale University Press, 2003), 195

Fig 2: Bassetki'de bulunan bakır alaşımlı çıplak, kemerli bir figürün alt yarısı.⁸⁴

Gövdenin sadece alt kısmı kalmıştır, ancak heykelin üzerindeki yazıt oldukça iyi durumdadır. Kralın tanrılaştırılmasının *Büyük İsyân'dan*⁸⁵ kısa bir süre sonra gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu döneme tarihlenen olaylar bu kraliyet yazıtında açıkça anlatılmaktadır.

RIME 2: 1-74.⁸⁶

*1-4 Narām-Sîn, kudretli, Agade kralı,
5-9 dört bölge birlikte ona karşı ayaklandığında,
10-12 Tanrıça Aştar'ın ona gösterdiği sevgi sayesinde,
13-19 Bir yıl içinde dokuz savaşta galip geldi ve onların
(isyancıların[?]) (kendisine karşı) çıkardıkları kralları ele geçirdi.
20-23 Kentinin temellerini tehlikelerden koruduğu için,
24-51 (Şehrinin vatandaşları) Eanna'daki Aştar'dan, Nippur'daki
Enlil'den, Keş'teki Tuttul Ninbursag'daki Dagan'dan, Eridu'daki
Ea'dan, Ur'daki Sin'den, Sippar'daki Şamaş'tan (ve) Kutha'daki
Nergal'den (Narām-Sîn'in) şehirlerinin tanrısı (yapılmasını) istediler
ve*

⁸⁴ Akad dönemi, yaklaşık M.Ö. 2300-2159. Aruz, *The Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, 195. Eski Akad krallarının heykellerine tapınma hakkında bilinenlerin neredeyse tamamı Eski Akad hanedanlığından 300-500 yıl sonraki dönemlere aittir. Brisch, "Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia", 40.

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz: Kurtuluş Kıymet. Hitit Metinlerinde Akad Çağı ile İlgili Kayıtlar. TAD, C. 38/S. 2019, 66, 1-66.

⁸⁶ RIME 2: Narām-Sîn E2.1.4.10, 1-74. Frayne, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, 113-114. Ayrıca bkz: FAOS 7: I. J. Gelb & B. Kienast, *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v. Chr. (Freiburger Altorientalische Studien 7)*, Stuttgart 1990.

54-57 *Agade'nin içinde ona (adanmış) bir tapınak inşa ettiler.*
 58-70 *Bu yazıyı kaldırıncaya gelince, tanrılar Samaş, Aştar, Nergal, kralın mübaşiri, yani (yukarıda bahsedilen) tüm tanrılar*
 70-74 *onun temellerini yıkar ve soyunu yok eder.*

Bu alıntıdan anlaşıldığı üzere, Akad halkı, Narām-Sîn'i ilah yapmak için tanrılardan talepte bulunur ve ardından Akad'da onun için bir tapınak inşa edilmeye başlanır. Yazıt, bu tanrılaştırma talebinin Narām-Sîn'in güney Mezopotamya şehir devletlerinin bir isyanını başarıyla bastırmasından sonra gerçekleştiğini bildirmektedir. Narām-Sîn yazıtlarında (E2.1.4.9, 11-13; E2.1.4.10'daki) geçen *bir yılda dokuz savaşta galip* ifadesinin *Büyük İsyân* olaylarına bir ima olduğu anlaşılmaktadır⁸⁷.

Narām-Sîn'in ayrıca *Büyük İsyân*'dan sonraki döneme tarihlenen diğer yazıtlarında kralın adı sürekli olarak ilahi belirleyici DINGIR/Tanrı ön ek ^(d) ile yazılmıştır⁸⁸.

RIME: 2 E2.1.4.12, E2.1.4.13,...⁸⁹

1^(d) na-ra-am^dEN.ZU

RIME 2: 1-7.⁹⁰

1-7 Narām-Sîn, kudretli, dört mahallenin kralı, bir yılda dokuz savaşın galibi.

Yazıtların yanı sıra, Narām-Sîn'in tanrılaştırıldığına dair görsel kanıtlar da mevcuttur. İlahi hükümdar olarak Narām-Sîn ile ilişkilendirilen en ünlü anıt *Naram-Sin'in Zafer Steli*'dir (Fig 3).

⁸⁷ Sazanov, *Aspects of Royal Ideology and Religion in Sumer and Akkad in III Millennium BCE*, 44.

⁸⁸ Frayer, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, 84. "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", 127.

⁸⁹ Narām-Sîn'in tanrı belirteci olan ^(d) ilahi işaretinin belirgin şekilde kullanıldığı belgelerin tamamı için bkz: RIME: 2 E2.1.4.12 vd. Frayer, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, 116-179).

⁹⁰ RIME 2: Narām-Sîn E2.1.4.9, Col ii 1-7.

Fig 3: Narām-Sîn Zafer Steli⁹¹

Anıt üçlü dikey bir yapıya sahiptir; en üstte soyut semboller, büyük tanrıları temsil eden yıldızlar, ortada Narām-Sîn ve muhtemelen Sidur Dağı olan düz bir dağ; aşağıda sağda düşmanlar (Lullubalılar) ve solda Akad askerleri yer almaktadır⁹².

Narām-Sîn'in tasvir edildiği bir başka görselde de kralın tanrılaştırıldığını yansıtan benzer bir betimleme görülmektedir (Fig 4). Narām-Sîn, yukarıda bahsedilen tanrının simgesel işareti olan boynuzlu bir taçla tasvir edilmiştir. Tanrılaştırılmış Narām-Sîn, savaşçı yönüyle betimlenen tanrıça İştâr'ın karşısında oturduğu bir sahnede tasvir edilmiştir. Her iki figür de bir kulenin tepesindeki platformda, İştâr'ın zapt ettiği bir grup ölümlü ve tutsağın üzerinde oturmaktadır⁹³.

⁹¹ Akad dönemi, yaklaşık M.Ö. 2220-2184. Aruz, *The Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, 196.

⁹² Reinhard Bernbeck, "Royal Deification: An Ambiguation Mechanism for the Creation of Courtier Subjectivities", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch, (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012), 162. Winter, Narām-Sîn'in Mezopotamya'da tanrısallığın ikonografik işareti olan boynuzlu bir taç giymiş, diğer figürlerden daha büyük olarak tasvir edilmiş olsa da, sunuluş şeklinin onun büyük bir tanrıdan ziyade küçük bir tanrı olarak tasvir edildiğini belirtmektedir. Irene J, Winter., "Touched by the Gods: Visual Evidence for the Divine Status of Rulers in the Ancient Near East", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch, (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012): 76.

⁹³ Selz, "The Divine Prototypes", 20.

Fig 4: Narām-Sîn ve tanrıça İřtar⁹⁴

Bernbeck'in belirttiği üzere, Narām-Sîn'in tanrılaştırılması uzun vadeli bir gelişme bağlamında görülmelidir. Bu durum özellikle Akad dönemine ait mühür ve mühürlemeler göz önünde bulundurulduğunda netlik kazanmaktadır⁹⁵.

Narām-Sîn'in hükümdarlığından sonraki dönem Akad imparatorluğu için bir gerileme dönemi olarak kabul edilebilir. Bu, Narām-Sîn'in son yıllarında ya da ölümünden sonra başlamış ve Zagros Dağı'ndan gelen Guti kabilelerinin zayıflamış imparatorluğun son kalıntılarını fethedip yok etmesiyle yaklaşık MÖ 2154'te Akad devletinin tamamen çökmesiyle sona ermiştir⁹⁶.

Narām-Sîn'in yeryüzünde tanrı olarak geçirdiği kısa süre diğer krallara aktarılmamış ve tek olarak kalmıştır. Oğlu ve halefi şarkalışarri (M.Ö. 2217-2193) tanrısal statüye talip olmamış, arkasından gelen diğer krallar da aynı şekilde bu konumu devam ettirmemişlerdir. şarkalışarri'nin yıl adlarında, tanrısal sınıflandırıcının metinlerinin daha sonraki Mezopotamyalı kopyacıları tarafından restore edildiği düşünölmektedir ve sadece bir yazıtta⁹⁷ ve hizmetkârlarından bazılarının ithaf mühürlerinde mevcut olduğu görölmektedir⁹⁸.

⁹⁴ Naram-Sin dönemi, yaklaşık MÖ 2220-2184 Kalıp Parçası. Aruz, *The Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, 206-207.

⁹⁵ Bernbeck, "Royal Deification: An Ambiguation Mechanism for the Creation of Courtier Subjectivities", 164.

⁹⁶ Sazanov, *Aspects of Royal Ideology and Religion in Sumer and Akkad in III Millennium BCE*, 93.

⁹⁷ (¹řar-ka-li-LUGAL-ri) RIME 2: řarkalıřarri E2.1.5.2. Frayne, *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, 188.

⁹⁸ Piotr, Michalowski, "The Mortal Kings of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Nicole Brisch, (ed.), (Chicago: The Oriental Institute, 2012), 35.

Sonuç

İlk yazılı belgelerden anlaşıldığı üzere Sümerlerden başlayarak krallık, eski Mezopotamya toplumlarına tanrılar tarafından bahşedilmiştir. Tanrılar, kralların siyasi faaliyetlerinde yönetimi meşrulaştırmak için kullanılan ilahi güçler olarak değerlendirilmiştir. Kralların tüm evrene hâkim olma tutkuları ve kendilerini tanrılarla bağlantılı görme durumları da bazı dönemlerde bazı krallar tarafından oldukça benimsenerek yazıtlara ve görsellere yansımıştır. Tanrılarla olan bağlantılarını sunmak için kralların çeşitli yöntemler uyguladıkları görülmektedir. EH III döneminde belirginleşmeye başlayan bu akım Akad döneminde de temel prensibi aynı kalarak fakat genişleyerek devam etmiştir. Tanrı soyundan gelme ve bir tanrı tarafından emzirilme iddialarıyla başlayan ilahi güçle meşrulaştırma çabaları, DINGIR simgesini (tanrı işareti) kullanma ve sembolik kıyafetlerle betimleme durumuna dönüşmüştür. Tüm bu iddiaların alt yapısında tüm Mezopotamya'ya hâkim olabilme bir nevi o dönem insanının algısıyla tüm evrene hâkim olabilme ve tanrı gücüne sahip olma çabası yattığı düşünülebilir. Evrensel hâkimiyeti meşru kılmak ve kraliyet ideolojisindeki gücü yansıtmak açısından tanrılarının yönetimle bağlantılı olması kullanılmıştır.

Erken Hanedanlar döneminde Sümer'de bir hükümdarın ilahi kökeni olduğunu iddia etmesine dair en eski yazılı kayıt Mesilim'e aittir. Mesilim'in gücünün geniş bir alana yayılması ve kraliyet unvanı, onun dünyaya hakim olma arzularını gösterdiği aynı zamanda bir tanrının oğlu olduğunu belirtmesiyle tanrı bağlantısını vurgulandığı açıktır.

EH III dönemi Lagaş kenti krallarından olan ve evrene hâkim olma arzusu ile dikkat çeken bir diğer kral ise, Eanatum'dur. Bu kral döneminde Lagaş'ta gözle görülür ideolojik değişiklikler meydana gelmiştir. Yazıtlardan ve Akbaba stelindeki görselden anlaşıldığı üzere, askeri seferlerine ilahi güçleri dâhil ederek meşrulaştırmaya çalışmıştır. Gücünün tanrılar tarafından verildiği ve bir tanrı tarafından emzirildiği iddia edilmiştir. Eanatum'un halefleri I. Eanatum ve oğlu Enmetena'nın da benzer şekilde tüm evreni (Sümer'i) yönetme arzusu ile bir tanrı tarafından emzirildiği vurguladığı görülmektedir.

Erken Hanedanlar döneminin önemli kent krallıklarından Uruk'un kralı Lugalzagesi de benzer ideolojik fikirlere sahip olmanın yanı sıra, Sümer şehir devletini yönetmiş ve *ülkenin kralı* unvanını almıştır. Lugalzagesi, kraliyet yazıtında üzerinde egemenlik iddia edebileceği farklı farklı şehirlerin aksine bütün toprakları ya da bölgedeki hâkimiyeti tanımlayan ilk kral olarak düşünülebilir.

Akadların bölgeye hâkim olup tek bir imparatorluk kurma ideolojileri ile birlikte, kralların ilahi bağlantıları daha da gelişmiştir. Akad kralları arasında bir kralın tanrılaştırıldığına dair ilk kesin bilgi dördüncü Akad kralı, Narām-Sîn'dir. Bu iddianın en belirgin kanıtı hem ikonografilerdeki betimlemelerinde giydiği boynuzlu taç hem de hükümdarlığının ortalarından sonra yazıtlarında kullanılan DINGİR işaretidir. Narām-Sîn'in evrenselci iddiaları, kendisini tanıtırken kullandığı yeni kraliyet unvanı olan *Dört iklimin (diyarın) kralı* ifadesinde görülmektedir. EH III döneminde başlayan evrene hakim olma iddiaları ile ilahi alana yakınlığın ifadesi arasında oldukça açık bir bağlantı olduğu görülmektedir. Bu yakınlık ilk olarak tanrısal köken iddialarıyla ifade edilmiş ve Narām-Sîn tarafından hükümdarın tamamen tanrılaştırılması şeklinde geliştirilmiş ve kraliyet ideolojisine de yansımıştır.

Erken Hanedanlık III ve Akad dönemlerine ait yazılı ve görsel kanıtlardan anlaşıldığı üzere, Eski Mezopotamya'daki yöneticilerin evrene hâkim olma istekleri, ilahi köken iddiaları ve tanrılaşmalarını birbirleriyle dolaylı da olsa bağlantılıdır. Bunların alt yapısında ise kraliyet ideolojisindeki değişimler ve gelişmeler gözlenebilmektedir. Yazılı belgelerin ve ikonografilerden anlaşıldığı üzere, Sumer ve Akad geleneğiyle başlayan kralların dünya hâkimiyeti arzusu ve kendilerini tanrılaştırma ideolojileri ardılları tarafından benimsenip Asur ve Babil krallarının yönetme yetkisini genişleterek eylemlerini tanrısal buyruğun ve iradenin sonucu olarak göstermişlerdir. Asur dönemine bu durum tanrısal Asur yönetimi olarak sirayet etmiştir ve Asur kralları kontrolü dışında kalan yani düzensiz olan tüm diğer uluslara düzen getirme görevine sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Asur'da kralın tüm eylemlerinin en baş tanrının ve büyük tanrıların emirleri doğrultusunda gerçekleştiği fikri Asurlulara ve diğer toplumlara inanç bağlamında benimsetilmiştir. Bu bağlamda, başka halkların ve bölgelerin tabi kılınması tanrıların emri olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda, eski Mezopotamya'da dünya hakimiyeti ideolojisinin de Erken Hanedanlık dönemiyle başlayarak ardıllarına da aktarıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aruz, Joan. *The Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven: Yale University Press, 2003.

Bernbeck, Reinhard. "Royal Deification: An Ambiguation Mechanism for the Creation of Courtier Subjectivities", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Eds. Nicole Brisch, Chicago: The Oriental Institute, (2012): 157-170.

- Brisch, Nicole. "Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia", *Religion Compass* 7, 2(2013): 37-46.
- Çeçen, Salih. "Akad İmparatorluğu", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Eds L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, (2020): 9-33.
- Cline, E. H. ve Graham M. W. *Antik Çağ İmparatorlukları, Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna*, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Cooper, Jerrold S. "Paradigm and Propaganda: The Dynasty of Akkade in the 21st Century", *Akkad the First world Empire, Structure, Ideology, Traditions*, Eds, Mario Liverani, HANE/S – V, Padova: Sargon, 1k (1993): 11-23.
- Cooper, Jerrold S. "Divine Kingship in Mesopotamia: A Fleeting Phenomenon", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Eds. Nicole Brisch, Chicago: The Oriental Institute, (2012): 261-265.
- Espak, Peeter. "The Emergence of the Concept of Divine Warfare and Theology of War in the Ancient Near East", *ENDC Proceedings* 14, (2019): 155-171.
- Falkenstein, Adam. *The Sumerian City Temple*. Monographs in History, Ancient Near East, Vol. I/I. Eds. Maria Dej Ellis, Los Angeles: Undena Publications, 1974.
- Frankfort, Henri. *Kingship and the Gods*, Chicago: The University of Chicago Press-Phoenix Edition, 1978.
- Glassner, J.-J. *The Invention of Cuneiform: Writing in Sumer*, Eds. Zainab Bahrani and Marc Van de Mieroop, London: John Hopkins University Press, 2003.
- Gökçek, Lütfi. "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Eds L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, (2020): 9-33.
- Hallo, William W. *The Ancient Near East: A History*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971.
- Hinz, Walther. *Gosudarstvo Elam*, Moskova: Izdatel'stvo Nauka, 1977.
- Hulseapple, Dan. "Structure, Ideology, Traditions: Defining the Akkadian State", *SUNY New Paltz Undergraduate Honors Thesis Collection*, 2018. Erişim adresi: <https://soar.suny.edu/handle/20.500.12648/1333>
- Kahya, Ömer. "Sümerce ve Akadca Metinlerde Rüya Türleri", *DTCF Dergisi*, 59/1 (2019): 229-255.
- Kınal, Firuzan. *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara: A.Ü.D.T.C.F. Yayını, 1983.
- Kıymet, Kurtuluş. "Hitit Metinlerinde Akad Çağı ile İlgili Kayıtlar", *TAD* 38, no. 66 (2019): 1-66.
- Köroğlu, Kemalettin. *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Kurth, Amelie. *Eskiçağ'da Yakındoğu Cilt I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

- Livingstone, Alasdair. "A Late Piece of Constructed Mythology Relevant to the Neo-Assyrian and Middle Assyrian Coronation Hymn and Prayer *The Context of Scripture*, Volume 1: Canonical Compositions from the Biblical World, Eds. William W. Hallo, Leiden: Brill, (1997): 1.146.
- Maeda, Tohru. "King of Kish in Pre-Sargonic Sumer", *Orient* 17, (1981): 1–17.
- Maeda, Tohru. "Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon", *Orient* XL, (2005): 3-30.
- Memiş, Ekrem. "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Eds. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, (2019): 115-138.
- Michalowski, Piotr. "The Mortal Kings of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Eds. Nicole Brisch, Chicago: The Oriental Institute, (2012): 33-45.
- Pekşen, Okay. "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, 8/2 (2016): 55-68.
- Pekşen, Okay ve Topaloğlu Yasin. "A Theocratic Approach to Governance in Ancient Times: Assyrians", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 24/1 (2024): 9-36.
- Sazonov, Vladimir. *Aspects of Royal Ideology and Religion in Sumer and Akkad in III Millennium BCE*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Tallinn University Dissertations on Humanities, Tallinn, 2019.
- Selz, Gebhard J. "The Divine Prototypes", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Eds. Nicole Brisch, Chicago: The Oriental Institute, (2012): 187-202.
- Toptaş, Koray. "Yeni Asur Belgelerinde Geçen "İna Qubit (Tanrı Buyruğu) İfadesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, (ed.) (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019): 401-410.
- Toptaş, Koray. "Yeni Asur İmparatorluğu'nda Saray Rölyeflerinin ve Anıtların Propaganda Aracı Olarak Kullanımı" *ArAn*, 16/1 (2022): 185-223.
- Ünsal, Veli. "MÖ. III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Eds. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, (2019): 41-63.
- Westenholz, A. "The Old Akkadian Period: History and Culture." In *Mesopotamien. Akkde-Zeit und Ur II-Zeit*, Eds. W. Sallaberger and A. Westenholz, Freiburg, Schweiz: Universitätsverlag, (1999): 15–117.
- Winter, Irene J. "After the Battle Is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", *Studies in the*

History of Art 16, Symposium Papers IV: Pictorial Narrative in Antiquity and the Middle Ages (1985): 11-32.

Winter, Irene J. "Touched by the Gods: Visual Evidence for the Divine Status of Rulers in the Ancient Near East", *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Eds. Nicole Brisch, Chicago: The Oriental Institute, (2012), 75-103.

Yıldırım, Ercüment. *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2017.

KISALTMALAR

- FAOS Freiburg Altorientalische Studien. Gelb, I. J. ve Kienast B. *Die Altkkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends*, v. Chr. 7. Stuttgart, 1990.
- SKL The Sumerian King List. Jacobsen, Thorkild. *The oriental Institute of the University of Chicago Assyriological Studies*, The University of Chicago Press, 1939.
- RIME 1 Royal Inscription of Mesopotamia. Frayne, Douglas. *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. University of Toronto Press, 1998.
- RIME 2 Royal Inscription of Mesopotamia. Frayne, Douglas. *Sargonic and Gutian Period. (2334-2113)*, Toronto: University of Toronto Press, 1993.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	361-384
----------------------------	------	------	---------

YENİ ASUR DEVLETİ'NDE ÖZEL MÜLKİYET VE TARIMSAL EKONOMİ: ANADOLU'DAN ORTAYA ÇIKAN TABLETLER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

Gül KAHVECİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Eylül 2024

Kabul: 03 Kasım 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: September 28, 2024

Accepted: November 31, 2024

Özet

Makale, Anadolu'da yer alan Maraş, Ma'allānāte, Girnevaz, Batman ve Ziyaret Tepe'den çıkan hububat borç ve arazi devir belgelerine dayanarak, özel şahısların toprak sahibi olma süreçlerini ve tarımsal faaliyetlerini incelemektedir. Bu belgeler, Anadolu'da özel şahıslar tarafından yürütülen tarımsal faaliyetlerin Asur ekonomisi için kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Özellikle Tuşhan, tarımsal açıdan verimli topraklara sahip bir bölge olarak önemli bir tahıl deposu işlevi görmüştür.

Arazi satış belgeleri ve mülk devir işlemleri, devletin tarımsal üretim üzerindeki kontrolünü ve özel mülkiyetin hukuki çerçevede korunmasını sağlamıştır. Belgelerde alıcı-satıcı bilgileri, mülkün özellikleri ve sözleşme şartları detaylandırılmıştır. Ayrıca, bu belgeler arazi devri ve tahıl üretiminin sürekliliğini sağlama amacını taşımış ve mülk sahiplerinin yasal güvenliğini garanti altına almıştır.

Anahtar Kelimeler: Asur, Hububat Borcu, Tarım, Devir Belgeleri, Memur.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; gulkahveci16@gmail.com; ORCID: 0009-0002-8270-680X.

***Private Property and Agricultural Economy in Neo-Assyria: A
Perspective on Tablets from Anatolia***

Abstract

The article examines the land ownership and agricultural activities of private individuals in Anatolia, based on grain loan and land transfer documents from Marash, Ma'allānāte, Girnevaz, Batman and Ziyaret Tepe. These documents show that agricultural activities carried out by private individuals in Anatolia played a critical role for the Assyrian economy. Tušhan served as an important grain depot as a region with agriculturally fertile lands.

Land sale documents and title deed transactions ensured state control over agricultural production and legal protection of private property. The documents contained detailed information about the buyer and seller, the characteristics of the property, and the terms of the contract. In addition, these documents were intended to ensure the continuity of land transfer and grain production and to provide legal security for property owners.

Keywords: *Assyria, Grain Loan, Agriculture, Deeds of Transfer, Official.*

●

Giriş¹

Eski Anadolu'da mülkiyeti şahıslara ait olan topraklarda tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü Kültepe tabletlerinden ve Hitit Dönemi'ne ait belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak onların tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte, Anadolu'da özel şahıslara ait toprakların nasıl işlendiğine ilişkin bilgiler de büyük oranda azalmıştır. Ardından Orta Asur Dönemi'ne gelindiğinde Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde, bir *dunnu* yerleşimi olan Giricano'dan ortaya çıkarılan 12 tane hububatla ilişkili metin, bölgede yürütülen tarımsal faaliyetlerin varlığına işaret etmektedir.² Ancak Orta Asur Dönemi'nin kapanmasıyla birlikte konuya ilişkin bilgiler de azalmıştır. Yapılan bu çalışma, Yeni Asur Dönemi (MÖ 934-612) boyunca Anadolu'da Asur kazılarında ortaya çıkan mülkiyet devir işlemleri ve hububat borçlarına ilişkin metinleri ele almakta ve özel şahıslar tarafından sürdürülen tarımsal

¹ Bu makale, "2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı" kapsamında desteklenen ve araştırması Eötvös Loránd Üniversitesi'nde gerçekleştirilen doktora tezinden üretilmiştir. Desteklerinden dolayı TÜBİTAK'a teşekkürlerimi borç bilirim.

² Karen Radner-Andreas Schachner, *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-sa-Uzibi: Ausgrabungen in Giricano* (Brepols, 2004).

işletmelere ilişkin tarihsel kayıtlardaki küçük bir boşluğu doldurulmaya çalışılmaktadır. Buna göre mülkiyet devir belgeleri, Anadolu'da yürütülen tarımsal faaliyetlerin varlığına ve bunların özel şahıslar tarafından da sürdürüldüğüne işaret etmekte, hububat borç belgeleri ise özel şahısların da dahil olduğu ve tahıl üzerinden işeyen bir piyasa sisteminin Anadolu'da varlığına ışık tutmaktadır.

Demir Çağı'nın en önemli medeniyetlerinden biri olan Yeni Asur Devleti'nin ekonomisi tarımsal üretime dayalıydı. Devletin birincil gelir kaynağını oluşturan bu ekonomi üç ana koldan yürütülüyordu. Buna göre, toprakların nihai sahibi devlet olmasına rağmen, belli başlı toprakların mülkiyeti kraliyet, tapınaklar ve özel şahıslar arasında paylaşılmaktaydı.³ Makale konusuna dahil olan özel mülkler, tarımın devamlılığı ve buna bağlı ekonominin yürütülmesinde her zaman önemli bir unsur olmuştur. Çünkü bu toprakların işlenmesiyle, çoğu iş gücü tarıma yönlendirilerek devletin ekonomisine katkıda bulunulmuştur. Bu yüzden Yeni Asur Devleti'nde, tarımsal ekonominin özel şahıslar tarafından da yürütülmesini teşvik etmek amacıyla çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Bu yöntemler arasında belli başlı arazilerin halka hibe edilmesi,⁴ toprakların belli parçalara bölünüp halka dağıtılması,⁵ vergilerden muaf tutulma,⁶ çiftçilere kredi sağlanması⁷ ve tarımsal kolonizasyon sisteminin uygulanarak şahısların belirli alanlara

³ Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için, bkz. John Nicholas Postgate, "Ownership and Exploitation of Land in Assyria in the 1st Millennium B.C.", André Finet, Philippe Talon, Marc Lebeau (ed.), *Reflets des deux fleuves: Volume de mélanges offerts à André Finet*, (Louvain: Peeters, 1989), 141-152.

⁴ Yeni Asur Devleti'nde bu uygulamayı III. Adad-nērārī'den Aššūr-etel-ilāni zamanına kadar görmek mümkündür. Bkz. Laura Kataja - Robert Whiting, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period* (Winona Lake, Indiana: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1995).

⁵ Yeni Asur Devleti'nde arazilerin parsellere bölünerek halka dağıtıldığının en belirgin örneğini Sanherib'in RINAP 3/1, Sennacherib 001: 87-90 no'lu yazıtında görmek mümkündür: "Bahçeler dikmek için, şehrin yukarısındaki çayırılık araziye Ninive halkı için ikişer pānu'luk parsellere böldüm ve (onları) onlara teslim ettim. (Bu) ekili alanları bereketli kılmak için, demir kazmalarla Kisiri kentinin sınırından Ninive ovasına kadar dağ ve vadi boyunca bir kanal açtım. Husur Nehri'nden bir buçuk fersahlık bir mesafe boyunca tükenmez bir su kaynağını oraya akıttım (ve) besleyici kanallardan bu bahçelerin içine akmasını sağladım." bkz. Grayson Albert Kirk and Jamie Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 3/1* (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2012), 39.

⁶ Kataja - Whiting, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*, State Archives of Assyria 12/XXVII-XXIX.

⁷ Simonetta Ponchia "Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes" *State Archives of Assyria Bulletin* 4, (1990): 39-60.

yerleştirilmesi⁸ gibi uygulamalar yer almaktadır.⁹ Böylece Asur kralları tarafından bireyler desteklenerek toprak sahibi olabiliyorlardı. Bunun yanı sıra, arazi satış/devir belgelerinin gösterdiği üzere satın alma ya da miras yolu ile de mülk elde edilebiliyordu.

Arşiv Belgeleri ve Tahıl Ekonomisi

Mülkiyeti özel şahıslara ait olan toprakların devrinden ve hububat borçlarından bahseden metinler, ekonominin belli bir kısmının halk tarafından idame ettirildiğini göstermektedir. Çalışmamızda, Anadolu'da bireyler tarafından yürütülen tarımsal faaliyetleri ve devletin bu süreçteki etkilerini anlayabilmek amacıyla tahıl borcu ve arazi devir belgelerinin bulunduğu Maraş, Ma'allānāte, Girnevaz, Ziyaret Tepe arşivleri ve Batman'da ortaya çıkan 2018-65 (A) no'lu bir belge bu çalışma kapsamında incelenecektir.

Bu makale kapsamına dahil ettiğimiz arşivlerden ilki, MÖ 703-613 yılları arasına tarihlendirilen, Maraş Tabletleri'dir. Bu arşiv belgeleri arasında, Ubru- Nergal'e ait toplamda üç hububat borç metni, Lā-qēpu'ya ait bir hububat borç metni, birer de üzüm bağı ve tarla satış belgesi, İssār-dūrī'ye ait bir hububat borç belgesi, Nabû-ušēzib'e ait tarla satış sözleşmesi, Nabû-šezib'e ait tarla işletme sözleşmesi ve Šurši'ye ait bir hububat borç belgesi bulunmaktadır.¹⁰ Bir diğer arşiv grubunu oluşturan Ma'allānāte metinleri, MÖ 700'den MÖ 622 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır ve bu belgeler, bölgedeki üç yöneticiye aittir. Bunlar *šaknu ša ekalli*¹¹ ünvanlı Handī, onun

⁸ Bradley J. Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project. (Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2001), 82. Yeni Asur Devleti'nin bir imparatorluk ideolojini oluşturan sürgün faaliyetleri, tehcirin amacına ve devletin o dönemki ihtiyaçlarına göre şekillenmekteydi. Buna göre, tarımsal altyapıyı gerçekleştirmek adına, sürgünlerin büyük bir çoğunluğunun tarlalara istihdam edildiği görülmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Karen Radner, "Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period", *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm (John Wiley & Sons, Ltd, 2017), 210; Bustenay Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire* (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1979), 72. Ayrıca sürgünlerin tarımsal üretimde kullanıldığını gösteren metinler için bkz. SAA 1, 177; SAA 5, 210; SAA 19, 21.

⁹ Karen Radner, "How did the Neo-Assyrian King Perceive his Land and its Resources?", *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, ed. Rolf M. Jas (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Te Istanbul, 2000), 233-246.

¹⁰ Cahit Günbattı vd., *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020).

¹¹ *šaknu ša ekalli*'nin sarayda çalışan bir yönetici olduğu düşünülse de görev tanımı tam olarak bilinmemektedir. Bkz. Paul Garelli, "Les archives inédites d'un centre provincial de l'empire assyrien", *Cuneiform Archives and Libraries, Papers Read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4-8 July 1983*, ed. Klaas R. Veenhof (Leiden:

oğlu *šaknu* görevlisi¹² Harrānāya ve bu aileden bağımsız olarak değerlendirilen ve Adad Tapınağı'nın yöneticisi olduğu tahmin edilen Sīnammir'e aittir. Metinlerden anlaşıldığı üzere, Ma'allānāte'de yerel çiftçiler ve çeşitli işçiler tarafından işlenen geniş bir tarım arazisi bulunmaktaydı. Burada özel şahıslar tarafından tahıl üretimi, bahçecilik ve hayvancılık faaliyetleri aktif olarak sürdürülüyordu.¹³ Muhtemelen yukarıda adı geçen görevliler, bölgenin yöneticileri olarak görev yapmalarının yanı sıra, arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, büyük bir çoğunluğu tarım ekonomisiyle bağlantılı yatırımlar yapmışlardı.

Özel şahıslar tarafından tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğünü gösteren bir diğer arşiv grubu Girnevaz'dan gelmektedir. Burada orta çıkarılan altı tabletten üçü, kentin varlıklı sakinlerinden biri olan ve bölgede meyve bahçeleri ile tarlalar satın alan İstar-nādin-ahhē adlı kişiye aittir. Bu kişinin arşivinden iki metin, onun büyük ölçekte mülk satın alıp tarımsal faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir.¹⁴ Yine bu bölgeden yani Mardin yöresinde ele geçirildiği tahmin edilen bir mülk satış belgesi daha bulunmaktadır. Bu belge, Yeni Asur Dönemi'nin son zamanlarında Anadolu'da tarımsal işletmelerin varlığına işaret eden önemli dokümanlardan biridir.¹⁵ Bir başka mülk devir belgesini Batman'dan gelen bir metin oluşturmaktadır. Ele aldığımız dönemin en uzun ve en iyi korunmuş yasal belgelerinden biri olan bu tablet, *rab šāqe*'nin (baş saki) eyaletindeki tarla ve meyve bahçelerinin satışını kaydeden önemli bir sözleşmedir.¹⁶

Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 1986), 244.

¹² Bu görevliler vali, askeri görevli, bir meslek grubunun başkanı gibi çeşitli tanımlamalarla Asur kaynaklarında yer almaktadır. Onların görevlerine ilişkin daha detaylı bilgi için, bkz. Henshaw, Richards, "The Office of Šaknu in Neo-Assyrian Times. I", *Journal of the American Oriental Society* 87/4 (1967), 517-525; Henshaw, Richards, "The Office of Šaknu in Neo-Assyrian Times. II", *Journal of the American Oriental Society* 88/3 (1968), 465-466; Postgate, John Nicholas, "The Place of the Šaknu in Assyrian Government", *Anatolian Studies* 30 (1980), 67-76; Ali Yaseen Ahmad, *Some Neo-Assyrian Provincial Administrators* (The School of Oriental and African Studies, Doktora Tezi, 1984), 161-162; Tamás Dezső, *The Assyrian Army I: The Structure of the Neo-Assyrian Army, 1. Infantry* (Budapest: Eötvös University Press, 2012), 1/182.

¹³ Denyse Homès Fredericq ve Paul Garelli, *Maallānāte: Archives d'un centre provincial de l'empire Assyrien*, (Bruxelles: Assyriologique / Assyriologische Zentrum Georges Dossin, 2017), 30-34. Arşivde yer alan Aramca metinler için bkz. Edward Lipiński, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics III, Ma'lānā* (Leuven/Louvain: Peeters Publishers, 2010).

¹⁴ Veysel Donbaz, "Some Neo-Assyrian Contracts from Girnevaz and Vicinity", *State Archives of Assyria Bulletin* 2 (1988), 3-30.

¹⁵ Greta Van Buylaere, Mikko Luukko, "A Neo-Assyrian Estate Sale Contract from the Late Seventh Century", *Die Welt des Orients* 46/2 (2016), 152-161.

¹⁶ Koray Toptaş ve Faruk Akyüz, "A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the

Ele geçen metinler, özel şahıslar tarafından işletilen arazilerin varlığına işaret etmekte ve bu arazilerde önemli miktarlarda tahıl üretiminin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Özellikle Tuşhan (Ziyaret Tepe), Yeni Asur Dönemi'nde tarımsal açıdan verimli toraklara sahip olması nedeniyle adeta bir tahıl deposu olarak işlev görmüştür. Bu durumu destekleyen bulgular arasında, burada yapılan kazılarda ortaya çıkan bir odadaki tabletlerin çoğunun tahıl makbuzları ve kredi metinleri ile ilgili olması ve 300 Asur *emēru* ölçüsüne¹⁷ kadar tahıl taşıyan üç küpün bulunması bu odanın tahıl depolamak için kullanıldığını doğrulamaktadır.¹⁸ Bu durumu, bölgeyi tahıl tedarik alanı olarak kullandığını belirten II. Asurnasirpal'in RIMA 2: A.0.101.19: 95-96 no'lu yazıtında yer alan ifadeler de güçlendirmektedir:

*“Nairi topraklarında Asur kalelerini elinde tutan (ve) Aramiler'in boyun eğdirdiği Asurluları terk ettikleri şehirlerine (ve) evlerine yerleştim. Onları huzurlu bir yere yerleştirdim. Bīt-Zamanili Amme-ba'li'ye ait 1.500 Ahlamu-Aramisini Asur'a getirdim. Nairi topraklarının hasadını topladım ve onu Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu şehirlerindeki topraklarımın geçimi için depoladım.”*¹⁹

Güneydoğu Anadolu'da yapılan kazılarda ortaya çıkan bu arşivler, halkın kendilerine ait toprakları işlettiklerini ve tarımsal faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdüğünü göstermesi açısından büyük öneme sahiptir. Öyle ki bölgede yerleşim ve arazi kullanım seviyelerinde, Yeni Asur işgali ile birlikte %300'e varan bir oranda artış olmuştur.²⁰ Bu artış, belgelerin de özellikle yoğunlukta olduğu Yukarı Dicle Bölgesi için geçerlidir. Bölgenin tahıl

Chief Cupbearer (rab-šāqê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 111/1 (2021): 77-87.

¹⁷ 1 *emāru* = 10 *sūtu* = 100 *qū* şeklindedir ve 1 *qū* 1.84 litre olarak belirtilmiştir. Bu değer, bir standart ölçü olarak belirlenmiş olup, *qū* ölçüsünün çeşitli oranlarda olabileceği de bilinmektedir. Buna göre, *dannu* (ağır) *qū*, 1.84 litre; *qallu* (hafif) *qū*, 0.92 litre; Babil *qū*'suna dayalı ölçek, 0.842 litre ve Tell el-Rimah küplerinden elde edilen *qū*, 0.79-0.81 yani yaklaşık olarak 0.8 litre olarak hesaplanmıştır. Bkz. Salvatore Gaspa, “Vessels in Neo-Assyrian Documents: Capacity Measures and Listing Conventions”, *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007): 172-173.

¹⁸ Simo Parpola, “Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tuşhan), 2002-2003”, *State Archives of Assyria Bulletin* 17 (2009), 10.

¹⁹ Grayson Albert Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)* (Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 1991), 2/261. Kurkh Monoliti olarak bilinen bu yazıt, Diyarbakır'ın 40 km güneydoğusunda, Üçtepe Höyüğü'nde bulunmuştur. Bu yazıtla ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Kemalettin Köroğlu, “Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları”, *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 169-170.

²⁰ Atakan Akçay, Serdar Özbilen, *Yeni Asur dönemi Yukarı Dicle Bölgesi Eyalet Sistemi ve Tarımsal Kolonicilik* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023), 76-78.

yetiştirmeye elverişli iklim koşulları ve nehir ulaşımı sayesinde ürünlerin merkeze kolayca taşınabilmesi, buranın stratejik önemini artırmıştır. Bu bağlamda, Asur Devleti'nde bu bölgelerin işlenmesinin önemli bir kısmının, arazi devir ve borç metinlerinden de öğrendiğimiz üzere, özel şahıslar tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu metinler, Yeni Asur Devleti'nin Anadolu'da özel şahıslar üzerinden yürüttüğü üretim politikası hakkında çok yönlü bir tablo çizmektedir. Çalışmamızda bu konu, arazi devri ve hububat borçları hakkında olan başlıklar üzerinden incelenerek dönemin tarımsal üretim ilişkileri, devletin etki alanı ve tahıl üzerinden finansman sistemi, yukarıda bahsi geçen arşivlerdeki bulgular ışığında değerlendirilmiştir.

Arazi Satış/Devir Belgeleri

Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkan metinler, Yeni Asur Devleti'nde ekilebilir alanların bir kısmının şahıslar tarafından işletildiğini ve yönetildiğini göstermesinin yanı sıra, toprak sahipliğinin en önemli noktasının mülkiyetin tescili olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, geçerli bir arazi satış sözleşmesinin düzenlenmesi, kamusal bildirim ve kayıt prosedürlerinin yerine getirilmesiyle sağlanıyordu. Bu nedenle, mülkiyetin yasal olarak tanınması, devletin toprak yönetiminde merkezi bir rol oynaması açısından önemlidir.²¹

Bu sözleşme metinlerinde; alıcı ve satıcının isimleri, mülkün yeri, türü (arsa, bağ, bahçe, tarla vb.), yüzölçümü, topografik bilgileri, mülk üzerindeki kullanım hakları, satış bedeli, devir tarihi, vergilendirme durumları ve şahitler gibi detaylar yer alırdı (**Tablo 1**). Devir belgelerinde yer alan bu maddeler, standart cümlelerden oluşmakta ve hemen hemen bütün arazi devir belgelerinde kullanılmaktadır. Örneğin Marqasi 28 no'lu metinde yer alan şu ifadeler, mülkiyet devri sürecinde hukuki çerçevenin ne kadar titizlikle uygulandığını göstermektedir:

“Satılan tarlanın sâhibi Erîba-ilu'nun mührü. Nabû-uşezib, valinin bahçesinin yanındaki, Nani'nin bahçesinin yanındaki, Abdadbâ'nın bahçesinin yanındaki, Şarru-Darişi'deki 3 hektarlık ekilmiş tarlanın sözleşmesini yaptı. (Tarlayı) Erîba-ilu'dan 3 şeqel gümüş karşılığında aldı. Gümüş tam olarak ödenmiştir. O tarla (böylece) satın alınmış (ve) sahip

²¹ Postgate, “Ownership and exploitation of land in Assyria in the 1st millennium B.C.”, 143. Eğer toprak satın alma yolu ile değil de kral tarafından hibe edildiyse, bu metin ferman şeklinde hazırlanır ve kraliyet mührü (*unqu*) ile mühürlenirdi, bkz. Kataja - Whiting, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. İlgili metin örnekleri için, bkz. SAA 12, 25; 26; 29; 30.

olunmuştur. Mahkemede itiraz geçerli değildir. Her kim sonradan, ne zaman (olursa olsun) ortaya çıkar, ister Erība-ilu, ister onun çocukları, ister onun torunları, ister kardeşleri, isterse kardeşlerinin çocukları, Nabû-uşēzib'den, onun çocuklarından, onun torunlarından, onun kardeşlerinden, onun kardeşlerinin çocuklarından hak talep ederse, 10 mina arıtılmış gümüş (ve) 1 mina saf altını Marqasi şehrinde oturan tanrı Nergal'in kucağına koyacak. 10 katı gümüş onun sahiplerine ödenecektir. Onun davasında itiraz dikkate alınmayacaktır. Şahitler: hazannu Şūrši, Nabû-ahu-uşur, hazannu'nun oğlu Nabû-şēzib, Nabû-nādin-şumi, kâtip Nabû-şumu-iddina. Nisannu ayının 26. Günü; Dūr-Şarrukēn valisi Nabû-bēlu-uşur'dan. Aramice satır: Erība-ilu'ya 3 hektarlık bir tarlanın satın alınması.”²²

Özenle hazırlanan bu belgeye göre, eğer sözleşme şartlarına uyulmazsa 10 mina arıtılmış gümüş ve bir mina saf altının cezai işlem olarak uygulanacağı belirtilmektedir.²³ Bu durum da satış işlemine dair herhangi bir itiraz olduğunda ciddi yaptırımlar öngörüldüğünü ve tarafların haklarının korunması amacıyla tüm şartların açıkça belirtilerek bir şeffaflık sağlandığını, mülkiyet hakkının ne kadar sıkı korunduğunu ve mülk sahiplerine hukuki bir güvence sağlanarak gelecekte ortaya çıkabilecek sorunların önüne geçilmeye çalışıldığını göstermektedir.²⁴ Sözleşmenin son kısmında yer alan şahitlerin bulunması ve bunlar arasında yüksek rütbeli memurların da yer alması, mülkiyet haklarının korunmasında bir resmiyet kazanıldığının en güçlü kanıtıdır. Örneğin, söz konusu metnin şahitler kısmında, *hazannu* unvanlı bir memurun adı geçmektedir. Asur şehirlerinde belediye başkanlığına denk gelen görevi icra eden bu memurlar,²⁵ devlet ve özel arşivlerde yer alan arazi satış belgelerinin şahitler kısmında sıklıkla anıldığı gibi, aynı zamanda devri yapılan arazilerin güvence altına alınmasını sağlayan ve hiç kimsenin el

²² Günbatti vd., *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, 74-76.

²³ Sözleşme şartlarına uymama veya vazgeçme durumları genellikle, herhangi bir iptal, dava veya talebin geçersiz olduğunu belirten, “*tuāru dēnu dabābu*” ifadeleri metinlerde sıklıkla yer almaktadır. Konuya ilişkin ifadelerin incelenmesi ve örnekler için bkz. Karen Radner, *Die Neuassyrischen Privatrechtsurkunden: als Quelle für Mensch und Umwelt* (Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997), State Archives of Assyria Studies 6/353-356.

²⁴ Marqasi 21; 22; ACP 13 no'lu mülk satış metinlerinde 10'ar mina gümüş; ACP 10; 11; 12; 20; Gir. 86/23 ve 2018-65 (A) no'lu metinde mülkün fiyatının 10 katı; ACP 20; Gir. 86/23 no'lu metinlerde tapınaklara belli bir miktar para bırakılmasına ilişkin cezai işlemler yer almaktadır.

²⁵ CAD H: 163-165; AHw: 338-339; CDA: 113. Daha detaylı bilgi için bkz. Greta Van Buylaere, “The Role of the Hazannu in the Neo-Assyrian Empire”, Leonid Efimovich Kogan vd. (ed.), *Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale – Vol. 2: City Administration in the Ancient Near East*, (2010), 229-246; Evelyn Klengel Brandt and Karen Radner, “Die Stadtbeamten von Assur und ihre Siegel”, Simo Parpola and Robert M. Whiting (ed.), *Assyria 1995*, (Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997), 137-158.

koyamayacağını belirten standartlaşmış bölümlerde de yer almaktadır.²⁶ Bunun dışında, *hazannu*'ların toprak üzerinde yaşanan herhangi bir problemi Asur kralına doğrudan bildirmeleri, *nūsaḫū* ve *šibšu* olarak bilinen tahıl ve saman vergilerinin toplanmasında sorumlu olmaları,²⁷ bu görevlilerin toprak yönetiminin hukuki statüsünü düzenlemede ve tarımsal süreçte yaşanan problemleri merkeze bildirerek bu tarım topraklarının işletilmesini sağlamada tam yetki sahibi olarak çalıştıklarını göstermektedir.

Şahıslara ait topraklarda devlet otoritesinin devam ettiğini gösteren bu örnekler dışında, benzer ifadeleri Marqasi şehrindeki ekilmiş tarla içinde, ekilmemiş bir kısmın kullanım hakkının verilmesine ilişkin olan Marqasi 30 no'lu sözleşmede de görmek mümkündür:

“*İqbi-Adad'a ait olan Marqasi şehrindeki ekilmiş tarla (içindeki) işlenmemiş bahçe. (Bu) bahçeyi Nani'nin sorululuğunda Nabû-šēzib işleyecek. Eğer işlemez ise 10 mina gümüş ödeyecek. Addāru ayının 14. Günü; Samaš-kāšid-ayābi'nin yılı. Şahitler: Marqasi bēl pihāti'si Palil-šallim, Lū-tērik-šarrūssu, Pahunī, Nabū-ahu-iddina, Ubru-Harrān, Ēšidāyu.*”²⁸

Toprağın işlenmesine ilişkin hazırlanan bu metinde de yukarıdaki arazi satış belgesine benzer ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak, burada şahitler kısmında anılan görevli, bu sefer Asur eyaletlerinin başında merkeze bağlı olarak görev yapan *bēl pihāti* ünvanlı valilerden biridir.²⁹ Bu görevliler, bağlı oldukları eyaletlerde, kendi idarelerindeki toprakları yönetmenin ötesinde, tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilmesi için toprağın ekiminden biçilmesine, tahılın lojistiğinden depolanmasına ve tahıl ile saman vergilerinin toplanmasına kadar olan sürecin tüm aşamalarından sorumluydular.³⁰ Ayrıca, yukarıda da belirtildiği üzere, sözleşme ihlallerine

²⁶ Konuya ilişkin Anadolu arşivlerinden çıkan metin örnekleri için bkz. ACP 10 ve 11.

²⁷ Konuya ilişkin metin örnekleri için bkz. CTN 2, 17; 21; 44; StAT 3, 32; 77; SAA 6, 10; 15-17; 22; 31; 86; 100; 188; 209; 283; 314; 332; SAA 12, 96; SAA 14, 01; 419; SAA 16, 96; SAA 18, 181; EDUBBA 10, 37; 39-41. Daha detaylı bilgi için bkz. Postgate, *Taxation and Conscriptioin in the Assyrian Empire*, 233; Postgate, “Ownership and exploitation of land in Assyria in the 1st millennium B.C.”, 149.

²⁸ Günbattı vd., *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, 77-78.

²⁹ CAD P: 365; CDA: 274; AHw: 862. Bu görevlilere ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Faruk Akyüz, *Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi MÖ 911-612)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 87; Faruk Akyüz, “Yazılı Kaynaklar Işığında Yeni Asur Ordusunun Sefer Sürecinde Erzak Temin Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, X/2 (2016): 1-14; Tamás Dezső, *The Assyrian Army II: Recruitment and Logistics*, (Budapest: Eötvös University Press, 2016), 50.

³⁰ Konuya ilişkin metin örnekleri için bkz. SAA 1, 172; 176; 235; SAA 2, 6; 8; SAA 5, 14; 16; 233; 269; SAA 6, 314; SAA 10, 173; SAA 11, 49; SAA 12, 1; 6; 71; SAA 14, 467; SAA 15, 24; 317; SAA 16; 42; SAA 19, 20; 21; 39; 67; 83; CTN 2, 17; 26; 27; 183; 196; ACP 10; 11.

uygulanan para cezaları *bēl pīhati* aracılığıyla tahsil edilirdi.³¹ Böylece tarımsal üretimin sürekliliğini sağlamak amacıyla mülkün yasallığı garanti altına alınır ve meydana gelebilecek herhangi bir aksaklığın önüne geçilirdi.

Mülk edinilirken metinlerde dikkat çeken bir diğer ifade, ilgili mülk için kullanılan, “*zakû*” terimidir. Bu kelime, “temiz” veya “saf” anlamına gelmektedir, ancak satışlardan kaynaklanan yükümlülüklerle ilişkin durumları da belirtir.³² Metinlerde böyle bir ifadenin bulunması, alıcının tarlayla ilgili herhangi bir yükümlülükle karşılaşmayacağı ve arazinin ipotekli olmadığını göstermektedir. Örneğin, ACP 12 no’lu, toplamda 4 hektarlık arazi satış belgesinin son kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

“*Tarla ipoteksiz (A.ŠÁ za-ku-ú). Hiçbir kraliyet koruması, šābišu topalayıcısı ya da kuyu sorumlusu buraya müdahale etmeyecek.*”³³

Tarlanın bir yükümlülüğünün bulunmadığı açıkça belirtildikten sonra, muhtemelen tarla üzerinde bir sorumluluğu olan bu görevlilerin ilgili mülke müdahale edemeyecekleri de garantileniyordu. Böylece alıcı ve satıcı arasında tarla üzerinde herhangi bir yükümlülüğün kaynaklanacak bir sorunun yaşanmayacağı taahhüt ediliyordu. Bu durumun en güzel örneği Orta Asur Kanunları’nda yer almaktadır:

“... *Tarla ve evi para karşılığında almadan evvel, bir ay süreyle bir dellâli üç defa Assur şehrinin (satın alacağı mallar oradaysa) ortasında bağirtacaktır. Veya tarla ve evi alacağı şehirde üç defa şöyle bağirtacaktır: “Falanın oğlu, filanın, şehrin yakınında bulunan tarla ve evini, gümüş karşılığı alacağım, onları almak isteyen veya onlar hakkında itirazı olan varsa, vesikalarını çıkarsınlar (göstersinler). Qēpu’ların önüne koysunlar, şikâyet etsinler, temize çıksınlar, (sonra) alsınlar”. Bu bir aylık süre içinde, henüz daha zaman varken, unutmadan tabletlerini çıkaranlar, qēpu’ların önüne getirenler, tarlası hakkında böyle hareket edenler tarlası hakkında salim (temize çıkmış) olacak ve onu alacaktır. Dellâlin Assur şehrinde bağırıldığı günde, kralın önünde olan (sukkallu) vezirlerden bir tanesi, bir şehir kâtibi, dellâl ve kralın qēpu’ları hazır olacaklardır. Eğer, tarla ve ev alan*

³¹ Konuya ilişkin olarak SAA 14, 207 no’lu metinde yer alan şu ifadeler önemlidir: “*Her kim sonradan, ne zaman (olursa olsun) ortaya çıkar, ister Aššur-zeru-ibni ister onun çocukları, ister onun torunları, Nabû-šumu-ibni ve oğullarından hak talep ederse, Ninurta’ya 5 mina arıtılmış gümüş (ve) 2 mina saf altın verecek, şehrin valisine bir talent altın verecek ve paranın on katını sahiplerine iade edecek. Davasında itiraz dikkate alınmayacaktır.*” Bkz. Mattila Raija, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Šin-šarru-iškun*, (Helsinki: Helsinki University Press, 2002), 162-163.

³² CAD Z: 25-27; CDA: 443; AHw: 1505.

³³ Denyse Homès-Fredericq, Paul Garelli, *Maallānāte: Archives d’un centre provincial de l’empire Assyrien*, 74-76.

*insan başka bir şehirde ise, şehrin üç büyüğü ve hazannu'su hazır olacaklardır. Dellâli çağırtacaklar, tabletlerini yazacaklar ve vereceklerdir. Şöyle diyerek: "Bu bir ay içinde üç defa dellâl çağırdı, bu bir ay içinde tableti getirmeyenin ve qēpu'ların önünde onu göstermeyenin tarla ve evden eli kalkacaktır (iddiası olmayacaktır)."*³⁴

Kanun metninde yer alan bu ifadeye göre, bir ay boyunca bir dellâlin üç defa şehrin ortasında, satışa engel olabilecek bir durum var mı diye duyuru yapması, gelecekte yaşanabilecek bir sorunun önüne geçilme çabasının bir göstergesidir. Anlaşılan Orta Asur Kanunları'nda yer alan bu ifadeler, yasal belgelere de yansımış ve konuya ilişkin önlem alınmaya çalışılmıştır. Ancak yine de mülk üzerinde herhangi bir durumdan kaynaklanan anlaşmazlık yaşanırsa, bu durum doğrudan mahkemeye taşınmakta ve *sartinnu* (baş hakim) tarafından karara bağlanmaktaydı.³⁵ Örneğin, Ma'allânâte arşivlerinden gelen ACP 22 no'lu bir dava metninde yer alan şu ifadeler, konuya ilişkin tipik bir örnek teşkil etmektedir:

*"Harrânâya'nın 2 ½ mina gümüş karşılığında satın aldığı Ni'imete şehrinin arazisiyle ilgili davaya gelince, Harrânâya araziyi İlu-uşur'a iade etti. Arazinin gümüşü yerine, Ma'allânâte İlu-uşur'un kölesi Kutâsu, Harrânâya'ya 2 ½ mina gümüşe eşdeğer olarak sözleşmeyle verilmiştir. İlu-uşur ve Harrânâya aralarında uzlaşma (sağlandı). Mahkemede itiraz geçerli değildir. Kim (buna) itiraz ederse, Guzânalı Adad onun davacısı olsun! Savaş kralı Nergal onu hastalıktan ya da katliamdan kurtarın! Arbelalı İstar'a yedi adam adayacaktır. Dava açması halinde başarılı olamayacaktır."*³⁶

Metinde geçen ifadeler, tarım arazisinde hak sahibinin tespit edilmesi, konuya ilişkin mahkemenin kurulması ve karara bağlanması devletin mülkiyet hakkını koruma yükümlülüğünün bir yansımasıdır. Bu durum, bireylere ait mülkler üzerinde yaşanan anlaşmazlıklarda, devlet içinde işleyen bir adalet sisteminin mevcut olduğunu ve hukuki yollara başvuruyla kişilerin haklarını arayabildiklerini göstermektedir.

Arazi satış belgelerinin en önemli özelliklerinden biri de toprağın vergilendirmesine ilişkin bilgiler vermesidir. Bilindiği üzere, Asur Devleti'nde

³⁴ Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduka Fermanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, ts.), 256-257.

³⁵ CAD S: 185-186; CDA: 318; AHw: 1031. Ancak Radner bu memur için "baş hâkim" tanımlamasından ziyade, "baş icra memuru" kullanımını tercih etmektedir (Karen Radner, "The Reciprocal Relationship between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period", *Maarav* 12/1-2 (2005), 55). Ayrıca *sartinnu* görevlileri için bkz. PNA 4/1: 131-132.

³⁶ Denyse Homès-Fredericq, Paul Garelli, *Maallânâte: Archives d'un centre provincial de l'empire Assyrien*, 82-83.

kral tarafından herhangi bir muafiyet sağlanmadığı sürece,³⁷ bütün tarımsal arazilerden *nūsahū* ve *šibšu* vergileri alınır.³⁸ Eğer bir muafiyet sağlandıysa, bu durum arazi devir belgelerinde belirtilir ve örneğin yukarıda bahsettiğimiz, 2018-65 (A) no'lu Batman tabletinde olduğu gibi “*nūsahū vergisinden muaf*” ifadesi kullanılırdı.³⁹ Burada bahsedilen muafiyet sağlanmasının nedeni tam olarak bilinmemektedir. Ancak toprağın bağlı olduğu idarenin tarla işletimiyle ilgili genel bir hükmü varsa bu durum, mülkiyet devir belgesinde özellikle belirtilirdi. Örneğin SAA 6, 191 no'lu bahçe satış belgesinde, *ilku* görevine ilişkin durum, “*Bahçenin tahıl vergileri alınmayacak, kasaba ile ilku hizmeti yapmayacaktır*”⁴⁰ şeklinde belirtilmektedir. Yine II. Sargon'un kâatibi Nabûkatbi-ahhēšu'nun, muhtemelen Dūr-Šarrukīn'de yer alan bir araziye satın aldığı kaydeden, SAA 6, 31 no'lu belgenin toprakla ilgili şartlarında, “*Kasabası ile kuyudan su çekebilir. Kasabasıyla birlikte ilku görevini yapmak zorunda değildir*.”⁴¹ ibaresi yer almaktadır. Anlaşılan özel mülklerde tarım arazilerinin sulama sistemlerini kullanma ve vergilendirme usulleri, ilgili idarenin bulunduğu yere göre değişiklik göstermekteydi.⁴² O halde Yeni Asur Devleti'ne bağlı olarak, Anadolu'da yer alan özel mülklerde de böyle bir sistemin uygulanmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Hububat Borcu Belgeleri

Tahıl ürünleri Mezopotamya coğrafyasında temel gıda maddesi olmasının yanı sıra yaygın bir değer standardı olarak kullanılmış ve krediler bu ürünler üzerinden değerlendirilmiştir.⁴³ Yeni Asur arşivlerinde, pek çok ekonomik içerikli metin bu konuya ilişkin bilgi sunmakta ve bunlar mevsimsel ve

³⁷ Vergi muafiyetleri Asur kralları tarafından sağlanırdı ve genellikle Asur'a hizmet eden sadık memurlara ve tapınaklara yapılırdı. Bkz. Kataja and Whiting, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. Bunun dışında askeri tesislerin etrafındaki arazilere de bu tip muafiyetlerin verildiğine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bkz. SAA 15, 15; 16.

³⁸ *nūsahū* vergisinin %10, *šibšu* vergisinin %25 oranlarında alınmış olabileceği tahmin edilmektedir. Bkz. Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, 233. SAA 6, 176 ve SAA 14, 41 no'lu metinlerde bu oran, “*nūsahū* 1/10, *šibšu* ¼” şeklinde verilmiştir.

³⁹ Koray Toptaş, Faruk Akyüz, “A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šāqê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)”, 81.

⁴⁰ Kwasman, Theodore, Parpola, Simo, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III Through Esarhaddon* (Helsinki: Helsinki University Press, 1991), State Archives of Assyria 6/152-153.

⁴¹ Kwasman, Theodore, Parpola, Simo, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III Through Esarhaddon*, State Archives of Assyria 6/29-32.

⁴² Mülk devir belgelerinde, vergilendirme durumlarına ilişkin bilgilerin yer aldığı metinler için bkz. SAA 6, 176; 277; SAA 14, 259.

⁴³ Péter Vargyas, *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC - Leiden University* (Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 2001), 59.

tarımsal açıdan üretken döngüleri ifade ederken dönemin ekonomisini de ortaya koymaktadır. Tahıl kredi metinlerinin⁴⁴ en önemli özelliklerinden biri, dönemin koşullarına bağlı olarak tahıl fiyatlarındaki dalgalanmalara ilişkin bilgiler sunmasıdır (**Tablo 2**). Bu dalgalanmaların nedeni arz talep ilişkisidir. Hasadın yapıldığı tarihten bir sonraki hasada kadar geçen süreçte ürünleri tükenenler, piyasada tahıl talebi oluşturmaktaydı. Örneğin, normal şartlar altında, hasadın iyi olduğu dönemlerde insanların arpaya olan talepleri önemli ölçüde azalmakta ve fiyatlar da normal seviyelere çekilmekteydi. Nitekim toprağın verimliliğinin arpa fiyatlarını etkilediğine ilişkin örnekler bulunmaktadır. Bunlardan biri III. Tiglat-pileser dönemine ait, Aşşūr-mātka-tēra tarafından gönderilen SAA 19, 19 no'lu metindir. Metinde bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

“Kr[al]ın toprakları iyi durumdadır; kraliyetin ma'uttu tarlaları hasat edilmiştir. Ülkede piyasa fiyatı (mahū)⁴⁵ son derece elverişlidir: Ninive'de bir emēru arpa, bir mina bakır karşılığında satılmaktadır, Halahhu'da 1.5 emēru bir mina bakır, bozkırda 2 emēru bir mina bakır etmektedir.”⁴⁶

Metin, kraliyetin geçim kaynağı olan tarlaların hasat edildiğini ve ekonominin istikrarlı olduğunu vurgulamaktadır. Bir diğer ifade ise, Asurbanipal'in RINAP 5 Asurbanipal 004: i22-i30 no'lu metninde kayıtlıdır ve toprağın verimliliğinin fiyatları etkileyişi kral tarafından şöyle aktarılmaktadır:

⁴⁴ Daha detaylı bilgi için, bkz. Karlheinz Deller, Frederick Mario Fales vd., “Neo-Assyrian Texts from Assur Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin”, *State Archives of Assyria Bulletin* IX/2 (1995), 53-55. Kredi metinlerinin tasarımına ilişkin, bkz. John Nicholas Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents* (Warminster, 1976), 5-6; Karen Radner, *Die Neuassyrischen Privatrechtsurkunden: als Quelle für Mensch und Umwelt* (Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997), State Archives of Assyria Studies 6/27-31; Suzanne Herbordt, Raija Mattila vd., *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel* (British Institute for the Study of Iraq, 2019), Cuneiform Texts from Nimrud 6/37; Ömer Kahya, “Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket”, *Belleten* 84/299 (2020), 22; Faruk Akyüz, “İmparatorluğun Hafızası: Yeni Asur Döneminde Dil ve Yazı”, İrfan Albayrak vd. (ed.), *Prof. Dr. Salih Çeçen'e Armağan*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2023), 208-209; Lipiński, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics III, Ma'lānā*, 29; Frederick Mario Fales, *Aramaic Epigraphs on Clay Tablets of the Neo-Assyrian Period* (Rome: Università degli studi “La Sapienza”, 1986), 24.

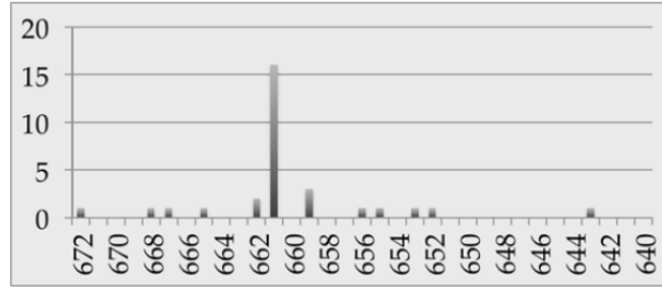
⁴⁵ *mahīru* sözlüklerde, pazar yeri, ticari faaliyet ve eşdeğer olan fiyat, oran, alış fiyatı gibi anlamlarda kullanılmaktadır (CAD M/1: 92; CDA: 190; AHw: 583). Bu fiyatların ise, eyaletlere ve zamana göre etkilendiği bilinmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Fales, Frederick Mario, “Prices in Neo-Assyrian Sources”, *State Archives of Assyria Bulletin* 10/1 (1996), 22-23.

⁴⁶ Luukko, Mikko, *The Correspondence of Tiglath-Pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud* (Helsinki: Helsinki University Press, 2012), State Archives of Assyria 19/21.

“Tanrı Adad yağmurlarını saldı (ve) tanrı Ea pınarlarını açtı. Buğdayın yüksekliği beş arşındı (ve) tahıl koçanları beş-altı arşın uzunluğundaydı. Başarılı hasat(lar) ve bol miktarda tahıl, mera arazilerinin sürekli olarak gelişmesini, meyve bahçelerinin meyvelerle bereketli olmasını (ve) sığırların başarılı bir şekilde yavrularını doğurmasını sağladı. Benim hükümdarlığım sırasında bolluk vardı; benim yıllarımda bol ürün birikti. Tüm ülkemde, bol ticaret (sayesinde), (bir) şeşel gümüşe on emêru tahıl, bir emêru şarap, iki sūtu yağ (ve) bir talent yün satın alınabilir. Her geçen yıl tanrı Enlil’in kullarına bolluk ve adaletle çobanlık yaptım.”⁴⁷

Metinde Asurbanipal, hükümdarlığı sırasındaki refahı anlatmaktadır. Hava koşullarının uygun olması nedeniyle, bu dönemde ürünler artmış, ticaret yapılmış ve ürün kur fiyatları normalleşmiştir. Yani dönemin ekonomik ve sosyal koşullarının oldukça elverişli olduğu anlaşılmaktadır.

Hasat kötü olduğunda veya kıtlık yaşandığında, arpaya olan talep artınca, hububat borçları yüksek fiyattan veriliyordu.⁴⁸ Örneğin, aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere, Nabû Tapınağı’ndan gelen hububat borçlarına ilişkin metinler, MÖ 672 ile 652 yılları arasında, yani Asarhaddon’un saltanatının sonundan oğlu Asurbanipal’in saltanatının 16. yılına kadar olan döneme ait olup, 20 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Ancak metinlerin büyük bir kısmının özellikle MÖ 661 yılından geldiği görülmektedir. Muhtemelen bu tarihte mahsullerde az verim alınmış ve bu durum da daha fazla hububat talebini arttırmış olmalıydı.⁴⁹

Figür 1. Nabû Tapınağı’ndan tahıl borçlarının verilmiş tarihlerine ilişkin grafik (Suzanne Herboldt, Raija Mattila vd., *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel*, Cuneiform Texts from Nimrud 6/38).

⁴⁷ Novotny, Jamie, Jeffers, Joshua, *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC)*, *Aššur-etel-ilāni (630-627 BC) and Sîn-šarra-iškūn (626-612 BC), King of Assyria, Part 1*, (*The Royal Inscriptions of Neo-Assyrian Period, Volume 5/1*) (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2020), 83.

⁴⁸ Vargyas, *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC - Leiden University*, 120.

⁴⁹ Herboldt, Mattila vd., *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel*, 38.

Yeni Asur Devleti'nde, tahıl kredi faaliyetleri devlet,⁵⁰ tapınak⁵¹ ve özel olmak üzere üç elden yürütülmekteydi. Konumuz kapsamında değerlendirdiğimiz özel arşivlerde yer alan kredi metinleri, piyasada kâr elde etmek amacıyla hem tarımsal faaliyetleri yürüten hem de kredi sağlayan belli grupların varlığını göstermektedir.⁵² Bu gruplar, hasat zamanında çeşitli borç ve faiz oranlarını kullanarak hem kâr elde etmiş hem de dolaylı yoldan çiftçilere kredi sağlayarak tarımsal faaliyetlerin sürdürülmesine katkıda bulunmuşlardır. Burada Anadolu'da ele geçen Yeni Asur tabletlerinde, tahılın miktarı, türü, ölçüldüğü kabın hacmi, borcu veren ve alan kişiler, hasatçı ifadesi, borcun geri ödeneceği tarih, faiz oranları, kefil, şahitler ve sözleşmenin yapıldığı tarih gibi bilgiler genellikle standart ifadelerle sunulmaktadır.⁵³ Asur kazılarında ortaya çıkan ve Aşşūr-šallim-ahhē'ye ait olan arşivden, StAT 3, 40 no'lu metin, bu bilgilerin hemen hepsini içerdiği için konuya ilişkin güzel bir örnek sunmaktadır:

“[Aşşūr]-šallim-ahhē'ye ait 6 emēru [x sūtu ar]pa, Ekallāti'den Šulm[u-ah]hē oğlu Ana-šēp-šarri-iddina'nın sorumluluğundadır. Her bir emēruya karşılık (faiz olarak) 5 sūtu (verecek). (O ayrıca) Bir hasatçı (verecek). Kanūnu ayı. Nabû-sag̃bi'nin limum yılı. Şahit: ellinin komutanı [Ša]maš-bēlu-uşur. [Şahit]: Šamaš-ahu-uşur. Şahit: Šamaš-ibni. Şahit: [Aşşūr]-ālik-pāni. Şahit: [Da]w[I]i. İnşa edilmiş bir ev, kirişleriyle (ve) kaplarıyla birlikte rehin olarak bırakılır.”⁵⁴

⁵⁰ Resmi görevlilerin arşivlerinden ele geçirilen metinler, devletin tarımsal faaliyetlerde çiftçiyi desteklemek amacıyla finansal rolünü izlememize yardımcı olmaktadır, bkz. John Nicholas Postgate, *The Governor's Palace Archive*, (London: British School of Archaeology in Iraq, 1973), XV. İlgili metin örnekleri için bkz. SAA 6, 60; 62; 67-71; 73-79; CTN 3, 11; 13; 14; 42-44; ACP 23-25; 66; SAA 14, 98; 99.

⁵¹ Nabû Tapınağı'ndan ortaya çıkan metinler, tapınakların tarımsal bir kredi bankası gibi faaliyet gösterdiklerine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır, bkz. Herbordt, Mattila vd., *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel*, Cuneiform Texts from Nimrud 6. İlgili metinler için, bkz. CTN 6, 10-49.

⁵² Özel şahıslara ait arşiv ve kredi metinleri için, bkz. Šamaš-šarru-uşur (CTN 6, 88; 89; 102-107), Asalluhi- šumu-iddina (SAA 14, 431; 432), İnurta-šarru-uşur (SAA 14, 436; 444), Ubru-Nergal (Marqasi 11-13); Lā-qēpu (Marqasi 19); Aşşūr-šalim-ahhē (StAT 3, 40; 43; 46; 48; 52), Šarru-iqbi (StAT 2, 64; 72; 73), Dada-ahhe (SAAB 5, 2; 3; 8; 31) Dūrī-Aşşūr (WVDO G 152 V 1 010; 023), İl-manāni (AfO Beih 06, TH 101; 102; 105), N 21 Arşivi (SAAB 9, 105; 110; 116), N 24 Arşivi (SAAB 9, 128; 135), Mısırlılara Ait Arşiv (StAT 2, 186-189), Diğer arşivler (StAT 2, 97; 111; StAT 3, 29; 107; CTN 2, 105; 110; Marqasi 26; 33; SAA 6, 221; SAA 14, 88; 124; 134; 458; SAAB 17 40 04; 76 14).

⁵³ Daha detaylı bilgi için, bkz. Kahya, “Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket”, 23; Ponchia, “Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes”, 40.

⁵⁴ Betina Faist, *Alltagstexte Aus Neuassyrischen Archiven Und Bibliotheken Der Stadt Assur* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007), StAT 3/76-77.

Aššūr-šallim-aḥḥē'ye ait olan 6 *emēru* ölçüsünde bir hububat borcunu içeren bu metinde, *emēru* başına 5 *sūtu* yani %50 oranında bir faiz uygulandığı görülmektedir. Bu ödemeler genellikle belli bir yüzdelik oranda, ödemenin yapılacağı gün ana paranın üzerine eklenirdi. Örneğin Ubrunergal'e ait hububat borç belgelerinde (Marqasi 11-13) bu oran %30 civarında iken, İssār-dūrī (Marqasi 26), Šurši (Marqasi 33) ve Harrānāya'ya ait hububat borçlarında (ACP 24; 25) bu oranlar %50 olarak gösterilmiştir. Kimi zaman da alınan hububatın zamanında ödenmediği görülmektedir. Bu durumda ise cezai işlem olarak belli bir oranda tahıl artışı uygulanırdı.⁵⁵ Muhtemelen alacaklı, hasat sonrası yaşanabilecek fiyat dalgalanmalarına karşı kendisini korumak ve kâr elde edebilmek adına bu tür bir uygulamaya başvuruyordu.⁵⁶

Yeni Asur Dönemi'ne ait Anadolu arşivlerinden ele geçen hububat borçlarına ilişkin metinlerde, yükümlülükler için Orta Asur Dönemi'nden itibaren bilinen terminoloji kullanılmıştır.⁵⁷ Örneğin, *ina puhi ittiši*, “o/onlar karşılığında aldı” ya da “o/onlar borç olarak aldı” ifadesi tahılın borçlu tarafından alındığını açıklamaktadır.⁵⁸ Bu beyanla, borçlu tarafın geri ödeme sorumluluğu açıkça belirtilmiş olurdu.

Diğer bir ifade, harman yerini veya yeni sezon tahıllarının ilk ortaya çıktığı zamanı belirten *ina adri* terimiydi. Postgate, bu ifadenin daha çok harman zamanını ifade ettiğini belirtse de⁵⁹ Anadolu'da ortaya çıkan Yeni Asur Dönemi'ne ait hububat borçlarına ilişkin metinlerde, harman yeri anlamı daha çok tercih edilmiş gibi görünmektedir. Çünkü bazı metinlerde ödemenin alacağı yer belirtilirken, ilgili idari yapıdaki harman yerine atıfta bulunduğu görülmektedir. Örneğin Marqasi 11-13 no'lu metinlerde, “*Marqasi'deki ina adri'de ... ödeyecektir*” ya da SAAB 17 40 04 & 044 05 no'lu metinde, “*Ninive'de ina adri'de anapara miktarını ödeyecektir*” ifadeleri, hasat

⁵⁵ Deller, Fales vd., “Neo-Assyrian Texts from Assur Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin”, 53-55. Ayrıca bu çalışmada yer alan hububat borcunun faiz oranları, Postgate'in belirttiği ölçülere göre hesaplanmıştır. Bkz. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, 42.

⁵⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, 42.

⁵⁷ Radner - Schachner, *Das mittelasyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-sa-Uzibi*, 150.

⁵⁸ CAD P: 496; CDA: 278; AHW s. 877. Ayrıca bu ifadeye ilişkin bkz. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, 37; Barbara Paker, “Nimrud Tablets, 1956: Economic and Legal Texts from the Nabu Temple”, *Iraq* 19/2 (1957), 126; Barbara Paker, “The Nimrud Tablets, 1952: Business Documents”, *Iraq* 16/1 (1954), 195; Karen Radner, “Neo-Assyrian Period”, *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*, ed. Raymond Westbrook, Richard Jasnow (Brill, 2001), 9/265-266.

⁵⁹ CAD A/1: 130; CDA: 5; AHW: 13. Ayrıca bkz. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, 38.

zamanından ziyade hasat yerine atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Muhtemelen şehir içinde tahıl ödeme noktaları vardı ve burada toplanan ve depolanan tahıl, daha sonra uygun yerlere daha kolay ulaştırılıyordu. Postgate'in de belirttiği üzere, alıcının borçlarını toplamak üzere köy köy dolaşması yerine belli bir noktada ödemelerini almış olma ihtimali daha yüksek görünmektedir.⁶⁰ Çünkü eğer hububatın belli zamanda ödenmesi isteniyorsa, bu durum belli bir tarih verilerek belirtilirdi. Örneğin, StAT 2, 186 ve 188 no'lu metinde yer alan, “*On gün içinde ödeme yapacaklar*” ifadesinin kullanımı bu duruma işaret etmektedir. Benzer şekilde StAT 2, 64 no'lu metinde Du'uzu ayında ve SAA 14, 432 no'lu metinde Ululu ayında ödemelerin alınmak istendiği görülmektedir. O halde hububat borç metinlerinde kullanılan, *ina adri* terminin harman yerini göstermiş olması daha muhtemel görünmektedir.

Aynı zamanda, bu metinlerin çoğu tahıl ile *ēšidu* (hasatçı)'nun⁶¹ temin edilmesine ilişkin bilgileri içermektedir. Buna göre, borçlu hasat zamanında alacaklının tarlasında çalışması gereken hasatçıyı temin etmek zorundaydı. Bu durum çoğu hububat borç belgelerinde olduğu gibi, Anadolu'dan gelenlerde de geçerliydi. Hatta ara sıra *emēru* cinsinden verilen borç miktarı ile hasatçı sayısının eşit olduğu görülmektedir.⁶² Örneğin, Marqasi 26 no'lu metinde 5 *emēru* hububat karşılığında, 5 hasatçı talep edilirken, Marqasi 33 no'lu metinde, 6 *emēru*'ya 6 hasatçı istenmektedir. Ma'allanate'den gelen ACP 24 no'lu metinde ise 3 *emēru* ya karşılık 3 hasatçı talep edilmektedir. Böyle bir uygulamanın neden yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, hasat işlemi, mevsimsel bir çalışma olduğundan belli zamanda belli bir miktar ürünü elde etmek adına böyle bir oranın belirlenmiş olabileceği düşünülmektedir.

Hububat borç metinlerinde yer alan bir başka önemli konu, borçluya ortak sorumluluk yükleyen ve borç metinlerinde nadiren yer alan depolamak, saklamak anlamlarındaki, “*ša karimūni / karmūni*” ifadesidir.⁶³ Ancak Zaccagnini, sözlük anlamının dışında farklı bir kavrama işaret ederek, bu tabiri “*kim hazırsa / müsaitse / el altındaysa / vb. (ödeyecektir)*” şeklinde çevirmekte ve alacaklının tüm borç miktarını ve faizini geri almak için ilk uygun kişiyi seçme konusunda tam yetkiye sahip olduğunu belirtmektedir.⁶⁴

⁶⁰ Postgate, John Nicholas, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, 38.

⁶¹ CAD A/1: 146; CDA: 6; AHw: 16.

⁶² Lipiński, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics III, Ma'lānā*, 263-264; Günbattu, vd., *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, 40; Kahya, “Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket”, 26; Parker, “Nimrud Tablets, 1956: Economic and Legal Texts from the Nabu Temple”, 126; Karen Radner, “Erntearbeiter und Wein, Neuassyrische Urkunden und Brife im Louvre”, *State Archives of Assyria Bulletin* 11 (1997), 14-15.

⁶³ CAD K: 200; CDA: 149; AHw: 449.

⁶⁴ Carlo Zaccagnini, “Joint Responsibility in Barley Loans of the Neo-Assyrian Period”, *State*

Radner ise Yeni Asur hukuk belgelerinde iki ya da daha fazla kişinin bir yükümlülüğü güvence altına almak için ortaklaşa sorumluluk taşıdığı her türlü bağlamda, “*ša karimūni / karmūni*” ifadesinin kullanıldığını belirtmektedir.⁶⁵ Konuya ilişkin Marqasi 26 no’lu tahıl kredi metinde yer alan, “*ina ad-ri ša kar-mu-ni iddan*” (harman yerinde hazır bulunan ödeyecektir) ifadesi bu bağlamda açık bir örnek teşkil eder. Bu ifade, borçlunun tahılı hasat yerinde hazır bulundurması ve sorumluluk taşıması gerektiğini belirtir, bu da borçluya ortak sorumluluk yükleyen uygulamanın bir tezahürüdür.⁶⁶

Sonuç

Makale kapsamında ele aldığımız arşivlerde yer alan toprak satış belgeleri ve hububat borç metinleri, bireylerin tarımsal mülkiyet işlemleri ve bu topraklar üzerinden yürüttükleri ekonomik faaliyetler hakkında bilgiler içermektedir. Bu metinlerden anlaşıldığı üzere, kişiler sahip oldukları mülkler aracılığıyla tarımsal faaliyetlerde bulunmakta ve bu mülkler üzerinden yapılan kredilendirme işlemleri hem gelir elde etmelerini hem de ekonomik aktivitelerin canlanmasını sağlamaktadır.

Bireylerin kendi mülklerini işletmeleri, devletin toprak üzerindeki üretimi sürdürebilmesinde büyük bir kolaylık sağlamış olmalıdır. Bu nedenle, elimizdeki arazi devir belgeleri ve kredilendirme metinlerinde yer alan ifadeler, sözleşmelerin devlet tarafından ciddiyetle ele alındığını göstermektedir. Bu durum, yalnızca bireyler arasında sosyal bir anlaşma olarak kabul edilmemelidir. Aynı zamanda, devletin uyguladığı bir yasal zorunluluk olarak da değerlendirilmelidir. Çünkü incelediğimiz metinlerde yer alan yaptırımlar, cezai uygulamalar, mülk hakkında mahkemelerin kurulması ve aynı zamanda yüksek rütbede memurların sözleşmelerde isimlerinin yer alması, tarımsal faaliyetlerin yönetiminde merkezi bir denetimin varlığına işaret etmektedir.

İncelenen belgelerden elde edilen bulgular, Yeni Asur Devleti’nin tarımsal faaliyetleri denetleme ve düzenleme konusunda Anadolu’daki etkinliğini ortaya koymaktadır. Böylece hem devletin bu süreçteki kontrol mekanizması hem de Anadolu topraklarında özel şahıslara ait tarımsal

Archives of Assyria Bulletin 8 (1994), 35.

⁶⁵ Troels Pank Arbøll and Karen Radner, “Three Silver Debt Notes from Kalḫu in the Collection of Jørgen Læssøe, with a Discussion of the Neo-Assyrian Joint Responsibility Clause (*ša karimūni*)”, *Zeitschrift für Assyriologie* 113/1 (2023), 94-106.

⁶⁶ Günbatti, vd., *Kahramanmaraş’ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, 71; Arbøll and Radner, “Three Silver Debt Notes from Kalḫu in the Collection of Jørgen Læssøe, with a Discussion of the Neo-Assyrian Joint Responsibility Clause (*ša karimūni*)”, 105.

işletmelerin nasıl kullanıldığı hakkında genel bir tablo oluşturulmuştur. Anlaşılan devlet, Anadolu'daki toprakları da yasal ve düzenleyici çerçevede denetlemiş, gerektiğinde yaptırımlar uygulamış ve yüksek rütbeli memurlar aracılığıyla süreçleri takip etmiştir. Bu bağlamda, devletin merkezi bir denetim ve düzenleme mekanizması kurarak tarımsal üretim ve ekonomik faaliyetlerin düzenli ve etkin bir şekilde yürütülmesini sağladığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Yeni Asur Devleti'nde topraklar özel şahısların mülkiyetinde olsa bile, devletin tarım üzerinde baskın bir kontrol ve denetim sağladığını göstermektedir. Buna göre devlet, tarım üzerindeki müdahalesini birkaç temel gerekçeye dayandırmıştır. İlk olarak, tarımsal üretimin düzenli ve verimli bir şekilde sürdürülmesini sağlamak amacıyla merkezi bir denetim ve düzenleme mekanizması oluşturmuştur. Bu, tarımsal üretkenliğin artırılmasına ve kaynakların etkili bir şekilde kullanılmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca, ekonomik istikrarı korumak ve devletin mali kaynaklarını güvence altına almak için tarımsal faaliyetler üzerindeki kontrolü sürdürmüştür.

Tablo 1. Yeni Asur Dönemi Maraş, Ma'allānāte, Girnevaz ve Batman yerleşimlerine ait arazi satış kayıtları

ARAZİ SATIŞ BELGELERİ						
Arşiv	Metin No	Satıcı	Alıcı	Toprak Tipi ve Ölçüsü	Fiyatı	Tarih
Maraş	Marqasi 21	Nergal-iddina Nabû-nammir	Lā-qēpu	Üzüm bağı	x	662
	Marqasi 22	Dādi-sūrī	Lā-qēpu	2 Hektar Tarla	10 <i>šeql</i>	662
	Marqasi 28	Erība-ilu	Nabû-ušēzib	3 Hektar Tarla	3 <i>šeql</i>	671
Ma'allānāte	ACP 10	Sin-šēzibanni Abi-rāmu	Handī	30 Hektar Tarla, Bahçe, Harman Yeri ve Kuyu	1 <i>mina</i>	697
	ACP 11	Šulmu-aḥḥē	Handī	X Hektar Tarla	X	696
	ACP 12	Adad-erība	Handī	4 Hektar Tarla	9 <i>šeql</i>	686
	ACP 13	Silim-Adad	Ahi-larīm	6 Hektar Tarla	x	665
	ACP 20	Qarhāya	Harrānāya	20 Hektar Tarla	1.5 Gargamiš <i>minası</i> ⁶⁷	657
Girnevaz	Gir. 84/84	Hampute, Abu-salām, Mannu-kī- Arba'il	İštar-nādin-ahhē	Meyve Bahçesi	1 <i>mina</i> 20 <i>šeql</i>	630/631
	Gir. 86/23	Ahi-yaṛīm	İštar-nādin-ahhē	X Hektar Tarla	14 <i>šeql</i>	x

⁶⁷ "Gargamiš *minası*" ifadesine ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Günbattı vd., *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, 29.

Batman	2018-65 (A)	Hanâna	Aplu-uşur	X Hektar Tarla ve Meyve Bahçeleri	15 <i>mina</i>	x
Mardin	Greta Van Buylaere and Mikko Luukko	Ubru-Adad, Hattaiu	Ab-ahi-la- amaşši	3 Hektar Tarla	7 <i>şegel</i>	623?

Tablo 2. Yeni Asur Dönemi Maraş, Ma'allānāte ve Ziyaret Tepe'den (Tuşhan) hububat borç sözleşmeleri⁶⁸

TAHİL KREDİ METİNLERİ								
Arşiv	Metin No	Alacaklı	Borçlu	Tahıl Miktarı	Hasatçı Sayısı	Ödeme Zamanı/Yeri	Faiz Oranı	Sözleşme Tarihi
Maraş	Marqasi 11	Ubru-Nergal	Rammān-dâ	20 <i>emēru</i>	1	<i>ina adri</i>	%30	621
	Marqasi 12	Ubru-Nergal	Adad-birtasi	[x]+1 <i>emēru</i>	1	<i>ina adri</i>	%30	621
	Marqasi 13	Ubru-Nergal	x	X <i>emēru</i>	1	<i>ina adri</i>	%30	621
	Marqasi 19	Lā-qēpu	Adad-[...]	30 <i>emēru</i>	x	x	x	x
	Marqasi 26	İssār-dürī	Bēl-nāşir Dādī	5 <i>emēru</i>	5	<i>ina adri</i>	%50	679
	Marqasi 33	Şurşi	İlu-ahhē-erība	6 <i>emēru</i>	6	<i>ina adri</i>	%50	641
Ma'allānāte	ACP 23	Harrānāya	Adad-natan	4,5 <i>emēru</i>	4	x	%50	658
	ACP 24	Harrānāya	Haşānu	3 <i>emēru</i>	3	x	%50	657
	ACP 25	Harrānāya	Bēl-dalli-ilā'ī	3 <i>emēru</i>	x	x	%50	655
	ACP 66	Harrānāya	Ahi-yadi' ve Adda-natan	10 <i>emēru</i>	x	x	x	x
Ziyaret Tepe (Tuşhan)	SAAB 17 040 04 & 044 05	Ahū'a-erība	Haşdāya	6 <i>emēru</i>	x	<i>ina adri</i>	%0	613
	SAAB 17 76 14	x	x	2 <i>emēru</i>	x	x	%0	x

⁶⁸ Bu tablo, "Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel" kitabında yer alan ve Nabû tapınağının kredi metinlerinin incelendiği tablo baz alınarak, devlet görevlilerine ve özel şahıslara ait arşiv metinlerine de uyarlanarak tarafımızca geliştirilmiştir. Bkz. Suzanne Herbordt vd., *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel*, Cuneiform Texts from Nimrud 6/43-44.

KAYNAKLAR

- Ahmad, Ali Yaseen. *Some Neo-Assyrian Provincial Administrators*. The School of Oriental and African Studies, Doktora Tezi, 1984.
- Akçay, Atakan ve Özbilen, Serdar. *Yeni Asur Dönemi Yukarı Dicle Bölgesi Eyalet Sistemi ve Tarımsal Kolonicilik*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023.
- Akyüz, Faruk. “Yazılı Kaynaklar Işığında Yeni Asur Ordusunun Sefer Sürecinde Erzak Temin Yöntemleri”. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 10/2 (2016): 1-14.
- Akyüz, Faruk. “İmparatorluğun Hafızası: Yeni Asur Döneminde Dil ve Yazı”, ed. İ. Albayrak, N. Yıldırım, L. G. Gökçek ve K. Toptaş, *Prof. Dr. Salih Çeçen’e Armağan*. 203-219. Ankara, 2023.
- Arbøll, Troels Pank and Radner, Karen. “Three Silver Debt Notes from Kalhu in the Collection of Jørgen Læssøe, with a Discussion of the Neo-Assyrian Joint Responsibility Clause (ša karimūni)”. *Zeitschrift für Assyriologie* 113/1 (2023): 94-106.
- Buylaere, Greta Van. “The Role of the Hazannu in the Neo-Assyrian Empire”. ed. Leonid Efimovich Kogan vd. *Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale – Vol. 2: City Administration in the Ancient Near East*, (2010), 229-246.
- Buylaere, Greta Van and Luukko, Mikko. “A Neo-Assyrian Estate Sale Contract from the Late Seventh Century”. *Die Welt des Orients* 46/2 (2016): 152-161.
- Deller, Karlheinz vd. “Neo-Assyrian Texts from Assur Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin”. *State Archives of Assyria Bulletin* 9/2 (1995): 3-137.
- Dezső, Tamás. *The Assyrian Army I: The Structure of the Neo-Assyrian Army, 1. Infantry*. Budapest: Eötvös University Press, 2012.
- Donbaz, Veysel. “Some Neo-Assyrian Contracts from Girnevez and Vicinity”. *State Archives of Assyria Bulletin* 2 (1988): 3-30.
- Fales, Frederick Mario. *Aramaic Epigraphs on Clay Tablets of the Neo-Assyrian Period*. Rome: Università degli studi “La Sapienza”, 1986.
- Fales, Frederick Mario. “Prices in Neo-Assyrian Sources”. *State Archives of Assyria Bulletin* 10/1 (1996): 11-53.
- Faist, Betina. *Alltagstexte Aus Neuassyrischen Archiven Und Bibliotheken Der Stadt Assur*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007.
- Garelli, Paul. “Les archives inédites d’un centre provincial de l’empire assyrien” *Cuneiform Archives and Libraries, Papers Read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4-8 July 1983*. ed. Klaas R. Veenhof. 241-246. Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 1986.
- Grayson, Albert Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 1991.

- Grayson, Albert Kirk and Novotny, Jamie. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part I*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2012.
- Günbattı, Cahit vd. *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Henshaw, Richards. "The Office of Šaknu in Neo-Assyrian Times. I". *Journal of the American Oriental Society* 87/4 (1967): 517-525.
- Henshaw, Richards. "The Office of Šaknu in Neo-Assyrian Times. II". *Journal of the American Oriental Society* 88/3 (1968): 465-466.
- Homès-Fredericq, Denyse and Garelli, Paul. *Maallānāte: Archives d'un centre provincial de l'empire Assyrien*. Bruxelles: Assyriologique / Assyriologische Zentrum Georges Dossin, 2017.
- Kahya, Ömer. "Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket 2020". *Belleten* 84/299 (2020): 21-28.
- Kataja, Laura and Whiting, Robert. *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. Winona Lake, Indiana, 1995.
- Klengel-Brandt, Evelyn and Radner, Karen. "Die Stadtbeamten von Assur und ihre Siegel", ed. Parpola, Simo and Whiting, Robert M. *Assyria 1995*. 137-159. Helsinki, 1997.
- Kemalettin Köroğlu, "Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 162-207.
- Kwasman, Theodore, Parpola, Simo. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III Through Esarhaddon*. Helsinki: Helsinki University Press, 1991.
- Lipiński, Edward. *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics III, Ma'lānā*. Leuven/Louvain: Peeters Publishers, 2010.
- Luukko, Mikko. *The Correspondence of Tiglath-Pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud*. Helsinki: Helsinki University Press, 2012.
- Mattila, Raija. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Šîn-šarru-iškun*. Helsinki: Helsinki University Press, 2002.
- Novotny, Jamie, Jeffers, Joshua. *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššur-etel-ilāni (630-627 BC) and Šîn-šarra-iškun (626-612 BC), King of Assyria, Part 1, (The Royal Inscriptions of Neo-Assyrian Period, Volume 5/1)*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2020.
- Oded, Bustenay. *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1979.
- Parker, Barbara. "Nimrud Tablets, 1956: Economic and Legal Texts from the Nabu Temple". *Iraq* 19/2 (1957): 125-138.

- Paker, Barbara. "The Nimrud Tablets, 1952: Business Documents". *Iraq* 16/1 (1954): 29-58.
- Parker, Bradley J. *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2001.
- Parpola, Simo. "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tuşhan), 2002-2003". *State Archives of Assyria Bulletin* XVII (2009): 1-113.
- Petschow, Herbert. *Neubabylonisches Pfandrecht*. Berlin: Akademie-Verlag, 1956.
- Ponchia, Simonetta. "Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes". *State Archives of Assyria Bulletin* 4 (1990): 39-60.
- Postgate, John Nicholas. *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*. Warminster, 1976.
- Postgate, John Nicholas. "Ownership and exploitation of land in Assyria in the 1st millennium B.C." ed. A. Finet, P. Talon and M. Lebeau. *Reflets des deux fleuves: Volume de mélanges offerts à André Finet*. 141-152. Louvain, 1989.
- Postgate, John Nicholas. *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. Rome: Biblical Institute Press, 1974.
- Postgate, John Nicholas. *The Governor's Palace Archive*. London: British School of Archaeology in Iraq, 1973.
- Postgate, John Nicholas. "The Place of the Šaknu in Assyrian Government". *Anatolian Studies* 30 (1980): 67-76.
- Radner, Karen. *Die Neuassyrischen Privatrechtsurkunden: als Quelle für Mensch und Umwelt*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997.
- Radner, Karen. "Erntearbeiter und Wein, Neuassyrische Urkunden und Briefe im Louvre". *State Archives of Assyria Bulletin* 11 (1997), 3-29.
- Radner, Karen. "How did the Neo-Assyrian King Perceive his Land and its Resources?" ed. Rolf M. Jas, *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*. 233-246. Leiden, 2000.
- Radner, Karen. "Neo-Assyrian Period". ed. R. Westbrook and R. Jasnow, *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*. 9/265-288. Brill, 2001.
- Radner, Karen - Schachner, Andreas. *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-sa-Uzibi: Ausgrabungen in Giricano*. Brepols, 2004.
- Radner, Karen. "The Reciprocal Relationship between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period". *Maarav* 12/1-2 (2005), 41-68.
- Radner, Karen. "Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period". *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm. 209-228. John Wiley & Sons, Ltd, 2017.
- Salvatore, Gaspa. "Vessels in Neo-Assyrian Documents: Capacity Measures and Listing Conventions". *State Archives of Assyria Bulletin* 16 (2007): 145-184.
- Suzanne Herbordt vd. *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel*. British Institute for the Study of Iraq, 2019.

- Toptaş, Koray ve Akyüz, Faruk. "A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šāqê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)" *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 111/1 (2021): 77-87.
- Tosun, Mebrure ve Yalvaç, Kadriye. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduka Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Vargyas, Péter. *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC - Leiden University*. Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 2001.
- Zaccagnini, Carlo. "Joint Responsibility in Barley Loans of the Neo-Assyrian Period". *State Archives of Assyria Bulletin* 8 (1994): 21-42.

KISALTMALAR

ACP	Archives D'un Centre Provincial De L'empire Assyrien – Bruxelles 2018.
AfO	Archiv für Orientforschung - Viyana 1926vd.
AHw	Akkadisches Handwörterbuch – Wiesbaden 1958-1981.
CAD	The Assyrian Dictionary of the University of Chicago – Chicago 1956vd.
CDA	A Concise Dictionary of Akkadian – Wiesbaden 2000.
CTN	Cuneiform Texts from Nimrud – London 1972vd.
EDUBBA 10	Archives from the Domestic Wing of the North-west Palace at Kalhu/Nimrud – London 2007.
PNA	The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire – Helsinki 1998 vd.
RIMA	The Royal Inscriptions of Mesopotamia – Canada 2002vd.
RINAP	The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period – Eisenbruns 2011vd.
SAA	State Archives of Assyria – Helsinki 1987vd.
SAAB	State Archives of Assyria, Bulletin - Padova 1987vd.
StAT	Studien zu den Assur-Texten – Berlin 1999vd
WVDO	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	385-414
----------------------------	------	------	---------

HRİSTİYANLIĞIN ERKEN DÖNEMİNDE ROMA ORDUSUNDA HRİSTİYAN UNSURLARIN TEŞEKKÜLÜ

Murat KAYA*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20 Eylül 2024

Kabul: 14 Kasım 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: September 20, 2024

Accepted: November 14, 2024

Öz

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma süreci, Batı literatüründe ve ülkemiz akademik çevrelerinde oldukça rağbet gören çalışma konularından biri olmuştur. Bu bağlamda özellikle (Doğu) Roma İmparatorluğu ve Hristiyanlık konularının bağımsız olarak incelenmesinin yanı sıra, bu iki başlığın birlikte ele alındığı Türkçe literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğu I. Constantinus'un Hristiyanlığı etrafında yoğunlaşmıştır. Ancak Hristiyanlık dininin imparatorluk sınırları içerisinde yayılmasında etkin rol oynamış ordunun, Hristiyanlaşma süreci ihmal edilmiştir. Dolayısıyla bu makalede, Hristiyanlaşma sürecinin ilk aşamalarına dikkat çekilerek erken Hristiyanlık döneminin pagan Roma ordusunda neşet eden Hristiyan unsurların neler olduğu, ne zaman aşikâr hale gelmeye başladıkları ve Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma sürecine ne derece tesir ettikleri incelenmiştir. Geç Antikçağ dönemine ait kaynaklar ile modern literatürden istifade edilerek hazırlanan bu çalışma, yerli literatürde Roma ordusunda ortaya çıkan ilk Hristiyan unsurların teşekkülüne dair boşluğu giderme konusunda katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyan Askerler, Hristiyanlık, Roma Ordusu, Askerî Tarih, Geç Antikçağ.

* Araştırma Görevlisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Dinler Tarihi A.B.D ve Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi A.B.D. muratkaya@karatekin.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2230-5193.

***The Appearance of Christian Elements in the Roman Army
in the Early Christian Period***

Abstract

The Christianization of the Roman Empire has been one of the most popular topics of study in Western literature and Turkish academic environments. In this manner, it is seen that in addition to examining the (Eastern) Roman Empire and Christianity independently, the majority of studies in the Turkish literature, which deal with these two topics together, are shaped around Constantine's Christianity. However, the Christianization process of the army, which played an active role in the spread of the Christian religion within the borders of the empire, has been neglected. Therefore, this article reveals the first glimpses/clues of the Christianization process. It also examines the Christian elements that emerged in the pagan Roman army in the early Christian period through serious questions such as when they became evident, and their impact on the Christianization process of the Roman Empire. This study, in the light of the sources dating back to Late Antiquity and the studies of modern literature, will contribute to Turkish literature on the formation of the first Christian elements in the Roman army.

Keywords: *Christian Soldiers, Christianity, Military History, Roman Army, Late Antiquity.*

Giriş

Dini hareketliliklerin yahut gelişmelerin sosyal, siyasi ve askerî düzende radikal değişimleri beraberinde getirdiği görülür. Bu açıdan bakıldığında “din”, toplumları kontrol ve motive etmek için üretilen her türlü politikaya karar ve yön veren bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim ihtişamlı ve uzun bir geçmişe dayanan Roma İmparatorluğu’nda da imparatorlar dinin bu işlevinin farkında olarak hareket etmişlerdir. Zira kadim tarihi boyunca içerisinde çok sayıda inanış barındırmış olması, Roma İmparatorluğu’nda din olgusunun diğer bir ifadeyle dini hayatın çeşitliliğinin göstergesi olmuştur. Bu nedenle geniş sınırları ve uzun tarihi boyunca sadece politeistik inançlardan değil, aynı zamanda Yahudilik ve Hristiyanlık gibi monoteistik inançlardan da etkilenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Benimsediği veya müsamaha gösterdiği her din, zaman zaman Roma dünyasında yöneticileri sosyal, siyasi ve askerî platformlarda çeşitli değişiklikler yapmaya itmiştir; bu değişikliklerin bazılarının siyasi politikanın bir gereği olarak uygulamaya konulduğu, bazılarının ise toplumsal dinamiklerden

kaynaklandığı unutulmamalıdır. Zira Hristiyanlık da dinamizmini canlı tutarak hızlı bir şekilde toplumun dinamiği olmayı başarmıştır. Nitekim Geç Antikçağ tarihçilerinden Peter Brown “Geç Antikçağ Dünyası” olarak dilimize çevrilen eserinde Hristiyanlığın III. yüzyılın ortalarına gelindiğinde çoktan olgunlaştığını düşünmektedir. Dahası Hristiyanların elde ettiği imtiyazlar, III. yüzyıla gelindiğinde Romalıları kısıktırarak seviyeye ulaşmıştır. Peter Brown’a göre “250’de Hristiyan olmak, Roma vatandaşı (*Civis Romanus*) olmaktan daha avantajlı” bir hale çoktan gelmişti.¹ Hiç kuşkusuz pagan Roma dünyasından Hristiyan dünyaya kısa sürede bu denli geçiş, bir sürecin inşası ile gerçekleşmiştir. Ordunun Hristiyanlaşma süreci de imparatorluğun Hristiyanlaşması sürecine ivme kazandırmıştır.

Doğu Roma’da I. Constantinus döneminde (324-337) Hristiyanlığın büyük ve hayati imtiyazlar kazanması, ardından II. Constantius döneminde (337-361) bu imtiyazların artması ve hatta Hristiyanlığın I. Theodosius (375-395) tarafından devletin resmî dini olarak ilan edilmesi, dinî politikada paganizmin sonu ve askerî politikada ise Doğu Roma ordusunun pagan karakterinin keskin bir şekilde son bulması şeklinde yorumlanmamalıdır. Nitekim 416 yılında paganların orduya alınmasını men eden bir yasanın resmî olarak yürürlüğe girdiğinin bilinmesi dahi ordunun tüm pagan unsurlardan arındırıldığı anlamına gelmemektedir.² Bu bağlamda nasıl ki I. Constantinus’un Hristiyanlığa gösterdiği hoşgörü politikası, II. Constantinus’un Hristiyanlık siyaseti ve Theodosius kanunlarıyla Hristiyanlığın propaganda edilmesi neticesinde pagan Roma ordusu süreç içerisinde yozlaştırıldıysa ordunun Hristiyanlaşması da bir süreç dahilinde gerçekleşmiştir. Zira *Principatus* Devri’nin³ ilk yarısından sonra pagan ordunun yumuşak dokunuşlarla (*soft end*) yozlaştırılmaya başladığı görülür ve bu dönem aynı zamanda Hristiyan unsurların orduya dahil oldukları döneme denk düşmektedir. Şehit Iustinus, *Apologia Prima*’sında İmparator Marcus Aurelius’un Germania seferine ilişkin önemli bilgiler vermiştir. Dahası Iustinus’un rivayeti ile haberdar olduğumuza göre İmparator, Roma senatosuna hitaben yazdığı ve bu seferi anlattığı mektubunda 977 bin kişilik düşman ordusuna kıyasla kuvvetlerinin azlığından bahsetmiştir. Ayrıca bu sebeple generali Pompeinus ile istişare ettiğini ve orduda Hristiyan olarak çağrılan ve sayıları bir hayli yüksek olan [istifade edilecek] bir topluluğunun olduğunu anlatmıştır.⁴ Iustinus’un 165 yılında öldüğünün bilinmesinden

¹ Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 77.

² *Cod. Theod.* 16.10.21.

³ MÖ 27 yılında Augustus’un tahta çıkışı ile başlayıp 284 yılında Numerianus’un ölümüne kadar geçen dönem.

⁴ Iustin, *Apol.* I: 85-86.

hareketle henüz II. yüzyılın ilk yarısında Roma ordusundaki Hristiyan sayısının oldukça yüksek olduğu sonucu çıkmaktadır. Öyle ki Şehit Iustinus,⁵ Tertullianus gibi Kilise Babaları Hristiyanların en geç II. yüzyılın erken dönemlerinde ve sayıları artan bir şekilde Roma ordusunda yer aldıklarını aktarmışlardır.⁶ Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda II. yüzyılın erken dönemlerinde Roma ordusu içinde varlığı belirgin hale gelen Hristiyan askerlere ilişkin sürecin nasıl geliştiğine dair bazı soruların cevap bulması önem arz etmektedir. Bu soruları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Erken Hristiyanlık döneminde Roma ordusunda hangi Hristiyan unsurlar fark edilmiş veya gözlenmiştir?
- 2) Dikkat çekilen Hristiyan unsurların pagan gelenekten gelen Roma ordusu içerisindeki gelişim süreçleri nasıl seyretmiştir?
- 3) Süreç içerisinde Roma ordusunda aşikâr hale gelen Hristiyan unsurların kendi içlerindeki motivasyonları neler olmuştur?
- 4) Hristiyanlık sonrası pagan Roma ordusunda köklü değişikliğe sebep olan bu unsurların, I. Constantinus ve sonrası dönemlerde imparatorluğun Hristiyan bir kimliğe bürünmesine katkı sağlaması açısından mahiyeti nedir?

Ancak tüm bu sorulara cevap vermeden önce Roma ordusunda Hristiyanlık dışı diğer unsurlardan da kısaca bahsetme zorunluluğu vardır.

I. Orduda Hristiyanlık Dışı Unsurlar

1. Yahudilik

Yahudi menşeli askerler zaman zaman Roma ordusunda bulunmuşlardır. Zira imparatorluğun doğu kanadında Yahudi halkların yaşadığı bölgelerde de askerî eylemlerde bulunulmuştur. Hiç şüphesiz Yahudi halkların yaşadığı bölgeleri kontrol etme arzusu sonucunda Romalılar ve Yahudiler arasında bazı etkileşimlerin doğması kaçınılmaz olmuştur. O yüzden I. Herodes, (Büyük Herod) Tiberius Iulius Alexander gibi nüfuz sahibi Yahudilerin Roma vatandaşlığı (*Civis Romanus*) haklarına sahip olmaları şaşırtıcı gelmemelidir. Burada vurgulanmak istenen asıl mesele, bahsedilen yöneticilerin Roma vatandaşlığı haklarından

⁵ Iustin, *Apol.* I: 85-86.

⁶ Tert. *Apol.* 37:4; Paul Erdkamp, *A Companion to the Roman Army* (California: John Wiley & Sons, 2007), 471.

yararlanmasından ziyade, Roma ordusunda önemli askerî ve idari pozisyonlarda bulunmaları ve etkili bir yönetim sergilemeleridir.⁷

Nitekim Roma dünyasında Yahudi unsurları orduya almama geleneği uzun yıllar boyunca korunsa da MÖ I. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu kuralın delindiği ve özellikle MÖ 49'da Romalı *consul* Lucius Lentulus Crus'dan⁸ başlayarak bu yasağın uygulanmasında bazı esnekliklerin yapıldığı görülmüştür. Iulius Caesar (r. MÖ 49-MÖ 44) ve İmparator Tiberius (r. 14-37) dönemlerinde Yahudilerin Roma ordusundaki vaziyetleri aşikâr bir hale gelmiştir. Nitekim Tarihçi Flavius Iosephus, Iulius Caesar'ın Alexandria (İskenderiye) seferinde Mısır'dan Syria (Suriye) taraflarına geçişi sırasında Askalon'da sıkışıp kaldığı vakit yaklaşık üç bin Yahudi askeriyile Antipatros'un (Antipater) onun yardımına koştuğunu yazmaktadır.⁹ Iosephus ayrıca, imparator Tiberius'un dört bin Yahudiyi Sardinia Adasına sürgüne gönderdiğini ve içlerinden Roma ordusunun askerî eylemlerinde vazife almaya razı olanları orduya aldığını fakat orduda hizmet etmeye razı olmayanları ise cezalandırdığını aktarmaktadır.¹⁰ Özellikle Romalıların 69-72 veya 73 yılları arasında¹¹ çıktıkları Masada kuşatmasında Yahudi *elitleri* ile ilk temaslarını sağladıkları düşünülmektedir. Bu bağlamda kuşatma esnasında Romalı komutanların pozisyonları sadece Yahudi *elitlerin* dikkatini çekmekle kalmamış aynı zamanda Yahudi halkının da Romalı komutanların nüfuz ve görkeminden etkilenmelerine neden olmuştur. Bu nedenle bazı Yahudilerin Roma ordusunda görev almak için can atmaları hiç de garipsenmemelidir. Ayrıca Alexandria'nın önde gelen

⁷ Nathan Rosenstein, "War, Sex, and Death: from Republic to Empire" *Impact of Empire (200BC-AD 476)-Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Lukas de Blois and Elio Lo Cascio (ed.), (Leiden: Brill Press, 2007), 410.

⁸ MÖ 48-47 civarında öldüğü tahmin edilmektedir. Publius Cornelius Lentulus'un oğlu olduğu düşünülmektedir. Babası gibi kendisi de Romalı bir politikacı ve generaldir. Cornelii ailesinden gelmektedir. MÖ 63 yılında *aedilis curulis* olarak görev yapmaya başladıktan sonra MÖ 57'de *consul* olarak görev yapmaya başlamıştır. Lucius Lentulus Crus'un Yahudiler ile ilişkileri hakkında bkz. Iosephus *AJ.* XIV:10-11; O ve baba Lentulus'un (Publius) -ki Cicero onlardan Lentuli (Lentuluslar) diye bahseder- hitabet yetenekleri ve toplumu yönetme becerileri için bkz. Cic. *Brut.* LXXXVI:268. Ayrıca *aedilis curulislerin* görev ve yetkileri için bkz. Duygu Özer Sartaş, "Roma Cumhuriyet Döneminde Aedilis Makami: Kuruluş, Hukuki Statü ve Yetkiler", *YÜHFD* XVI, sy. 2, (2019): 107-125.

⁹ Ioseph. *AJ.* XIV:127.

¹⁰ Ioseph. *AJ.* XVIII:83-85.

¹¹ Iosephus, doğrudan 72 veya 73 yılını işaret etmemektedir. Fakat Masada Kuşatması anlatısına geçtiğinde Süleyman Mabedi'nin düşüşünden üç yıl sonra on beşinci gün (Yun. πεντεκαδέκατος [Nisan], ve Lat. *Aprilis mensis quintodecimo*) Masada'nın düştüğünü yazmaktadır. Tapınağın düşüşünün 69 veya 70 yılına tarihlenmesi gibi hesaplamalar Masada Kuşatması'nın tamamlandığı tarihi 72 yılına çekecektir. Masada Kuşatması hakkında tasvirler için bkz.; Ioseph. *BJ.* VII:8-9.

Yahudi ailelerinden birine mensup olan Tiberius Alexander'in, MÖ 48– MÖ 46 yılları civarında Yahudiliği terk edip bir Roma *propraetoru* ya da *proconsulu* derecesine yükselmesi, diğer Yahudiler için motive edici bir örnek teşkil etmiştir. Zira Iudea'dan, Syria'dan, Palaestina'dan (Filistin) herhangi bir Yahudinin Roma lejyonlarında vazife alma şansı tamamen Tiberius Alexander örneğinde olduğu gibi ilk iş olarak Yahudilik inancını terk etmesine bağlı olmuştur.¹²

Yahudi kökenli olmasına rağmen Romalı bir vali olarak bölgeyi yöneten Herodes'in (r. MÖ 37- MÖ 4) kendi ordusunu oluştururken askerlerin eğitiminden organizasyonuna ve hatta silahlandırılmasına kadar olan bütün süreçlerde onları Roma ordusu ekolüne uygun hazırlaması da Yahudilerin Roma askerî sistemini benimsemeye ne kadar istekli olduklarının kanıtıdır. İlaveten, Herodes'in ordusu on taburdan (Lat. *cohors* ve Yun. *speira*) oluşuyordu ve bunların beşi Romalı, diğer beşi de Yahudi askerlerden teşkil ediliyordu.¹³ Bahsedilen iki durum da Yahudilerin Roma ordusu ile entegrasyonuna dair somut delillerdir.

O halde Roma ordusu içerisinde mevcut Yahudi varlığının orduya katkısı ne düzeyde olmuştur? Jonathan P. Roth, Yahudilerin Roma ordusuna özellikle savaş zamanlarındaki katkısının ne oranda olduğunu tam olarak bilinemeyeceğini ileri sürmekle birlikte bu oranın en az %5 ya da %10'dan aşağı olamayacağını iddia eder. Roth, Herodes'in birliğinin 3.000 ila 5.000 arasında olduğu tahmininden ve Roma ordusunun büyüklüğünün zamanla 35.000'den 70.000'e kadar değiştiği bilgisinden hareketle, Yahudi katkısının toplam Roma gücünün %5 ila %10'u arasında olabileceği düşünmektedir.¹⁴ Dahası yaklaşık 3.000 kişilik Samiriyeli taburlar da 'Yahudi' olarak sayıldığında, Roma ordusuna Yahudi katkısının bazı dönemlerde %20'ye kadar çıkmış olabileceği eklemektedir.¹⁵

2. Mithras Kültü

Paul Stephenson, Roma dünyasında dini yaşantının muhtevasının anlaşılması için '*religiō*' teriminin yalnızca 'din' olarak algılanmaması

¹² Nathan Rosenstein, "War, Sex, and Death: from Republic to Empire", 410.

¹³ Ioseph. *BJ*. I: 301; Jonathan P. Roth, "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities", 413. Yunanca *speira* (σπεῖρα) sözcüğü, askerî bağlamda kullanıldığında Latince *cohorts*, İngilizce *chort*, Türkçe ise tabur anlamına karşılık gelmektedir. 1 *speira* 600 askerden oluşmaktaydı. Kelimenin diğer anlamları için bkz. Güler Çelgin, *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*, İstanbul: Alfa, 2018, *speira* (σπεῖρα) maddesi.

¹⁴ Jonathan P. Roth, "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities", 416-417.

¹⁵ Jonathan P. Roth, "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities", 417.

gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, ‘*religiō*’ üç farklı meseleyi temsil etmekte ve dolayısıyla üç ayrı işlevi vurgulamaktadır. Yine ‘*religiō*’, savaşan halk (ordu) ile savaşmayan halk arasındaki ilişkileri taze ve sadık bir şekilde sürdüren bir unsur olmuştur.¹⁶ Ayrıca, ‘*religiō*’, özellikle ritüeller aracılığıyla ordunun tüm bileşenleri arasında birlik sağlamaya ve askerler arasında moral inşa etmeye hizmet etmiştir.¹⁷ Bu bağlamda, Stephenson, gerekli motivasyon ve moral inşa sürecinde en etkili ‘*religiō*’lardan birinin Mithras kültü olduğunu; bu kültün devlet tarafından da teşvik edildiğini belirtmektedir. Bu yüzden, Roma imparatorluğunda çok sayıda asker, tüccarın ve idarecinin Mithras dinini benimsemiş oldukları veya Mithras kültüne sempati duydukları bilinmektedir. Dahası Ernest Renan bu konuda kendinden emin bir değerlendirme de bulunmuştur. Şöyle ki “Eğer Hristiyanlığın gelişimi ölümcül bir hastalık yüzünden sekteye uğramış olsaydı, dünya Mithrasçı olurdu” diyerek Mithras kültünün ne kadar yaygın olduğunu vurgulamıştır.¹⁸ Ayrıca Michael Simkins bunu destekler nitelikte şunları söylemiştir:

“Hellenistik dünyanın tanrılarını benimsemesinin yanı sıra, bir asker üzerinde en tesirli inanış hiç kuşkusuz Mithras inancıydı. Ve Mithras kültü köklerini India’ya dayayan ancak bazı değişikliklere uğrayarak Persia üzerinden Romalıların dünyasına girmiş olan gizli ve gizemli bir kültür olarak karşımıza çıkmıştır.”¹⁹

Bu nedenle, Roma lejyonlarında Mithras dinini benimseyen askerlerin sayısının oldukça fazla olması sürpriz değildir. Dahası Roma imparatorluğunda geçmişe erken dönemlere dayanan Mithras dininin Hristiyanlığın resmî olarak kabul edildiği dönemlere kadar uzun yıllar varlığını koruduğu söylenebilir. Ancak Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesi Mithras kültü için sonun başlangıcı olmuş ve artık eski popülerliğini yitirmiştir.

3. Paganizm

Roma askerî tarihi alanındaki çalışmalarıyla bilinen Michael Simkins “*Roman Army from Hadrian to Constantine*” başlıklı eserinde sayıca tahmin edilenden daha fazla tanrıya ibadet edilmesinden dolayı Roma

¹⁶ Paul Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor* (New York: Overlook Press, 2010), 34-35.

¹⁷ Paul Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 34-35.

¹⁸ Ernest Renan, *Marc-Aurele et la fin du monde antique* (Paris: Calmann-Lévy, 1882), 579.

¹⁹ Michael Simkins and Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine*, (Oxford: Osprey Publishing, 2000), 14; Walter Burkert, *İlkçağ Gizem Tapuları*. çev. Sina Sener (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999), 13.

ordusunu kozmopolitan bir ordu olarak tanımlar.²⁰ Buna benzer şekilde Michael Speidel de resmi olarak Iupiter ve Mars gibi pagan Roma dünyasının tanrılarına²¹ tapıldığı gibi Roma ordusunda Suriye menşeli Dolichenus kültürünü benimseyen askerlerin dahi olduğunu altını çizer.²² Ayrıca Speidel, Iupiter Dolichenus kültürünün III. yüzyılda en popüler devrini yaşadığını ama çok geçmeden ve yaklaşık 256 yılında Persler tarafından yapılan saldırılar sonucunda önemini kaybettiğini düşünür.²³

Yine IV. yüzyılın pagan aristokratlarından biri olan Vettius Agorius Praetextatus, Güneş Kültü'ne dikkat çekmiştir. Ona göre tüm pagan tanrıları, Güneş'in (Lat. Sol) farklı tezahürleri olarak kabul edilmelidir.²⁴ Bu bağlamda Michele Renee Salzman, Güneş merkezli monoteizm düşüncesinin Greko-Romenlerin dünyasında derin bir geçmişe sahip olduğunu belirtmekle birlikte, Güneş Kültü'nün özellikle IV. yüzyılda öne çıkan ve büyük ilgi gören bir kült haline geldiğini ifade etmektedir.²⁵ Salzman ayrıca, I. Constantinus'un ve onun babasının, Güneş Kültü'nü benimsedikleri iddiasını da eklemektedir.²⁶ Constantinus ve babasının asker olmaları göz önünde bulundurulduğunda, orduda Güneş Kültü'ne olan ilginin artmış olabileceği düşünülebilir.

Stephen Mitchell ise orduda ilgi görmüş olabilecek bir başka külte dikkat çekmektedir: *Theos Hypistos* yani en yüce Tanrı Kültü. Mitchell, III. ve IV. yüzyıl Roma dünyasında *Theos Hypistos*'a tapınan her sınıftan

-
- ²⁰ Michael Simkins and Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine*, 14.
- ²¹ Roma dünyasında halkın veya halkların ilgi duyduğu / tapıldığı tanrıların listesini eksiksiz olarak yazmak imkânsız görünmektedir. Ulusal Roma Tanrıları ve yukarıda bahsedilenlerin dışında; *Terra Mater*, *Capitoline Triadı* (Iupiter-Iunos ve Minerva), *Neptunus* ya da *Turmasgada*, Kelt tanrıları *Atepomarus* ve *Mullo, Deu Lar Berobrou*'a tapılmıştır. Rudolf Haensch, "Inscriptions as Sources of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times", *A Companion to Roman Religion*, Jörg Rüpke (ed), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 176-187.
- ²² Michael Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army* (Leiden: Brill, 1987), 78.
- ²³ Maximinus Thrax (235-238) dönemindeki şiddetli yıkımın Ren ve Tuna nehirleri üzerindeki eyaletlerde bilinen tüm Dolichenus tapınaklarının sonunu hızlandırdığını aktarmaktadır, bkz. Michael Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, 72. Özellikle Dura-Europos'daki arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan Dolichenus kültürünün 256 yılı civarında son bulduğu çıkarımını doğrulamaktadır.
- ²⁴ Michele Renee Salzman, "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century", *A Companion to Roman Religion*, Jörg Rüpke (ed), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 114.
- ²⁵ Michele Renee Salzman, "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century", 114.
- ²⁶ Michele Renee Salzman, "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century", 114; Ayrıca *Theos Hypistos* için bkz. Onur Sadık Karakuş, "Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypistos Kültü". *Anadolu Araştırmaları* (2018), 1-20.

insanın olduğunun altını çizer.²⁷ Ayrıca *Hispani* taburu olarak çağrılan bir Roma taburunun Maryport kalesi civarına yerleştiğinden ve orada Iupiter Optimus Maximus'a atfen yapılan yirmi bir sunağın varlığından bahsedilir.²⁸ Benzer şekilde Britannia bölgesindeki askerî yerleşkelerde *Conventina*, *Epona* gibi yerel tanrıça ve tanrıların yanı sıra Syria menşeli Tanrıça *Astarte* ve Kelt kökenli Tanrıça *Viradecthis* ile Tanrı *Teutates*'e tapınıldığına dair izler mevcuttur.²⁹ Son olarak, Syria Havran'da yaşamış olan Romalı bir emekli askerin (*veteran*) yerel tanrı olan *Theos Lykourgos*'a dua ettiği bilinmektedir.³⁰ Oliver Stoll ise Orontes Nehri kıyısındaki halkların inandıkları yerel tanrılardan biri olan Zeus Betylos'a Romanya sınırlarında dahi tapınıldığını yazmıştır:

Roma Daçya'sında (günümüz Romanya'sında) ya da Kuzey Afrika'da, yardımcı birliklerde görev alan pek çok Palmiralı asker, ya kendi atalarının tanrılarına kurbanlar sunmaya devam etmiş ya da buldukları bölgedeki yerel tanrılara adaklar adamıştır. Yerel kültlere eğilim, Dura-Europos'ta [Syria] Orontes Nehri kıyısındaki halkın atalarının tanrısı olan Zeus Betylos'a küçük bir sunak adayan, Syria'da konuşlu dördüncü lejyonun sıradan bir askerinden, bir Yahudi festivaline katılmak için Kudüs'e giden bir Romalı vali seviyesine kadar her düzeyde gerçekleşmiştir.³¹

Bunların dışında ordudaki askerlerin disiplin ve zafer gibi kavramların tanrılaştırılmış kutsal formlarına da tapındıkları bilinmektedir.³²

II. Orduda Hristiyanlaşma Süreci

Şimdi yukarıda anlattığımız unsurların ardından çalışmanın esas konusu olan Roma ordusunun Hristiyanlaşması meselesini ele alacağız.

Eusebius'un propaganda ettiği 'Constantinus Hristiyanlığı' modelinde Hristiyanlık, ilerleyen yüzyılın / dönemlerin portresinden dahi

²⁷ Stephen Mitchell, "The cult of Theos Hypsistos between pagans, Jews, and Christians", *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Polymnia Athanassiadi and Michael Frede (eds), (Oxford: Clarendon; 1999), 109.

²⁸ William Van Andringa, "Religions and the Integration of Cities", *A Companion to Roman Religion*, Jörg Rüpke (ed.), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 91.

²⁹ William Van Andringa, "Religions and the Integration of Cities", 91.

³⁰ Rudolf Haensch, "Inscriptions as Sources of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times", 181.

³¹ Oliver Stoll, "The Religions of the Armies", *A Companion to the Roman Army*, Paul Erdkamp (ed.), (California: John Wiley & Sons, 2007), 469.

³² William Van Andringa, "Religions and the Integration of Cities", *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed.), (Malden:Blacwell Publishing; 2007), 91.

ileri bir seviyede gösterilmiştir. Ona göre Constantinus'un Hristiyan inancını tolere etmesi, ayrıca Roma ordusunun derhal kutlu / kutsal bir orduya dönüşmesi hiç de uzun ve zor olmadı. Ayrıca *Vita Constantini*'de betimlediğine göre Constantinus'un ordusu Tanrı'nın işareti/adı uğrunda savaşıyordu ve askerler "kurtuluş" (*salvation*) arzularken Constantinus da Tanrının kendine bahsettiği lütufla Doğu Roma'yı ayağa kaldıracağına inanıyordu.³³ Bu söylem, IV. yüzyıl Hristiyanlığı için ordunun ilerleyen dönemlerinde bile görüldüğünden daha fazla Hristiyanlaştırıldığı algısını doğurmuştur. Zira tüm bunlar bir süreç gerektiriyordu ve öyle de olmuştur. Roma ordusunda Hristiyan unsurların oluşum sürecine dair kronolojik olarak bir başlangıç noktası belirlemek pek mümkün görünmese de Yeni Ahit metinlerinden edindiğimiz bazı bilgiler, tahmin yürütmeye katkı sağlaması açısından önemlidir. Ordudaki Hristiyanlaşma sürecinin temel aşamalarını şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. *Centurio Cornelius* Meselesi

Sürecin ilk aşaması olarak Yeni Ahit metinlerinde yer alan Cornelius'a ilişkin pasajı, bu bağlamda değerlendirmek faydalı olacaktır. Zira Markos, Matta, Luka İncilleri özelinde bakıldığında Cornelius'un, Hristiyanlığı benimsediği yorumu ortaya çıkacaktır. Öyle ki bu İncillerde, özellikle Luka'da anlatılana göre Cornelius adındaki *centurionun* (yüzbaşı) din değiştirmesi beraberinde tüm putperestler (*gentīlēs*)³⁴ üzerinde politika olarak benimsenen Hristiyan misyonerliğinin tetikleyicisi olmuştur.³⁵ Böylece ilk kez Roma ordusu mensubu bir komutanın, Hristiyanlığa geçtiğine dair ciddi bir yorum ortaya çıkmıştır.

Genel olarak bakıldığında Luka İncilinde³⁶ Romalı *centurio* ve askerlerin tasvirinde pozitif yaklaşımların benimsendiği veya ima edildiği görülmektedir. Hatta İncil yazarı, Romalı tarihçi Tacitus'un yazdıklarının

³³ Euseb. *Vit. Const.* II:55.

³⁴ Latince *gentilis* kelimesinin çoğul formu *gentīlēs* "aynı soyun, aynı klanın, ailenin üyeleri" anlamlarını ifade etmektedir. Literatürdeki yerleşmiş kullanımına bakılırsa Yahudiler için Yahudi olmayan ulusları belirtmek için kullanılmıştır. Ancak Hristiyanlar için zaman zaman tüm putperestleri zaman zaman da sadece pagan Romalıları ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle buradaki kullanımına bakıldığında *centurio* Cornelius'un pagan olmasından hareketle kelimenin Hristiyan olmayan halkları yani putperestleri kast ettiği anlaşılmaktadır. *Gentīlis* diğer anlamları için bkz. Erdal Alova, Türkçe- Latince Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, *gentīlis* maddesi.

³⁵ Alexander Kyrychenko, *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts* (Berlin: De Gruyter, 2014), 150.

³⁶ Lk. 3:14; Lk. 23:47; Act. Ap. 10:1-47.

aksine, İsa'nın çarmıha gerilişi sürecinde Romalı vali Pontius Pilatus'u ve onun çarmıhta nöbet tutması için görevlendirdiği iki askeri anlatırken, bu askerlerin İsa'nın çarmıhta çektiği acılardan sorumlu olmadıklarını ima etmekte ve işlenen bu suçta etkilerini asgari düzeye indirmektedir.³⁷ Matta³⁸ ve Markos³⁹ İncilleri ise Platus'a karşı daha mesafeli yaklaşım diğer iki askeri ise dikkate almayan bir anlatım sunmaktadır. Örneğin Matta, çarmıh hadisesinde Platus'u daha nötr bir yaklaşımda sunarken askerlerin "melek geldiğinde korkarak gözlerini kapattıklarını"⁴⁰ söyleyerek onları daha pasif bir rolde anlatmaktadır. Yuhanna'nın ise Romalı vali ya da askerler hakkında ilgisiz bir tavır takındığı görülmektedir.⁴¹ Fakat hepsinin ortak noktası hiç kuşkusuz Romalılara karşı olumlu bir tavır takınmaları veya sessiz kalmaları iken Yahudilere karşı sert bir üslubu benimsemeleri olmuştur. Dahası Luka, *centurio* Cornelius'un din değiştirmesi üzerinden Hristiyan olmayan halklar üzerinde Hristiyanlığın yayılması propagandasını başlatmış oluyor. Bunun dışında *centurio* Cornelius pasajının ardından Yahudi Saul'un (Aziz Paulus) da İsa Mesih'e iman etmesi (tahmini 31-36 yılları arası) hadisesinin anlatılması sürpriz olmamıştır. Kısacası İsa'ya biat eden Romalı bir general üzerinden çizdiği imajla Hristiyan Tanrı'nın muzaffer olacağı ima edilmiştir.

Ancak burada bir meselenin üzerinde durulması oldukça faydalı olacaktır. Şöyle ki Romalılar ve Yahudiler arasında önce 69-73 yılları arasında Masada Kuşatması ve sonra 115-117 yılları arasında Kitos Savaşları meydana gelmiştir. Yahudilere karşı Romalıların giriştiği bu savaşlar esnasında Roma ordusu içerisinde, özellikle Masada kuşatmasında, Hristiyanların da görev almış olması muhtemeldir. Doğrudan bu kaniya ulaşmak güçtür ancak dolaylı bir okuma sonucunda Hristiyanlar nazarında İsa Mesih'in çarmıha gerilmesinin yegâne sebebinin Yahudiler olması, Hristiyanlar arasında kendilerine *Ebioniteler* diyen ve Yahudi-Hristiyanlar olarak tanımlanan bu mezhebin destekçilerinin Yahudi asıllı olması⁴² ve

³⁷ Ancak bu hadiselerle dair Romalı tarihçi Tacitus, Romalı Vali Platus'un görevini layıkıyla yerine getirdiğini ve Christus'un (İsa Mesih) onun ellerinde en ağır şekilde cezalandırıldığını yazmaktadır. (Bkz. Tac. *Ann.* XV:43-45)

³⁸ Mt. 20:1-67.

³⁹ Mk. 15:1-44.

⁴⁰ İsa'nın yeniden dirilişi anlatısında, gökten Rabb'in bir meleğinin indiği ve Platus'un İsa'nın mezarını korumakla görevli iki nöbetçi askerinin korku içinde bayıldığı belirtilmektedir. (Mt. 28:2-4)

⁴¹ Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament* (Lanham: Fortress Academic, 2018), 76.

⁴² Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *AÜİFD* XLIV, sy. 2 (2003):190-91; Kaçar, ayrıca *Ebioniteler*'in dört farklı şekilde tasnif edildiğini belirtmektedir. Bunlar; Yahudi olarak doğanlar ve Mesih'e inananlar; Tevrat'ın yasalarını esas kabul ederken İsa inancını da buna dahil eden legalist

diğer bazı sebeplerden ötürü Hristiyan kimliklerini saklamaları, bahsi geçen savaşlarda Roma'ya yardım eden Yahudi kuvvetlerin arasında bulunmuş olmaları ihtimalini akıllara getirmektedir. *Ebionite* hareketinin neşet ettiği periyodun 69-70 yılında Süleyman Mabedi'nin Romalılar tarafından yıkıldığı döneme tarihlenmesi⁴³ ve Masada kuşatmasının kronolojik olarak ilerleyen birkaç yıla rast gelmesi gözden kaçırılmamalıdır. Bunlara ek olarak, Luka İncilinin tahmini 115-120 yıllarında yeniden oluşturulduğu hatırlandığında⁴⁴ Romalı unsurlara dair anlatımların pozitif, öte yandan Yahudilere dair pasajların negatif anlatımlarla sunulması şaşırtıcı gelmeyecektir.

Yine İncillerde anlatılan Hristiyanların Roma ordusunda vazife aldıkları dönemlere dair pasajlar, dönemin Kilise Babaları'nın veya tarihçilerinin aktardığı kronoloji bilgisi ile hemen hemen uyumaktadır. Öyle ki Tuna nehri yakınlarında, Marcus Aurelius (161-180) komutasında Germenlere ve Sarmatlara karşı sefere çıkmış olan Roma ordusunun iâşesini sağlayacak hiçbir gıda maddesinin ve orduya yetecek suyun kalmadığı anlatılır. Şehit Iustinus, *Apologia Prima*'sında Marcus Aurelius'un Germenlere, Partlara, Sarmatlara, Roma halkına ve Roma senatosuna gönderdiği bir mektubu paylaşarak bu hadise hakkında detay sunmuştur.⁴⁵ Neyse ki orduda bulunan bazı Hristiyan askerlerin diz çöküp, kurtuluş için Tanrıya yakarmaları sonucunda Tanrının kendilerine mükâfatı gecikmemiştir.⁴⁶ Nitekim edilen dualar neticesinde Tanrı kayıtsız kalmayıp, tüm lejyonun⁴⁷ kendine gelmesini sağlayacak kadar cömert bir şekilde yağış sunmuş ve ayrıca ürkütücü yıldırımlar neticesinde düşmanları kaçırmıştır.⁴⁸

Yahudiler; Yahudi apokaliptik düşüncesini Hristiyan çevreye uyarlayan eklektik Hristiyanlar; II. yüzyıl sonunda Katolik ve Ortodoks kesim dışında kalan ve ortak bir nokta edinen gruplar. *Ebioniteler*'in itikadi ve teolojik öğretileri için bkz. adı geçen makale, 189-192.

⁴³ Encyclopædia Britannica, "*Ebionites religious sect*", Erişim 18 Eylül 2024, <https://www.britannica.com/topic/Ebionites>. Bu konuda ayrıca Ron Cameron, *Ebionite İncili*'nin 70 yılında tapınağın yıkılışından sonra yazıldığını belirterek, bu tarihlendirmeyi desteklemektedir. Bkz: Ron Cameron, *The Other Gospels*. (London: Westminster, John Knox Press, 1982), 104.

⁴⁴ Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament*, 76.

⁴⁵ Iustin, *Apol. I*: 85-86.

⁴⁶ Iustin, *Apol. I*: 85-86; Euseb. *Hist. eccl.* V:5.

⁴⁷ Principatus Dönemi önemli lejyonlarından biri olan Legio XII Fulminata yani yıldırım lejyonu olarak da anılmaktadır. Bazı Hristiyan kaynaklarda, Legio XII'nin Marcus Aurelius'un bahsedilen seferinde Tanrı tarafından yağmurla ödüllendirildiği ve bu doğa olayı sonrasında *fulminata* unvanını aldığı iddia edilmektedir. Ancak, lejyonun bu unvanı Augustus döneminden beri taşıdığı bilinmektedir. Bkz. Oğuz Yarılgış, "Principatus

Anlatılan bu hadisenin gerçekten yaşanıp yaşanmadığı konusunda net bir çıkarımda bulunamadığımız gibi tümüyle uydurma olduğunu da ileri süremeyiz. Yeni Ahit metinlerinin yanı sıra II. yüzyılın son çeyreğinde görünür hale gelen ve Hristiyan askerlere ait oldukları düşünülen mezarlıklardaki işaretlerden yola çıkılarak erken dönemde Hristiyanların Roma ordusunda yer aldıklarına işaret eden somut emarelere ulaşılmıştır. Bu mezar yazıtlarında Tanrı'dan daha çok bahse, yeniden dirilmeye, haç ve balık figürlerine yer verilmesi dikkat çekicidir.⁴⁹ Nitekim yapılan okumalar sonucunda Roma ordusunda bulunan Hristiyanların, 173 yılı civarında orduda daha sistemli bir şekilde yer aldıkları anlaşılmıştır.⁵⁰ Ayrıca Kilise Babası Tertullianus, Hristiyanların Roma ordusunda yer edinmiş olmalarının çoğu zaman problem olarak görülmediğini ve tam aksine Hristiyan tebaanın zannedildiği gibi uyumsuz insanlar olmadıklarını belirtmiştir.⁵¹ Bununla birlikte Romalıların yanında, kara ve deniz seferlerine çıkmaktan hoşnut oldukları gibi imparatorluğun sunduğu nimetlerden fazlasıyla yararlandıklarını ve sorumluluklarını yerine getirmekten de kaçınmadıklarını yazmıştır.⁵² O halde Tertullianus'un 160-240 yılları arasında yaşadığı hatırlandığında en geç II. yüzyılın sonlarında Roma ordusundaki Hristiyanların sayısının önemli ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Dahası 260'lı yıllarda şehit edildiği bilinen Marinus adlı bir Hristiyanın Roma ordusunda *centurio* rütbesinde hizmet ettiği bilinmektedir.⁵³ Bu sebeple, Marinus örneği (en geç III. yüzyılın ikinci yarısına kadar) Hristiyanların Roma ordusunda önemli konumlara yükselebildiğinin somut bir göstergesi olmuştur.

2. 'Kahramanlık Kültünden' Kopuş

Roma ordusunda Hristiyanların mevcudiyetine dair daha önceki somut örnekleri verdikten sonra onların ordunun Hristiyanlaşma sürecine ne derecede tesirde buldukları, orduda hangi uygulamaların terk edilmesinde ve revize edilmelerinde etkili oldukları hususlarından bahsetme gereği de

Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar," (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 120.

⁴⁸ Euseb. *Hist. eccl.* V:5.

⁴⁹ Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament*, 84.

⁵⁰ John Helgeland, "Christians and the Roman Army A.D. 173-337", *Church History* 43/2, (1974): 157.

⁵¹ Tert. *Apol.* 30:4.

⁵² John Helgeland, "Christians and the Roman Army A.D. 173-337", 158.

⁵³ Euseb. *Hist. eccl.* VII:15. Romalı zengin bir senatör ve imparatorun arkadaşı olan Hristiyan Astyrius'un, Marinus'un şehit edildiği sırada orada bulunduğunu ve ardından Marinus'un naaşını omuzlarına alarak pahalı bir çüppeye sardığını ve ona uygun bir cenaze töreni düzenlediğini anlatır. Bkz. Euseb. *Hist. eccl.* VII:16.

vardır. Bu noktada her şeyden önce Hristiyanlarla birlikte Roma ordusunda değişen unsurlardan bir diğeri de kahramanlık kültürüdür. Öyle ki kahramanlık kültürünün sosyal yönlerinin farklılaşarak zamanla geri plana itildiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle, temel yapısını lejyon sistemiyle oluşturan Roma ordusunda bireysel kahramanlıklar, zaferler ve başarılar çok ayrı bir öneme sahipti.⁵⁴ Bu durumun, Hellen dünyasından alınan 'kahramanlık kültürünün' bir devamı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tarihçi Iosephus özellikle Pompeius (ö. MÖ 48) ve Sosius (ö. 6, tahminen) gibi generallerin zamanında düzenlenen Kudüs kuşatmalarında göze çarpan kahramanlık geleneğini ve Roma askerlerinin yiğitliklerini vurgulamaktadır.⁵⁵ Öte yandan ordudaki Hristiyan askerlerin sayısının artması sonucu bireysel başarıyı hedefleyen bakış açısı yerini 'kardeşlik' (*brotherhood*) anlayışına bırakmıştır. Kişisel ihtiraslar, çıkarlar ve arzular terk edilip daha komünal faydalar gözetilmiştir. Yine bu süreçte askerlere ilham veren ve onları motive eden Achilleus gibi bazı kahramanlara tapınımlar ve Büyük İskender'in önünü açtığı 'imparator kültürü' gibi muhtelif inançlar, Hristiyan askerler tarafından bilinçli olarak göz ardı edilmiş ve bu tür inanışlar engellenmeye çalışılmıştır. Dahası mütedeyyin Hristiyan askerlerin ordu yemini ederken imparator adına yemin etmekten kaçınarak başka bir değişikliğe de neden olmaları bunun bir göstergesidir.

3. Askerî Yemin Geleneğine Hristiyanların Tesiri

Cumhuriyet döneminden beri Roma'da uygulamaya konulmuş olan ant içme / yemin etme geleneği ordudaki askerlerin eğitim sürecinde ve savaş arifelerinde tüm askerlerin yerine getirmesi gereken bir vazife olarak görülmüştür.⁵⁶ Henüz askerî eğitime tabi tutuldukları dönemlerde dahi acemilere ant içme alışkanlığının kazandırılmaya çalışılması, meseleye zannedilenden daha fazla önemiyet verildiğini göstermektedir.⁵⁷ Önceleri Cumhuriyet döneminde askerlerin, tüm *consullere* ait emirleri yerine getirmeleri ve ordudan aflarını istemeleri dışında asla devamsızlık yapmamaları bekleniyordu. Çünkü bu yeminler de bir nevi ilahî / kutsal disiplin (*divina disciplina*) olarak algılanıyordu. Dolayısıyla yeminine bağlı

⁵⁴ Martin Henig, "The Veneration of Heroes in the Roman Army: The Evidence of Engraved Gemstones", *Britannia* 1 (1970): 264.

⁵⁵ Alexander Kyrychenko, *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts*, 139.

⁵⁶ Livy, *Epit.* XXII:38:1-2; Gabriele Poma, "Oath:Republic", Yann Le Bohec (ed.) *The Encyclopedia of the Roman Army* 2, (Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015), 705.

⁵⁷ David J. Breeze, *The Roman Army* (London&New York: Bloomsbury Academic Pub., 2016), 76.

kalmayan herhangi bir asker direkt olarak ordudan ihraç edildiği gibi toplumdan da dışlanıyor ve ağır cezalara çarptırılıyordu. Özellikle Sulla dönemi iç karışıklıkların akabinde (MÖ 85), askerî kıtalar arası birliği kuvvetlendirmek maksadıyla yemine bağlılığın önemi tekrar vurgulanmıştır.⁵⁸ İmparatorluk döneminde ise askerî yeminlerin muhtevası daha kapsamlı hale getirilmiştir. Zira bu dönemde, yemin törenleri Princeps'lerin huzurunda onların tahta çıkışları esnasında, tahta çıkışlarının yıl dönümlerinde ve her yeni yılbaşında düzenleneceği yönünde genişletilmiştir.⁵⁹ Özellikle imparatorun tahta çıkışının seneidevriyesi törenlerinde askerlerden imparator adına ant içmeleri en yaygın ant içme törenleri olarak büyük ilgi görmüştür. Bu yemin törenlerinde genellikle askerler imparator adına yemin ederek onun büyüklüğünü söz ile tasdik ve beyan etmiş olmaktadır. Dahası imparator Augustus sadece askerlerin değil fethettiği tüm coğrafyalardaki halkların da bu yemini yerine getirmelerini ve kendisine bu şekilde biat edilmesini istemiştir.⁶⁰ Yine Principatus Dönemi'nde askerler artık hem Tanrı hem de imparator adına ant içmeye başlamıştır. Özellikle Hristiyan unsurların ordu içindeki sayılarının hızlanarak artmasının söz konusu döneme denk gelmesi ve buna mukabil askerî yeminlerin içeriklerinde değişikliklere gidilmesinde, Hristiyanların etkili olmuş olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Nitekim her ne kadar askerlerden belli dönemlerde bu ve buna benzer şekilde ant içmeleri temel bir koşul olarak beklense de Hristiyan askerlerin doğrudan veya dolaylı bir şekilde söz konusu ant içme törenlerine veya yemin metninin içeriğine karşı çıktıkları görülmektedir. Hristiyanların askerî yeminlere niçin karşı çıktıklarını Tertullianus şöyle açıklamaktadır:

“Onlar İsa'yı kralları olarak kabul ettikleri için fani hiçbir hükümdarı kabul etmediler; taç giyme uygulaması birçok nedenden ötürü kendi aralarında hoş görülüyordu. Zira bunlar bazı pagan öğeler içeriyordu.”⁶¹

Görünen o ki Hristiyanlar fani bir imparator adına ant içmektense İsa adına ant içmeyi tercih etmişler ve bunu prensip edinmişlerdir. Ayrıca “Ordumuza kartallar yahut öteki kuşlar değil fakat adı ve diniyle İsa önderlik edecektir.”⁶² gibi savunmalar ortaya çıkarmıştır. Yine Maximilianus (ö. 292)

⁵⁸ Gabriele Poma, “Oath:Republic”, 706.

⁵⁹ Gabriele Poma, “Oath:Republic”, 706.

⁶⁰ Soazick Kerneis “Oath:Republic”, Yann Le Bohec (ed.) *The Encyclopedia of the Roman Army 2*, (Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015), 706.

⁶¹ Tert. *De coron.* VII:1; IX:1.

⁶² Ambrose, “Exposition of the Christian Faith”, Ambrose: *Selected Works and Letters*, Philip Schaff (ed.), Nicene and Post-Nicene Fathers Second Series 10, (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004), 372.

adlı bir gencin Hristiyan olduğu için Diocletianus'un *tetrarşi* döneminde orduya girmeyeceğini ve yemin etmeyeceğini söylediği rivayet edilmiştir.⁶³ Dahası o, *signācula* (askerî künyeler) üzerinde Tanrı İupiter'i ve Hercules'i ima eden ve İmparator Diocletianus ile *tetrarşinin* diğer üyelerine ait kabartmaların olması nedeniyle bu künyeleri boynunda taşımak istememişti.⁶⁴ Çünkü ona göre bu putperestlikti. Tüm bunlara ek olarak mütedeyyin Hristiyan olan Marcellus'un (ö. 298) yemin konusundaki hassasiyeti bir bakıma meseleyi özetler nitelikte olup Hristiyanlığın ordudaki yemin geleneğini nasıl etkilediği konusunda son derece aydınlatıcıdır. Zira kendisinden Roma ordusuna katılırken sadakat yemini etmesi istendiğinde Hristiyan olduğunu itiraf edip bu yüzden geleneksel askerî yeminlerini söz ile tasdik etmeyeceğini çünkü sadece sonsuz güce ve kudrete sahip olan Tanrının oğlu İsa adına yemin edeceğini dile getirmiştir.⁶⁵ Başka bir rivayete göre:

“İmparatorların tahta çıkışlarının seneidevriye törenlerinde ordunun kartallar ve sancaklarla yürüyüşe çıkması ve tüm askerlerin üniformalı olmaları gerekirdi. Oysa Marcellus bunu kabul etmemiştir. Aksine askerî kuşağını, kılıcının kınını ve asma çubuğundan sopasını (*vitis*)⁶⁶ lejyonun sancağının önüne çıkarıp bıraktı. Böylece tahtadan ve taştan yapılarak tanrıların kastedildiği maddi şeyleri, lejyonunun en temel parçası da olsa reddediyordu. Bu yüzden çok geçmeden İsa adına yemin ettiğini bir kez daha vurgulayıp mevcut yemin geleneğini tümüyle terk ettiğini deklare etti.”⁶⁷

Yemin geleneğine karşı takındığı tavırlarından ötürü Marcellus'un idam edildiği bilinir. Ancak Marinus, Maximilianus ve Marcellus gibi örnekler neticesinde zamanla daha ılımlı bir yemin metni hazırlanmıştır. Öyle ki revize edilmiş bu askerî yemin metninde şu maddelere yer verilmektedir:

“Bizler sadece tek bir Tanrıya itaat ederiz. Yalnızca senin yardımını dileniriz. Senin lütfunla muzaffer olduk. Öyle ki sen düşmanlarımızdan daha

⁶³ *The Acts Of The Christian Martyrs*, çev. Herbert Musurillo (Oxford: Clarendon Press, 1972), 249.

⁶⁴ *The Acts Of The Christian Martyrs*, 249.

⁶⁵ John Helgeland, “Christians and the Roman Army A.D. 173-337”, 158-9.

⁶⁶ Latince bağ, asma, bağ kütüğü ve yüzbaşılık gibi anlamlara gelen *vitis* sözcüğü Romalı *centurio*'nun askerlerini cezalandırmak için asma çubuğundan yapılmış baston şeklindeki sopayı da ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. Erdal Alova, Türkçe- Latince Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, *vitis* maddesi. İngilizce literatürde genellikle *vine switch* olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁷ *The Acts Of The Christian Martyrs*, 251.

kudretlisin. Bize geçmişte verdiğin güzellikler için hamdeder gelecekte de bizlere lütuflarda bulunacağına inanırız. Hepimiz, bizleri ve imparatorluğumuzu, imparatorumuz [I.] Constantinus'u ve onun mübarek evlatlarını koruman için sana dua edip yalvarırız.”⁶⁸

Yine Eusebius'dan öğrendiğimize göre I. Constantinus, Pazar ayınlarına⁶⁹ askerlerin katılımı konusunda bir kanun yayımlamıştır. Bu kanun Hristiyan askerler ile pagan askerler arasında bir ayırım yapıyordu. Şöyle ki Constantinus, Hristiyan askerlerin pazar günlerini ibadetle geçirmeleri için o gün izinli olacaklarını söylerken öte yandan henüz Hristiyan olma lütfuna erişememiş olanların ise pazar günleri şehrin dışında bir yerde toplanıp bildikleri ve içlerinden geldikleri gibi Tanrı'ya anmalarını buyurmuştur.⁷⁰

IV. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Vegetius'un aktardığına göre ise askerî yemin metni Hristiyan bir karakter kazandığında acemi askerlere Tanrı (Baba), İsa (Oğul) ve Kutsal Ruh adına ant içmelerinin yanı sıra devlet işlerinde devamlılığın sağlanması ve ölüm olgusu karşısında cesur davranılması, düşmandan kaçılmaması ve imparatorun emirlerinin sorunsuzca yerine getirilmesi için imparatorun kendisine de ayrıca ant içilmesi şartı getirilmiştir.⁷¹

O halde askerî yeminler üzerine kısa bir değerlendirme yapacak olursak; Eusebius'un anlattığı gibi tepeden inme (*top-down*), reforme edilmiş yekpare Hristiyan Roma ordusunun teşekkülü en azından Eusebius'un tasavvur ettiği seviyede pek mümkün görünmemektedir. Ve o dönemde ütopyik bir Constantinus Hristiyanlığını kabul, izaha ve ispata muhtaç kalacaktır. Çünkü ordunun büyük çoğunluğunun henüz pagan olduğu ve Hristiyanlığı benimseme faaliyetlerinin bir süreç içerisinde gerçekleştiği unutulmamalıdır. Sonuç olarak tepeden inme yasalardan ziyade sürece yayılmış müdahalelerin diğer alanlarda olduğu gibi askerî yemin ritüellerindeki değişiklikte de etkili olduğu görülür.

⁶⁸ Euseb. *Vit. Const.* IV:17-20.

⁶⁹ Hristiyan inancına göre İsa Mesih çarmıha gerildikten sonraki Pazar günü yeniden dirilerek havarilerine görünmüştür. Ayrıca Kutsal Ruh da yine bir pazar günü inmiştir. Bundan dolayı da İsa'nın yeniden dirildiği Pazar günü kutsallaştırılmıştı ve her hafta kutlanıyordu. IV. yüzyılda İmparator I. Constantinus'un çıkardığı yasa ile pazar günü resmî tatil olarak kabul edildi. Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, “Hafta Tatili”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15: 129.

⁷⁰ Euseb. *Vit. Const.*, IV:18:3.

⁷¹ *Veg. Mil.* II:6.3.

4. Sancaklardaki *Labarum Khristogramı*

Roma ordusunda, her bir lejyonun kendine has bir sancağı olmak zorundaydı. Zira sancaklar da tıpkı tuba (*trompet*) veya *cornu*⁷² gibi bir orduda olması gereken en temel unsurlardan biriydi.⁷³ Yaşlı Plinius (ö. 79), sancaklara işlenen figürlerin çok çeşitliliğinden bahseder ve Roma lejyonlarının en çok benimsediği kartal (*aquila*) tasvirlerinin kullanımını MÖ 104 yılında *consullüğe* getirilen Romalı general ve *consul* Gaius Marius'un Kuzey Savaşları olarak da bilinen ve *Cimbri* ve *Teutones*⁷⁴ halklarına karşı çıktığı seferin başlarına tarihler.⁷⁵ Kartal figürlerinin ilgi görmesindeki en büyük neden, kartalın gökteki en güçlü ve ürkütücü hava olaylarından biri olan yıldırımın öldüremediği tek kuş türü olduğu inancı ve Tanrı Iupiter'i temsil ettiği hissiyatı olabilir.⁷⁶ Kartal figürlerinin dışında kurt, *minatauros* (insan bedenli boğa başlı canavar), at, yaban domuzu da kullanılmıştır. Özellikle bu beş sembolün tarım toplumlarında etkili olan dini inançlardan veya kutsal değerlerden etkilenecek ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁷⁷ Bu listeye daha sonra oğlak, boğa, fil ve özellikle deniz-savaşlarından sonra yunus balığı eklenmiştir. Ancak Roma ordusunda Hristiyan askerlerin sayılarının artması sonucu lejyonlara ait sancakların görünümünde önemli değişiklikler fark edilmiştir. Bilhassa Eusebius'un gerçek manadaki bir orduda bulunması gereken en temel standart olarak belirttiği *labarum*, diğer bir deyişle Mesih İsa *monogramı* sancaklarda gidilen değişikliğin en somut örneğidir.⁷⁸ David J. Breeze, sancakların Roma ordusundaki mahiyetini ve Hristiyan unsurların tesiriyle pagan figürlerin azaldığını şu şekilde açıklamaktadır:

“Günümüzdeki flamalar gibi bir sırıgın en tepe noktasında sabitlenmiş olmaktan daha ziyade direğin üst kısmından tutturulup aşağı doğru sallanır bir vaziyette olurdu. Genellikle birlikler tarafından ait oldukları lejyonun ismini taşımaktaydılar. [Bu sancaklar] 312 yılında Roma

⁷² Latince bir kelime olan *cornu*, Etrüsk kökenli olduğu düşünülen ve askeriyede kullanılan bir çeşit üfleme çalgıyı (borazanı) ifade eder. Roma *cornusu* savaş gürültüsünün üzerinde fark edilecek tiz bir sese sahiptir. Michael Simkins ve Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine* (Oxford: Osprey Publishing, 2000), 36.

⁷³ Michael Simkins ve Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine*, 36.

⁷⁴ *Cimbri* ve *Teutones* halkları, günümüzde Jutland (Yütland) olarak bilinen ve Danimarka topraklarının çoğunu kapsayarak güney ucu Almanya'ya uzanan yarımada yaşamış olan yerleşik iki kavimdi. Özellikle MÖ 113 yıllarını takiben güneye (Galya'ya) doğru Roma topraklarına indiklerinde Romalılarla çetin savaşlar yaşamışlardır.

⁷⁵ Plin. *NH* X:15.

⁷⁶ Plin. *NH* X:16.

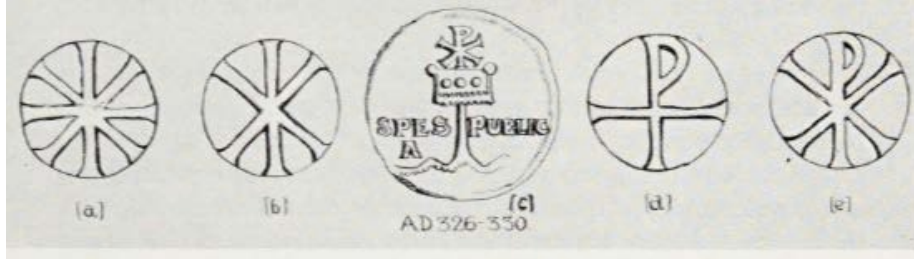
⁷⁷ Plin. *NH* X:16.

⁷⁸ Rudolph H. Storch, “The Eusebian Constantine” *Church History* 40/2, (1971): 145-155.

şehrinin kuzeyinde vuku bulan Milvius Köprüsü Savaşı'nda çok önemli bir rol oynamıştır. Constantinus bu savaşta, kendi sancaklarına Hristiyan semboller yerleştirmiş ve savaşta kazanmıştır. Bugün bile kiliselerde bu tarz sancakların kullanıldığı görülür. Doğu'da standart bir uygulama olarak sancakların üzerine imparatora ait semboller yerleştirme geleneği terk edilerek yerini İsa sembollerine bırakmıştır.”⁷⁹

Oliver Nicholson *labarum*'un I. Constantinus tarafından tasarlanan askerî sancaklardan biri olduğunun altını çizer ve bu tür *Khristogram*lara sikkelerin üzerinde de rastlanabileceğinin son derece doğal olduğunu belirtir.⁸⁰ Onun *labarum* tabirini bir mızrak sapına tutturulan ve *KHI-RHO* ifadesiyle bezenmiş olan bir sancak gibi düşünebiliriz.⁸¹ (bkz. *Labarum* Görseli) *KHI-RHO Khristogramı* askerlerin zırhlarına ve miğferlerine de işlenmiştir.⁸² Bu tasarımın nasıl yapıldığını ise Eusebius şöyle açıklamaktadır:

“Altınla kaplanmış uzun bir direk üzerine haç şeklini alacak biçimde çaprazlama bir demir çubuk yerleştirildi. En tepeye doğru değerli taşlardan ve altından örülmüş bir çelenk bağlandı. Üzerindeki “İsa” (Χριστος / Khristos) isminin ilk harflerini ima eden iki harf, ortada “X” (Khi) ile çaprazlanmasına kesişen “P” (Rho) kurtarıcının adını oluşturuyordu. İmparator bu harfleri daha sonraları başına geçirdiği miğfere işletti.”⁸³

Labarum Görseli⁸⁴

⁷⁹ David J. Breeze, *The Roman Army*, 56.

⁸⁰ Oliver Nicholson, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity I* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 852.

⁸¹ Oliver Nicholson, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity I*.

⁸² David J. Breeze, *The Roman Army*, 129.

⁸³ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu MS 281-641*, çev. Turhan Kaçar (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2020); Euseb. *Vit. Const.* I:31.

⁸⁴ Pitt-Rivers ve George Henry Lane Fox, *The Riddle of the “Labarum” and the Origin of Christian Symbols* (London: George Allan&Unwin LTD,1966), 40.

Labarum'un ortaya çıkış sebebinin ise en bilinen iki anlatısı mevcuttur. Eusebius'un anlatımına göre Milvius Köprüsü Savaşı hazırlıkları yapıldığı sıralarda Constantinus gökyüzünde "ışıkta bir haç" işareti ve bu işaretin yanında "bununla fethet" (Yun. *Ἐν Τούτῳ Νίκα*=bununla fethet ve Lat. *in hoc signo vinces*= bu işaretle kazanacaksın) ifadesini görmüştür.⁸⁵ Tüm bu alametin içindeki kelimelerin mahiyetini çözecek bilge insanlarla görüşüp bu hadisenin sebebinin anladıktan sonra *labarumu* benimsemiştir. Diğer taraftan Hristiyan yazar ve hatip Lactantius (yaklaşık 240-325) ise *labarumun* ortaya çıkışında Constantinus'un Milvius Köprüsü Savaşı arifesinde gördüğü bir rüyanın etkili olduğunu yazmıştır. Ona göre Constantinus gördüğü bir rüya sırasında Tanrının ilahî işaretini askerlerinin zırhlarına, miğferlerine kazınması ve ardından savaşa gitmesi konusunda uyarıldığında derhal emredildiği gibi yaparak *monogramın* en tepesine İsa'yı temsil eden bir "X" [Khi] harfi yerleştirdiğini ve bu işareti miğferine kazındığını ve böylece muzaffer olduğunu yazmıştır.⁸⁶ Dahası, ne tesadüf ki Milvius Köprüsü Savaşı'nın arifesinde rivayet edilen bu hikâyenin bir benzerinin, Licinius'un Maximinus'a karşı zafer kazandığı savaş öncesinde de meydana geldiğini eklemiştir. Lactantius'a göre, Maximinus ile yapılan savaşın (313 yılında) hemen öncesinde, bir baş melek Licinius'a görünerek ona bir dua metni bırakmış ve bu metin askerlerle paylaşılmıştır.⁸⁷

5. Pasifizm Politikası

" 'Sen komşunu sevecek ve düşmanından nefret edeceksin', denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Düşmanlarımızı sevin ve size eza edenler için dua edin." ⁸⁸

Hristiyanların Roma ordusunda neden oldukları bir başka değişiklik ise pasifizm (*pacifism*) politikasının ortaya çıkışıdır. 20. yüzyılın başlarında literatüre girmiş olan pasifizm terimi, mevcut ihtilafların giderilmesinde savaş karşıtı bir duruşu ilke edinen bir politikayı / stratejiyi ifade

⁸⁵ Euseb. *Vit. Const.* I:28-29.

⁸⁶ Lactant. *De Mort. Pers.* 44:5.

⁸⁷ Lactant. *De Mort. Pers.* 46:3-6. (Lactantius'un Milvius Köprüsü Savaşı öncesinde Constantinus'un gördüğünü ileri sürdüğü rüyası ve Licinius'un da Maximinus'a karşı giriştiği savaşın arifesinde benzer şekilde ilahî bir kudretin tecellisi anlatısı sorgulanmalıdır. Zira Milvius Köprüsü'nde galip gelen Constantinus olmuştur. 313 yılında da Licinius Maximinus'u yenmiştir. O halde, her iki imparatorun da ilahî yardıma nail oldukları düşüncesinden hareketle, aslında bu ilahî gücün [Hristiyanlık] onları muzaffer kılan esas güç olduğu vurgulanmak istenmiştir.)

⁸⁸ Mt. 5:43-44.

etmektedir.⁸⁹ Teorik tanımlar bir yana, uygulamada bu tür politikalara tarihte zaman zaman başvurulduğu görülmüştür. Bu bağlamda askerî eylemlerde saldırgan bir karakteri veya stratejiyi yüzyıllar boyu devam ettiren Roma İmparatorluğu'nun nasıl savunmacı bir karaktere dönüştüğü bunun en somut örneği olarak gösterilebilir. Bir başka ifadeyle, Roma ordusunun saldırgan bir yapıdan savunmacı bir stratejiye geçiş sürecini etkileyen en önemli unsurlardan biri, Hristiyan askerlerin pasifist ideolojileri olmuştur. Özellikle Yeni Ahit metinleri pasifizm düşüncesinin kaynağı olmuştur.⁹⁰ Fakat Tertullianus'un barışçıl insanlar olarak tanımladığı Hristiyanların, benimsedikleri bu pasifizm düşüncesi yüzünden ordudaki disiplini çökertmiş oldukları, dahası bu fikrî değişimin imparatorluğun çöküşüne sebep olduğu iddiaları ileri sürülmüştür. Bahsedilen bu askerî çöküşün en büyük sorumlusu olarak da I. Constantinus gösterilmiştir. Nitekim ordudaki çözülmenin yansımalarının siyasi ve askerî alanlarda hissedilmesi bazı pagan yazarların Constantinus'u eleştirmelerine neden olmuştur. Örneğin, pagan tarihçi Zosimus, İmparator Constantinus'u özellikle sınırlarla ilgili izlediği politikaları nedeniyle imparatorluk ordusuna zarar vermekle suçlayıp Hristiyanları ve onların sadece ordudaki değil kamusal hayattaki eylemlerini de eleştirmiştir.⁹¹ Günümüzde Geç Roma İmparatorluğu siyasal düşünceler tarihi alanında uzman olan Mark Hebblewhite, Geç Roma İmparatorluğu'nda ordunun Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemine kıyasla daha az etkili olduğunu ve büyük bir disiplinsizliğin belirdiğini söylerken bu durumun ortaya çıkmasına neden olan unsurların başında Barbar saldırılarını ve Hristiyan unsurlarını saymaktadır.⁹² Bu hususta o, Hristiyanlığın askerî eylemlere ve imparatorluk işlerine karşı tavır takınan psikolojik duruşun diğer bir ifadeyle ahlakî ilkelerin etkili olduğunu düşünmektedir.⁹³ Hebblewhite'in sıralamada önce Barbar saldırılarına, ardından Hristiyan unsurlara yer vermesi, Hristiyanların tesirinin Barbar tesiri ile mukayese edilmesini ve durumun ciddiyetinin anlaşılmasını istemesindedir, denilebilir.

Anlaşılan o ki Hristiyan askerlerin savunmacı bir ideoloji benimsemeleri ve disiplin eksikliklerinin giderilmesi, bir başka ifadeyle Hristiyan pasifizminin neden olduğu askerî güç ve verimlilikteki boşluğun

⁸⁹ *The Concise Oxford Dictionary of Politics*, Second Edition, Iain McLean and Alistair McMillan (ed.), (Oxford, New York: Oxford University Press, 2003), 391.

⁹⁰ Mt. 5:38-40; Lk. 6:27-38; Rom. 12:14-21; Rev. 13:10; 2.Cor. 10:3-5.

⁹¹ Zos. II: 34.1-2.

⁹² Mark Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*. (New York: Routledge, 2017), 128.

⁹³ Mark Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*, 128.

doldurulması amacıyla Barbar uluslardan alınan askerlerin imparatorluk ordusuna daha fazla entegre edilmeye başlandığı görülmektedir. Ancak belki de bu siyaset, fayda vermek yerine, askerî düzende büyük hasarlar bıraktığı için eleştiri konusu olmuştur.⁹⁴

6. Asker Evliliklerindeki Artışlar

Hristiyanların Eski Ahit metinlerindeki⁹⁵ saldırgan veya savaşçı tutumun tesiriyle askerî eylemlere meylettikleri bilinmektedir. Yeni Ahit metinleri ise onların daha pasifist bir politika benimsemeleri konusunda telkin edici olmuştur. Dolayısıyla Hristiyan askerler zamanla savunmacı bir politika izlemiştir.

Hristiyanları pasifizme iten sebeplerden birinin “askerlerin evliliği” olması muhtemeldir. Çünkü pasifizm politikasının kendini daha net gösterdiği dönemler [I. Constantinus sonrası] düşünüldüğünde, o tarihe kadar Roma ordusunda asker evliliklerinde aşamalı bir şekilde artış olduğu görülmektedir. Esasen asker evlilikleri, Roma İmparatorluğu’nda zaman zaman farklı politikalarla kontrol edilmeye çalışılmıştır. Erken İmparatorluk döneminde askerlerin evlenmelerine sıcak bakılmıyordu ancak bununla ilgili bir yasak da yoktu. Fakat bu durum, zamanla artan fetihler, bölgedeki halkın yaşantısı, dini sebepler gibi faktörler neticesinde değişmeye başlamıştır. Tacitus, 59-60 yıllarında Tarentum ve Antium’da emekli askerlerden oluşan (Lat. *veterani*) bir grup askeri yerleşimci olduğundan ve bu grubun evliliğe istekli olmadıklarından bahsetmiştir.⁹⁶ Ancak Tacitus’un bu ifadesi, bu evliliğin devlet eliyle ve resmen yasaklandığı anlamına gelmemektedir. Zira Roma ordusunun Syria halkları ile etkileşime geçmelerinden sonra sosyal ilişkilerde birtakım değişikliklerin belirmeye başladığına dikkat çekilmiştir. Bu dönemde, özellikle Roma askerleri ile yerel halk arasında yakın ilişkiler

⁹⁴ A.H.M. Jones, Barbar uluslardan getirilen askerlerin imparatorluğa getirdiği mali yükün tahmin edilenden çok daha fazla olduğunu ve bu mali yükün imparatorluğun düşüşüne geçmesinde etkili olduğunu yazmaktadır. Bkz. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey* Üç cilt içinde II. cilt, (Oxford: Basil Blackwell 1964), 1036-37; 1042-48.

⁹⁵ Paul Erdkamp, Hristiyanların askerlik eylemlerine istekleri olduğunu ve bu geleneğin de Eski Ahit’in saldırgan, bir başka ifadeyle savaşçı karakterinden kaynaklanmış olabileceğini yazmaktadır. Bkz. Paul Erdkamp, *A Companion to the Roman Army* (California: John Wiley & Sons, 2007), 528. Ancak pasifizm ideolojisinin altında yatan savunmacı tutumun genel esin kaynağının Yeni Ahit olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır.

⁹⁶ Tac. *Ann.* XIV:27. Ayrıca *Veteraniler* (emekli askerler) hakkında detaylı bilgi için bkz. Şenol Yurdakul, “Roma Askeri Sistemi (M.Ö. 753- M.S. 476)”, (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 100-105.

kurulmuştur. Askerlerin seferleri sırasında uzun süre kaldıkları yerlerde, yerli halk onlara aile üyeleri gibi davranmış ve askerler de bu yerleri kendi evleri gibi benimsemiştir.⁹⁷

Bu kanı, Romalı askerlerin sosyal ilişkilerine atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Her ne kadar doğrudan Romalı askerlerin özel hayatlarına dair bilgi vermese de yerli halkla girdiği etkileşimler neticesinde muhtemel evlilik vakalarının gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca evlilik yasağının resmi olarak Augustus döneminde ilan edildiği bilindiğine göre yukarıda anlatılan etkileşimlerin özellikle Augustus'un son dönemlerinde artmış olması ve adı geçen imparatoru da böyle bir yasadışı getirmeye zorlamış olabileceği iddiasını güçlendirmektedir.

Önceki bölümlerde Yeni Ahit metinlerinden elde edilen yorumlara göre Hristiyan askerlerin çok erken yıllarda orduda yer almaya başladıkları ifade edilmişti. Tarihi kaynakların yorumunda ise I. yüzyıl sonunda ve II. yüzyıl başlarında kısmen Yahudi Hristiyanlar olarak nitelediğimiz bazı toplulukların orduda görev aldıkları yorumuna ulaşılabılır. II. yüzyılın son çeyreğinde ise Hristiyanların orduda yer aldıklarına dair kaynaklarda daha net ifadeler görülmektedir. Zira Septimius Severus döneminin (193-211) Roma ordusu hakkında yazan III. yüzyıl Hellen Tarihçisi Herodianus, imparatorun askerlerin evlenmelerine imkân tanıyan resmi izni verdiğini aktarmaktadır.⁹⁸ O, imparatoru Roma ordu geleneğine yabancı kaldığı ve bu yüzden ordunun disiplinini ve gelenekle bağını yozlaştırdığı konusunda eleştirmektedir.⁹⁹ Ancak Severus'un bu reformu gerçekleştirmesinin nedeninin, o dönemde ordu içindeki Hristiyan unsurların artışına bağlı etkenler olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Peter Brown, Eusebius tarih yazımının sunduğu şekliyle "Constantinus'un Hristiyanlığı birden benimsediği ve bunu ilahi rıza için yaptığı" tezine¹⁰⁰ karşı çıkar. Çünkü Brown, Hristiyan unsurların Constantinus döneminde nitelik ve nicelik bakımından fazlaca etkin olduğunu ve bu yüzden imparatorun Hristiyanlığı benimsemek zorunda kaldığını savunmaktadır. Benzer şekilde Severus, ordudaki Hristiyanların sayılarının artması ve bu Hristiyanların arasında evliliğe meyledenlerin sayılarının ciddi rakamlara ulaşması sonucu paganlar ve Hristiyanlar

⁹⁷ Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (London: University of California Press, 1981), 251.

⁹⁸ Hdn. III:8:5.

⁹⁹ Hdn. III:8:5.

¹⁰⁰ Peter Brown, *Geç Antik Çağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 77.

arasında bu konuda çıkacak muhtemel problemleri minimize etmek maksadıyla asker evliliklerine izin veren değişikliğe başvurmuş olabilir.

Bunun kendi içinde başka sebepleri olmalıdır. Bu sebepleri ana hatları ile şu şekilde açıklayabiliriz:

a) Monoteist dinlerin zina, oğlancılık ve pedofili eylemlerini yasaklayan öğretileri;

b) Monoteist dinlerin temel ilkelerinden biri olan aile hayatı kurma ve çocuk sahibi olma geleneği;

c) Romalı askerlerin özellikle Yahudi ve Hristiyan toplulukların yaşadığı bölgelerde genç kadınlarla girdikleri gayrimeşru ilişkilerin artması ve Romalı askerlerin bölgedeki kadınlara yönelik taciz ve tecavüz eylemlerine sıkça rastlanması;¹⁰¹

d) Misyonerlik faaliyetlerini artırmak maksadıyla evlenme ve çoğalma ve böylece İsa'nın öğretilerinin daha hızlı ve kolay yayılmasını arzulayan bir misyon.

Hristiyanlık tarihi boyunca din adamlarının evlenmeleri hususunda V. yüzyıla kadar bir belirsizlik mevcuttu. Fakat bu tarihten sonra din adamlarının evlenmelerine karşı bir yasak getirilmiştir. Ancak henüz yukarıda bahsettiğimiz gibi ilk üç yüz yıllık sürede Hristiyanların evlenmesinin sorun teşkil etmediği ve bilhassa işleri kolaylaştıracağını ileri süren görüşler savunulmuştur. Örneğin Tertullianus Hristiyanların evlenmesine dair motivasyonu şöyle ifade etmiştir:

“Dahası Hristiyan, neden bir eşin olmadan seyahat edemeyecek kadar şartlanmışsın? Benim şimdiki (dul) halimde de ev işlerinde bir eş gerekli. (O halde) ruhani bir eş al. Kendine dullar arasından imanı güzel, mütevazılıkla örtünmüş, yaşlılıkla barışmış birini al. (Böylece) iyi bir evlilik yapmış olursunuz. Böyle eşlerin çokluğu Tanrının hoşuna gider.”¹⁰²

Öte yandan IV. yüzyılın en önemli hatiplerinden ve aynı zamanda koyu bir pagan olan Libanius (315-394) ise Tertullianus'dan yaklaşık yüz sene sonra evli Hristiyan askerleri eleştirmiştir. Libanius bu eleştirisinde askerlerin verimsizliklerinin sebebini şöyle izah etmiştir:

¹⁰¹ Bu tarz gayrimeşru ilişki ve tecavüzler Hristiyanlar arasında rahatsızlığa yol açmıştır. Bunun üzerine Hristiyanlar, “evlilik serbestisi” talep ederek Romalı askerlerin evlenip eş sahibi olmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Böylece, yerli halktaki genç kadınların Romalı askerlerin taciz ve tecavüzlerinden kurtulabileceği düşüncesiyle hissedilir bir baskı yaratmış olabilir.

¹⁰² Tert. *Exh. cast* XII:4-5.

“Hiçbir şey onları [askerleri] evlenmekten alıkoyamadı fakat eşlerin veya çocukların yaşamak zorunda oldukları şartlarla ilgilenemediler. O halde, kafaları bu şekilde dağılmış olan askerler nasıl [askerî] vazifelerini uygun bir şekilde yerine getirsinler ki! Ne yazık ki bundan doğan en büyük zarar, ‘askerî verimliliğin kaybı’ oldu.”¹⁰³

Anlatılanlardan hareketle, askerî verimliliğin azalmasında dini gerekçelerin yanı sıra askerlerin aile işleriyle meşguliyetleri ve aileye dair endişelerinin etkili olduğu söylenebilir.

7. Kremasyon Geleneğinden Defin Geleneğine Geçiş

Hristiyanların dahil olması sonucu Roma ordusunda gözlemlenen diğer bir değişiklik ise ölen askerlerin defin işlemlerinde fark edilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun erken dönemlerinden itibaren ölen herhangi bir Roma askerinin bedeninin kremasyon (ölu yakma) usulünce ortadan kaldırılması geleneği önemli kolaylıklar sağlamasından dolayı yıllar boyunca sürdürülmüştür. Ancak II. yüzyılın sonlarına doğru kremasyon geleneğinin terk edildiği ve ölü asker bedenlerini ortadan kaldırmak için gömme işlemlerinin uygulandığı görülmüştür. Orta Doğu’da hâkim olan ve âhîret inancına sahip olan inanışların bir öğretisi olarak gelişen ölü gömme ritüelinin Romalılar tarafından kolayca benimsendiği düşünülmektedir. Bu noktada Castricius adında Romalı bir vatandaşın Roma’da Via Appia yolu üzerindeki bir Yahudi *katakompuna* defnedilmesi, bu geleneğin Hristiyanlardan önce de nadiren Roma’da uygulamaya konulduğunu göstermektedir.¹⁰⁴ Ancak Hristiyan askerlerin çoğalması ile bu uygulamanın ivme kazandığı doğrudur. Nitekim II. yüzyılda Hristiyan askerlerin mezarlıklarının sayısındaki artış düşünüldüğünde Hristiyanlıktaki yeniden diriliş inancının bu adaptasyonu hızlandırıp yaygınlaştırdığı ve kremasyon geleneğinin böylece terk edilmeye başladığı söylenebilir. Pat Southern özellikle Hristiyanlığın etkin olmaya başladığı dönemleri takip eden süreçlerden itibaren Antikçağ Roma dünyasında insanların ölen akrabalarını, dostlarını ve aile bireylerini yakmak yerine gömmeyi tercih ettiklerine dikkati çekmektedir.¹⁰⁵

¹⁰³ Liban. *Or.* II:39-40.

¹⁰⁴ Jonathan P. Roth, “Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities”, 418.

¹⁰⁵ Pat Southern, *The Roman Army-A Social and Institutional History*,(Oxford: ABC-CLIO Inc., 2006), 48.

Sonuç

Yapılan okumalar sonucunda; İncil metinlerinde İsa'nın çarmıha gerilişi sırasında Iudea'nın Romalı valisi Platius ve özellikle *centurio* Cornelius'a referans veren pasajlar hatırlandığında, Roma ordusundaki Hristiyan unsurların zuhurunun henüz I. yüzyıla tarihlenebileceği iddiası ortaya atılabilsede bunun pek mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Zira dinî metinler dışında bu iddiayı destekleyecek maddi kaynaklara [şimdilik] rast gelinmemiştir.

Dolayısıyla Roma ordusundaki Hristiyan unsurların varlığının en somut kanıtlarına II. yüzyılın erken dönemlerinde rast gelindiği görülmüştür. Özellikle İmparator Marcus Aurelius'un Germania seferi sırasında ordusunda bulunan Hristiyanların duası neticesinde ilahi bir lütuf olarak kendilerine bahşedilen yağmur kerameti, Aurelius'un Hristiyanlara sempatisini artırmıştır. Bunun bir sonucu olarak Aurelius, Hristiyanlar lehine Roma senatosuna bir mektup göndermiştir. Nitekim Şehit Iustinus'un ve diğer kilise tarihçilerinin rivayetleri bunu doğrulamaktadır.

Ayrıca Hristiyan askerlere ait olduğu düşünülen bazı mezarlıkların arkeolojik çalışmalar sonucu II. yüzyılın ikinci yarısından sonraya tarihlenmesi önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Tertullianus'un yazdıklarından hareketle III. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren ordudaki Hristiyan unsurların daha kapsamlı ve daha ivedi çoğaldıkları anlaşılmıştır.

Son tahlilde, Roma ordusunda ortaya çıkan Hristiyan unsurların, sayılarının kısa sürede artmasıyla birlikte, ordunun geleneklerinde, uygulamalarında ve politikalarında bir dizi değişikliğe neden oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, kremasyon geleneği II. yüzyılın ortalarında terk edilmeye başlanmış ve cenaze ritüeli olarak toprağa defin (gömme) uygulaması tercih edilmeye başlanmıştır. Pagan Roma ordusunun lejyonlarında kullanılan sancakların görünümünde geleneksel / kadim semboller putperestlik olarak yorumlanmaya başlanmış ve zamanla Hristiyan öğelerle yer değiştirmiştir. Ayrıca Hellen geleneklerinden biri olan 'kahramanlık kültürü' ve 'imparatorluk kültürü' gibi inançlar imparatora tapınımı ifade ettiği düşüncesiyle terk edilmiştir. Bunun dışında, askerî yemin törenlerinde okunan metinlerin muhtevasına birtakım müdahalelerde bulunularak içine Hristiyan öğeler sokulmuştur. Öte yandan yüzyıllardır saldırgan bir karakterde olan Roma ordusunun Hristiyan unsurların etkisiyle savunmacı bir askerî politikayı benimsediği görülmüştür. Yine bu husus asker evliliklerinde bir artışa da neden olmuştur. Bu bağlamda Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma sürecinde en önemli 'pay'lerden biri olarak görebileceğimiz ordunun Hristiyanlaşması meselesinin ayrı bir ehemmiyet arz ettiği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alova, Erdal. *Türkçe-Latince Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013.
- Ambrose. "Exposition of the Christian Faith" *Ambrose: Selected Works and Letters*, Philip Schaff (ed.). Nicene and Post-Nicene Fathers Second Series 10. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004.
- Andringa, William Van. "Religions and the Integration of Cities", *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed.). Malden: Blackwell Publishing; 2007.
- Brown, Peter. *Geç Antikçağ Dünyası*. çev. Turhan Kaçar. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Breeze, David J. *The Roman Army*. London&New York: Bloomsbury Academic Publishing, 2016.
- Burkert, Walter. *İlkçağ Gizem Tapıları*. çev. Sina Şener. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- Cameron, Ron. *The Other Gospels*. London: Westminster John Knox Press, 1982.
- Cic. *Brut.* = Cicero. *Brutus*. (Trans. G. L. Hendrickson). London: Harvard University Press, 1971.
- Cod. Theod.* = *Codex Theodosianus*. (Trans. Clyde Pharr vd.). The Theodosian Code and Novels and the The Sirmundian Constitutions. Princeton: Princeton University Press, 1952.
- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*. İstanbul: Alfa, 2018.
- Erdkamp, Paul. *A Companion to the Roman Army*. California: John Wiley & Sons, 2007.
- Euseb. *Hist. Eccl.* (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*) = Eusebius. *The Ecclesiastical History*, II cilt, Loeh Classical Library (serisi içinde) c. 1 Kirsopp Lake, London & New York. London & Cambridge: J.E.L. Oulton, 1926 & 1952.
- Euseb. *Vit. Const.* (Eusebius, *Vita Constantini*) = Eusebius. *Life of Constantine*. Introduction, translation, and commentary by Averil Cameron and Stuart G. Hall. Oxford: Clarendon Press, 1999.
- Haensch, Rudolf. "Inscriptions as Sources of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times". *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed). Malden: Blackwell Publishing; 2007.
- Hebblewhite, Mark. *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*. New York: Routledge, 2017.
- Helgeland, John. "Christians and the Roman Army A.D. 173-337". *Church History* 43/2. (1974): 149-200.
- Henig, Martin. "The Veneration of Heroes in the Roman Army: The Evidence of Engraved Gemstones", *Britannia* 1(1970): 249-265.
- Hdn. (Herodianus. *Ad Herodiani Historias ab excessu Divi Marci*) = *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire from the Death of Marcus Aurelius*

- to the accession of Gordian III. çev. Edward C. Echols. Berkeley: University of California Press, 1961.
- Ioseph. *BJ*. (Iosephus, *Bellum Judaicum*) = Iosephus, Flavius. *The Jewish War, Or, The History of the Destruction of Jerusalem*. çev. William Whiston. Amerika Birleşik Devletleri: S. Walker, 1850.
- Ioseph. *AJ*. (Iosephus, *Antiquitates Judaicae*) = Iosephus, *Jewish Antiquities*. Books XII-XIV. (Trans. Ralph Marcus). Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1957.
- Ioseph. *AJ*. (Iosephus, *Antiquitates Judaicae*) = Iosephus. *Jewish Antiquities*. Books XVIII-XIX. (Trans. Louis H. Feldman). Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1963&1980.
- Iustin, *Apol*. (Iustinus, *Apologia Prima*) = Iustinus. *Apologia Prima. The Writings of Justin Martyr and Athenagoras*. çev. Marcus Dods, A.M., Rev. George Reith, A.M., ve Rev. B. P. Pratten. Edinburgh: T&T Clark, 1889.
- Jones, A. H. M. *The Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*. Üç cilt içinde II. cilt. Oxford: Basil Blackwell, 1964.
- Kaçar, Turhan. “Ebioniteler’den Arius’a Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları”. *AÜİFD* Cilt XLIV/2 (2003): 187-206.
- Karakuş, Onur Sadık. “Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü”. *Anadolu Araştırmaları* (2018), 1-20.
- Kerneis, Soazick. “Oath:Republic”, Yann Le Bohec (ed.) *The Encyclopedia of the Roman Army 2*. Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1976.
- Kyrychenko, Alexander. *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts*. Berlin: De Gruyter, 2014.
- Lactant. *De Mort. Pers*. (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*) = *On the Deaths of the Persecutors*. (Trans. Özel isim kapat). Ante-Nicene Fathers VII. Edinburgh: T&T Clark, 1994.
- Liban. *Or*. (Libanius, *Oratio*) = *Libanius Selected Work*. (Trans. A. F. Normans.) Loeb Classical Library. G.P.Goold (ed.). Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- Livy. *Epit*. (Livius, *Epitomae*) = Livius. *History of Roman Empire*. Volume V. Books XI-XXII (Trans. B. O. Foster). Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press, 1929&1969.
- Mitchell, Stephen. “The cult of Theos Hypsistos between pagans, Jews, and Christians”. *Pagan Monotheism in Late Antiquity*. Polymnia Athanassiadi and Michael Frede (eds). Oxford: Clarendon; 1999.
- Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu MS 281-641*. çev. Turhan Kaçar. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2020.

- Nicholson, Oliver. *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* I. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Plin. *NH*. (Plinius, *Naturalist Historia*) = *Natural History*. (Trans. H Rackham). The Loeb Classical Library. Volume III. London: Harvard University Press, 1960.
- Poma, Gabriele. "Oath:Republic". Yann Le Bohec (ed.). *The Encyclopedia of the Roman Army* 2. Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015.
- Renan, Ernest. *Marc-Aurele et la fin du monde antique*. Paris: Calmann-Lévy, 1882.
- Rivers, Pitt & Lane Fox, George Henry. *The Riddle of the "Labarum" and the Origin of Christian Symbols*. London: George Allan&Unwin LTD, 1966.
- Rosenstein, Nathan. "War, Sex, and Death: from Republic to Empire" *Impact of Empire (200BC-AD 476)-Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* Lukas de Blois and Elio Lo Cascio (ed.). Leiden: Brill Press, 2007.
- Roth, Jonathan P. "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities" *Impact of Empire (200BC-AD 476)-Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Lukas de Blois ve Elio Lo Cascio (ed.). Leiden: Brill Press, 2007.
- Salzman, Michele Renee. "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century". *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed). Malden: Blackwell Publishing; 2007.
- Sarıtaş, Duygu Ö. "Roma Cumhuriyet Döneminde Aedilis Makami: Kuruluş, Hukuki Statü ve Yetkiler", *YÜHFD*, XVI/2 (2019):107-125.
- Simkins, Michael. & Embleton, Ron. *The Roman Army From Hadrian to Constantine*. Oxford: Osprey Publishing, 2000.
- Southern, Pat. *The Roman Army-A Social and Institutional History*. Oxford: ABC-CLIO Inc., 2006.
- Speidel, Michael. *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*. Leiden: Brill, 1987.
- Stoll, Oliver. "The Religions of the Armie" *A Companion to the Roman Army*. Paul Erdkamp (ed.). California: John Wiley & Sons, 2007.
- Storch, Rudolph H. "The Eusebian Constantine" *Church History* 40/2. (1971): 145-155.
- Tac. *Ann*. (Tacitus, *Annales*). = *The Complete Works of Tacitus: The Annals; The History; The Life of Cnaeus Julius Agricola; Germany and Its Tribes; A Dialogue on Oratory*. (Trans. A. J. Church and W. J. Brodribb). Moses Hadas (ed.). ABD: Modern Library, 1942.
- Tert. *Apol*. (Tertullianus, *Apologia*) = *The Apology of Tertullian for the Christians*. (Trans. T. Herbert Indley). Oxford: Merton College, 1899.

- Tert. *De coron.* (Tertullianus, *De Corona Militis*) = *The Chaplet or The Corona*. Philip Schaff ve Allan Menzies (ed.) ANF03. Latin Christianity: Its Founder, Tertullian. Edinburgh: Grand Rapids, 2006.
- Tert. *Exh. Cast.* (Tertullianus, *De Exhortatione Castitatis*) = *On Exhortation to Chastity Latin Christianity: Its Founder, Tertullian*. Philip Schaff and Allan Menzies (ed.) ANF03. Edinburgh: Grand Rapids, 2006.
- The Acts Of The Christian Martyrs*, Introduction Texts and Translations by Herbert Musurillo. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- The Concise Oxford Dictionary of Politics*. 2 ed., Iain McLean ve Alistair McMillan (ed.). Oxford & New York: Oxford University Press, 2003.
- Veg. *Mil.* (Vegetius, *Epitoma Rei Militaris*) = Vegetius, *Epitoma Rei Militaris*. ed. M. D. Reeve. Newyork: Oxford University Press, 2004.
- Yarlıgaş, Oğuz. "Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017. Yök Tez Merkezi (497102)
- Yurdakul, Şenol. "Roma Askeri Sistemi (M.Ö. 753 - M.S. 476)". Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Zos. (Zosimus, *Nova Historia*) = *New History*. (Trans. Ronald T. Ridley). Australian Association for Byzantine Studies: Canberra, 1982.
- Zeichmann, Christopher B. *The Roman Army and the New Testament*. Lanham: Fortress Academic, 2018.

ONLINE KAYNAKLAR

- Encyclopædia Britannica. "Ebionites religious sect". Erişim 18 Eylül 2024. <https://www.britannica.com/topic/Ebionites>

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	415-451
----------------------------	------	------	---------

HİTİT DEVLET TEŞKİLATI'NDA ŞARAP BÜYÜĞÜ/GAL GEŞTİN

Tolga PELVANOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31 Temmuz 2024

Kabul: 11 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: July 31 2024

Accepted: Oct 11 2024

Öz

Hitit Devlet arşivinin verdiği bilgilere göre, GAL GEŞTİN ünvanını taşıyan bir kişi Hitit Devlet Teşkilatı içerisinde, üst düzey bir görevlidir. Yazılı belgeler incelendiğinde, bu ünvanı zaman zaman hanedan içinden bazı kişilerin de taşıdığı anlaşılır. Ünvan sahibinin Hitit çiviyazılı belgelerde, büyük anlamına gelen "GAL" ideogramı ve şarap anlamına gelen "GEŞTİN" ideogramının birleşmesiyle, yani GAL (LÜ/LÜ.MEŞ) GEŞTİN, GAL ŞA GEŞTİN, GAL GEŞTİN yazılışları ile yazılı belgelerde yerini alır ve söz konusu ünvan, bir sumerogram olup "Şarap Büyüğü" anlamına gelir. Hitit çiviyazılı metinlerin dışında GAL GEŞTİN ünvanı Anadolu Hiyeroglifli belgelerde de görülür. İlgili dökümanlar incelendiğinde, Anadolu Hiyeroglifli belgelerde genellikle "büyük" anlamına gelen MAGNUS (L. 363) ve "şarap" anlamına gelen VITIS (L.160) işaretlerinin birleşimiyle MAGNUS.VITIS yazımıyla belgelendiği anlaşılır. Bazı istisnai durumlarda ise, bahsedilen iki işaretin arasına gelen BONUS (L.370) işaretinin yer aldığı yazım şekilleri de görülür. Hitit belgelerinin yanı sıra bu ünvan farklı bir yazım ile Asurca belgelerde de yerini alır. Kültepe belgelerinde GAL/rabī karānim yazımıyla belgelenir Çalışmada GAL GEŞTİN ünvanını taşıyan kişinin görevleri, devlet içindeki konumu ve icraatı ele alınacaktır.

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı, e-posta: tlgpelvanoglu@gmail.com. ORC-ID: 0000-0001-7436-6687

Anahtar Kelimeler: Devlet, Yazılı Belgeler, Hitit Devleti, Hitit Devlet Teşkilatı, GAL GEŠTIN/Şarap Büyüğü

Abstract

Chief of Wine in the Hittite State Organization

According to the information provided by the Hittite State Archive, a person with the title GAL GEŠTIN is a high-level official within the Hittite State Organization. When written documents are examined, it is understood that some people from the dynasty also carried this title from time to time. The title holder is documented in the Hittite cuneiform documents with the combination of the ideogram "GAL" meaning big and the ideogram "GEŠTIN" meaning wine, namely GAL (LÚ/LÚ.MEŠ) GEŠTIN, GAL ŠA GEŠTIN, GAL GEŠTIN, and the title in question is a Sumerogram and means "Great of Wine". Apart from Hittite cuneiform documents, the title GAL GEŠTIN is also documented in Anatolian Hieroglyphs. When the relevant documents are examined, it is understood that in Anatolian Hieroglyphic documents, it is generally documented with the writing MAGNUS.VITIS, with the combination of the signs MAGNUS (L. 363), meaning "big", and VITIS (L. 160), meaning "wine". In some exceptional cases, writing forms containing the BONUS (L. 370) sign between the two mentioned signs are also seen. In addition to Hittite documents, this title also appears in Old Assyrian documents with a different spelling. It is documented with the spelling GAL/rabī karānim in Kültepe documents. In the study, the duties, position and actions of the person bearing the title GAL GEŠTIN will be discussed.

Key Words: State, Written Documents, Hittite State, Hittite State Organization, GAL GEŠTIN/Great of Wine

Giriş

Yaklaşık olarak MÖ 1670-1177 yılları arasında Ön Asya Coğrafyası'nda varlığını sürdürmüş olan ve dönemin büyük güçleri arasında yer alan Hitit Devleti'nin idari teşkilatı içerisinde birçok makam bulunur¹.

¹ Söz konusu çalışma, Doç. Dr. Meltem Doğan-Alparslan danışmanlığında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yapılan "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler" başlıklı doktora çalışmasının ürünüdür. Ayrıca söz konusu çalışma 13-19 Aralık 2021/13-19 December 2021 tarihleri arasında düzenlenmiş olan XI. International Congress of Hittitology/XI. Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunulmuştur. İlgili çalışma, Machteld Johanna Melink 2020 (ARIT 2020) bursu çerçevesinde Almanya'nın Mainz kentinde bulunan Akademie der

İlgili makamlardan biri de GAL GEŠTIN'dir². Hitit Devlet arşivinin verdiği bilgilere göre GAL GEŠTIN ünvanının sahibi olan bir kişi üst düzey görevlidir. Yazılı belgeler incelendiğinde bu pozisyonda zaman zaman hanedan üyelerinin de görev yaptığı tespit edilir. GAL GEŠTIN ünvanına sahip bir görevlinin yetki sahasının neler olduğu, bu makamda görev yapan hanedan üyelerinin devlet içindeki konumu ve devletin değişen yapısına göre

Wissenschaften und der Literatur Mainz'da yer alan kelime arşivinde yapılan araştırma sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bana bu kurumlarda çalışma fırsatı sunan Prof. Dr. Daniel Schwemer'e, Prof. Dr. Gerfrid Müller'e ve Dr. Charles Steitler'e ve söz konusu doktora çalışmasını destekleyen ARIT kurumuna teşekkürlerimi sunarım.

- ² Hitit Devlet Teşkilatı'nda belgelenen üst düzey görevlilerin bulunduğu makamlar şöyledir: GAL MEŠEDI/Saray Muhafızlarının Baş, *tuh(u)kanti-/Veliat Prens, Secundo Genitur, EN/Bey, EN KUR-TI/Ülkenin Beyi, UGULA.KALAM.MA/Ülkenin Beyi, ŠAKIN MĀTI/Yerleşimin Beyi, GAL SAGI/Sakilerin Baş, GAL DUMU.MEŠ.É.GAL/Saray Oğlanlarının Baş, uriyanni-/Askeri Bir Makam, GAL KUŠ7/Arabalı Savaşçıların Baş, GAL UKU.UŠ/Saraya Bağlı Askerlerin Baş, GAL KARTAPPI/Savaş Arabası Sürücülerinin Baş, GAL DUB.SAR.(GIŠ)/(Tahta) Tablet Kâtiplerinin Baş, GAL SANGA/Rahiplerin Baş, LÚantuwašalli-, GAL SIPA-GAL NA.GAD/Çobanların Baş, LÚSAG/Saray Görevlisi, UGULA NIMGIR.ÉRIN.MEŠ/Ordu Müfettişlerinin Baş. Konu hakkında ayrıntılı bilgi almak için bkz. Esmâ Reyhan, *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim*, (Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat); Tayfun Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, (Berlin/Boston: Walter de Gruyter); Tolga Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prenslar", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024). Ayrıca ilgili görevlilerden LÚSAG'ın görevleri ve konumu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Starke, bu grubun Hitit prenslerinin ve beylerine bağlı bir grup olduğunu kabul eder. Hawkins, bu görüşe karşın LÚSAG görevlilerinin elit bir zümreye ait olmadığını bilakis hadımlardan seçilen bir grup olduğunu düşünür. Mora, Bilgin ve Peker bu görevlilerin hanedan üyesi olmayıp hadım olmayan, krala sadakat ile bağlı görevliler olduğunu belirtir. Ayrıca, Peker LÚSAG makamının Mezopotamya temelli olduğunu fakat bu görevlilerin hadım olmayıp kâtiplik gibi farklı meslekleri de icra ettiğinin altını çizer. Frank Starke, "Zur Regierung den Hethitischen Staates", *ZABR* 2, (1996): 140-182; David Hawkins, "Eunuchs among the Hittites," ed. S. Parpola and R. M. Whiting, *Sex and Gender in the Ancient Near East, Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2 6 2001*, (Helsinki: 2002), 217-233; Cleila Mora, "Seals and Sealings of Karkamiš, Part III: The Evidence from the Nişantepe- Archives, the Digraphic Seals and the Title EUNUCHUS₂", (ed. Itamar Singer), *Ipamati kistamati pari tumatimis.: Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th birthday, Institute of Archaeology*, (Tel-Aviv: 2010), 170-181; Cleila Mora, "The LÚMEŠ SAG at the Hittite Court", ed. M.G.Biga, J.M. Cordoba, C. del Cerro, E. Torres, *Homenaje a Mario Liverani, fundader de una ciencia nueva (II)/ Omaggio a Mario Liverani, fondatore di una nuova Scienza (II)*, *ISIMU* 13, (Madrid: 2011), 15-24; Tayfun Bilgin, "The LÚ.MEŠ SAG and their Rise to Prominence", ed. Ronald Kim-Jana Mýnárová, Peter Pávuk, *Hrozny and Hittite the First Hundred Years*. (Leiden-Boston: 2019), 435-454; Hasan Peker, "Philological Remarks on the Sealings from Empire Period of Karkamish", *Administrative Practices and Political Control in Anatolian and Syro-Anatolian Polities in the 2nd and 1st Millenium BCE, Studia Asiana* 13, (2023): 127-159.*

GAL GEŠTIN makamının devlet içindeki konumu ele alınacaktır. Tüm bu hususları incelemeyen önce bu makamın yazılı belgelerde nasıl kayda geçtiğinin üzerinde durulması gerekir.

Hitit çivi yazılı belgelerde, büyük ve baş anlamlarına gelen "GAL" ideogramı ve şarap anlamına gelen "GEŠTIN" ideogramının birleşmesiyle oluşur ve GAL GEŠTIN olarak belgelenir. Ayrıca ilgili makam Hitit çivi yazılı belgelerde, GAL ^(LÚ.MEŠ)GEŠTIN, GAL ŠA GEŠTIN varyantları ile de belgelenmiştir³. GAL GEŠTIN ünvanı, bir sumerogram olup dilimize "Şarap Büyüğü" olarak çevrilir⁴. Hitit çivi yazılı belgelerin dışında GAL GEŠTIN ünvanı Anadolu Hiyeroglifli dökümanlarda da yerini alır. Anadolu Hiyeroglifli belgelerde genellikle "büyük" anlamına gelen MAGNUS (L. 363)⁵ ve "şarap" anlamına gelen VITIS (L.160)⁶ işaretlerinin birleşimiyle oluşur ve MAGNUS.VITIS olarak yazılı belgelerde yerini alır. İlgili makamın yer aldığı bazı belgelerde, bahsedilen iki işaretin arasına yerleştirilen BONUS₂ (L. 370)⁷ ile de yazıldığı görülür⁸. Ayrıca, VITIS (L. 160) işaretinin bir başka varyantı ise L. 157.1'dir⁹. Söz konusu bu işaret, SBo II 58'de I. Arnuwanda zamanında GAL GEŠTIN olarak görev yapan Halpa-ziti'nin mühür baskısında yer alır¹⁰. GAL GEŠTIN makamı hakkında bir diğer belge ise Eskiyyapar'dan gelir¹¹.

³ Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 117, dpn. 81.

⁴ HZL: 214, no: 242.

⁵ Emmanuel Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittite*, (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique),190; Annick Payne, *Hieroglyphic Luwian* (Wiesbaden: Harrossowitz Verlag), 186.

⁶ Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, 85; Payne, *Hieroglyphic Luwian*, 173.

⁷ Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, 196; Payne, *Hieroglyphic Luwian*, 186.

⁸ Belkıs Dinçol, "Der Titel GAL GEŠTIN auf den hethitischen Hieroglyphensiegeln", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 25, 1998: 163–167.

⁹ Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, 85; Payne, *Hieroglyphic Luwian*, 173.

¹⁰ Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 117.

¹¹ Eskiyyapar Höyük'teki A yapısında Eski Hitit Dönemi'nin son safhası ve İmparatorluk Dönemi'nin ilk safhasına tarihlendirilen bir damga mühür baskısı bulunur. İlgili belge Mark Weeden tarafından yayına hazırlanmaktadır. Belge, Boğazköy-Eskiyyapar arasındaki kurumsal-idari bağlantının varlığını ve Eskiyyapar'ın Boğazköy'e olan bağına gösterir. Söz konusu belge sayılan sebeplere ilaveten, depolama ile ilgili olarak yakın şehirlerin arasında kurumsal bağlayıcılığın bir kanıtı olarak yorumlanır. Öznur Otlı, "MÖ. 2. Binde Eskiyyapar'ın Orta-Kuzey Anadolu Arkeolojisi'ndeki Yeri", *Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeoloji Bilim Dalı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2023), 243.

Hitit belgelerinin yanı sıra bu ünvan Eski Asurca belgelerde de GAL/*rabī karānim*¹² olarak belgelenir¹³.

1. Karahnuili'nin Oğlu

Karahnuili'nin oğlu olarak belgelenen görevli, Hitit Devleti'nin bilinen ilk GAL GEŠTIN'i olduğu düşünülür. Karahnuili'nin oğlu CTH 14'te belgelenir. Söz konusu metin Hitit ordusunun, Haššu şehrine karşı giriştiği seferi ele alır. Metin incelendiğinde Halep birlikleri ve Haššu birliklerinin ittifak halinde olduğu anlaşılır¹⁴. Yapılan bu muharebede Lepalši ve Karahnuili'nin oğlu, orduyu komuta eder¹⁵. İlgili metinde kişilerin taşıdıkları ünvanlar belirtilmemesine rağmen bahsedilen iki görevlinin askeri birlikleri yönetmesi sebebiyle komutan olduğu düşünülür. Beal, metinden Lepalši'nin daha yüksek rütbeli biri olduğu anlaşıldığından onun GAL *MEŠEDI*, Karahnuili'nin oğlunun ise, GAL GEŠTIN olduğunu düşünür¹⁶. Beal tarafından önerilen bu hipotezin doğruluğu ispatlanırsa, Karahnuili'nin oğlu I. Hattušili ya da I. Muršili zamanında GAL GEŠTIN makamında görev yapmış olabilir.

Kurban Listeleri incelendiğinde, KUB 11.7 numaralı metinde Karahnuili adı ile karşılaşılr. Bilgin, KUB 11.7'de yer alan bilgilerden dolayı, Karahnuili'nin kral ailesi ile akrabalığı olabileceğinin üzerinde durur¹⁷. Fakat metnin ilgili pasajında, Tadu-Hepa ve Henti gibi kraliçelerin isimleri yer alır. Bu isimler İmparatorluk Dönemi'nin bilinen kişileridir ve arada 250-300 yıl zaman farkı bulunur. Dolayısıyla bu fikrin kabul edilebilirlik durumu olmadığından hem KBo 7.14'te hem de KUB 11.7'de geçen Karahnuili farklı kişidir.

¹² *AHw*: 446-447; *CAD K*: 202-206; *CDA*: 148.

¹³ Hakan Erol, "Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Ünvanlarla Geçen Şahıs İsimleri" *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007), 28; Cahit Günbattı, *Kültepe/Kaniş* (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2012), 121; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 134.

¹⁴ Richard Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, *THeth 20* [Heilderberg: Carl Winter, 1992], 328; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 118.

¹⁵ Stefano de Martino, *Annali e Res Gestae antico ittiti*, *Studia Mediterranea 12*, (Pavia, 2003), 100-103; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 118.

¹⁶ Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, *THeth 20*, 328.

¹⁷ Onofrio Carruba, "Per un'ricostruzione delle liste reali etee", D. Groddek-M. Zorman (ed.), *Tabularia Hethaeorum; Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag Dresdner Beiträge zur Hethitologie 25 (DBH 25)*, (2007): 131-142; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 118.

2. x- kiša ve Nakkilit

Hitit devletinin, bilinen en eski GAL GEŠTIN görevlileri arasında adı henüz tam okunamayan [x]-kiša ve daha sonra ilgili makamda görev alan Nakkilit yer alır. Nakkilit adı ve ondan önce bu ünvanı taşıyan x-kiša CTH 8'e¹⁸ ait olan fragmanda belgelenir. CTH 8 metnini değerlendirmeye geçmeden önce metnin tarihlendirilmesi ve metinde anonim olarak belgelenen kralın babası ve kralın kimliği üzerine tartışılmalıdır. Bu noktada metinde saray görevlisi Šanda adının geçmesi metnin tarihlendirilmesi ve kralın babası ve kral olarak belgelenen kişilerin kim olduğu hakkında bazı ip uçları verir. Bilindiği gibi Šanda Uršu Kuşatması olarak bilinen CTH 7'de de belgelenir¹⁹. Šanda'nın hem CTH 7'de hem de CTH 8'de belgelenmesi sebebiyle Forlanini CTH 8'de kral olarak belgelenen kişinin I.Hattušili olduğunu, kralın babasının ise, Labarna olduğunu kabul eder²⁰. Forlanini'nin bu görüşüne karşın, Yiğit, Beal, Haas, Bilgin metinde kral olarak belgelenen kişiyi I. Muršili, kralın babasını ise, I. Hattušili olarak kabul eder²¹. Metindeki kralın babası ve kralın kim olduğu hakkında alternatif görüş Kloekhorst tarafından öne koyulur. Kloekhorst, metinde belgelenen kralı Anitta ile, kralın babasını ise, Pithana ile eşitler. Fakat bu görüş metinde belgelenen şahısların I. Hattušili'nin ve I. Muršili'nin döneminde görev yapan kişiler olması sebebiyle kabul görmemektedir²².

Yukarıda ele alınan tüm bu bilgilerden yola çıkılarak, görevli Šanda'nın hem CTH 7'de hem de CTH 8'de belgelenmesi ve Uršu kuşatmasının da I. Hattušili zamanına tarihlendirilmesi sebebiyle²³, CTH 8

¹⁸ CTH 8.B KBo 3.35; CTH 8.C KBo 13.45+KBo 3.36.

¹⁹ Gary Beckman, "The Siege of Uršu Text (CTH 7) and the Old Hittite Historiography", *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 47, (1995): 23-34; Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur, Texte der Hethiter* 29, 279-295.

²⁰ Massimo Forlanini. "An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period", ed. G. Wilhelm, *Studien zu den Boğazköy-Texten 51, Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, (Wiesbaden: 2010), 118.

²¹ Turgut Yiğit, "I.Hattušili ve Dönemi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, (Yayılanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994), 138-141; Richard Beal, "The Predecessors of Hattusili I", ed. Beckman, R. Beal, G. Mc Mahon, *G. Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the Occasion of His 65th Birthday*, (Michigan: Eisenbrauns, Winona Lake, 2003), 27; Volkert Haas, *Die hethitische Literatur: Texte, Stilistik, Motive*, (Berlin: De Gruyter, 2006), 54-55; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 98.

²² Alwin Kloekhorst, "The Authorship of the Old Hittite Palace Chronicle (CTH 8): A Case for Anitta", *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 72, (2020): 143-154.

²³ Beckman, "The Siege of Uršu Text (CTH 7) and the Old Hittite Historiography", *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 47, 23-34; Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur, Texte der Hethiter* 29, 279-295.

numaralı metinde yer alan kralın babası olarak belgelenen kişinin I. Hattuşili ile, kral olarak belgelenen kişinin I. Murşili ile eşitlenmesi daha yüksek ihtimallidir. Bu bilgilere ilaveten Nakkilit'in metnin 8. paragrafında kralın huzurunda belgeleneceği bu iki görevlinin hangi dönemde görev aldığı konusunda fikir sahibi olunmasında yardımcı olur. Dolayısıyla yukarıda bahsedildiği gibi CTH 8 metin grubunda kral olarak belgelenen kişinin I. Murşili olduğu kabul edilmesi sebebiyle hem adı okunamayan GAL GEŠTIN'in hem de Nakkilit'in kariyerine I. Hattuşili Dönemi'nde başladığı, I. Murşili Dönemi'nde bu ünvanı taşıdığı söylenebilir.

Metnin kalan kısmında ise Nakkilit'in kariyeri hakkında bilgi sahibi olunur. Nakkilit bir dönem GAL SAGI olarak görev yapar²⁴. Ayrıca metnin kalan kısmında ismi tam okunamayan GAL GEŠTIN ve ünvanı bilinmeyen Hapruzzi öldürülür. Bu satırda Nakkilit'in adı yer alır. Fakat Nakkilit'in ünvanı ve metnin bağlamı tabletin kırık olması sebebiyle anlaşılamaz. Tabletteki bu kırık Dardano tarafından GAL GEŠTIN olarak tamamlanır²⁵. Metnin 15. satırında ise, Nakkilit'in ismi tekrar belgelenir ve cümlelerin devamında da kırıklar mevcuttur. Fakat 16. satırın hemen başında bir GAL ŠA GEŠTIN işareti okunacak şekildedir²⁶. Dolayısıyla bu ünvanı Nakkilit'in taşımış olduğu ve Nakkilit'in adı okunamayan GAL GEŠTIN x-kiša'dan boşalan makamda görev yaptığı söylenebilir²⁷.

3. Pulli

Pulli ismi ile İnandık Tepe'de bulunan toprak bağış belgesinde karşılaşılr. İlgili metnin tarihlendirmesi tartışmalıdır ve çiviyazılı tablette Pulli GAL GEŠTIN ünvanı ile birinci sırada yer alır²⁸. Pulli'nin belgedeki konumu bu dönemde Hitit Devleti içerisinde önemli bir pozisyonda olduğunu gösterir.

Söz konusu belge, Anonim Tabarna mührü ile mühürlendiği için tarihlendirmesi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Carruba, belgeleri Hitit

²⁴ Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur, Texte der Hethiter* 29, 120.

²⁵ Paolo Dardano, L' Aneddoto e il Racconto in Eta' Antico-Hittita: La Considetta, "Cronaca di Palazzo", (Roma: 1997), 40.

²⁶ Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur, Texte der Hethiter* 29, 120.

²⁷ Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur, Texte der Hethiter* 29, 120.

²⁸ Christel Rüster ve Gernot Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, (Wiesbaden: 2012), 51.

Devleti'nin kuruluş dönemine tarihlendirilmesinin doğru olduğunu düşünür²⁹. Carruba'nın önerdiği bu görüş geçerliliğini, yitirmiştir. Hititlerin Telipinu Dönemi'nde teşkilatlanması sebebiyle, belge Ammuna-Telipinu-Huzziya dönemlerine tarihlendirilir³⁰. Söz konusu belge dışında Pulli ismi ile Hitit belgelerinde sıklıkla karşılaşılır fakat hiçbiri GAL GEŞTIN Pulli'nin Hitit Devlet Teşkilatı'nda görev yaptığı dönem ile denk gelmez³¹.

4. Hattuşili

Hitit Tarihi incelendiğinde, birçok kez Hattuşili ismi ile karşılaşılır. Bu kişilerden biri de Hitit Devlet Teşkilatı'nda üst düzey bir görevli olan GAL GEŞTIN Hattuşili'dir. Hattuşili, Ammuna Kroniği olarak bilinen (CTH 18) KUB 26.71'de ismi verilmeyen bir kralın yanında GAL GEŞTIN ünvanı ile yer alır³². Metnin ilgili pasajı incelendiğinde GAL GEŞTIN ünvanlı Hattuşili'nin Kaška bölgesine yapılan seferlere katıldığı anlaşılır. Söz konusu bu metinde yer alan GAL GEŞTIN'in hangi dönemde bu ünvanı taşıdığı ve metnin tarihlendirilmesi hakkında farklı görüşler bulunur. Klengel, metinde belgelenen Parduwata³³ kentinin, Telipinu Fermanı'nda Ammuna zamanında isyan eden kentler arasında yer almasından ötürü, metnin Ammuna dönemine tarihlendirileceğini dolayısıyla Hattuşili'nin de Ammuna Dönemi'nde bu ünvanın sahibi olduğunu önerir³⁴. Klengel'in bu görüşüne ilaveten de Martino, metinde yer alan şahıs isimlerinden dolayı metnin Ammuna'ya ait olduğunu beyan eder³⁵. Klinger ise Hattuşili'nin I. Muwatalli Dönemi'nde GAL GEŞTIN olarak hizmet etmiş olabileceğini öne sürer³⁶. Marizza, Klengel ve de Martino'nun görüşlerine katılarak Hattuşili'nin Telipinu döneminde görev

²⁹ Onofrio Carruba, "Zur Datierung der ältesten Schenkungsurkunden und der anonymen Tabarna-Siegel", *Festschrift für Peter Neve. Zum 65. Geburtstag am 3. April 1994 von Freunden und Kollegen*, (1993), 71-85.

³⁰ Gernot Wilhelm, "Zur datierung der älteren hethitischen Landschenkungs-surkunden", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 32, (2005): 272-279; Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungs-surkunden hethitischer Könige*, *StBoT Beiheft* 4, 51.

³¹ Bkz. Laroche, *Les Noms des Hittites, Supplement*, 35; Sedat Alp, *Maşat Höyük'te Bulunan Çiviyazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 89-90; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 119, dpn. 93.

³² Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, *THeth* 20, 96, dpn. 238, 474 dpn.1752.

³³ Kentin, Anadolu'nun batısında olduğu düşünülür. Lokalizasyon için bkz. RGTC VI: 309; RGTC VI/2: 122.

³⁴ Horst Klengel, *Geschichte Des Hethitischen Reiches*, (Leiden-Boston-Köln, 1999), 73, 75.

³⁵ de Martino, *Annali e Res Gestae antico ittiti*, *Studia Mediterranea* 12, 81-87.

³⁶ Jörg Klinger, "Das Corpus der Maşat Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuşa", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete (ZA)* 85, (1995):74-108.

yaptığını kabul eder³⁷. Bilgin; Pulli, Hattuşili, Zidanni adlı kişilerin Ammuna-I. Huzziya-Telipinu Dönemleri'nde bu ünvanı taşıyacak olmalarından dolayı net bir tarih aralığının belirtilmesinin henüz mümkün olmadığını ifade eder³⁸.

5. Zidanni

Zidanni, GAL GEŠTIN ünvanı ile Anonim Tabarna mührü olarak belgelenen 7 ayrı toprak bağış belgesinde³⁹ yerini alır. Bahsedilen belgeler Anonim Tabarna mührü ile mühürlendiği için tartışmalı olarak Telipinu Dönemi'ne tarihlendirilir⁴⁰. Yukarıda bahsedildiği gibi Hattuşili'nin muhtemelen Ammuna daha zayıf olasılıkla Telipinu döneminde bu ünvanı taşıdığından ve her iki görevlinin belgelendiği metinlerden yola çıkarak Zidanni'nin Telipinu döneminde bu ünvanı taşıma ihtimali daha yüksektir.

Tablo 1: LhK 12'de yer alan sıralı şahit listesi⁴¹.

LhK 12	Telipinu
Hapuwāššu	GAL DUMU.MEŠ.É.GAL
Marakui	LÚ <i>uriyanni</i>
Zidanni	GAL LÚ.MEŠ GEŠTIN
Hutarli	DUB.SAR

Tablo 2: LhK 13'de yer alan sıralı şahit listesi⁴².

LhK 13	Telipinu
Hapuwāššu	GAL DUMU.MEŠ.É.GAL
Marakui	LÚ <i>uriyanni</i>
Zidanni	G[AL LÚ.MEŠ GEŠTIN]
[]	[]

Tablo 3: LhK 14'de yer alan sıralı şahit listesi⁴³.

³⁷ Marco Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", *KASKAL* 4, (2007a): 153-180.

³⁸ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 119.

³⁹ LhK 11, LhK 12, LhK 13, LhK 14, LhK 17, LhK 22 (GAL LÚ.MEŠ KAŠ.GEŠTIN) ve LhK 23. Bkz. Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 455-456; Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4.

⁴⁰ Wilhelm, "Zur datierung der älteren hethitischen Landschenkungsurkunden", 276; Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 50-55.

⁴¹ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 120-122.

⁴² Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 122-124.

⁴³ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 124-126.

LhK 14	Telipinu
H[apuwaššu]	GAL DUMU.MEŞ.É.[GAL]
Marakui	[LÚ <i>uriyanni</i>]
Zidanni	GAL LÚ.MEŞ [GEŠTIN]
Zuwa	DUB.SAR

GAL GEŠTIN Zidanni'nin yer aldığı metinler incelendiğinde, görevli toprak bağış belgelerinde üçüncü sırada yer alır. Görevlinin yer aldığı bu sıra onun devlet protokolündeki konumunu gösterir. Bu dönemde GAL GEŠTIN görevlisi, GAL DUMU.MEŞ.É.GAL ve LÚ *uriyanni*- görevlisinin ardından, DUB.SAR görevlisinden önce gelirdi. Bu durumda GAL GEŠTIN makamının, devlet protokolünde GAL DUMU.MEŞ.É.GAL ve LÚ *uriyanni* makamından sonra, DUB.SAR makamından önce geldiği söylenebilir. Ayrıca GAL GEŠTIN Zidanni'nin kral ailesinde yer alıp almadığını gösteren bir belge bulunmadığından, Zidanni'nin hanedan ile olan ilişkisi karanlıktır.

6. Muššu

Muššu, II. Hantili Dönemi'ne ait toprak bağış belgelerinde⁴⁴ yer alan bir görevlidir. İlgili metinler incelendiğinde ve aşağıdaki tablolarda belirtildiği gibi Muššu isimli görevli, toprak bağış belgelerinde genellikle dördüncü ve beşinci sırada yer alır. Bahsedilen bilgilere ilaveten ilgili metinler aracılığıyla II. Hantili zamanında Hitit Devlet Teşkilatı'nda bazı değişiklikler meydana geldiği göze çarpar. Bu değişikliklerden biri de protokol sırasında GAL *MEŠEDI*'nin yükseldiği, GAL GEŠTIN'in ise devlet protokolünde önemini biraz yitirdiğidir⁴⁵.

Tablo 4: LhK 28'de yer alan sıralı şahit listesi⁴⁶.

LhK 28	II. Hantili
Şarpa	GAL DUMU.MEŞ.É.GAL
Hašsuili	GAL LÚ.MEŞ <i>MEŠEDI</i>
İlaliuma	LÚ <i>uriyanni</i>
Muššu	GAL LÚ.MEŞ GEŠTIN
Hanikuili	DUB.SAR

⁴⁴ LhK 28, LhK 29, LhK 36, LhK 37. Bkz. Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 128-176; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 455-456.

⁴⁵ Hitit Devlet Teşkilatı'ndaki değişim hakkında bilgi almak için bkz. Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 840-885.

⁴⁶ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 158-160.

Tablo 5: LhK 29'da yer alan sıralı şahit listesi⁴⁷.

LhK 29	II. Hantili
Şarpa	GAL DUMU.MEŞ.É.GAL
Haşşuili	GAL LÚ.MEŞ MEŞEDI
İlaliuma	
Zi-x	LÚ.MEŞ <i>uriyanni</i>
Muššu	GAL LÚ.MEŞ GEŠTIN
Hanikuili	DUB.SAR

Tablo 6: LhK 36'da yer alan sıralı şahit listesi⁴⁸.

LhK 36	II. Hantili
[Şar]pa	GAL DUMU.MEŞ.É.GAL
-	-
İlaliuma	[LÚ.MEŞ <i>uriyan</i>]ni
[Muşšu	GAL] LÚ.MEŞ GEŠTIN
[Hanikuil]i	DUB.SAR

Tablo 7: LhK 37'de yer alan sıralı şahit listesi⁴⁹.

LhK 37	II. Hantili
Şarpa	GAL DUMU.MEŞ.É.GAL
[Ka]kka	-
Taşkuili	[LÚ.MEŞ] <i>uriyan</i> [ni]
[Mu]şšu	GAL] LÚ.MEŞ GEŠTIN]
[Hanik]uili	[DUB.SAR]

Toprak Bağış Belgelerinin yanı sıra Ortaköy kazılarında bulunan HHCTO 4 ve HHCTO 5 numaralı mektuplarda da Muşšu ismi ile karşılaşılır⁵⁰. İlgili Ortaköy belgelerinde yer alan Muşšu ile GAL GEŠTIN Muşšu'nun aynı kişi olduğu düşünülür⁵¹ fakat bu eşitleme belge eksikliği sebebiyle kesin değildir⁵². Ayrıca GAL GEŠTIN Muşšu'nun kral ailesinden olup olmadığı belge yetersizliğinden dolayı bilinmemektedir.

7. Pazzu

⁴⁷ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 160-162.

⁴⁸ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 173-174.

⁴⁹ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 175-176.

⁵⁰ Ahmet Ünal, *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey*, (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998), 40-45; Hary Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom, Society of Biblical Literature*, (Atlanta: 2009), 254-255.

⁵¹ Christel Rüster, "Eine Urkunde Hantilis II", *Istanbul Mitteilungen* 43, (1993): 63-70.

⁵² Ünal, *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey*, 40-45; Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 157.

Hitit Devleti'nde GAL GEŞTIN ünvanı ile belgelenen Pazzu, II. Huzziya Dönemi'nin toprak bağış belgeleri olan LhK 40-41'de belgelenir⁵³.

Tablo 8: LhK 40 ve 41'de yer alan sıralı şahit listesi⁵⁴.

Görevli Adı	Görevli Ünvanı	Görevli Adı	Görevli Ünvanı
^m Lariya	GAL LÚ.MEŞ MEŞEDI	^m Lariya	GAL LÚ.MEŞ MEŞEDI
^m Arinnel	GAL DUMU.MEŞ.É.GAL	^m Arinnel	GAL DUMU.MEŞ.É.GAL
^m Uşhanda	GAL LÚ.MEŞ KUS ₇	^m Zuz[z]u	-
^[m] Zidanza	GAL LÚ.MEŞ KUS ₇ KÙ.GI	^m Maraşsa	LÚ.MEŞ uriyanni
^[m]	LÚ.MEŞ uriyanni	^m Pazz[u]	GAL LÚ.MEŞ GEŞTIN
^[m] Pjazzu	GAL LÚ.MEŞ GEŞTIN	^m Zuzzu	DUB.SAR
[]x-x	DUB.SAR		

Yukarıda yer alan tablo incelendiğinde, LhK 40'ta GAL GEŞTIN görevlisi, 6. sırada, LhK 41'de ise 5. sırada yer alır. Ayrıca, Pazzu'nun kral ailesi ile olan bağlantısını gösteren bir ipucu olmadığından Pazzu'nun hanedan ile olan ilişkisi bilinmemektedir.

8. I. Himuili

Himuili, I. Muwatalli Dönemi'nde görev yapmış hanedan üyelerinden biridir, fakat hanedan içindeki konumu tartışmalıdır⁵⁵. Himuili ismi yazılı belgelerde sık sık yer alır. Bahsedilen bu belgelerden ilki bir toprak bağış belgesi olan LhK 46'dır⁵⁶. Bu belgenin şahitler listesinde Himuili, GAL DUMU.MEŞ.É.GAL ünvanını taşıyan Arinnel'den ve GAL LÚ.MEŞ MEŞEDI ünvanını taşıyan Muwa'dan sonra GAL GEŞTIN ünvanı ile üçüncü sırada yer alır. Himuili kariyerinin ilerleyen yıllarında GAL DUMU.MEŞ.É.GAL ünvanını taşıdığı anlaşılır. LhK 47'de Himuili belgeye şahitlik eden görevliler arasında ikinci sırada yerini alır. Ayrıca LhK 48'de de GAL DUMU.MEŞ.É.GAL ünvanını taşır ve şahitler listesinde birinci sıradadır⁵⁷.

⁵³ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 180-188.

⁵⁴ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 175-176.

⁵⁵ Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prenslar", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 500-506.

⁵⁶ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 196-199; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 121.

⁵⁷ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 200-205; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 457.

Toprak Bağış Belgeleri'nin dışında Himuili, CTH 271⁵⁸'de de belgelenir ve buna göre, I. Muwatalli'nin öldürülmesinde rol oynadığı bilinir⁵⁹. Himuili'nin hanedan içindeki konumu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Freu, kral I. Muwatalli'nin ölümüne sebep olan kişiler arasında II. Huzziya-Şummiri çiftinin oğulları olan prens Kantuzzili ve prens Himuili olduğunu düşünür. Bu iki prensin, II. Huzziya'nın intikamını aldığı hipotezini ortaya koyar⁶⁰. de Martino ise, Kantuzzili'nin, I. Tuthaliya'nın babası olmasından dolayı onun kral ailesinde yer aldığını, Himuili'nin de kral ailesinden olduğunu fakat ailedeki konumu hakkında yorum yapılabilecek bir belge olmadığından bu noktanın karanlık kaldığını düşünür⁶¹. Bilgin de bu görüşe katılarak Kantuzzili'nin Tuthaliya'nın babası olduğunu, Himuili'nin de ailedeki konumunun belli olmadığını öne sürer⁶². CTH 271'in verdiği bilgiler doğrultusunda, I. Muwatalli'nin ölümünde rol oynayan bu ikiliden Kantuzzili'nin, Hitit kralı II. Huzziya'nın oğlu olduğu düşünülmesi ve gelecekte kral olan Tuthaliya'nın babası olması sebebiyle birinci dereceden prens olduğu anlaşılır. Himuili'nin ise hanedan üyesi olduğu fakat onun hanedan içerisindeki konumu henüz bilinmez⁶³.

9. Ulganu

Hitit çiviyazılı belgeler içerisinde Ulganu adı LhK 48'de yer alır. Belgede yer alan kâtip Warşiya isminden yola çıkılarak metnin tarihlendirmesi yapılabilir. LhK 48 gibi, LhK 46 ve LhK 47 kâtip Warşiya tarafından yazılmıştır. LhK 46 ve LhK 47'nin şahit listesinde Himuili ve Muwa'nın da bulunması ve bu görevlilerin I. Muwatalli'nin görevlileri olması sebebiyle, LhK 48 de I. Muwatalli dönemine tarihlendirilir⁶⁴. Belge incelendiğinde, Ulganu'nun önünde yer alan ünvanı, tabletin kırık olmasından dolayı anlaşılabilir fakat Rüster-Wilhelm'in tamamlamasına göre, Ulganu bu dönemde GAL GEŠTIN ünvanı ile belgede yerini alır⁶⁵.

⁵⁸ CTH 271 için bkz. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 154-161.

⁵⁹ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 158.

⁶⁰ Jacques Freu, "De l'ancien royaume au nouvel empire: les temps obscurs de la monarchie hittite", (ed. O.Carruba-M. Giorgieri-C. Mora), *Atti del II congresso internazionale di hittitologia (ICH 2) StMed 9*, Pavia, (1995): 133-148.

⁶¹ Stefano de Martino, "Some Questions on the Political History and Chronology of the Early Hittite Empire", *Altorientalische Forschungen 37*, Berlin, (2010): 186-197.

⁶² Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 123.

⁶³ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, 500-506.

⁶⁴ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 196-204.

⁶⁵ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 205.

10. Halpa-ziti

Halpa-ziti ismi, yazılı belgelerde sık sık yer alan bir isimdir⁶⁶. Bahsedilen isimlerden biri GAL GEŠTIN Halpa-ziti'dir ve I. Arnuwanda Dönemi'nde görev yapar. Halpa-ziti ismine, I. Arnuwanda Dönemi'ne tarihlendirilen, LhK 91'de rastlanılır. Bu belgede, I. Arnuwanda'nın ve eşi kraliçe Ašmunikkal'in, Kuwatalla isimli bir kadın görevliye büyük miktarda toprak bağışı yaptığı bilgisi yer alır ve bu belgenin şahit listesinde Halpa-ziti GAL DUMU.MEŠ.É.GAL Duwa'dan sonra ikinci sırada yer alır⁶⁷. LhK 91'in dışında Halpa-ziti ve Duwa KUB 32.19'da da belgelenir. Metne ait bir paragrafta prens Tašmi-Šarri için dua edilir⁶⁸. GAL GEŠTIN Halpa-ziti LhK 91'in dışında başka belgelerde de yer alır. Hattuša'da yapılan kazılarda ele geçen bir mühür baskısında (SBo II 58'de) belgelenir.

SBo II 58

HALPA-VIR.zi/a MAGNUS.VITIS SCRIBA-la

Yukarıda bahsedilen belgenin yanı sıra Halpa-ziti ismi muhtemelen bir ferman ya da protokol metninin fragmanı olan KUB 27.43 (CTH 791)'de yer alır⁶⁹. Bahsedilen bu belgede Halpa-ziti, hanedan üyesi olan Tulpi-Teššup ile belgelenir⁷⁰. KBo 18.80 (CTH 214) tarihi metinleri içeren bir fragman, coğrafi elementlerden dolayı Madduwatta Metni⁷¹ ile ilişkilendirilir. Eğer iki

⁶⁶ Marco Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 158-161.

⁶⁷ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 231-245.

⁶⁸ Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 537-543.

⁶⁹ Volkert Haas, *Die Serien itkahi und itkalzi des AZU Preisters, Rituale für Tašmišarri und Taduhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler (ChS) I/1*, (Roma: 1984), 213; Marco Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*, ((Firenze: 2007b), 67-69; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 124.

⁷⁰ Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 543-546.

⁷¹ CTH 147 - Madduwatta Metni'nde anlatılan olayların I/II. Tuthaliya ve I. Arnuwanda döneminde meydana geldiği düşünülür. Ahhiyawa adı ilk kez bu belgede yer alır. Ahhiyalı Attarşiya tarafından ülkesinden kovulan ve Hitit kralının koruması altına aldığı Madduwatta'nın, Batı Anadolu'daki icraatları öğrenilir. Madduwatta'nın Hitit, Arzava ve Ahhiyawa kralları arasında kurduğu ittifak daima Hititlerin zararına olmuştur. Bu duruma örnek vermek gerekirse, Madduwatta, Arzava krallarından Kupanta-Kurunta'ya meydan okumuş ve Arzava'ya yenilmiştir. Bu olayın ardından Hitit ordusunun yardımıyla tekrar tahta geçer. Madduwatta'yı öldürmeye gelen Ahhiyalı Attarşiya'nın orduları ile yine Hitit kuvvetleri çarpışır. Ancak Madduwatta daha sonra bölgede çıkan bir Hitit karşıtı ayaklanmada, Hititlere ihanet ederek düşman tarafına geçer ve Kupanta-Kurunta ile anlaşır. Sürekli taraf değiştirmesini çeşitli nedenlerle açıklayan Madduwatta, daha sonra Hitit vassalı

metnin bağımlı gösteren bir başka yazılı belge ele geçerse, burada yer alan komutan Halpa-*ziti* olabilir. Bahsedilen bu metnin dışında kral II. Tuthaliya tarafından oluşturulan bir talimatname olan KUB 34.58 (CTH 271.C)'de⁷² ismi tabletin kırık olması sebebiyle okunamayan GAL GEŠTIN'in adı, Halpa-*ziti* olarak tamamlanır⁷³. Marizza bu belgelerin dışında KBo 18.51 (CTH 188)'de belgelenen bir şikâyet mektubunda⁷⁴ yer alan GAL GEŠTIN görevlisinin Halpa-*ziti* olduğunu öne sürer⁷⁵. Marizza bu görüşünü öne koyarken şahıs isimlerinden faydalanır. Metinde geçen Wašuwatarla ismi, KBo 18.69'da Hulla ismi ile belgelendir⁷⁶. Hulla ismi de LhK 91'de GAL KUŠ₇ ünvanı ile belgelendir⁷⁷. Hulla-Waşutarla isimli görevlilerin ve Wašutarla-Halpa-*ziti* görevlilerinin çağdaş olması sebebiyle, Marizza KBo 18.51'de belgelenen GAL GEŠTIN'i Halpa-*ziti* olarak yorumlar⁷⁸.

Konuyu toparlamak gerekirse, Halpa-*ziti* I. Arnuwanda Dönemi'nde Hitit Devleti'ne GAL GEŠTIN olarak görev yapar ve görev yaptığı süre boyunca bazı askeri seferlere katılır. Askeri seferlere ilaveten bazı dini uygulamalara katıldığı da bilinir. Kendisinin kral ailesi ile olan ilişkisi hakkında yazılı belgeler yeteri kadar bilgi vermemektedir.

11. II. Himuili

Himuili, Hitit çiviyazılı tabletlerde sıklıkla karşılaşılan bir isimdir. Bu Himuili adlı kişilerden biri de GAL GEŠTIN Himuili'dir. Himuili ismi, bazı

olur ve buna rağmen Ahhiyalı adam Attarşiya ve Piggayalı adamın birlikte gerçekleştirdiği Kıbrıs harekâtı sırasında, eski düşmanı ile ittifak kurar. Susanne, Heinholt-Krahmer, *Arzawa, Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, (Heidelberg: Carl Winter, 1977), 260- vd; Gary, Beckman-Trevor Bryce-Eric Cline, *The Ahhiyawa Texts*, (Atlanta: Society of Biblical Literature 2011), 69-101; Max Gander, *Die geographischen Beziehungen der Lukka-Länder, Texte der Hethiter 27*, (Heilderberg: Universitaetsverlag Winter, 2010), 79-82; Max Gander, *Geschichte und Geographie Westkleinasiens in der Hethiterzeit, Texte der Hethiter 33*, (Heilderberg: Universitaetsverlag, 2022), 307-313.

⁷² Metnin transliterasyon ve çevirisi için bkz. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 164-168.

⁷³ Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*, 71.

⁷⁴ Metin için bkz. Albertine Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, THeth 16*, (Heilderberg: Carl Winter, 1989), 99.

⁷⁵ Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*, 73.

⁷⁶ Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*, 77-82.

⁷⁷ Rüster-Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, 231-244..

⁷⁸ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 161.

belgelerde Himu-DINGIR^{LIM} yazımıyla da geçer⁷⁹. Bu bilgilerin yanı sıra, KBo 18.32'de Himuili ismi ile karşılaşılır. Söz konusu Himuili'nin GAL GEŞTIN Himuili ile aynı kişi olduğu tartışmalıdır⁸⁰. İlgili görevli Hitit Devleti'nde kariyerine muhtemelen II. Tuthaliya zamanında *BĒL MADGALTI*⁸¹ olarak başlar⁸². II. Tuthaliya ya da I. Şuppiluliuma Dönemi'nde terfi ederek, Hitit Devleti'nde GAL GEŞTIN olarak görev yapar⁸³. Himuili, Şuppiluliuma'nın icraati, metninde, Arzava ve Kaşka ordusuna karşı yapılan muharebelerde Hitit ordusunu yönetir⁸⁴. Himuili, komuta ettiği Arzava seferinde başarılı olur fakat bu sefer sırasında saldırıya uğrar ve kral tarafından daha dikkatli olması hususunda ikaz edilir⁸⁵. Arzava seferlerinin dışında Himuili Anadolu'nun kuzeyine yönelir ve burada gerçekleşen Kaşka seferlerinde de başarılı olur⁸⁶. Elimizde yer alan tüm bu belgeler, sadece Himuili'nin askeri faaliyetleri hakkında bilgi verir, onun kral ailesi ile olan bağlantısı hakkında bilgi vermez.

12.Nuvanza

⁷⁹ Sedat Alp, *Maşat Höyük'te Bulunan Çiviyazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 59.

⁸⁰ Fragmanda yer alan Himuili'nin Maşat Höyük'te belgelenen ve daha sonra GAL GEŞTIN olan Himuili ile aynı kişi olduğu kesin değildir. Bkz. Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal of Near East Studies (JNES)* 10, (1956), 41-68,75-98; Alp, *Maşat Höyük'te Bulunan Çiviyazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük*, 60. Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, Texte der Hethiter* 16, 67.

⁸¹ Himuili'nin *BĒL MADGALTI* olarak belgelendiği Maşat Höyük mektupları şunlardır: HKM 10, HKM 26, HKM 27, HKM 32, HKM 36, HKM 52, HKM 54, HKM 55, HKM 56, HKM 57, HKM 62, HKM 66, HKM 68, HKM 83. Bkz. Alp, *Maşat Höyük'te Bulunan Çiviyazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük*.

⁸² Alp, *Maşat Höyük'te Bulunan Çiviyazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük*, 59-62; Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom", *KASKAL* 4, 162; Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen* 15, 112-119.

⁸³ Bilgin, Himuili'nin I. Şuppiluliuma tahta çıktığında GAL GEŞTIN olarak görev yaptığını öne sürer. Bkz. Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 126.

⁸⁴ Giuseppe Del Monte, *Le Gesta di Suppiluliuma, L'opera storiografica di Mursili II re di Hattusa*, Pisa, (2009), 38-52; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 126.

⁸⁵ Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 126.

⁸⁶ Del Monte, *Le Gesta di Suppiluliuma, L'opera storiografica di Mursili II re di Hattusa*, Pisa, 38-52; Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom", 161-162.

Nuvanza, II. Murşili Dönemi'nde görev yapan GAL GEŠTIN ünvanı taşıyan bir prensir⁸⁷. Nuvanza ilk olarak II. Murşili'nin yıllıklarında belgelenir⁸⁸. Yıllıkların ikinci yılında, Karkamış kralına Asur tehdidine karşı destek olmak için yardım ettiği bilgisi yer alır⁸⁹.

CTH 40.III.b)3

KUB 14.16⁹⁰

Öy.

§ 1

15 ... [... nu] ^mNu-wa-an-an-za-an GAL LÚ.GEŠTIN

16 [ki-iš-ša-an wa-tar-na-ah-h]u-un ma-a-an-wa LÚ ^{URU}Aš-šur
ú-iz-zi

nu-wa-ra-an za-ah[-hi]-ya-at-tén

17 [ma-a-an-wa-ra-aš Ú-UL-m]a ú-iz-zi nu-wa-kán KUR-e pí-
ra-an e-eš-te-en nu-wa KUR-e

18 [pa-ah-ha-aš-nu-wa-an har-tén] LÚ ^{URU}Aš-šur-ma-za-kán
ma-ah-ha-an

pa-a-ri-ya-an iš-ta-ma-aš-zi

19 [ŠA KUR ^{URU}HA-AT-TI-wa] ERÍN^{MEŠ} ANŠE.KUR.RA^{MEŠ}
ú-it na-aš nam-ma Ú-UL ú-it

15-19:... [... ve] Şarap Büyüğü Nuvanza'ya [şöyle emrett]im: “Eğer Asurlu adam gelirse, onunla savaşın. [Eğer o gelmezse,] ülkenin önünde durun ve ülkeyi [koruyun.”] Asurlu adam ise özellikle (bunları) duyduğu zaman: [“Hatti Ülkesi'nin] orduları ve arabâlı savaşçıları geldi”, (o zaman) o (Asurlu adam) gelmedi.

Metnin ilgili pasajının verdiği bilgi doğrultusunda Murşili, Asur tehdidine karşı bazı önlemler almak istemiştir. Bu yüzden GAL GEŠTIN

⁸⁷ Pelvanoğlu, “Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 271-274, 654

⁸⁸ Bkz. CTH 61.2: KUB 14.16; KBo 3.4; KUB 14.29; KBo 4.4; KBo 16.11; KBo 5.8; KBo 2.5.

⁸⁹ Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 127.

⁹⁰ Albrecht, Goetze, *Die Annalen des Murşiliš (MVAeG 38)*, (Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung, 1933), 26-37.

Nuvanza'ya bazı talimatlar vermiştir. Özellikle kral, Hitit ordusunun bölgede olduğu sürece Asur birliklerinin bir tehdit oluşturmayacağını vurgular.

Nuvanza, kral Murşili'nin dokuzuncu yılında, Pala Ülkesi'nin valisi olan Hutupiyanza'ya askerî harekât sırasında yardım etmek için Pala ülkesine gönderilir. Nuvanza aynı yıl, kral II. Murşili'nin güneye yönelmesiyle, bulunduğu coğrafyayı terk edip, güneye yönelir. Bu harekâtın ardından Nuvanza, Hayaşa güçlerinin Kanuwara kentini kuşattığı haberini almasıyla beraber, kente on bin yaya ve yedi yüz savaş arabası ile yardıma gelir ve düşmana ağır bir darbe vurur⁹¹. Nuvanza, II. Murşili'nin 15., 16. ve 19. yıllarında Kanuwara kenti yakınlarında Hayaşa'lı birlikleri mağlup ettiğine dair bilgiler mevcuttur⁹².

Hutupiyanza tarafından, ismi mektupta (KUB 57.1) yer almayan bir GAL GEŞTİN'e Kaška faaliyetleri hakkında rapor verilir.

CTH 209

KUB 57.1⁹³

Öy.

§ 1

1 [A-]NA GAL.GEŞTİN EN -IA Q[Í-B]I-M[A]

2 [UM]-MA ^mHu-tu-pí-an-za ARAD-KA[-MA]

1-2: GAL GEŞTİN'e efendime söyle: Senin kölen Hutupiyanza şöyle der.

Yukarıda pasajı verilen bu mektupta yer alan GAL GEŞTİN, II. Murşili Hutupiyanza çağdaşlığından ötürü, muhtemelen Nuvanza'dır. Hutupiyanza, II. Murşili'nin yıllıklarının verdiği bilgiler doğrultusunda, Zida'nın oğlu olduğu bilinmektedir⁹⁴. Hutupiyanza mektubunda, Nuvanza'ya

⁹¹ Goetze, *Die Annalen des Murşiliš (MVAeG 38)*, 106-132; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 162-163.

⁹² Goetze, *Die Annalen des Murşiliš (MVAeG 38)*, 146-153;

⁹³ Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, THeth 16*, 157-160; Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, 357; Richard Beal, *The Organisation of the Hittite Military, THeth 20*, 352, dpn. 1335; Marco Marizza, *Lettere ittite di re e dignitari*, (Brescia: 2009), 133-134; Şafak Bozgun, "Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti Tiliura (I)", *Archivum Anatolicum 11/1*, (2017): 34, dpn. 27.

⁹⁴ Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 136-137, 634-635.

"efendim" diye hitap eder⁹⁵. Hutupiyanza Pala ülkesi'nde vali konumundadır. Dolayısıyla mektupta yer alan ifadelerden yola çıkarak, GAL GEŠTIN ünvanı taşıyan bir görevlinin, Hitit Ülkesi'nde taşra valilerine göre daha yukarıda bir pozisyonda olduğu söylenebilir. Ayrıca, yıllıkların bazı pasajlarından Nuvanza'nın prens ünvanı taşıdığı⁹⁶ anlaşılır⁹⁷.

13.Mala-ziti

Hitit kaynakları incelendiğinde hem çiviyazılı belgelerde hem de mühürlerde Mala-ziti ismi ile sıklıkla karşılaşılır. Bu belgelerden biri II. Murşili'nin üçüncü yılına ait, bir tarihi olayı ele alan metindir. CTH 61.II.2.A'da KUB 14.15'ten anlaşıldığı kadarıyla, Milavanda⁹⁸ şehrinin ele geçirilmesi sırasında, bir komutan olduğu düşünülen Gulla ile Batı Anadolu seferine katılır⁹⁹. Anadolu Hiyeroglif'li belgelerde de Mala-ziti ismi ile karşılaşılır.

Boğazköy'de bulunan bir mühür baskısında (BoHa 22.241) *ma-la-VIR.zi/a MAGNUS.(BONUS₂).VITIS "Mala-ziti, GAL GEŠTIN"* ünvanıyla belgelenir¹⁰⁰. Bazı mühür baskılarında ise¹⁰¹, Mala-ziti, prens ünvanına (*ma-la-VIR.zi/a REX.FILIUS*) sahiptir.

⁹⁵ Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, *THeth* 20, 353; Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 163; Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 163.

⁹⁶ KBo 5.8 IV, 15-16.

⁹⁷ Nuvanza ismi ile başka belgelerde de karşılaşılır. Bu belgelerden biri kraliçeye yazılmış olan KBo 18.11'dir. Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, Texte der Hethiter 16*, 85. Bir diğer belge ise KBo 40.342'dir. Marizza, bu iki mektuptan ilki olan KBo 18.11'in paleografik sebeplerden dolayı ve ikincisi olan KBo 40.342'in Fırat nehri civarında gerçekleşen olaylar sebebiyle II. Murşili Dönemi ile ilişkilendirilmesine şüphe ile bakar. Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 153-180.

⁹⁸ Kentin Antik Dönem'de Miletos olarak bilinen kent ile eşitlenebileceği düşünülür. Bkz. *RGTC VI*: 268; *RGTC VI/2*: 104; Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of Peoples and Places of Ancient Western Asia The Near East from the Early Bronze to fall of the Persian Empire*, (New York, 2009), 472-476. Gander, *Die geographischen Beziehungen der Lukka-Länder, Texte der Hethiter 27*, 119, 159; Gander, *Geschichte und Geographie Westkleinasiens in der Hethiterzeit, Texte der Hethiter 33*, 449, 549.

⁹⁹ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 163-164.

¹⁰⁰ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 163-164; Ali Dinçol-Belkis Dinçol, *Die Prinzen- und Beamtensiegel aus der Oberstadt von Bogazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Grossreichzeit*, *BoHa 22*, Mainz: von Zabern, 2008), 53, no: 245; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 127.

¹⁰¹ SBo II 10-11; BoHa 14.245. Bu mühürün İmparatorluğun ilk dönemine ait olduğuna dair görüş mevcuttur. M.Rainer Boehmer - Hans Gustav Güterbock: *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy. Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*, Gebr. Mann, Berlin, 1987.

Hitit yazılı belgelerinin verdiği bilgiler doğrultusunda, Mala-*ziti*'nin ne zaman bu göreve geldiği ne kadar süre bu görevde kaldığı kesin olarak belirli değildir. Marizza, Nuvanza'nın II. Murşili'nin on dokuzuncu yılına kadar GAL GEŞTIN ünvanını taşıdığını¹⁰², dolayısıyla, Mala-*ziti*'nin bu ünvanı II. Murşili'nin son yıllarında belki de II. Muwatalli'nin ilk yıllarında da görev yaptığını belirtir¹⁰³.

Süel, Ortaköy tabletlerinde Mala-*ziti* adında görevlinin GAL GEŞTIN ünvanı taşıdığını belirtir¹⁰⁴. Ortaköy arşivinin daha erken döneme ait olmasından dolayı, bu belgede yer alan kişinin II. Tuthaliya Dönemi'nde görev yapması gerekir. Dolayısıyla, Ortaköy'de bilinen görevli II. Tuthaliya zamanında görev yapmış olduğundan, hem Ortaköy belgelerinde yer alan bir Mala-*ziti* hem de II. Murşili zamanında görev yapan farklı dönemlerde belgelenen iki Mala-*ziti* vardır.

14. *pi²-mi-şarruma*

1990 yılında Boğazköy'de yapılan kazılar sonucunda birçok mühür ele geçmiştir¹⁰⁵. Nişantepe arşivinde bulunan bir mühür baskısında (BoHa 19.320), *pi²-mi-şarruma* adı yer alır. Mühür baskısı üzerinde yer alan şahıs isminin okunuşu tartışmalıdır. Herbordt ismi Piyami-Şarruma olarak okur. Buna karşın Hawkins ismin okunuşunu *x-mi ŞARMA* olarak önerir¹⁰⁶. İlgili mühür baskısının üzerinde yer alan VITIS (L 160.1) işareti oldukça zarar görmüştür. Bu yüzden buradaki işaretin GAL GEŞTIN olduğu sadece tahminidir. Söz konusu ünvanın yanında bir de REX.FILIUS ünvanı yer alır. Mührün sahibi REX.FILIUS ve GAL GEŞTIN (MAGNUS.(BONUS₂).VITIS) ünvanlarını taşır¹⁰⁷. Mührün tarihlendirilmesi ise tartışmalıdır. Bilgin, 1990 yılında kazılan arşivdeki bullaların II.

¹⁰² KBo 2.5a iii 12. Bu belgede Nuvanza'nın adı yer alır. Fakat ünvan korunmamıştır. Fragman, II. Murşili'nin on dokuzuncu yılına tarihlendirilir. Bkz. Bilgin, *Official and Administration of in the Hittite World*, 128, dph. 138.

¹⁰³ Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom" 164.

¹⁰⁴ Aygül Süel, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", *Belleten* 59, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1995), 271-83; Aygül Süel, "Another Capital City of the Hittite State: Şapinuwa" *Studi Asiana* 5, (Roma: 2009), 193-205.

¹⁰⁵ Konu hakkında bilgi almak için bkz. Susanne Herbordt, *Die Prinzen- und Beamtensiegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullen aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins, BoHa 19*, (Mainz: von Zabern, Mainz am 2005).

¹⁰⁶ Herbordt, *Die Prinzen- und Beamtensiegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullen aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins, BoHa 19*, 170-171, 268.

¹⁰⁷ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 128.

Muwatalli, III. Murşili, II. Hattuşili, IV. Tuthaliya dönemlerine ait olduğunu fakat bu bullaların ve mühürlerin büyük çoğunluğunun III. Murşili dönemine ait olmasından dolayı, bu kişinin III. Murşili Dönemi'nde görev alabileceğini ifade eder¹⁰⁸. Bilgin'in bu görüşüne karşın Marizza, bu görevlinin IV. Tuthaliya-II. Şuppiluliuma dönemlerinde görev yapma ihtimalinin daha yüksek olduğu fikrini ortaya koyar¹⁰⁹. Şimdiye kadar ele geçen yazılı belgelerin verdiği bilgilerin yetersiz olması sebebiyle tarihlendirme konusu halen tartışmalıdır. Fakat Nişantepe arşivinde bulunan bu belgelerin birçoğunun III. Murşili Dönemi'ne ait olmasından ötürü *pi²-mi-šarruma* adlı görevlinin III. Murşili Dönemi'nde bu ünvanı taşıma ihtimali daha yüksektir.

15.Hattuşa dLAMMA¹¹⁰

Hattuşa dLAMMA, II. Hattuşili Dönemi'nde yapılan Ulmi-Teşşup antlaşmasında ve IV. Tuthaliya Dönemi'nde yapılan Tarhuntaşsa Antlaşması'nda (Bronz Tablet) şahit olarak belgelenir¹¹¹. Hattuşa dLAMMA, Ulmi-Teşşup antlaşmasında GAL GEŞTIN ünvanı ile 14. sırada, Bronz Tablette ise, 18. sırada şahittir¹¹². Ayrıca Bronz Tablet'te Hattuşa dLAMMA ile GAL GEŞTIN ünvanını taşıyan Hurşaniya adlı bir başka görevli de belgelerde yerini alır. Bu durum akıllara neden bu dönemde iki ayrı GAL GEŞTIN olduğu sorusunu getirir. Beal, IV. Tuthaliya Dönemi'nde iki farklı GAL GEŞTIN olmasının olağan olduğunu, Hurşaniya'nın Hattuşa dLAMMA'dan genç olduğunu ve ona bu makamda yardımcı olduğunu öne sürer¹¹³. Beal'in bu görüşüne ilaveten Marizza, Bronz Tablet'te Hattuşa dLAMMA'nın, Hurşaniya'dan önce belgelenmesi sebebiyle, Hattuşa dLAMMA'nın Hurşaniya'dan yaşça büyük olduğunu düşünür¹¹⁴. Bu bilgilere ilaveten Marizza, Hattuşa dLAMMA'nın Ulmi-Teşşup Antlaşması'nda, prens ünvanı taşıyan Tarhuntaşsa'dan önce yer aldığından hanedan üyesi olup kralın yan soyundan olabileceğini ifade eder¹¹⁵. Tüm bu veriler dikkate alındığında, Hattuşa dLAMMA'nın prens Tarhuntaşsa'dan önce belgelenmesi

¹⁰⁸ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 128-129.

¹⁰⁹ Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom", 170.

¹¹⁰ dLAMMA (KAL)'nın okunuşu için Kuruntiya, Runtiya ya da Innara olarak okunabilir. Detaylı bilgi için bkz. Hawkins, "Commentaries on the Readings and on the Sign List", in *Herbert 2005*, 290.

¹¹¹ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 129.

¹¹² Heinrich Otten, *Die Bronzetafel aus Bogazköy Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV*, (Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 1988); Theo van den Hout, *Die Bronzetafel aus Bogazköy Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 1988), 154-157.

¹¹³ Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, 355.

¹¹⁴ Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom", 166.

¹¹⁵ Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom", 166, dpn. 107.

sebebiyle hanedan üyesi olması ya da hanedana oldukça yakın olması olağandır, fakat bu hipotezin gerçekleşmesi için daha fazla somut delile ihtiyaç vardır. Bu belgelerin dışında Hattuša ^dLAMMA, KBo 14.21'de Tanrı Pirwa'ya sorulan bir fal sorusu metninde ve IBoT 2.131'de belgelenir¹¹⁶.

16. Hurşaniya

Hurşaniya adı, GAL GEŠTIN ünvanı ile yazılı belgelerde yerini alır ve bu belgelerden biri de Bronz tablettir¹¹⁷. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Hurşaniya IV. Tuthaliya Dönemi'nin bir diğer GAL GEŠTIN ünvanlı görevlisidir. Bronz tabletin dışında SBo II 256'da *Hu-sá-ni-ya* MAGNUS.VITIS yazımıyla belgelenir¹¹⁸.

Bronz Tablet ve SBo II 256 dışında, KUB 49.103'te¹¹⁹ de bu isim ile karşılaşılır. Bir fal metni olan KUB 49.103'te ve metinde ele alınan bu fal, Hurşaniya ve Şahuruwa'nın yardımı ile ^LU^U*tuh(u)kanti-* tarafından gerçekleştirilir¹²⁰. Aynı belgenin 8. satırında Hurşaniya, metindeki görevlilerle Kaška bölgesine sefer düzenler. Bu belgede Hurşaniya ve Şahuruwa, *tuh(u)kánti-* olarak belgelenen prensin komutası altında bir komutandır¹²¹. Bu belgede yer alan *tuh(u)kánti-* ünvanı taşıyan prensin kim olduğu tartışmalıdır. Fakat IV. Tuthaliya'nın prens iken bu ünvanı taşıyıp Kuzey Anadolu'da seferler yönetmesi ve Şahuruwa ile çağdaş olmasından ötürü muhtemelen belirtilen *tuh(u)kánti-* Tuthaliya olmalıdır.

Hurşaniya ismi ile yukarıda sayılan bu iki belge dışında birkaç belgede daha karşılaşılır. Bunlardan biri bir mektup fragmanıdır. Tarihlendirmesi tartışmalı olan CTH 210 KUB 23.86'da Hurşaniya bir komutandır¹²². van den Hout, bu metni, belgede yer alan Karkamış prensi İni-

¹¹⁶ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 166.

¹¹⁷ Otten, *Die Bronzetafel aus Bogazköy Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.* Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 460.

¹¹⁸ Leonardo Massi, "The GAL GEŠTIN of the Seal SBo II 256: a New Deciphering and a Prosopographical Study", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 37, (Berlin: Akademie Verlag, 2010), 341-352; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 130.

¹¹⁹ CTH 570. Metnin transliterasyonu için bkz. Johannes Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 49, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 52 (DBH)*, (Wiesbaden: Harrosowitz Verlag, 2019), 140-142.

¹²⁰ Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 49, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 52 (DBH 52)*, 140-142.

¹²¹ Beal, *The Organisation of the Hittite Military, THeth 20*, 355; Massi, "The GAL GEŠTIN of the Seal SBo II 256: a New Deciphering and a Prosopographical Study", 348.

¹²² Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, Texte der Hethiter 16*, 226.

Teššup'un oğlu olan Tili-Šarruma adının belgelenmesi sebebiyle, metnin yüksek ihtimalle II. Hattušili Dönemi'ne¹²³ tarihlendirildiğini ifade eder¹²⁴.

Huršaniya'nın kral ailesi ile ilişkisi bilinmiyor fakat CTH 698.I.A'da bulunan KBo 14.142'de Halep kentinin Tešup'u ve Hepat'ının kültürünü içeren bir metinde Nuvanza isminden bahsedilir. Metinde geçen bu Nuvanza, Huršaniya'nın oğludur ve metin II. Hattušili ya da IV. Tuthaliya dönemine tarihlendirilir. Bu durum için Marizza bir hipotez ortaya koyar. KBo 14.142'de belgelenen Nuvanza'nın, II. Muršili Dönemi'nde GAL GEŠTIN'in soyundan olduğunu, dolayısıyla kral ailesinden olabileceğini ifade eder¹²⁵. Aynı dönemde aynı isimli birçok kişi bulunabileceğinden Marizza'nın bu düşüncesinin kabul edilmesi için daha fazla somut delile ihtiyaç vardır.

17. Arma-nani

Arma-nani¹²⁶ ismi, Nişantepe arşivinde bulunan iki yüzük mühür baskısında GAL GEŠTIN ünvanı iledir. Bu arşivde yapılan kazılarda BoHa 19.47'den altı adet mühür baskısı, BoHa 19.48'den üç adet mühür baskısı ele geçer. Bu buluntular BoHa 14.246 ve BoHa 22.319, BoHa 19.47'den gelmiş olan malzemenin aynıdır¹²⁷.

BoHa 19.47

LUNA-FRATER₂ REX.FILIUS SCRIBA-2
MAGNUS.(BONUS₂.)VITIS MAGNUS.HATTI.DOMINUS

BoHa 19.48

LUNA-FRATER₂ SCRIBA-2 MAGNUS.(BONUS₂.)VITIS
MAGNUS.HATTI.[DOMINUS]

¹²³ Massimo Forlanini, "An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period", 15-135; Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 526-535.

¹²⁴ van den Hout, *Die Bronzetafel aus Bogazköy Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, 165.

¹²⁵ Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*, 167.

¹²⁶ İsmi etimolojik kökeni incelendiğinde, "Ay Tanrısı" anlamına gelen Luwice *Arma*-kelimesi ve yine Luwice "Erkek Kardeş" anlamına gelen *nani*- kelimesinin birleşimi ile oluşup Ay Tanrısının Erkek Kardeşi anlamına gelir. Oğuz Soysal, *Çiviyazılı Belgelerde ve Hitit Mühürlerindeki ziti- İsimleri Hakkında Bazı Görüşler*, (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2019), 1.

¹²⁷ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 131, dpn. 160.

Nişantepe arşivinde Arma-nani'ye ait yirmi bir adet mühür bulunur. Bu yirmi bir adet mührün dışında, altı adet başka arşivlerden çıkmış mühürleri de bulunur¹²⁸. Bu mühürlerden altı tanesinde, Arma-nani, REX.FILIUS ünvanını taşır. Dokuz mühürde, SCRIBA ya da SCRIBA-2 ünvanını taşıdığı görülür. Geri kalan mühürlerde de kendisinin sadece bir ünvanı bulunmaktadır¹²⁹. Arma-nani'nin kâtip ünvanı taşımasına rağmen kâtiplik yaptığı kesin değildir. Yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, prens Arma-nani ileride GAL GEŞTIN ünvanı taşır¹³⁰.

Arma-nani, GAL GEŞTIN, ünvanının yanında Hitit Tarihi'nde nadir olarak görülen, MAGNUS.HATTI.DOMINUS "Hatti Ülkesi'nin Büyük Beyi" ünvanını taşır. Hawkins'e göre, Arma-nani'ye verilen bu ünvan, bir onur ünvanıdır ve benzer bir durum Alalah Tell-Açana'da bulunan bir rölyefte yer alır. Bu metinde MONS+tu MAGNUS (?) HATTI (?) REX.FILIUS, "Tuthaliya, Hatti'nin Büyük Prensi"¹³¹. Ayrıca bu durum, Arma-nani'nin hanedan içinde güçlü bir konumda olduğunun göstergesi olup, aklımıza bir başka soruyu daha getirir. Bu dönemde Hitit Devleti'nin siyasi gücünü kaybetmeye başladığı göz önüne alındığında¹³², Arma-nani'nin zayıflayan devlet otoritesinden faydalanarak bu ünvanı kullandığı da düşünülebilir.

Arma-nani, kuş falcılarının anlatıldığı bir metinde (KUB 18.12) belgelenir. Metnin bazı yerlerinde Arma-nani adı bazı yerlerinde ise, sadece prens olarak belgelenir. İlgili metinde belgelenen Arma-nani ve prensin aynı

¹²⁸ Nişantepe Mühürleri 29-51. Boğ. III no.11, Nişantepe 45'in duplikatıdır. Diğer mühürleri ise, BoHa 22 .248 ve BoHa 22.280 no: VIb 1.6 ve 1.7'dir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Clelia Mora, *La Glittica Anatolica del II Millennio A.C.: Classificazione Tipologica StMed 6.*, (Pavia: Gianni luculano, 1987), 147, no: 36; Gary Beckman, "Anatolian Stamp Seals from a California Collection," *Studi micenei ed egeo-ana (SMEA 40)* 1998, s.:83-86; Beyer Dominique, *Emar IV: Les sceaux. OBO Series Archaeologica 20*, (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2001), 107 (A 104).

¹²⁹ Herboldt, *Die Prinzen- und Beamteniegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullien aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins*, BoHa 19, 118-122; no: 29-51.

¹³⁰ Herboldt, *Die Prinzen- und Beamteniegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullien aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins*, BoHa 19, 98; Marizza, "The Office of GAL GEŞTIN in the Hittite Kingdom", 168; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 132.

¹³¹ Herboldt, *Die Prinzen- und Beamteniegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullien aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins*, BoHa 19, 304.

¹³² Jacques Freu, "La bataille de Nihrija, RS 34.165, KBo 4.14 et la correspondance assyro-hittite", *Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH) 25*, (ed. Johann Tischler), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007), 271-292; Nicoletta Tani, "More about 'Hešni Conspiracy'", *Altorientalische Forschungen (AoF) 28*, (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 154-164.

kişi olduğu düşünülür¹³³. Metnin içeriği incelendiğinde, kuş falcısı Piha-Tarhunta ve Arma-nani metinde yer alır. Piha-Tarhunta'nın II. Hattuşili Dönemi'ne ait olan KUB 48.118 (CTH 584.7) ve KUB 48.123 (CTH 590)'te belgelenmesinden dolayı, Marizza tableti II. Hattuşili Dönemi'ne tarihlendirir¹³⁴.

Arma-nani'ye ait bir bullada, prensin kâtip Piha-walwi'nin çağdaşı olduğu anlaşılır. Onun da devlet içerisindeki kariyeri II. Hattuşili Dönemi'nde başlar ve IV. Tuthaliya Dönemi'nde de aktif olarak devam eder¹³⁵. Bo 91/2411'de, prens Arma-nani'nin mühür baskısında (BoHa 19.41), bir başka mühürde şahıs adı VITA+RA/I (19.664) ve yine aynı kişi bir başka bullada (Bo 90/714) yer alır. Ayrıca, DOMINUS-*ziti*'nin de Arma-nani ile aynı zamanda GAL GEŠTIN ünvanı taşıdığı bilinir¹³⁶.

Arma-nani hakkında bilgi veren diğer belgeler ise Mezopotamya'dan gelir. Emar'dan çıkan bir mektupta (Msk. 74.734), Arma-nani (^{md}GE₆-ŠEŠ), Karkamış kralından emir alır¹³⁷. Bahsedilen bu tabletin yanında, Msk 73.266'da belgelenen kişi, ^{md}XXX-ŠEŠ olmasına rağmen, buradaki kişi, bir diğer Emar tableti olan Msk. 74.734'te belgelenen yazımı ^{md}GE₆-ŠEŠ'tir. Dolayısıyla bu iki belgede belgelenen kişi Prens Arma-nani'dir¹³⁸. Msk 72.366 incelendiğinde Arma-nani'nin burada bir yasal işlem yürüttüğü anlaşılır. Emar IV A 104'ün üzerinde bulunan mühür baskısında, Arma-nani prens olarak belgelenir. Burada işlenen dava yerel bir davadır. Dolayısıyla Karkamış kralını ilgilendiren bir durumdur¹³⁹. Mora, BoHa 19.31'de bulunan bir silindir

¹³³ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 132.

¹³⁴ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 168.

¹³⁵ Luigi, M. Mascheroni, "Apropos d'un groupe de colophons problematiques", *Hethitica* 5, (Paris, 1983), 95-109; Giulia Torri, "The Scribes of the House on the Slope" *VI Congresso Internazionale di Ittitologia. Roma, 5-9 settembre 2005. Parte I, (SMEA 49), Parte II, (SMEA 50)*, A. Archi and R. Francia (ed.) CNR, Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2007-2008, (Rome: 2008), 771-782; Shai Gordin, *Hittite Scribal Circles: Scholarly Tradition and Writing Habits, StBoT 59*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015), 212; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 132.

¹³⁶ Herboldt, *Die Prinzen- und Beamtensiegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullen aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins*, BoHa 19, 230, 287.

¹³⁷ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 132, dpn. 165.

¹³⁸ Msk. 74.734 numaralı belge Karkamış kralından Hitit görevlisi Arma-nani'ye yazılır. Arma-nani burada ^mGE₆-ŠEŠ yazımıyla belgelenir. ^mGE₆-ŠEŠ ifadesinin farklı varyantları da bulunur. Bunlar ise, şöyledir: ^{md}GE₆-ŠEŠ, ^dGE₆-ŠEŠ, ^{md}GE₆-SUM, ^dGE₆-wiya gibi varyantlar Hitit belgelerinde yer alan *SİN* ile aynı anlamdadır. Dolayısıyla ^mGE₆-ŠEŠ, Arma-nani ile aynı anlamdadır. Mirjo Salvini-Marie-Claude Trémouille, "Les Textes Hittites de Meskéne/Emar", *Studi micenei ed egeo-anatolici, (SMEA) 45*, (Rome: 2003), 230-232.

¹³⁹ Clelia Mora, "Seals and Sealings of Karkamış, Part III: The Evidence from the Nişantepe-Archives, the Digraphic Seals and the Title EUNUCHUS₂," (ed. Itamar Singer), *Ipamati*

mührün başkentte üretilmesi sebebiyle, Karkamış görevlisinin de Hattuşa tarafından atandığını öne sürer¹⁴⁰.

Arma-nani hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, prens Arma-nani GAL GEŞTIN ünvanı ile Hitit Devleti'nde oldukça etkin bir kişi olduğu anlaşılır.

18. DOMINUS-ziti

DOMINUS-ziti, ismi GAL GEŞTIN ünvanıyla belgelenir. Bu isim, Nişantepe arşivinden (BoHa 19.607) çıkan bir mühür baskısında görülür. Nişantepe arşivinden çıkan bir diğer bullada da (Bo 90/714), yerini alır¹⁴¹. Bahsedilen bilgilere ilaveten, DOMINUS-ziti, mühürlerde REX.FILIUS olarak da belgelenir¹⁴². Aynı bulla (Bo 90/714), LÚ SAG, VITA+RA/I ve kâtip olan Arma-pihami'nin mührüne aittir. Bu kişi, BoHa 19.56'da LUNA-pi-ha-mi EUNUCHUS₂, BoHa 19.671'de VITA+RA/I SCRIBA olarak da belgelenir. Bahsedilen bullalar, kral IV. Tuthaliya'ya ait olan mühürlerin yakınında ve Kurunta'ya ait olan (BoHa 19.184) korelasyonda bulunur. Bu yüzden DOMINUS-ziti, IV. Tuthaliya-II. Şuppiluliuma dönemleri arasında GAL GEŞTIN ünvanını taşıdığı kabul edilir¹⁴³. Yukarıda bahsedildiği gibi bu dönemde dört farklı görevli GAL GEŞTIN bu ünvanı taşır. Fakat bu GAL GEŞTIN'lerin hepsinin aynı anda görev yapması mümkün değildir.

DOMINUS-ziti ismi, hiyeroglifli belgelerin dışında çiviyazılı belgelerde de yerini alır. Hawkins bu ismin çiviyazılı belgelerdeki¹⁴⁴ karşılığının, "EN.LÚ olduğunu öne sürer¹⁴⁵ ve Hagenbuchner tableti II. Hattuşili Dönemi'ne tarihlendirilmesi gerektiğini belirtir¹⁴⁶. Fakat bu belgede

kistamati pari tumatimis.: Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th birthday, Institute of Archaeology, (Tel-Aviv: 2010), 170-181; Bilgin, Officials and Administration in the Hittite World, 133.

¹⁴⁰ Mora, "Seals and Sealings of Karkamış, Part III: The Evidence from the Nişantepe-Archives, the Digraphic Seals and the Title EUNUCHUS₂", 173.

¹⁴¹ BoHa 19.607, Bo 90/714: DOMINUS-VIR.zi/a MAGNUS.(BONUS₂).VITIS. Konu hakkında bilgi almak için bkz. Herbordt, *Die Prinzen- und Beamten-siegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullen aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins, BoHa 19, 220, no: 607, 283, no: 607; Bilgin, Officials and Administration in the Hittite World, 133.*

¹⁴² Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World, 133.*

¹⁴³ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World, 133.*

¹⁴⁴ KUB 57.5.

¹⁴⁵ Herbordt, *Die Prinzen- und Beamten-siegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullen aus Nişantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins, BoHa 19, 283.*

¹⁴⁶ Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, Texte der Hethiter 16, 233.*

DOMINUS-*ziti* (^mEN.LÚ) ünvanı ile belgelenmez ve onun Hitit Devleti içerisindeki kariyerine II. Hattuşili zamanında başladığı yorumu yapılabilir.

19.Şarap Büyüğü/ GAL GEŠTIN ünvanı Taşıyan Prenler Hakkında Genel Bir Değerlendirme

GAL GEŠTIN ünvanı, yukarıda açıklandığı gibi, Kültepe metinlerinde GAL/*rabī karānim* ünvanı ile belgelenir ve söz konusu makam Hitit Devleti'nin kuruluşundan beri Hitit Devlet Teşkilatı içerisinde yerini alır. Bu iki ünvanın işlevini karşılaştırmak gerekirse, *rabī karānim* ünvanını taşıyan kişi “üzüm bağlarından” sorumlu bir görevlidir¹⁴⁷. Hitit Devlet Teşkilatı'nda ise, GAL GEŠTIN ünvanına sahip bir kişi yukarıda ele alındığı gibi çok daha fazla göreve ve yetkiye sahiptir. İki makam arasında yer alan bu farklılığın sebebi ise Kaneş'in bir kent devleti olması, Hitit Devleti'nin ise merkezi bir devlet olup, daha sonra İmparatorluk vasıflarını taşıyan bir yapıya sahip olmasıdır. Devletlerin büyüklükleri ve yapılarındaki bu farklılık makamlara da yansımıştır.

GAL GEŠTIN ünvanını taşıyan bir kişi askeri bir görevlidir. Hitit tarihi incelendiğinde, Ammuna-Telipinu dönemlerinde görev yaptığı varsayılan Hattuşili, I. Muwatalli döneminde bu ünvanı taşıyan I. Himuili, II. Murşili Dönemi'nde görev yapan Mala-*ziti*, II. Hattuşili-IV. Tuthaliya zamanında görevli Hurşaniya, bu durumu destekleyen örneklerdendir. Bir GAL GEŠTIN'in askeri görevi ordu içinde büyük bir birliği komuta etmektir.

Yazılı belgeler incelendiğinde, GAL GEŠTIN ünvanına sahip bir kişinin bayramlarda ve ritüellerde de görev aldığı anlaşılır. GAL GEŠTIN görevlisi, GAL *MEŠEDI* ve GAL. DUMU.MEŠ.É.GAL ile karşılaştırıldığında bayram ve ritüellerde bahsi geçen görevlilere karşın daha az belgelenir. Dolayısıyla, GAL GEŠTIN görevlisinin bu organizasyonlarda sorumluluğunun daha az olduğu düşünülebilir. Bazı dini içerikli belgelerde ise GAL GEŠTIN görevlisinin oldukça aktif konumda olduğu anlaşılır¹⁴⁸. Bu belgelerden biri tüm koruyucu tanrılar için yapılan bayramların bulunduğu CTH 682'dir.

¹⁴⁷ Cünbatti, *Kültepe/Kaniş*, 121.

¹⁴⁸ IBoT 2.9 iii 1-10.

CTH 682.1.F**KUB 11.21¹⁴⁹**

Ay.

§ 22**8** [LUGAL-uš] *x-az kat-ta ú-iz-zi***9** [GAL LÚ.MEŠ GEŠTIN] 1? ^{DUG} *har-ši-ia-al-li***10** [*pa-ra-a e-ep-zi??*] *pa-iz-zi* GAL MEŠEDI *e-eš-zi***11**[UGULA ^{LÚ.MEŠ} MUHALDIM?] GAL LÚ.MEŠ GEŠTIN-ia
EGIR LUGAL**12** [*i-ia-an-ta-ri*]

8-12: Kral, x-den aşağıya gelir. Şarap Büyüğü, 1? erzak kabını öne uzatır. (Ve o) gider. Saray Muhafızlarının Başı (orada) bulunur (hazırdır). Aşçıların başı (ve) Şarap Büyüğü kralın arkasından yürürler.

§ 23**13** [UGULA LÚ.MEŠ ^{GIŠ}BAN]SUR 1 NINDA.KUR₄.RA
LUGAL-i**14** [*pa-ra-a e-e*]p-zi LUGAL-uš QA-TAM *da-a-i***15** [UGULA LÚ.MEŠ ^{GIŠ}BAN]SUR *pár-ši-ia ta-an-kán***16** [^{(D)UG} *har-ši-ia-al-l*]i *da-a-i* GAL LÚ.MEŠ GEŠTIN-kán**17** [^{(D)UG} *har-ši-ia-al*]-li *ki-nu-uz-zi***18** [GAL LÚ.MEŠ GEŠ]TIN GAL KÙ.BABBAR LUGAL-i
*pa-a-i***19** [LUGAL (GEŠT)]IN *ša-ra-a 3-ŠU hu-it-ti-ia-zi***20** [(EGIR-Š)U-ma] 3-ŠU *la-hu-wa-i*

13-20: Sofracıların başı, 1 adet kalın ekmeği, krala uzatır. Kral, onu eline alır. Sofracıların başı, onu böler. Onu [erzak kabının içine] koyar. Şarap Büyüğü, erzak kabını kırar. Şarap Büyüğü,

¹⁴⁹ KUB 11.21; KBo 22.189; KUB 55.12; KUB 54.71. Transliterasyon için Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities, Assyriological Studies No: 25*, (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1991), 92.

bir gümüş kadehi krala verir. [Kral], (şara)bı 3 defa yukarı kaldırır. (Sonra) onu 3 defa döker.

Yukarıdaki pasajda yer aldığı gibi, Şarap Büyüğü'nün ritüelde aktif rol oynadığı anlaşılır. Bahsi geçen metinler IV. Tuthaliya Dönemi'ne aittir fakat Eski Hitit Dönemi'nden kopyalanarak oluşturulmuştur¹⁵⁰.

KI.LAM bayramında ismi metinde yer almayan GAL GEŠTIN görevlisinin diğer büyükler gibi bu bayramda da rol aldığı belgelenir. Fakat bu bayramda diğer büyüklere göre daha pasif bir görevdedir¹⁵¹.

Yazılı belgeler incelendiğinde, ünvan sahibinin yönetim ve yargı ile ilgili görevlerinin de olduğu anlaşılır. Bu konuyu yukarıda ele alındığı gibi Arma-nani'nin Emardan çıkan belgesi desteklemektedir. Ayrıca diğer GAL "Büyük", ünvanı taşıyan görevlilerin sorumlulukları incelendiğinde, GAL GEŠTIN'in bu makamların birçoğundan farklı olarak yönetim ilgili görevleri vardır. Bu konuda Boğazköy kazılarında ele geçen KBo 18.51 (CTH 188) oldukça kırık olmasına rağmen, GAL GEŠTIN'in yönetimle ilgili bir görevi olduğunun ip uçlarını verir. KBo 18.51'de yer alan bilgiler doğrultusunda adı bilinmeyen bir GAL GEŠTIN'in adı metinde yer almayan bir krala rapor verdiği ya da bir şikâyeti ilettiği anlaşılır¹⁵². Marizza, metinde adı geçen Wašuwatarla ile Halpa-ziti'nin çağdaşı olduğunu ve aynı şahsın hem KBo 18.69'da belgelenen Hulla ile geçtiğini, aynı zamanda KBo 5.7'de GAL KUŠ₇ ünvanı belgelendiğinden dolayı, KBo 18.51'de belgelenen GAL GEŠTIN'in Halpa-ziti olduğunu düşünür¹⁵³. Marizza'nın önerdiği görüşe göre belgede yer alan GAL GEŠTIN Halpa-ziti, kral ise, I. Arnuwanda'dır.

Bahsedilen belgelerin dışında Halpa-ziti, Halwa-ziti yazımı ile bir hukuki konuyu içeren metin olan KUB 34.45'de¹⁵⁴ GAL GEŠTIN olarak belgelenir¹⁵⁵. Bu durumda bu ünvanı taşıyan kişilerin hukuki konulardan da sorumlu olduğu söylenebilir.

Makamın Hitit Devlet Teşkilatı'ndaki rolünü devletin gelişen yapısıyla değerlendirmek gerekirse, Hitit Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte şöyle tanımlanabilir: Eski Hitit Devleti zamanında henüz

¹⁵⁰ McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, *Assyriological Studies No: 25*, 140.

¹⁵¹ Itamar Singer, *The Hittite KI.LAM Festival*, *Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 28)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1984) 95.

¹⁵² Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter II, Texte der Hethiter 16*, 129, no: 63.

¹⁵³ Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 161.

¹⁵⁴ CTH 295.5.

¹⁵⁵ Marizza, *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*, 74.

Devlet teşkilatlanmasının düzenlenmesi için çalışıldığı dönem olan Labarna-Telipinu arası dönemde oldukça üst düzey bir görevlidir fakat II. Hantili zamanında GAL GEŠTIN olan Muššu toprak bağış belgelerinde şahit listesinde dördüncü sırada yerini alır. II. Huzziya'nın zamanında bu ünvanı taşıyan Pazzu, şahit listesinde beşinci sırada yerini alarak, GAL ünvanı taşıyan görevliler arasında daha geri plandadır. I. Muwatalli zamanında bu ünvanı taşıyan I. Himuili ise, şahit listesinde üçüncü sırada yer alır. Dolayısıyla bu ünvan sahibinin Eski Hitit zamanında bir dönem yukarıda belgelense de belirli bir süre sonra bazı makamlara göre önemini kaybettiği söylenebilir. Dolayısıyla GAL GEŠTIN genel anlamda Eski Hitit Devleti zamanında GAL DUMU.MEŠ.É.GAL, GAL MEŠEDI'den sonra gelir.

İmparatorluk Dönemi incelendiğinde ise, GAL GEŠTIN'lerin görevlerinde değişiklikler meydana gelir. Bu ünvan sahibinin, Eski Hitit Dönemi'ne ilaveten dini görevlerde de yer aldığı anlaşılır ve daha önce olduğu gibi komutanlık görevlerine de devam eder. Genellikle kralın yan soyundan olan kişiler bu ünvanı taşır. Örneğin Ulmi-Teššup Antlaşması ve Bronz Tablet'te GAL GEŠTIN Hattuša^dLAMMA ilk antlaşmada on dördüncü sırada iken, Bronz Tablet'te on sekizinci sıradadır. Dolayısıyla İmparatorluk Dönemi'nde protokolde kral, kraliçe, veliaht prens, kralın alt soyundan olan prensler, GAL MEŠEDI'den sonra gelir. GAL GEŠTIN makamının Hitit Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte devlet hiyerarşisindeki konumunun yükselmesi-düşmesi GAL ünvanına sahip görevlilerin hiyerarşisinin krala olan yakınlığa göre değişmesindedir¹⁵⁶.

İmparatorluk Dönemi'nin ilerleyen safhasında yani II. Hattušili ve sonrasında bu ünvanı aynı anda başka kişilerin de taşıdığı görülür. Bu durum GAL DUMU.MEŠ.É.GAL gibi başka makamlarda da görülür. Bu durumun temel sebebi, büyüyen Hitit idari sisteminde belirli bazı makamlara iki görevli atanarak, yetkilerin ve sorumlulukların bu görevliler arasında paylaştırılmasıdır. Ayrıca bazı görevlilerin elinde fazla yetki-güç olmasını engelleyerek, merkezi otoritenin zayıflamasının önüne geçilmek istenmiştir. Bahsedilen bu GAL GEŠTIN görevlilerinden ilki Hattuša^dLAMMA'dır. Kendisi II. Hattušili Dönemi'nde yapılan Ulmi-Tešup Antlaşması'nda ve IV. Tuthaliya Dönemi'ne tarihlendirilen Bronz Tablet'te de bu ünvan ile belgelenir. Ayrıca Bronz Tablet'te Hurşaniya adlı bir görevli de GAL GEŠTIN ünvanını taşır. Kral IV. Tuthaliya tahta geçtiği ilk senelerde kardeşi Hešni'nin komplosuna maruz kalır. Bu dönemden itibaren devletin yapısında

¹⁵⁶ Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 840-885.

bazı değişiklikler meydana gelir¹⁵⁷. Dolayısıyla yukarıda da değinildiği gibi bu dönemde GAL GEŠTIN makamında olduğu gibi, GAL KUŠ₇, GAL UKU.UŠ, GAL NA.GAD gibi makamlara da iki görevli atanır.

GAL GEŠTIN görevlisinin Devlet teşkilatındaki konumu hakkında genel bir toparlama yapmak gerekirse, çoğunlukla askeri olmakla beraber, idari, adli ve dini görevleri de bulunan, protokolde kral, kraliçe, veliaht prens, kralın alt soyundan olan prensler, GAL MEŠEDI'den sonra gelen bir görevlidir. GAL GEŠTIN devletin kuruluşundan itibaren önemli bir makamdır. Fakat devletin gelişen sistemi ile makamda bazı değişiklikler yapılmıştır ve zamanla önemini kaybetmiştir. Dolayısıyla bu ünvan sahibinin GAL ünvanına sahip görevliler arasında orta düzeyde bir konumu vardır ve genellikle yan soydan gelen prenslerin bu ünvanı taşıdığı tespit edilir.

Tablo 9: Hitit Devlet Teşkilatı'nda GAL GEŠTIN olarak belgelenen görevliler¹⁵⁸.

GAL GEŠTIN	KRAL	ÜN VAN/AKRABİALIK İLİŞKİSİ
Karahnuili'nin oğlu (?)	I. Hattušili (?) I. Muršili (?)	GAL GEŠTIN (?)
[x]-kiša	I. Hattušili (?) I. Muršili (?)	GAL GEŠTIN
Nakkilit	I. Muršili (?)	GAL GEŠTIN (?)
Pulli	Ammuna- I. Huzziya- Telipinu	GAL GEŠTIN
Hattušili	Ammuna – I. Huzziya- Telipinu (?)	GAL GEŠTIN
Zidanni	Telipinu (?)	GAL GEŠTIN
Muššu	II. Hantili	GAL GEŠTIN
Pazzu	II. Huzziya	GAL GEŠTIN
I. Himuili	I. Muwatalli	GAL GEŠTIN- GAL DUMU.MEŠ.É.GAL II. Huzziya-Šummiri'nin oğlu?- II. Zidanta-İyaya'nın oğlu? Haneden üyesi
Ulganu (?)	I. Muwatalli	GAL GEŠTIN (?)
Halpa-ziti	I. Arnuwanda	GAL GEŠTIN -MAGNUS.VITIS-SCRIBA-la
II. Himuili	I. Šuppiluliuma	GAL GEŠTIN

¹⁵⁷ Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 423-437.

¹⁵⁸ Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, *THeth* 20, 342-357; Marizza, "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom", 153-180; Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, 134; Pelvanoğlu, "Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu'nda Prensler", 288-289.

Nuvanıza	II. Muršili	GAL GEŠTIN - DUMU.LUGAL
Mala-ziti	II. Muršili (?)- II. Muwatalli (?)	MAGNUS.(BONUS ₂)VITIS- REX.FILIUS
pi ² -mi-Šarruma	III. Muršili (?)	MAGNUS.(BONUS ₂)VITIS- REX.FILIUS
Hattuša- ^d LAMMA	II. Hattušili- IV. Tuthaliya	GAL GEŠTIN -MAGNUS.VITIS
Huršanaiya	II. Hattušili(?)- IV. Tuthaliya	GAL GEŠTIN Nuvanıza'nın soyu ²
Arma-nani	IV. Tuthaliya- II. Šuppiluliuma	MAGNUS.(BONUS ₂)VITIS- REX.FILIUS-SCRIBA.2- MAGNUS.HATTI.DOMINUS
DOMINUS-ziti (^m EN.LÚ)	IV.Tuthaliya-II. Šuppiluliuma	MAGNUS.(BONUS ₂)VITIS- REX.FILIUS

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. *Maşat Höyük'te Bulunan Çiviyazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Beal, Richard. *The Organisation of the Hittite Military, THeth 20*. Heidelberg: Carl Winter, 1992.
- Beal, Richard. "The Predecessors of Hattusili I", ed. Beckman, R. Beal, G. Mc Mahon, G. *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the Occasion of His 65th Birthday*. 13-37. Michagon. 2003.
- Beckman, Gary. "The Siege of Uršu Text (CTH 7) and the Old Hittite Historiography", *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 47, (1995): 23-34.
- Beckman, Gary. "Anatolian Stamp Seals from a California Collection," *Studi micenei ed egeo-ana (SMEA 40)*, (1998): 83-86.
- Beckman, Gary.-Bryce, Trevor-Cline, Eric *The Ahhiyawa Texts, Society of Biblical Literature*. Atlanta, 2011.
- Beyer, Dominique. *Emar IV: Les sceaux. OBO Series Archaeologica 20*. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2001.
- Bilgin, Tayfun. *Officials and Administration in the Hittite World*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018.
- Bilgin, Tayfun, "The LÚ.MEŠ SAG and their Rise to Prominence", ed. Ronald Kim-Jana Mýnárová, Peter Pávuk, *Hrozny and Hittite the First Hundred Years*. 435-454. Leiden-Boston, 2019.
- Boehmer, Rainer M.- Güterbock, H. Gustav. *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy. Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978, (BoHa 14)*. Berlin: Gebr. Mann, 1987.

- Bozgun, Şafak. "Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti Tiliura (I)", *Archivum Anatolicum* 11/1, (2017): 29-74.
- Bryce, Trevor. *The Routledge Handbook of Peoples and Places of Ancient Western Asia The Near East from the Early Bronze to fall of the Persian Empire*. New York: 2009.
- Carruba, Onofrio. "Zur Datierung der ältesten Schenkungsurkunden und der anonymen Tabarna-Siegel", *Festschrift für Peter Neve. Zum 65. Geburtstag am 3. April 1994 von Freunden und Kollegen*. 71-85. Tübingen. 1993.
- Carruba, Onofrio. "Per un'ricostruzione delle liste reali etee", ed. D. Groddek-M. Zorman, *Tabularia Hethaeorum; Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag Dresdner Beiträge zur Hethitologie 25 (DBH 25)*. 131-142. Wiesbaden, 2007.
- Dardano, Paolo. *L' Aneddoto e il Racconto in Eta' Antico-Hittita: La Considetta, "Cronaca di Palazzzo"*. Roma: 1997.
- de Martino, Stefano. *Annali e Res Gestae antico ittiti, Studia Mediterranea 12*. Pavia: 2003.
- de Martino, Stefano. "Some Questions on the Political History and Chronology of the Early Hittite Empire", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 37, (2010):186-197.
- Del Monte, Giuseppe. *Le Gesta di Suppiluliuma, L'opera storiografica di Mursili II re di Hattusa*. Pisa: 2009.
- Dinçol, Belkıs. "Der Titel GAL GEŠTIN auf den hethitischen Hieroglyphensiegeln", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 25, (1998): 163-67.
- Dinçol, Ali-Dinçol, Belkıs. *Die Prinzen- und Beamteniegel aus der Oberstadt von Bogazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Grossreichzeit, BoHa 22*. von Zabern, Mainz am Rhein: 2008.
- Erol, Hakan. "Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri" *Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2007.
- Forlanini, Massimo. "An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period", ed. G. Wilhelm, *Studien zu den Boğazköy-Texten 51, Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*.115-135. Wiesbaden, 2010.
- Freu, Jacques. "De l'ancien royaume au nouvel empire: les temps obscurs de la monarchie hittite", (ed. O.Carruba-M. Giorgieri-C. Mora), *Atti del II congresso internazionale di hittitologia (ICH 2) StMed* 9. 133-148. Pavia, 1995.
- Freu, Jacques. "La bataille de Nihrija, RS 34.165, KBo 4.14 et la correspondance assyro-hittite", (ed. Johann Tischler), *Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH)* 25. 271-292. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007.

- Gander, Max. *Die geographischen Beziehungen der Lukka-Länder, Texte der Hethiter 27*. Heilderberg: Universitaetverlag Winter, 2010.
- Gander, Max. *Geschichte und Geographie Westkleinasiens in der Hethiterzeit, Texte der Hethiter 33*. Heilderberg: Universitaetsverlag Winter, 2022.
- Gilan, Amir. *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur, Texte der Hethiter 29*. Heilderberg: Universitaetsverlag Winter, 2015.
- Goetze, Albrecht. *Die Annalen des Muršiliš (MVAeG 38)*. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung, 1933.
- Gordin, Shai. *Hittite Scribal Circles: Scholarly Tradition and Writing Habits, StBoT 59*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015.
- Günbattu, Cahit. *Kültepe/Kaniş*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Güterbock, Güterbock. "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Muršili II", *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 10, (1956): 41-130.
- Haas, Volkert. *Die Serien itkahi und itkalzi des AZU Preisters, Rituale für Tašmišarri und Taduhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler (ChS) I/1*. Roma: 1984.
- Haas, Volkert. *Die hethitische Literatur: Texte, Stilistik, Motive*. Berlin: De Gruyter, 2006.
- Hagenbuchner, Albertine. *Die Korrespondenz der Hethiter II, Texte der Hethiter 16*. Heidelberg: Carl Winter: 1989.
- Hawkins, David. "Eunuchs among the Hittites," ed. S. Parpola and R. M. Whiting, *Sex and Gender in the Ancient Near East, Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2 6 2001*. 217-233. Helsinki: 2002.
- Heinhold-Krahmer, Suzanne. *Arzawa, Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*. Heidelberg: 1977.
- Herbordt, Susanne. *Die Prinzen- und Beamtsiegel der Hethitischen Grossreichzeit auf Tonbullen aus Nišantepe-Archiv in Hattusa, mit Kommentaren zu den Siegel-inschriften und Hieroglyphen von D. Hawkins, BoHa 19*. Mainz am Rhein: von Zabern, 2005.
- Hoffner, Hary. *Letters from the Hittite Kingdom, Society of Biblical Literature*. Atlanta: 2009.
- Klengel, Horst. *Geschichte Des Hethitischen Reiches*. Leiden-Boston-Köln, 1999.
- Klinger, Jörg. "Das Corpus der Mašat Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša", *Zeitschrift für Assyrologie und verwandte Gebiete (ZA)* 85, (1995): 74-108.
- Kloekhorst, Alwin. "The Authorship of the Old Hittite Palace Chronicle (CTH 8): A Case for Anitta", *Journal of Cuneiform Studies (JCS)* 72, (2020): 143-154.
- Laroche, Emmanuel. *Les Hiéroglyphes Hittites*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1960.

- Laroche, Emaanel. *Les Noms des Hittites, Supplement*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1981.
- Marizza, Marco. “The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom”, *KASKAL* 4, (2007a): 153-180.
- Marizza, Marco. *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III, Eothen 15*. Firenze: 2007b.
- Marizza, Marco. *Lettere ittite di re e dignitari*. Brescia: 2009.
- Mascheroni, Luigi M. “Apropos d'un groupe de colophons problematiques”, *Hethitica* 5. (1983): 95-109.
- Massi, Leonardo. “The GAL GEŠTIN of the Seal SBo II 256: a New Deciphering and a Prosopographical Study”, *Altorientalische Forschungen (AoF)* 37. (2010): 341-352.
- McMahon, Gregory. *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities, Assyriological Studies No: 25*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1991.
- Miller, Jared. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts, Society of Biblical Literature*. Atlanta: 2013.
- Mora, Cleila. *La Glittica Anatolica del II Millennio A.C.: Classificazione Tipologica StMed 6*. Pavia: Gianni luculano, 1987.
- Mora, Cleila. “Seals and Sealings of Karkamiš, Part III: The Evidence from the Nişantepe- Archives, the Digraphic Seals and the Title EUNUCHUS₂”, (ed. Itamar Singer), *Ipamati kistamati pari tumatimis.: Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th birthday, Institute of Archaeology*, 170-181. Tel-Aviv: 2010.
- Mora, Cleila. “The LÚ^{MEŠ} SAG at the Hittite Court”, ed. M.G.Biga, J.M. Cordoba, C. del Cerro, E. Torres, *Homenaje a Mario Liverani, fundader de una ciencia nueva (II)/ Omaggio a Mario Liverani, fondatore di una nuova Scienza (II)*, *ISIMU* 13. 15-24. Madrid: 2011.
- Otlu, Öznur. “MÖ. 2. Binde Eskiypar’ın Orta-Kuzey Anadolu Arkeolojisi’ndeki Yeri”, *Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara: 2023.
- Otten, Heinrich. *Die Bronzetafel aus Bogazköy Ein Staatsvertrag Tuthaliyas IV*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 1988.
- Payne, Annick. *Hieroglyphic Luwian*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 2014.
- Peker, Hasan. “Philological Remarks on the Sealings from Empire Period of Karkamish”, *Administrative Practices and Political Control in Anatolian and Syro-Anatolian Polities in the 2nd and 1st Millenium BCE, Studia Asiana* 13, (2023): 127-159.
- Pelvanoğlu, Tolga. “Yazılı Belgeler Işığında Hitit Devlet Organizasyonu’nda Prensler”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul: 2024.

- Reyhan, Esmâ. *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat, 2017.
- Rüster, Christel. "Eine Urkunde Hantilis II", *Istanbuler Mitteilungen* 43, (1993): 63-70.
- Rüster, Christel- Wilhelm, Gernot. *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 2012.
- Salvini, Mirjo- Trémouille, M.-Claude. "Les Textes Hittites de Meskéne/Emar", *Studi micenei ed egeo-anatolici, (SMEA)* 45, 225-271. Rome: 2003.
- Singer, Itamar. *The Hittite KILAM Festival, Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 28)*. Wiesbaden: Otto Harrossowitz Verlag, 1984.
- Soysal, Oğuz. "Mursili I – Eine historische Studie". *Dissertation Universität zu Würzburg, Würzburg*: 1989.
- Soysal, Oğuz. *Çiviyazılı Belgelerde ve Hitit Mühürlerindeki ziti- İsimleri Hakkında Bazı Görüşler*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2019.
- Starke, Frank. "Zur Regierung den Hethitischen Staates", *ZABR* 2, (1996): 140-182.
- Süel, Aygül. "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", *Belleten* 59, (1995): 271-83.
- Süel, Aygül. "Another Capital City of the Hittite State: Şapinuwa" *Studi Asiana* 5, (2009): 193-205.
- Tani, Nicoletta. "More about 'Hešni Conspiracy'", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 28, (2001): 154-164.
- Tischler, Johannes. *Hethitische Texte in Transkription KUB 49, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 52 (DBH 52)*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 2019.
- Torri, Giulia. "The Scribes of the House on the Slope" *VI Congresso Internazionale di Ittitologia. Roma, 5-9 settembre 2005. Parte I, (SMEA 49), Parte II, (SMEA 50)*, A. Archi and R. Francia (ed.) CNR, Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2007-2008. 771-782, Rome, 2008.
- Ünal, Ahmet. *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum). Central Turkey*. İstanbul: 1998.
- van den Hout, Theo. *Die Bronzetafel aus Bogazköy Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 1988.
- Wilhelm, Gernot. "Zur datierung der älteren hethitischen Landschenkungsurkunden", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 32, (2005): 272-279.
- Yiğit, Turgut. "I.Hattuşili ve Dönemi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)* Ankara: 1994.

KISALTMALAR

- AHw: Von Soden, W., *Akkadisches Handwörterbuch (Band I)*, Wiesbaden: 1960.
Von Soden, W., *Akkadisches Handwörterbuch (Band II)*, Wiesbaden: 1972.
Von Soden, W., *Akkadisches Handwörterbuch (Band III)*, Wiesbaden: 1981.
- CAD K: Civil, Miguel-Gelb, Ignace, J.-Oppenheim, A., Leo-Reiner, Erica, *The Assyrian Dictionary of Oriental Institute of the University of Chicago*, Published by the Oriental Institute, Chicago, Illions, U.S.A. and J.J. Augustin Verlagsbuchhandlung, Glückstadt, Germany: 1971.
- CDA: Black, J.-Andrew, G.-Nicholas, P., *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden: 2000.
- HHCTO: Ünal, A., *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum)*, Central Turkey, İstanbul, 1998.
- HZL: Rüstel, Christel-Erich Neu, E. *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden, 1989.
- JCS: *Journal of Cuneiform Studies*, Chicago.
- RGTC VI: Del Monte, G., F., Johann Tischler: *Die Orts- Gewässernamen der Hethitischen Texte, (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes= RGTC 6)*, Wiesbaden: 1978.
- RGTC VI/2: Del Monte, G., F.: *Die Orts- Gewässernamen der Hethitischen Texte, (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes= RGTC 6/2)*, Wiesbaden: 1992.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	453-498
----------------------------	------	------	---------

ASSYRIA-EGYPT RELATIONS FROM THE ASSYRIAN PERSPECTIVE*

Koray TOPTAŞ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 27 Ekim 2024

Kabul: 29 Kasım 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: October 27, 2024

Accepted: November 29, 2024

Abstract

Assyria-Egypt relations constitute one of history's most critical military and political rivalries. The decisive point in this relationship was the dominance of the Levant, which had political and economic importance for both states. While Assyria began to shape their policies over the Levant, particularly driven by commercial interests, during the Neo-Assyrian period, Egypt's political influence in the region had a much earlier history. The Assyrian kings, who gained power in the Neo-Assyrian period, started to expand in the western direction and established direct contact with the eastern Mediterranean cities, which were important commercial kingdoms, which disturbed Egypt and Egypt took some measures against Assyria. At this point, the primary method used by Egypt was to provoke the local kings against Assyria. Thus, rebellions against the Assyria sovereignty occurred frequently in the region and the Assyrian kings had to organise military campaigns to the region. In the face of this situation, the Assyrian kings

* This article was produced during my postdoctoral research at the Institut für Assyriologie und Hethitologie (Ludwig-Maximilians-Universität München). I want to express my sincere gratitude to Prof. Dr. Enrique Jiménez, who invited me to the Institut für Assyriologie und Hethitologie and supported me during my studies. I extend my thanks to TUBITAK (Scientific and Technological Research Council of Turkey) for supporting me during my study within the scope of the "2219 - International Postdoctoral Research Fellowship Programme for Turkish Citizens" and Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD).

** Assoc. Prof. Dr., Gazi University, Gazi Education Faculty, Department of History Education, Ankara, Türkiye, koraytoptas@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0897-3918.

decided to carry out military campaigns against Egypt, which encouraged the rebellions in the region, and Esarhaddon organised extensive military campaigns to the Egyptian country. In this study, the progress and consequences of Assyrian-Egyptian relations in the light of Assyrian royal annals and reliefs will be discussed.

Keywords: Assyria, Egypt, Levant, War, Trade.

Asur Perspektifinden Asur-Mısır İlişkileri

Öz

Asur Mısır ilişkileri askeri ve siyasi açılarından tarihin en önemli rekabetlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu ilişkide belirleyici olan nokta iki devlet açısından da siyasi ve ekonomik öneme sahip olan Levant bölgesinin hâkimiyetiydi. Asur, Yeni Asur Devri ile birlikte özellikle ticari fayda götüğü Levant üzerinde politikalarını şekillendirmeye başlarken, Mısır'ın bölge üzerindeki politikalarının geçmişi daha eskiye dayanmaktaydı. Yeni Asur Çağı'nda güç kazanan Asur kralları batı yönünde genişlemeye ve önemli ticari krallıklar olan doğu Akdeniz kentleriyle doğrudan temas kurması Mısır'ı rahatsız etmiş ve Mısır, Asur'a karşı birtakım önlemler alma yoluna gitmiştir. Bu noktada Mısır'ın başvurduğu temel yöntem yerel kralları Asur'a karşı kıskırtmak olmuştur. Böylece bölgede Asur hakimiyetine karşı sık sık isyanlar meydana gelmiş ve Asur krallarının bölgeye askeri seferler düzenleme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Asur kralları bu durum karşısında sorunu kökten halletmek için bölgede isyanları körükleyen Mısır'a karşı askeri sefer gerçekleştirme kararı almıştır ve Esarhaddon Mısır ülkesine kapsamlı askeri seferler düzenlemiştir. Bu çalışmada Asur kraliyet yıllıkları ve rölyefleri ışığında Asur-Mısır ilişkilerinin ne şekilde ilerlediği ve doğurduğu sonuçlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Asur, Mısır, Levant, Savaş, Ticaret.

Introduction

In order to understand the nature of Assyria-Egypt relations, it is necessary to analyze the reasons and history that shaped Assyria's Western policy. The Assyrian Empire's relations with Egypt were initially based entirely on trade. The Assyrian Empire carried out its commercial activities with other countries through the institution of *kāru*, which royal representatives organized. To understand the peculiar nature of Assyria's economic ties with Egypt, it is necessary to take into account the fact that the

two powers were separated by a desert. Assyria cooperated with the tribes and kingdoms of North Sinai and Southern Palestine to cross this desert and make contact with Egypt. This affected the political status of these groups within the Assyrian Empire. Although the Assyrians controlled the coastal cities of Syria and Palestine, they lacked the ships necessary to maintain maritime trade relations with Egypt. Assyrian and Hellenistic sources indicate that the Assyrians continued their activities in the Persian Gulf and the Mediterranean through the Phoenicians and the kingdoms of Southern Levant. Thus, Assyria needed the cooperation of the rulers of the coastal cities in establishing maritime relations with Egypt, and the cooperation of the kingdoms located on the land routes connecting Egypt with Western Asia for the land connection. Although the cities of the Southern Levant, which had an essential place in the supply of products such as gold, fine texture, various aromatics, minerals, papyrus, etc., repeatedly rebelled against Assyria, the Assyrian kings allowed them to maintain their current status in order not to interrupt commercial activities.¹ This attitude actually reveals the fundamental principle on which Assyria's Western policy was based. In addition to providing economic gains by connecting Egypt and the Mediterranean, the region was strategically and politically crucial for Assyria. In these respects, keeping these regions under control and supervision was one of the main objectives of Assyria's foreign policy.² This policy started to be shaped according to the position of the Hittite forces in the north and Egyptian forces in the south during the Middle Assyrian Kingdom. Especially powerful rivals such as the Hittites in the north and Egypt in the West strengthened Assyria's desire to control these regions. However, it cannot be said that Assyria's western expansion in the Middle Assyrian Period was very effective and permanent beyond the Euphrates.³ Especially the Arameans' gaining power caused Assyria to lose its western gains. In the Neo-Assyrian Period, Assyria gained power again and expanded in the Western direction. The Western policy of the Assyrian Empire had a great impact, especially on the kingdoms of Levant, Syria, and Judah. The Assyrian conquest of the Levant (including north-western Syria) was neither a linear nor an easy undertaking. The frequency and recurrence of uprisings by relatively small political units

¹ Moshe Elat, "The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 98, No. 1 (1978): 20

² Ariel M. Bagg, "Assyria and the West: Syria and the Levant", E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria*, (Malden: Wiley-Blackwell, 2017), 268; Cemre Aslan and Okay Pekşen, (2021). "Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", *Near East Historical Review*, 11/1, (2021): 2-7

³ Aline Tenu, *L'expansion médio-assyrienne* (Approche archéologique BAR International Series 1906), (Oxford: Archaeopress, 2009).

created a difficult and frustrating situation for the Assyrian kings and necessitated frequent campaigns to the region. During this period, the Assyrian army organized nearly 70 campaigns to the Levant. As a result of these campaigns, although the states in the region did not lose their independence completely, they were included in the Assyrian provincial system. In the long run, Assyria achieved its goals: Almost the entire region came under Assyrian rule, and raw materials, luxury goods, people, and livestock flowed to Assyria as tribute or taxes.⁴

During the initial phase of Assyria's policy in the southern Levant, after establishing control over the region stretching from Jazira to the Euphrates River, Shalmaneser III conducted 19 campaigns into the Levant, reaching the Mediterranean in the west and the north-western borders of the Kingdom of Israel in the south.⁵ After Tiglath-pileser III, who succeeded Salmanassar III, expanded the empire's boundaries to the south, northwest and west, turned his attention to the Levant, which encompassed Judah, Israel, and Philistine territories along the southern borders of Egypt.⁶ Tiglath-pileser III placed significant emphasis on taxing trade and established Assyrian trade colonies in the southern Levant, particularly following his campaigns in Arpad and its surroundings. These trade stations clearly facilitated the redirection of goods and profits to Assyria. This policy was not limited to the region of Lebanon.⁷ Tiglath-pileser III organized an expedition against Hanuna, the King of Gaza, in 734 BC and defeated him. The motivations behind this campaign were that Gaza was seen as a buffer zone against Egypt and an important trade center.⁸ Tiglath-pileser III ultimately gained control over Egyptian, Arabian, and Philistine trade routes.

The kings who came after Tiglath-pileser III constantly organized

⁴ Bagg, "Assyria and the West: Syria and the Levant", 268.

⁵ Ido Koch, "Israel and Assyria, Judah and Assyria", K. H. Keimer, and G.A. Pierce (eds.), *The Ancient Israelite World*, (London and New York: Routledge, 2022), 694; Nadav Na'aman, "The Northern Kingdom in the Late Tenth-Ninth Centuries BCE.", H. G. M. Wilkinson (ed), *Understanding the History of Israel*, Edited by (Oxford: Oxford University Press, 2007), 398; Eckart Frahm, "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE).", E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria*, (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2017), 167-70.

⁶ Silvie Zamazalová "Before the Assyrian Conquest in 671 B.C.E.: Relations between Egypt, Kush and Assyria", J. Mynářová (ed.), *Egypt and the Near East - the Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age*, Prague, September 1-3, 2010 (Prague 2011), 301

⁷ Caroline van der Brugge, and Kristin Kleber (2016). "The Empire of Trade and the Empires of Force Tyre in the Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods", C. M. Garcia (ed), *Dynamics of Production in the Ancient Near East, 1300-500 BC*. (Oxford, 2016), 187.

⁸ Hayim Tadmor, "Philistia under Assyrian Rule", *Biblical Archaeologist*, 29, (1966): 88-97.

campaigns to these regions to keep the Mediterranean trade in their hands. During the period of Sargon II and his successors, known as the Sargonid Age, many regional states became vassal states. Assyria pursued a policy of keeping the states in the region in vassal status rather than taking them under its control.⁹ During the reign of Esarhaddon, these kings continued their subversive activities. In particular, the king of Tyre, along with other Phoenician city-states, acted in opposition to Assyrian authority. In the face of these activities, Esarhaddon transformed more than half of Phoenicia into an Assyrian province in 676 BC. However, the city of Tyre continued to maintain its independent status under Assyria.¹⁰ This is probably related to a treaty signed after the Sidon Campaign dated to 676 BC. This treaty reflects Assyria's efforts to keep trade alive in the region by granting certain privileges to Tyre. According to the text of the treaty, Ba'al, the king of Tyre, would be able to use the trade ports owned by Assyria. Thus, the king of Tyre gained access to Akko and Dor, to all parts of Palestine and all Assyrian cities, and the commercial routes and harbours of all Assyrian-controlled cities on the coast. With this treaty, the merchants of Tyre also came under the protection of Assyria. However, Assyria also had some expectations from Tyre in return for this treaty. The most important of these expectations was based on remaining loyal to Assyria and informing Assyria of all commercial activities. In addition, an Assyrian royal representative (*qēpu*) was to operate here and supervise all activities of the king of Tyre.¹¹ This meant that Assyria established its own supervisory organization in Tyre, and although in practice, the city seemed to have an independent status, in fact, the first step was taken to incorporate Tyre into the Assyrian rule.¹² Assyria aimed to weaken the small kingdoms and city-states in the region that could pose a threat to Assyria and to bring them under its control and shaped its policy in this direction.¹³ Assyria's military, economic, and political ambitions in the region disturbed Egypt, another

⁹ Angalika Berlejung "The Assyrians in the West: Assyrianisation, Colonialism, Indifference, or Development Policy?", M. Nissinen (ed.), *Congress Volume Helsinki 2010*, (Leiden - Boston, 2012), 24.

¹⁰ van der Brugge and Kleber, "The Empire of Trade and the Empires of Force...", 195.

¹¹ SAA 2 5.

¹² Maria Eugenia Aubet, (2008). "Political and Economic Implications of the New Phoenician Chronologies", C. Sagona (ed.), *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology* (Ancient Near Eastern Studies Supplement), (Leuven: Peeters Press, 2008), 255.

¹³ Alexander Fantalkin, "Neo-Assyrian Involvement in the Southern Coastal Plain of Israel: Old Concepts and New Interpretations", S. Zelig Aster and A. Faust, (eds), *The Southern Levant under Assyrian Domination*, (Eisenbrauns, 2018), 177-178.; Ariel M. Bagg, "Palestine under Assyrian Rule: A New Look at the Assyrian Imperial Policy in the West", *Journal of the American Oriental Society*, 133/1 (2013): 131

powerful state of the period. Although not directly, Egypt tried to stop Assyria's progress in the region through local kingdoms.

When the relations between Egypt and Assyria are analysed from the Egyptian perspective, it is seen that Egypt's ambitions in the Levant were determinative in its approach towards Assyria. Ancient Egypt's policy on the Levant and Syria has been shaped in line with both military and commercial interests throughout history due to its geographical and strategic importance. The Levant and Syria were transit zones between Egypt and Mesopotamia, Anatolia, and the Eastern Mediterranean, and the domination over these lands was of great economic and security value for Egypt. This situation strengthened the political, commercial, and cultural ties between Egypt and the Levant and led to a particularly serious interaction.¹⁴ These interactions were particularly evident in the sphere of commerce, characterized by an intensive exchange of goods between the regions. Egypt imported oil, wine, bitumen, and other materials from Palestine, as well as copper and turquoise from Sinai. In return, Egyptian goods such as gold, glass, beads, jewellery, palettes, and gypsum vessels were exported to Palestine in varying quantities and frequencies.¹⁵

Egypt's interest in the region dates back to ancient times. Around 2500 BCE, Egypt's connections with the north intensified, and Byblos became its principal trade partner.¹⁶ Egypt, which generally maintained commercial relations with the Levant, endeavoured to increase its influence, especially in the Eastern Mediterranean, by establishing direct contact with the great powers in Asia during the Middle Kingdom Period (2050-1800 BC), but its activities remained limited. However, commercial relations continued to develop, especially with the Canaanite region. While Egypt supplied commercial goods such as copper, silver, precious stones, and wood from the southern Levant, gold and textile products were exported from Egypt. By the New Kingdom Period (1550-1070 BC), Egypt organized numerous military campaigns to the region in order to strengthen its commercial interests in the region. The New Kingdom period is the period when Egypt established its strongest influence over the Levant and Syria. In this period, Egypt both

¹⁴ Gregory D. Mumford, "Egypt and the Levant," M. L. Steiner and A. E. Killebrew (ed.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant*, (Oxford, 2014), 69-76.

¹⁵ Susan L. Cohen, "History of Palestine in Egypt", W. Grajetzki and W. Wendrich (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002k7wp5> (2016), 9.

¹⁶ Matthew J. Adams, "Egypt and the Levant in the Early to Middle Bronze Age Transition", F. Höflmayer, *The Late Third Millennium in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change*, (Chicago: The Oriental Institute, University of Chicago, 2017), 508-510.

established political dominance and secured its commercial interests through military campaigns in the region. Pharaohs organized many campaigns to Syria and the Levant during this period. The Battle of Megiddo in the reign of Thutmose III and the Battle of Kadesh in the reign of Ramses II were among the most important military campaigns of Egypt in the region. With the Battle of Megiddo, Egyptian sovereignty in the region was consolidated, and vassal states were created. Although the Battle of Kadesh did not represent a victory for Egypt, the peace treaty signed afterward ended the struggle and conflict with the Hittites in the region and had a strengthening effect on Egypt's economic activities. By the Late Period, it is observed that Egypt lost its gains in the Levant. The most significant factor in this was the unstoppable rise of Assyria in the Near East.¹⁷ Despite all the difficulties, Egypt tried to maintain its commercial and diplomatic relations with the kingdoms in the region. In the meantime, its incitement of local kings against Assyria led to the Assyrian-Egyptian conflict.

This study analyses the Assyrian-Egyptian struggle in the region, especially the military campaigns to Egypt due to Egypt's increasing provocation activities, based on Assyrian inscriptions and state correspondences. Although this situation reveals a one-sided perspective, the fact that the only source of information shedding light on the Assyrian-Egyptian struggle is the Assyrian documents makes it necessary to evaluate the subject in the light of these documents. Some interpretations other than the Assyrian perspective have also been attempted, albeit partially, based on some data in the Old Testament and Babylonian chronicles.

Assyrian Egyptian Relations and Assyrian Egyptian Policy in the Neo-Assyrian Period

The source of the relations between Assyria and Egypt should be sought in the period before the Neo-Assyrian Empire. In the 13th century BC, while Egypt was engaged in a struggle with the Hittites in Mesopotamia, including Northern Syria, a great wave of migration from the Aegean World upset the balance of power in the region, the Hittite Empire collapsed, and Assyria began to emerge as a great power. Egypt started to lose its gains in the region, and at the beginning of the first millennium BC, the Palestinians increased their power in the Southern Levant and rose to an influential

¹⁷ Ludlow S. Bull, "Egypt and Syria-Palestine", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 33, No. 2 (1938): 39-41; Felix Höflmayer and Sturt W. Manning, "A Synchronised Early Middle Bronze Age Chronology for Egypt, the Levant, and Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies*, 81/1, (2022): 1-24

position. In the same period, the Aramaeans, a West Semitic group already present in the region in the Late Bronze Age, increased their influence in southern Syria and the Palestine mountains, and the Late Hittite States, with a majority Aramaean population, emerged in northern Syria. While all this was happening, Egypt was also attacked by invaders and Libyan tribes infiltrated the Nile Valley and the Delta and took over the administration in Egypt and ruled in Egypt from the mid-11th century BC to the end of the 8th century BC.¹⁸ Thus, the Egyptian State lost its effectiveness in foreign politics due to its internal problems and Egyptian-Assyrian relations followed a positive course in this period. As a result of these relations, the Egyptians became the subject of Assyrian sources for the first time during the reign of Aššur-bel-kala and the name of the Land of Egypt was recorded as "*Mušru*"¹⁹ in Assyrian written documents. In the annals of Aššur-bel-kala, "[*The king*] of Egypt sent a large [*female monkey*], a crocodile, [(and) a "*river-man*," beasts of the Great Sea. He displayed (them) to the people of his land]"²⁰ indicates that the Egyptian Pharaoh sent gifts to the Assyrian king, and the relations were friendly initially. By the Neo-Assyrian Period, we see that relations have turned into conflict. This situation is, of course, related to the emergence of Assyria as a great power in the Near East and threatening Egyptian interests.

In the Neo-Assyrian period, the name Egypt was frequently reflected in written documents. The name Egypt is also mentioned as "*Mušur/Mušri*"²¹ during the reigns of Tiglath-pileser III, Sennacherib, Esarhaddon, and Ashurbanipal. However, during the reign of Ashurbanipal, the name "*Land of Makan*"²² is encountered for the country of Egypt.

The relations of the Neo-Assyrian kings with Egypt were initially based entirely on trade. The Assyrian Empire's relations with Egypt had a unique structure. While Assyria's commercial activities with other countries were conducted through the institution of the *kāru*, organized by royal representatives, there is little evidence for such a structure in relations with Egypt. To understand the distinctive nature of the Empire's economic ties with Egypt, it is necessary to consider that a desert separated the two powers. Assyria cooperated with tribes and kingdoms in North Sinai and Southern Palestine to cross this desert and maintain land or sea communications with

¹⁸ Thomas Hikade, "Egypt and the Near East", D. T. Potts (ed.), *A Companion to The Archaeology of The Ancient Near East*, Vol. II, (Blackwell Publishing, 2012), 846-847.

¹⁹ RIMA 2 A.0.89.6: 5'.

²⁰ ^{KUR} *Mušre* RIMA 2 A.0.89.6: 4'-5'.

²¹ RINAP 1 no. 42: 9'; RINAP 3/1 no. 4: 43; RINAP 4 no. 1: iii 39; RINAP 4 no. 1: vi 8.

²² ^{KUR} *Makan* RINAP 5/1 no. 3: i 49; RINAP 5/1 no. 4: i 38; RINAP 5/1 no. 6: ii 5'; RINAP 5/1 no. 9: i 35; RINAP 5/1 no. 11: i 52.

Egypt. In turn, this dependence affected the political status of these groups vis-à-vis the Assyrian Empire. The Palestine cities enjoyed special status due to their crucial role in trade with Egypt, and even after repeated rebellions against Assyria, the Assyrian kings allowed the Palestinian cities to maintain their status to avoid trade disruption.²³

Neo-Assyrian records reveal that the Assyrian-Egyptian struggle began with the reign of Salmanassar III. In the annals of Salmanassar III, it was stated that there were 1.000 Egyptian soldiers among the coalition troops formed against him in the Battle of Qarqar.²⁴ This situation shows that Egypt supported the kingdoms in the region against Assyria and that Egypt aimed to maintain its interests in the region. In another document of Salmanassar III, he states that he received tribute in Egypt with the following statements:

*"I received the payment of Egypt: two-humped camels, a water buffalo (lit. "a river ox"), a rhinoceros, antelope, female elephants, female monkeys, (and) apes."*²⁵

Although the fact that Shalmaneser III received tribute from Egypt may be considered an indication that he had established his superiority over Egypt, the conflict between Assyria and Egypt initially continued on a more even footing, considering factors such as the struggle for the throne in Egypt. However, the accession of Tiglat-pileser III to the Assyrian throne in 745 BC marked a turning point in the history of the Neo-Assyrian Empire, and the Assyrian sphere of dominance expanded to include a large part of the Near East. Tiglat-pileser III reorganized the Assyrian military system²⁶ and conducted military campaigns continuously during his 18 years on the throne. After expanding the borders of his Empire to the south, north-west, and West, Tiglat-pileser III turned his attention to the Levant, which included Judah, Israel, and Palestine on the Egyptian border to the south. The Assyrian conquest of Gaza, an important city in the region, brought Assyria and Egypt face to face in the same physical space for the first time,²⁷ and Egypt and Assyria became border neighbours for the first time. Meanwhile, there was a dynastic change in Egypt, and the conquest of Egypt's southern neighbour, the Kushites, by conquering Egypt and establishing the 25th Dynasty (747-656 BC) and pursuing an anti-Assyrian policy put the relations between

²³ Elat, "The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt", 20 and 34.

²⁴ RIMA 3 A.0.102.2: ii 89b-102.

²⁵ RIMA 3 A.0.102.89.

²⁶ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2015), 156-157.

²⁷ Zamazalová, "Before the Assyrian Conquest in 671 B.C.E...", 301; Elat, "The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt", 20

Assyria and Egypt into a tense phase.²⁸ On the other hand, Assyria's control of the Palestinian coast was not welcomed by Egypt because it disrupted the timber trade from Lebanon to Egypt. This situation caused Egypt to participate in the anti-Assyrian coalitions in Southern Syria and Palestine in the following periods.²⁹

This policy of Egypt is also reflected in the Old Testament. From the information in the Old Testament, we learn that Hoshea, the king of Israel in this period, did not pay the tribute he paid to the Assyrian king Salmanassar V with the instigation of the Egyptian Pharaoh and rebelled (725 BC).³⁰ The Assyrian king went on an expedition against the rebellion of Hosea and captured the city of Samaria.³¹ The Old Testament describes the siege of Samaria by Salmanassar V and the exile of the rebels as follows:

"Against him came up Shalmaneser, king of Assyria, and Hoshea became his servant and brought him presents. And the king of Assyria found conspiracy in Hoshea; for he had sent messengers to So the king of Egypt, and offered no present to the king of Assyria, as he had done year by year; therefore the king of Assyria shut him up, and bound him in prison. Then, the king of Assyria came up throughout all the land, went up to Samaria, and besieged it for three years. In the ninth year of Hoshea, the king of Assyria took Samaria, and carried Israel away unto Assyria, and placed them in Halah, and in Habor, on the river of Gozan, and in the cities of the Medes."³²

Despite Egyptian activities in the region, Assyria did not take any action against Egypt. One of the main reasons for this was the importance of trade relations between Assyria and Egypt for Assyria. Sargon II, who succeeded Salmanassar V, attached great importance to the continuation of Egyptian-Assyrian trade. Sargon II reactivated the closed Egyptian harbor around the El-Arish Valley to enable Egypt and Assyria to trade.³³ However, with Šabaka's accession to the Egyptian throne, the anti-Assyrian policy in

²⁸ Hikade, "Egypt and the Near East", 847

²⁹ Tadmor, "Philistia under Assyrian Rule", 88-97.

³⁰ Şeyma Ay, "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", *History Studies*, 3/1, (2011): 8.

³¹ Some researchers claim that the fall of the city of Samaria is an event belonging to the reign of Sargon II. See Hayim Tadmor, "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study", *JCS*, 12/1, (1958): 33.

³² 2 Kings 17: 3-6

³³ Amelia Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (3000-330 BC)*. Vol. II (Çev. Dilek Şendil), (İstanbul, 2013), 209.

the lands of Palestine and Israel³⁴ increased even more. In this respect, Šabaka's becoming the Pharaoh of Egypt brought Assyrian-Egyptian relations to a different point. Egypt pursued a hostile policy against Assyria throughout the Šabaka Period. Hamad rebellion was a result of this hostile policy and Egyptian policy. In the early years of Sargon II's reign, the cities of Arpad, Šimirra, Damascus and Samaria rebelled under the leadership of Yau-bi'di, the king of Hamad, at the instigation of the Egyptian Pharaoh Šabaka.³⁵ This city was essential for Assyria as it was located at the exit of the caravan routes from the Mediterranean to Babylon.³⁶ Sargon II personally dealt with the rebellion in the region due to its strategic importance. Sargon II crushed the rebels, destroyed the city of Hamad, and killed the rebel leaders.³⁷ After this event, Assyria probably gained superiority over the southern Levant and Egypt kingdoms. It may be a proof of this situation that ambassadors from the lands of Judah and Egypt offer tribute in some reports in dated to the time of Sargon II.

Šebiktu, who became Pharaoh after the death of Šabaka, continued the hostile policy against Assyria. Meanwhile, the sudden death of the Assyrian king Sargon II in the summer of 705 BC and the outbreak of a major rebellion in Assyria created the opportunity Šebiktu had been waiting for, and the Egyptian Pharaoh tried to gain power in the Levant.³⁸ The Jewish cities of Lakiš, Ammon, Moab, and Edom, as well as Phoenician city-states such as Arvad (Arados), Biblos, and Sidon, and Palestinian cities such as Aškelon and Ekron, joined this rebellion supported by Egypt and stopped paying tribute to Assyria.³⁹ Thus, the rebellion movement officially started in 703 BC. The Jew Hezekiah led the rebellion. The Jewish king Hezekiah, who declared the cult

³⁴ There are different opinions about the date of Šabaka's accession to the Egyptian throne. While some sources give the year 716/715 BC, some records that he ascended the throne in 712 BC. See Hans Goedicke, "The End of 'So, King of Egypt'", *BASOR* 171, (1963): pp. 64-66; Donald B. Redford, "Sais and the Kushite Invasions of the Eighth Century B.C.", *JARCE*, Vol. 22, (1985): 5-15, 6; Erik Hornung, *Mısır Tarihi* (Çev. Z. A. Yılmaz), (Istanbul: Kabalcı Publishing House, 2004), 137.

³⁵ RINAP 2 no. 81: 4b - 20; Eckart Frahm, "A Sculpted Slab with an Inscription of Sargon II Mentioning the Rebellion of Yau-bi'di of Hamath", *AoF*, 40/1, (2013): 46-47

³⁶ Edward Lipiński, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. (Leuven-Paris-Sterling-Virginia, 2000), 249-252.

³⁷ Karen Radner, "Revolts in the Assyrian Empire Succession Wars, Rebellions Against a False King and Independence Movements", J. J. Collins and J. G. Manning (eds.), *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East: In the Crucible of Empire*, (Leiden, 2016), 49-50.

³⁸ Dan'el Kahn, "The Assyrian Invasions of Egypt (673-663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites", *SAK*, Bd. 34, (2006): 251.

³⁹ Wolfgang Röllig, "Jerusalem in the Neo-Assyrian Period", Z. Kafafi and R. Schick (eds.), *Jerusalem before Islam*, (BAR International Series, 2007), 41.

center of the Jewish Kingdom as Jerusalem and signed a religious reform for all Hebrews, united the cult center in a single place, gathered all the administration here, and thus provided the necessary material for the rebellion against the Assyrian State.⁴⁰ This rebellion movement is described in the Old Testament as follows:

"for the war? Now on whom dost thou trust, that thou hast rebelled against me? Now, behold, thou trustest upon the staff of this bruised reed, even upon Egypt; whereon if a man lean, it will go into his hand, and pierce it; so is Pharaoh king of Egypt unto all that trust on him. But if ye say unto me: We trust in the Lord our God; is not that He, whose high places and whose altars Hezekiah hath taken away, and hath said to Judah and to Jerusalem: Ye shall worship before this altar in Jerusalem? Now, therefore, I pray thee, make a wager with my master, the king of Assyria, and I will give thee two thousand horses if thou be able on thy part to set riders upon them. [How then canst thou turn away the face of one captain, even of the least of my master's servants? And yet thou puttest thy trust on Egypt for chariots and horsemen! Am I now come up without the Lord against this place to destroy it? The Lord said unto me: Go up against this land, and destroy it."⁴¹

Fifteen of the vassal kingdoms supported this rebellion, but when they learned that the Assyrian king Sennacherib was going on a campaign, 8 of them obeyed Assyria again. The other kingdoms that continued the rebellion also deposed King Padi of Ekron, who remained loyal to Assyria, and took him captive.⁴² The royal inscription of Sennacherib states that in this rebellion, the rebels in Ekron received help from Hezekiah of Judah and the Egyptian Pharaoh. The inscription says that the Assyrian armies defeated the rebels, captured Egyptian charioteers (and) princes (sons of kings), conquered the cities of the criminals, and punished them. The kingdom of Hezekiah, who had led the rebellion, was also captured, and he was imprisoned like a caged bird in the royal city of Jerusalem.⁴³ This campaign, known as the victory of Lakiš, was also the subject of relief. The relief of Lakiš (Figure 1) depicts the city's capture and the enemies' punishment. The traces of this victory were

⁴⁰ Oded Borowski, "Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria", BA, 58-3, (1995): 149-152.

⁴¹ 2 Kings 18: 19-25.

⁴² Robert D. Bates, "Assyria and the Rebellion in the Annals of Sennacherib", NEASB, 44, (1999): 39-40; Sercan Coşgun and Okay Pekşen, "Yeni Asur Devleti'nin Askeri Seferlerinde Ganimet Alınan Hayvanlar ve Bölgeleri", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12/4, (2022): 2592.

⁴³ RINAP 3/1 no. 4: 42-58.

also revealed in the archaeological excavations conducted by David Ussishkin.⁴⁴

Figure 1: A scene from the Siege of Lachish
(BM 124906 © The Trustees of the British Museum)

After this event, there is no record of Egyptian-Assyrian friction in the sources for a certain period. With the accession of Taharka (Tarku) to the Egyptian throne in 690 BC, the conflicts between Assyria and Egypt became stronger again.⁴⁵ However, it is observed that Egypt pursued a peaceful policy during the first 10 years of Taharka's reign. In the last years of his first 10-year reign, Taharka expanded his sphere of influence in the Levant by establishing intensive commercial and military contacts with the Phoenician coastal cities within the Assyrian sphere of domination.⁴⁶ However, although

⁴⁴ David Ussishkin, *The Conquest of Lachish by Sennacherib*, (Tel Aviv: Tel Aviv University, 1982); David Ussishkin, *Biblical Lachish: A Tale of Construction, Destruction, Excavation and Restoration*. (Jerusalem: Israel Exploration Society; Biblical Archaeology Society, 2014).

⁴⁵ Anthony Spalinger, "The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assyrian Conquest", *Chronique d'Egypte* 53, (1978): 26-33.

⁴⁶ Kahn, "The Assyrian Invasions of Egypt..." 251; Anthony Spalinger, "The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assyrian Conquest", *Chronique d'Egypte* 53, (1978): 42.

Taharka, like the previous Egyptian rulers, provided support to the anti-Assyrian elements in Palestine and Israel, the lack of a powerful central administration in Egypt caused this support to remain limited.⁴⁷ In fact, the Assyrian king Esarhaddon radically altered the regional Assyrian policy to address the problem. Esarhaddon realized that to protect his interests in the Levant. Therefore, he had to take the Egyptian threat seriously and drive them away from the borders of the Empire. He believed that he could achieve this only by invading Egypt and pushing the Kushites to the south.⁴⁸

Babylonian and Assyrian chronicles prove that Esarhaddon made three campaigns to Egypt.⁴⁹ Esarhaddon made his first expedition to Egypt in 674 BC but was defeated. Although Esarhaddon's documents do not mention this expedition, the Babylonian chronicles record that an expedition was made to Egypt on the 5th day of Adar 674, and the Assyrian army was defeated.⁵⁰ During this expedition, Taharka must have acted early and moved against Assyria. Taharka probably moved north and made the necessary defense preparations before Esarhaddon arrived. Esarhaddon, on the other hand, must have been worn out by various enemies on his way here and must have suddenly encountered the enemy army while he was continuing his progress toward Egypt. Although this first battle is not described in the Assyrian records, Taharka left the battle victorious.⁵¹ In the chronicles of Esarhaddon, there is information that he also organized an expedition to Ša-amile in the 7th year.⁵² Researchers think that this expedition is related to the Egyptian expedition and that this place should be searched within the Egyptian borders. This place may be located in Pelusium on the Egyptian border. Another view

⁴⁷ Zamazalová, "Before the Assyrian Conquest in 671 B.C.E...", 323.

⁴⁸ Kahn, "The Assyrian Invasions of Egypt...", 252.

⁴⁹ Albert Kirk Grayson, (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources)*, (New York, 1975), Chronicle 1 iv 16; Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* Chronicle 1 iv 3 - iv 8; Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 14 st. 12 -14; Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 1 iv 30-32; Jean-Jacques Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, B. R. Foster (ed.), (Atlanta: Society of Biblical Literature 2004), 201-204 and 209.

⁵⁰ "On the 5th day of the month Adar in the 7th year, the Assyrian army was defeated in Egypt" Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 1 iv 16; Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, 201.

⁵¹ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına* (Çev. M. Moralı), (İstanbul: Alfa Publications, 2013), 432; Dan'el Kahn, "Taharka, King Of Kush And The Assyrians", *JSSEA*, 31, (2004): 111.

⁵² Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, 209; Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 14 st. 20.

is that this place may be related to Sise on the Egyptian border.⁵³ However, the contradiction here is that this expedition took place on the 8th day of the month of Adar, just 3 days after the first defeat. This scenario raises more questions than it answers. If Ša-amile was an Egyptian border town, the first battle must have occurred somewhere in northern Sinai, three days' march east of the city, but this would have been an awkward spot for the Egyptians to establish a line of defence. Sa-amile was somewhere in the Delta, it is difficult to imagine why the defeated army should have travelled there, and it is even more challenging to understand what was so important about it as to attract the special attention of Assyrian scribes. B. Landsberger has also rightly pointed to this inference and suggested that it was in southern Babylonia rather than Egypt. In any case, the fact that the Esarhaddon chronicles do not mention the Egyptian campaign, but only the Ša-amile campaign, can be understood as an exclusion of the Assyrian defeat in Egypt and its replacement in the chronology by another military campaign.⁵⁴

Esarhaddon returned to his country after the first defeat and eliminated some problems in foreign policy. His main aim was to avenge this defeat and to establish Assyrian sovereignty in the region. For this purpose, he firstly organised a military expedition against the country of Šubria and won a great victory and wanted to show the power of Assyria to his enemies. This can also be considered as a practice for the Egyptian Campaign.⁵⁵ Esarhaddon, after restoring the reputation and self-confidence of his army, started the preparations for the Egyptian Expedition. Before embarking on this expedition, the Assyrian king consulted his god and tried to obtain information about the expedition's outcome. The text of this query is as follows:

“[Šamaš, great lord], give me a firm positive answer [to what] I am asking you! [Should Esarhaddon, king of] Assyria, strive and plan? [Should he take the road] with his army and camp and go to the [dis]trict of Egypt, as [he wis]hes? [Should he wage] war [against

⁵³ van der Deijl, 2008: 605; Robert G. Morkot, *The Black Pharaohs: Egypt's Nubian Rulers*. (London: Rubicon Press, 2000), 264; Gerhard Fecht, “Zu den Namen ägyptischer Fürsten und Städte in den Annalen des Assurbanipal des Assurbanipal und der Chronik des Esarhaddon”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 16, (1958): 112 - 119; Grayson suggests that it was south of Babylon. However, this is not widely accepted. See Albert Kirk Grayson, “Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B. C.)”, J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger (eds.), *Cambridge Ancient History 3/2, The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.*, (Cambridge, 1991), 134.

⁵⁴ Herbert Verreth, “The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources”, *JAOS*, Vol. 119, No. 2, (1999): 234- 247, p. 235.

⁵⁵ Bkz. Koray Toptaş, *Asarhaddon: Asur Kralı, Babil Yöneticisi, Mısır Fatih*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), 125-132.

Taharka], king of Kush, [and the troops which] he has? [If he go]es, will he [engage in battle] with [Taharka, k]ing of Kush and his army? In waging [this war, will the weapons of Esa[rhad]don, ki[ng of Assyria, and his army, prevail over the weapons of T[aharka], king of Kush, and the troops w[hich he has]? Will (Esarhaddon's troops) ... their ..., take their heaped-up (possessions), defeat them, [... their ...], and overrun them i[n vic]tory, power, might and conquest? [...] Will Esarhaddon, king of Assyria, [return alive and] set foot [on Assyrian soil]? Does your great divinity know it? [Is the] retreat of Taharka, [king of Kush, and the troops which he has be]fore Esarhaddon, king of Assyria, [..... decreed and confirmed in a favourable ca]se, by the command of your great divinity, [Šamaš, great lord? Will he who can see, se]e it? Will he who can hear, hear it?"⁵⁶

The back of the document is broken, and on the reverse side, it appears to contain questions of the same concern, questioning the prophecy that would indicate the outcome of the Egyptian Campaign.⁵⁷ This questioning reflects the nervous and anxious attitude of the Assyrian king in contrast to his confident attitude in his annals.⁵⁸ A document sent to the Assyrian king from Babylon is in the nature of an answer to these questions. In this document, it is recorded that the Assyrian king will kill or capture the Kush king as a result of the expedition.⁵⁹ Having received a favourable prophecy to his questions, Esarhaddon embarked on an expedition against Taharka, who continued his expansion policy in the Palestine region in 671 BC.⁶⁰ Esarhaddon left Assyria in early April and set out for Egypt. He had to cross the Tigris and Euphrates at a time when water level and flowrate were at their highest in the spring.⁶¹ It is noteworthy that Kush and Egypt were referred to as Magan and Meluḥḥa. Magan and Meluḥḥa were known in cuneiform documents from the 3rd millennium BC, and these place names were thought to be in the Persian Gulf and Oman Sea region. However, new information in Esarhaddon's annals indicates that these places were in Egypt and Nubia. This raises a problem and

⁵⁶ SAA 4 84: 1-15.

⁵⁷ SAA 4 84: r. 1- 23.

⁵⁸ Mattias Karlsson, "Egypt and Kush in Neo-Assyrian State Letters and Documents", SAAB, 24, (2018): 39.

⁵⁹ SAA 10 351: b.e. 23 - r. 12.

⁶⁰ Hayim Tadmor, "World Dominion: The Expanding Horizon of the Assyrian Empire", L. Milano, S. de Martino F. M. Fales and G. B. Lanfranchi (eds.), *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East*. (RAI 44, 1997), (Padua: Sargon srl, (1999), 55-62, s. 59; Kahn, "Taharqa, King Of Kush And The Assyrians", 111.

⁶¹ Karen Radner, "Esarhaddon's Expedition from Palestine to Egypt in 671 BCE: A Trek Through the Negev and Sinai", D. Bonatz, R. M. Czichon and F. J. Kreppner (eds.), *Fundstellen: Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Alt Vorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008), 307.

controversy about localization.⁶² What is certain in this document is that the main destination of this expedition was Egypt. The process of this expedition and the journey to Egypt are recorded in a document of Esarhaddon with the following statements:

“In my tenth campaign, the god Aš[šur ...] had me take [... (and) made me set out] to [Magan and Meluḥḥa, which are called] Kush and Egypt in (their) native tongue. I mustered the vast troops of the god Aššur, who are in [...]. In Nisannu (I), the first month, I set out from my city, Aššur, (and) crossed the Tigris (and) Euphrates Rivers when they were at flood level, (and) marched over difficult mountains like a wild bull. In the course of my campaign, I set up fortifications against Ba’alu, the king of Tyre, who trusted in his friend Taharqa, the king of Kush, threw off the yoke of the god Aššur, my lord, and kept answering (me) with insolence. I cut off the supply of food and water that sustained their lives. I removed my camp from (this so-called) ‘Egypt’ and headed straight for Meluḥḥa, (covering) a distance of thirty leagues from the city Aphek, which is in the region of Samaria, to the city Raphia (Rapiḥu), which is in the neighborhood of the Brook of Egypt, a place that has no river(s). By means of ropes, chains, (and) sweeps, I provided water for (my) troops drawn from wells. In accordance with the command of the god Aššur, my lord, it occurred to me and my heart [prompted me] (and thus) I col[lected] camels from all of the Arab kings [and loaded them with [water skins (and water containers)]. I advanced twenty leagues distance, a journey of fifteen days, over [difficult] sand dunes, [where (one is always) thirsty]. I went four leagues distance (through terrain full of) alum, muṣu-stones, (and) [...]. (rev. 5) I trampled over four leagues distance, a journey of two days, (through terrain full of)

⁶² Sumerian and Akkadian sources suggest placing Magan and Meluḥḥa at the lower end of the Persian Gulf and on the shores of the Arabian Sea, while Esarhaddon and Asurbanipal-era documents identify Magan with Egypt and Meluḥḥa with Nubia (Ethiopia) (RINAP 4 no. 34: 7'-34; RINAP 5/1 no. 11: i 52-53). This also gives rise to a serious controversy. Landsberger, Weidner, and Leemans have argued that the naming of Egypt and Nubia in Neo-Assyrian sources may be related to the fact that exotic goods, incense, resin, gold, and ivory, which were previously supplied from Magan and Meluḥḥa on the Indus and Persian Gulf coasts, are now supplied from Egypt, so that only the naming can be related to the type of goods supplied, and that Magan and Meluḥḥa should be sought on the Persian Gulf coast. Kramer, however, says that confirmation of a hypothesis involving a name change in cuneiform documents for countries as crucial as Magan and Meluḥḥa must be based on reasonably precise and consistent evidence and implies that these names have always been associated with Egypt and Ethiopia and not transferred from areas east of Mesopotamia. Bkz. John Hansman, “A 'Periplus' of Magan and Meluḥḥa”, BSOAS, Vol. 36, No. 3, (1973): 554-559; Simo Parpola, Asko Parpola and Robert H. Brunswig, “The Meluḥḥa Village: Evidence of Acculturation of Harappan Traders in Late Third Millennium Mesopotamia?”, JESHO, Vol. 20, No. 2, (1977): 129-165, p. 129; Daniel T. Potts, “The Road to Meluḥḥa”, JNES, Vol. 41, No. 4, (1982): 280-281; Mario Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. (New York: Routledge, 2014), 135.

two-headed snakes ... [... whose venom] is deadly and I crossed over four leagues distance, a journey of two [days] (through terrain full of) [(...)] flying green [dragonflies. ...] four leagues distance, a journey of two d[ays] ...] ... I advanced sixteen leagues distance, a journey of eight days [...] ... very much. The god Marduk, the great lord, came to my aid [...] (rev. 10) he revived my troops. Twenty days (and) seven [...] of the border of Egy[pt], I stayed overnight. [...] from the city Mig[do]l to Me[mphis ...] I advanced a distance of forty leagues [...] that terrain is like [gazelle]-to[oth] stone [...] (rev. 15) like the head of an arrow [...] blood and gore ... [...] a dangerous enemy, together with [...] to the city Ishup[ri ...] ... [...]"⁶³

As it is understood from the document, Esarhaddon's first stop was Tyre, the administrative center of Ba'al, in cooperation with Taharka. Esarhaddon cut off the supply flow of Tyre, took the city under siege and continued on his way. Thus, the Assyrian king eliminated a threat that might come from behind him. After this, he continued on his way and came to the city of Rapihi, which is associated with Tell Rafah. Up to this point, the route of the Assyrian army is almost clear. Rapihi appears to be the last settled station on the road to Egypt. Raphia can be regarded as a kind of buffer zone separating the kingdom of Gaza from Egyptian territory. Esarhaddon made his final preparations at Rapihi.⁶⁴ The route that Esarhaddon followed after this is unclear because the place names in the document are broken. Nevertheless, although some information in the document does not enable us to determine the exact route of the Assyrians from Palestine to Egypt, it can provide an estimated route. Some scholars hypothesize that the Assyrian army followed the route along the Mediterranean coastline. Undoubtedly, this route connected the Gaza-Refah region to the Isthmus of Suez and was in use from that time onwards. In addition, this route had the necessary resources for water supply and could be reinforced from the sea. However, this route could also be easily followed from the Egyptian side.⁶⁵ Verreth thinks that this route could not be valid for the expedition, especially considering the distance travelled by the army and the duration of the journey.⁶⁶ On the other hand, the North Sinai region covering the coastline was under Egyptian control.⁶⁷ In fact, the geographical characteristics of this route differed from those described in the document. The Assyrian king said that he was traveling by waterless.⁶⁸ In this case, the coastline route should not be considered among the options. Radner suggests that Esarhaddon may have used the Sinai Desert route. According to her,

⁶³ RINAP 4 no. 34: Öy. 9 - Ay. 19.

⁶⁴ Nadav Na'aman, "The Boundary System and Political Status of Gaza under the Assyrian Empire", ZDPV, 120, (2004): 62-63.

⁶⁵ Radner, "Esarhaddon's Expedition from Palestine to Egypt in 671 BCE...", 308.

⁶⁶ Verreth, "The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources", 236.

⁶⁷ Na'aman, "The Boundary System and Political Status of Gaza..." 62-63;

⁶⁸ RINAP 4 no. 34: Ay. 2-8.

the details in the inscriptions, including records of the journey, may suggest that the Assyrian army continued via the Negev (Najaf). However, the Negev Desert is well connected to the Isthmus of Suez by a network of ancient roads, and by following a westward route through Sinai, Esarhaddon's army had the advantage of being out of range of its enemies. The Turkish army probably also used this route during the Suez Canal Campaign in 1915.⁶⁹ Nevertheless, we do not have enough evidence to say whether the Assyrian army used the 1915 Turkish route or some other route. However, although the exact route is unclear, documentary evidence suggests that the army most likely travelled through the Sinai Desert. Thus, it can be concluded that Esarhaddon travelled from Rapihi in a south-easterly direction through the Negev highlands, crossed into the Negev Desert via Makhtesh Ramon, and then moved in a westerly direction through Sinai to the Isthmus of Suez (Map 1). Especially during the journey, the waterless lands clearly indicate the desert, and the double-headed snakes seen after the journey probably referred to the spurred snakes (eryx) that were present in the Negev. In conclusion, a careful reading of the astonishing records of Esarhaddon's tenth expedition allows us to estimate the route taken by the Assyrian army from Palestine to Egypt and to understand the choice of a route through the Sinai Desert rather than along the Mediterranean coast. In addition, this route may be considered to have some advantages. This route made it impossible for the army to be tracked, and this could have given Esarhaddon the opportunity to make a surprise attack and achieve success.⁷⁰ However, it should be noted that military operations in the Sinai Desert were limited. Considering the water supply problem, the difficulty of marching through arid lands, and the fact that the endpoints of the east-west roads in the desert were controlled by rival political or military entities, traveling through the Sinai Desert route carried a number of risks. On the other hand, traveling across the desert would wear out the army and, besides carrying the possibility of weakening the fighting, would make it almost impossible to turn back in case of defeat. This would mean the destruction of almost the entire Assyrian army.⁷¹ However, despite all the risks, Esarhaddon preferred the Sinai Desert route. When Esarhaddon preferred this route, he

⁶⁹ For the 1915 Canal campaign route, see. Centre route: The route between Ismailia and Beersheba through the center of Sinai. The stopping places between the two points are named after the wells where they are located. Due to the lack of water resources, it is a route that armies advancing in the Egyptian-Palestinian direction would not easily prefer. Because the expeditionary force would have to carry the water necessary for soldiers and animals. Bkz. İsmail Üzen, *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)*, (Unpublished PhD Thesis), İstanbul University Institute of Social Sciences, Department of History, (İstanbul, 2007), 129.

⁷⁰ Radner, "Esarhaddon's Expedition from Palestine to Egypt in 671 BCE...", 307-311.

⁷¹ Israel Eph'al, "Esarhaddon, Egypt and Shubria: Politics and Propaganda", *JCS*, Vol. 57, (2005): 101.

cooperated with the Arabs to solve the water problem, which was one of the most critical problems and used camels owned by the Arabs to carry water bags.⁷² Cooperation with the Arabs also eliminated the risk of attack in the region because the Arab tribes controlled the southern and eastern parts of Sinai.⁷³

Assyrian troops, continuing their march under challenging conditions, eventually reached the city of Magdali, which is likely located near the Egyptian border and is not mentioned elsewhere in Assyrian sources. Magdali, known as Migdol in the Old Testament and Magdolos in Greek sources, was probably a strategic point between the Mediterranean and the Red Sea on the Isthmus of Suez in the east of Egypt. From here, Esarhaddon traveled to Išhupri, which was placed roughly between the Mediterranean and the Red Sea. This was probably where Assyrian and Egyptian troops met.⁷⁴ In this battle, Esarhaddon achieved victory over Taharqa's Egyptian troops.⁷⁵ Radner suggests that this victory was the result of a surprise attack launched from the desert.⁷⁶ The Babylonian chronicles and the chronicles of Esarhaddon also confirm this victory.⁷⁷ Esarhaddon recorded his victory in his annals with the statement "*I conquered (Lower) Egypt, Upper Egypt and Kush, whose king Taharka I shot five times with an arrow and ruled over all his lands.*"⁷⁸ The Sam'al Stele, one of the most important documents of the victory, provides essential information about the results of this campaign. The Egyptian campaign is described as follows:

"As for Taharqa, the king of Egypt and Kush, the accursed of their great divinity, from the city Išhupri to Memphis, (his) royal city, a march of fifteen days overland, I inflicted serious defeats on him daily, without ceasing. Moreover, (with regard to) he himself, by means of arrows, I inflicted him five times with wounds from which there is no recovery; and (as for) the city of Memphis, his royal city, within half a day (and) by means of mines, breaches, (and) ladders, I besieged (it), conquered (it), demolished (it), destroyed (it), (and) burned (it) with fire. I carried off to Assyria his wife, his court ladies, Uš-Anaḥuru, his crown prince, and the rest of his sons (and) his daughters, his goods, his possessions,

⁷² Verreth, "The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources", 236-237; Kahn, "The Assyrian Invasions of Egypt...", 252-255; Eph'al, "Esarhaddon, Egypt and Shubria...", 99-101; Tadmor, (1966). "Philistia under Assyrian Rule", 99-100.

⁷³ Na'aman, 2004: 63-64; Israel Eph'al, *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B.C.*, (Jerusalem: Magnes Press, 1984), 137-42.

⁷⁴ Verreth, 1999: 236-237; Radner, 2008: 308.

⁷⁵ Kahn, "Taharqa, King Of Kush And The Assyrians", 111.

⁷⁶ Radner, "Esarhaddon's Expedition from Palestine to Egypt in 671 BCE...", 311.

⁷⁷ Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 1 iv 23-28; Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 14 st. 25.

⁷⁸ RINAP 4 no. 60: 7 - 9a.

his horses, his oxen, (and) his sheep and goats, without number. I tore out the roots of Kush from Egypt. I did not leave a single person there to praise (me). Over Egypt, all of it, I appointed new kings, governors, commanders, customs officers, trustees, (and) overseers. I confirmed sattukku (and) ginû offerings for the god Aššur and the great gods, my lords, forever. I imposed the tribute and payment of my lordship on them, yearly, without ceasing. I had a stele written in my name made and I had inscribed upon it the renown (and) heroism of the god Aššur, my lord, (and) the might of my deeds which I had done with the help of the god Aššur, my lord, and my victory (and) triumph. I set (it) up for all time for the admiration of all of (my) enemies.”⁷⁹

Among the royal inscriptions, there are other records describing Esarhaddon’s victory over Egypt and his subsequent capture of its queens, children, and a substantial amount of booty. However, since these documents have been destroyed, we cannot learn more details.⁸⁰ The Babylonian Chronicles contains records of the invasion of Egypt that support the information contained in the Assyrian royal inscriptions:

“The tenth year, in the month of Nisan, the army of Assyria marched on Mišir. In the month of Dumuzi, the third, the sixteenth, and the eighteenth days, three times, there were massacres in Mišir. On the twenty-second day, Memphis, the [royal] res[idence], was taken, abandoned by its king, (whose) children and br[other were tak]en. (The city) was plundered, its inhabitants held for ransom, their property [loo]ted.”⁸¹

All documents provide almost parallel information and confirm that Taharka’s family was captured as a result of the expedition. Radner states that Esarhaddon did not limit the captives captured during this expedition to the royal family and nobles, but also took a number of specialists, especially highly qualified scientists, to Assyria.⁸² In addition, SAA 7 24, a list of state correspondence dating to the time of Esarhaddon or Ashurbanipal, mentions 15 female officials from Kush. These women were probably brought to Assyria due to the Egyptian campaigns and, again, probably functioned as priestesses or music attendants in the temple.⁸³ This is further evidence that

⁷⁹ RINAP 4 no. 98: Ay. 37b-53a.

⁸⁰ RINAP 4 no. 38: r 16' - r 33'; RINAP 4 no. 15: 1'-10'

⁸¹ Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, 201-203

⁸² Karen Radner, “Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period”, E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria*, (Malden: Wiley-Blackwell, 2017), 223; Karen Radner, “The Assyrian King and His Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Schools”, M. Luukko, S. Svärd and R. Mattila (eds.), in: *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, *Studia Orientalia* 106. (Helsinki: Finnish Oriental Society, 2009), 223.

⁸³ Karlsson, “Egypt and Kush in Neo-Assyrian State Letters and Documents”, 46.

the people brought to Egypt due to the expedition included qualified Egyptians. Other documents show that a considerable amount of booty was captured as a result of this expedition as well as people. For example, a tablet found in Nineveh, after mentioning that a massacre was carried out in the form of Memphis, people were killed, and their heads were piled up, stated that gold, silver, much jewellery, and horses ready for harnesses, fattened oxen and countless sheep were taken as booty.⁸⁴ Royal letters also shed light on the aftermath of the invasion of Egypt and corroborate the records in the inscriptions and stelae. Document SAA 8 418 contains the following statements about the looting of Egyptian treasures as a result of the campaign:

“When Aššur, Šamaš, Nabû, and Marduk gave Kush and Egypt into the hands of the king [my lord], they plundered them [...] with the troops of the king my lord. [Gold and silver from] their treasury, as much as there was, they brought [into] your royal abode [Ni]neveh [and distributed] booty from them to his servants.”⁸⁵

With this brilliant victory, Esarhaddon realized the conquest of Egypt, which had been the dream of Assyrian kings for nearly a century, and captured an enormous fortune found in the tombs and temples of the pharaohs. The Assyrian king now added new titles to his titles and became the “*Conqueror of Lower Egypt and Upper Egypt*.”⁸⁶ After this victory, Esarhaddon described himself in annals as follows:

“The palace of Esarhaddon, great king, mighty king, king of the world, king of Assyria, governor of Babylon, king of Sumer and Akkad, king of the kings of (Lower) Egypt, Upper Egypt, (and) Kush, king of the four quarters.”⁸⁷

Esarhaddon also punished the king of Tyre on his return from the Egyptian Campaign and had the Sam'al (Zincirli) and Til-Barsip (Tell Ahmar) stelae erected to commemorate these victories (Figures 2 and 3). Immortalizing such a crucial military success was a practice that provided prestige to the Assyrian king. These stelae represent Assyria's absolute superiority over Egypt and Assyria's invincibility. The stelae depict a Phoenician king⁸⁸ standing and begging, while the crown prince of Egypt is

⁸⁴ RINAP 4 no. 1019: o. 18 - r. 42.

⁸⁵ SAA 8 418: 4-9.

⁸⁶ Gökçek, *Asurlular*, 195; Tadmor, “Philistia under Assyrian Rule”, 99.

⁸⁷ RINAP 4 no. 83: 1-3

⁸⁸ Porter claims that the Phoenician king on the stele may be Abdi-Milkūti. However, some contradictions arise at this point. In his annals, Esarhaddon lists the Sidon Campaign as one of his first campaigns (RINAP 4 no. 1: ii 65-iii 38). In Esarhaddon's chronicles, the Sidon Expedition is reported to have taken place in years 4 and 5 (676-675 BC) (Grayson, *Assyrian*

depicted kneeling in front of the Assyrian king.⁸⁹ The depiction of the Egyptian prince on his knees signifies the elimination of the Egyptian threat, which for more than 40 years had played a provocative role in anti-Assyrian actions and had been hostile to Assyria and the Western domination of Assyria. These stelae, which were publicly displayed in both cities, carried the message that the Assyrian army was now invincible. These stelaes, which are products of royal ideology, were expected to serve as propaganda to restore Assyria's damaged military reputation in the West. In addition, the depiction of the king on the stage in larger sizes than other people can be considered a first in Neo-Assyrian art. This feature must have been transferred from Egyptian art to Assyrian art during the Egyptian Campaign.⁹⁰

Figure 2: Sam'al (Zincirli) Stele (Drawing: Koray Toptaş)

Figure 3: Til-Barsip Stele (Porter, 2003, Pl. 18)

and *Babylonian Chronicles*, Chronicle 14 st. 12-14). In any case, this expedition took place well before the Egyptian campaign and resulted in the beheading of the Sidonian king Abdi-Milkūti. Moreover, these stelae were erected to symbolize Assyria's Western dominance and Egyptian victory. Considering that the Western Campaign also took place in Egypt and Tir, it is likely that the second kneeling figure is Ba'al, king of Tir, rather than Abdi-Milkūti, king of Sidon, who had already been dead for many years.

⁸⁹ Barbara Nevling Porter, *Trees, Kings, and Politics: Studies in Assyrian Iconography*. OBO 197. (Fribourg: Academic Press; Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht, (2003), 71-72.

⁹⁰ Paul Collins, "The Development of the Individual Enemy in Assyrian Art", *Notes in the History of Art*, 25/3, (2006): 6-7.

A symbol of Esarhaddon's western dominance was the rock relief in Lebanon (Figure 4). Esarhaddon had his own relief erected on Nahr al-Kalb in Lebanon, next to the relief of Ramses II, who was famous for his Mesopotamian campaign, to immortalize his expedition (Figure 5). In this respect, the relief carried a special message, and it is no coincidence that it was placed directly next to the Egyptian relief. However, while the Assyrian relief clearly shares a conceptual basis with its Egyptian neighbor, the living landscape refers to the western expansion of the Assyrian Empire, just as Ramses II referred to the Mesopotamian expansion. The relief depicts Esarhaddon standing in a posture of respect, with divine symbols beside his head. The Assyrian relief stands in stark contrast to the adjacent Egyptian relief, which is an ornately decorated rectangular architectural frame with a cavetto cornice (Egyptian cornice).⁹¹ The Assyrian king's erection of this relief in a secluded place away from the settlement also reflected an ideological idea. The king represented his omnipresence independent of time and space. This stele indicates that the Assyrian king could reach unreachable places.⁹²

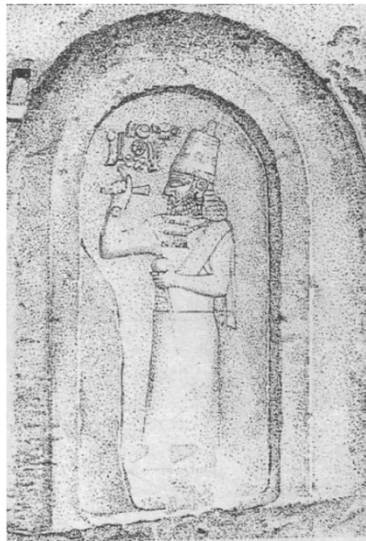

Figure 4: Relief of Esarhaddon (Kreppner, 2002, Fig. 6; Weissbach, 1922, Pl. 7)

Figure 5: Relief of Ramses II (Weissbach, 1922, Pl. 6; Feldman, 2004, Fig. 3)

⁹¹ Marian H. Feldman, "Nineveh to Thebes and Back: Art and Politics between Assyria and Egypt in the Seventh Century BCE", *Iraq*, Vol. 66, Nineveh. Papers of the 49th Rencontre Assriologique Internationale, Part One, (2004): 141-142; Franz Heinrich Weissbach, *Die Denkmäler und Inschriften an der Mündung des Nahr el-Kelb*. (Berlin: W. de Gruyter, 1922). Plates 5-7.

⁹² Florian Anoscha Kreppner, "Public Space in Nature: The Case of Neo-Assyrian Rock-Reliefs", *AoF*, 29/2, (2002): 375.

In addition to these artifacts, another material evidence of Esarhaddon's Egyptian Campaign is the small fragments of painted bricks unearthed in Esarhaddon's unfinished southwestern palace at Kalhu. The scenes on these fragments unearthed by Layard must depict Esarhaddon's Egyptian Campaign. The bricks depict battle scenes, the Assyrian chariot, Assyrian and Egyptian soldiers, prisoners, the Assyrian camp, and the walls of the Egyptian city (Figures 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, and 15).⁹³ The pictorial evidence on the painted brick fragments suggests that the overall movement is in two opposite directions; the cavalry and chariot move from left to right, the array of prisoners moves from right to left, and the attack on the fortress can be centered between the other two scenes. It is possible to reconstruct these scenes together to form a frieze (a straight strip).⁹⁴ These brick fragments are the only visual evidence of the Egyptian Campaign, and they are essential in that they allow us to visualize the scenes of the battle.

Figure 6: Egyptian prisoners (Nadali, 2006, Fig. 2a; Layard, 1853: Pl. 54: 7)

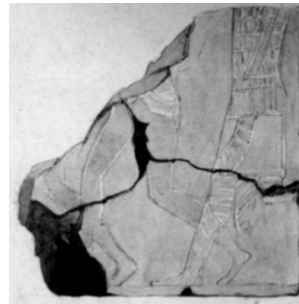

Figure 7: Egyptian prisoner and Assyrian soldier (Nadali, 2006, Fig. 2c; Layard, 1853: Pl. 54)

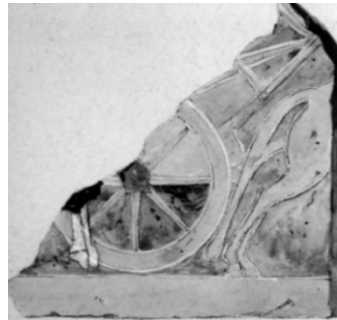

Figure 8: Assyrian chariot (?) (Nadali, 2006: Fig. 4c; Layard, 1853: Pl. 54: 14)

Figure 9: Assyrian chariot passing over Egyptian soldier (Nadali, 2006, Fig. 3a; Layard, 1853: Pl. 53: 3)

⁹³ Davide Nadali, "Esarhaddon's Glazed Bricks from Nimrud: The Egyptian Campaign Depicted", *Iraq*, Vol. 68, (2006): 109-119, 110; Austen Henry Layard, *A Second Series of the Monuments of Nineveh*. (London, 1853): Plates 53 -54.

⁹⁴ Pauline Albenda, "Observations on Egyptians in Assyrian art", *Bulletin of Egyptological Seminar 4*, (1982): 12.

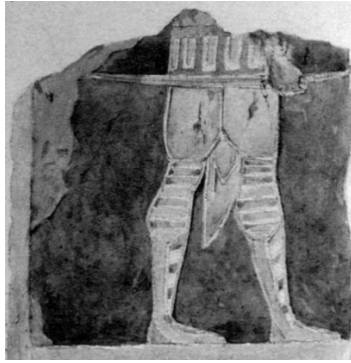

Figure 10: Assyrian soldier (Nadali, 2006, Fig. 4b; Layard, 1853: Pl. 54: 4)

Figure 11: Egyptian soldier (Nadali, 2006, Fig. 2b; Layard, 1853: Pl. 54: 8)

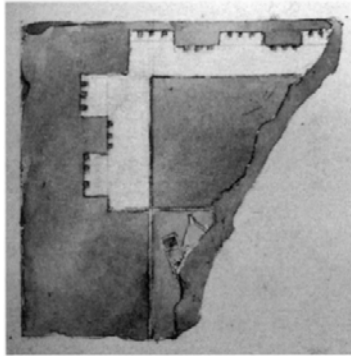

Figure 12: Assyrian camp (Nadali, 2006, Fig. 5b; Layard, 1853: Pl. 53: 2)

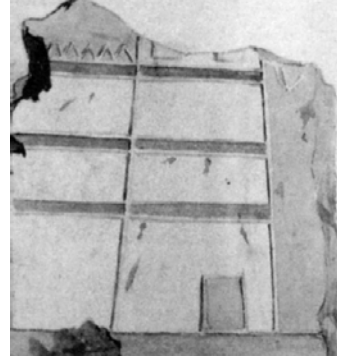

Figure 13: Egyptian city walls (Nadali, 2006, Fig. 5a; Layard, 1853: Pl. 53: 5)

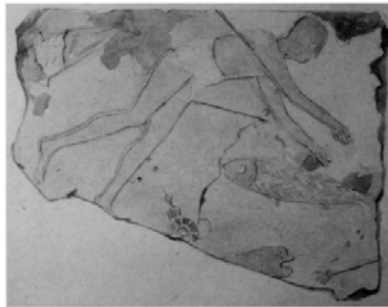

Figure 14: Dead enemy soldier in water (river) (Nadali, 2006, Fig. 3b; Layard, 1853: Pl. 53: 1)

Figure 15: An enemy soldier (left) and an Assyrian soldier (right) (Nadali, 2006, Fig. 3c; Layard, 1853: Pl. 54: 12)

Despite all the successful works of Esarhaddon and his propaganda campaign, Assyria's rule over Egypt was short-lived, and in 669 BC, all rulers except the governor of Sais in Egypt stopped following Assyrian orders and

rebelled against Assyria.⁹⁵ Due to this rebellion movement, Esarhaddon set out for Egypt again while he had just returned to Nineveh, but he died of illness on the way without realizing his goal.⁹⁶ During this campaign, Esarhaddon defeated Ba'al, the king of Tyre, who did not abide by the treaty of 671 BC and sided with Egypt, and defeated the king and captured the city of Tyre.⁹⁷

We can conclude that the Assyrian invasion of Egypt and the sack of Memphis and Thebes cannot be traced only from Egyptian sources. Assyrian sources are needed for this narrative. A few additional thoughts should be added to this observation. We assume that the Egyptian invasions described in Assyrian sources are accurate to a reasonable degree and accept that we cannot trace them as far as we know from Egyptian texts or archaeology. In that case, we must recognize that defeat is a concept foreign to Egypt. But even if the Pharaoh was always victorious, we find that even royal inscriptions during the Kushite period can contain modest hints of self-criticism, which may be traces of actual defeats (though not by the Assyrians, for there is no mention of them at all). In Taharqa's prayer, the king acknowledges that for whatever reason, tribute from Syria-Palestine was no longer flowing into Egypt.⁹⁸ In SAA 6 142 Šusanqu, apparently an Egyptian nobleman, is mentioned in the list of witnesses as "*the king's brother-in-law (hatna šarri)*"⁹⁹ Šusanqu is the Assyrian equivalent of the name Shoshenq, which was popular in the first centuries of the first millennium BC among the various royal families of Libyan origin who laid claim to areas in the Nile Delta and at times to all of Egypt. A possible candidate for the royal wife of Shoshenq¹⁰⁰

⁹⁵ Bauer, *Antik Dünya...*, 432-433.

⁹⁶ Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, 209; Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Chronicle 1: iv 30-32.

⁹⁷ RINAP 4 no. 34: 13'-14'.

⁹⁸ Felix. Höflmayer, "Assyria in Egypt: How to Trace Defeat Ancient Egyptian Sources", K. Streit and M. Grohmann (eds.), *Culture of Defeat: Submission in Written Sources and the Archaeological Record. Proceedings of a Joint Seminar of the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna*, October 2017, (Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, 2021), 189-228.

⁹⁹ SAA 6 142: r. 12

¹⁰⁰ Shoshenq was captured and brought to Ninive after the Assyrian army encountered Kushite and Egyptian troops on the battlefield of Eltekeh in southern Palestine in 701 BC. Sennacherib's inscriptions record this event as follows: "In the plain of the city Eltekeh, they sharpened their weapons while drawing up in battleline before me. With the support of the god Aššur, my lord, I fought with them and defeated them. In the thick of battle, I captured alive the Egyptian charioteers and princes (lit. "the sons of the king māri šar Mušuraya"), together with the charioteers of the king of the land Meluḥḥa." (RINAP 3/1 15: iii 18'-25'). Shoshenq, confirmed as royal father-in-law in 692 BC, was probably one of the Egyptian

is Šadditu, daughter of Sennacherib, attested in another legal document (SAA 6 251) from Nineveh during the reign Esarhaddon. What is important here is the policy pursued by the Assyrian king. The marriage of Delta princes to members of the Assyrian royal family gave them a status and role at court that went far beyond simple prisoners of war and gave Assyria diplomatic and political validity in its relations with Egypt and Kush.¹⁰¹ Although it is not clear whether the marriage took place during the reign of Sanherip or Esarhaddon, Esarhaddon may have wanted to use his kinship with Šusanqu, who is thought to have been a member of the Egyptian royal family, to his advantage in Egyptian politics. Unfortunately, the fate of Šusanqu is unclear in Assyrian documents.

Two years after Esarhaddon took Egypt under his sovereignty, Egypt rebelled against Assyria. Pharaoh Taharka rebelled against the Assyrian rule, marched north from Ethiopia, and took Memphis. Esarhaddon died while crossing into Egypt, and the suppression of the rebellion was only achieved during the reign of his son Ashurbanipal.¹⁰² When rebellion news reached Nineveh, Ashurbanipal immediately set out to finalize his father's Egyptian expedition. Taharka, who heard that Ashurbanipal had entered Egyptian territory, left Memphis and took refuge in Thebes.¹⁰³ Ashurbanipal described this event in detail in his annals:

“On my first campaign, I marched to Makan (Egypt) and Meluḥḥa (Ethiopia). (As for) Taharqa, the king of Egypt and Kush, whose defeat Esarhaddon - king of Assyria, the father who had engendered me - had brought about (and) whose land he ruled over, he, Taharqa, forgot the might of (the god) Aššur, the goddess Ištar, and the great gods, my lords, and trusted in his own strength. He marched against the kings (and) officials, whom the father who had engendered me had appointed inside Egypt, to kill (and) rob (them) and to take away Egypt (from them). He entered and resided in the city of Memphis, a city that the father who had engendered me had conquered (and) made part of the

princes mentioned in the annals of Sennacherib (Karen Radner, “Royal marriage alliances and noble hostages”, *Assyrian Empire Builders*, (2023) <https://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/diplomats/royalmarriage/> (11.10.2023))

¹⁰¹ Karen Radner, “After Eltekeh: Royal Hostages from Egypt at the Assyrian Court”, H. D. Baker, K. Kaniuth and A. Otto (Eds.) *Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf*. (Ugarit-Verlag: Münster, 2012), , 472-473; Radner, “Royal marriage alliances and noble hostages”; Koray Toptaş, “Foreign Royal Nobles in the Neo Assyrian Empire”, *Journal of Universal History Studies*, 7(1), (2024): 71-72.

¹⁰² Alan Buttery, *Armies and Enemies of Ancient Egypt and Assyria: Egyptian, Nubian, Asiatic, Libyan, Hittite, Sea Peoples, Assyrian, Aramaean (Syrian), Hebrew, Babylonian, Scythian, 3200 B.C.-612 B.C.*, (Wargames Research Group Published, 1974), 40.

¹⁰³ Grayson, “Assyria: Sennacherib and Esarhaddon...”, 143.

territory of Assyria. A fast messenger came to Nineveh and reported (this) to me. My heart became enraged about these deeds, and my temper turned hot. I raised up my hands (and) made an appeal to (the god) Aššur and the Assyrian Ištar. I mustered my elite forces that (the god) Aššur and the goddess Ištar had placed in my hands (and) I made (them) take the direct road to Egypt and Kush. In the course of my campaign, twenty-two kings of the seacoast, the midst of the sea, and dry land, servants who belonged to me, carried their substantial audience gift(s) before me and kissed my feet. I made those kings, together with their forces (and) their boats, take the road (and) path with my troops by sea and dry land. I quickly advanced to support the kings (and) officials who were in Egypt, servants who belonged to me, and I marched as far as the city Kār-Bānīte. Taharqa, the king of Egypt and Kush, heard about the advance of my expeditionary force (while he was) inside the city Memphis, and mustered his battle troops before me to wage armed battle and war. With the support of the gods Aššur, Bēl (Marduk), (and) Nabû, the great gods, my lords who march at my side, I brought about the defeat of his troops in a widespread pitched battle. Taharqa heard about the defeat of his troops while (he was) inside the city Memphis. The awe-inspiring radiance of (the god) Aššur and the goddess Ištar overwhelmed him and he went into a frenzy. The brilliance of my royal majesty, with which the gods of heaven and netherworld had endowed me, covered him; he abandoned the city Memphis and, in order to save his (own) life, he fled inside the city Thebes. I seized that city (Memphis) (and then) made my troops enter (and) reside there.”¹⁰⁴

Ashurbanipal stated that Pharaoh Taharka, who was responsible for the rebellion in Egypt, died of fear.¹⁰⁵ During the Egypt rebellion, many kingdoms, including Nikū, king of Sais and Menfis, Šarru-lū-dāri, king of Pelusium, Paqruru, king of Pišaptu, Puṭu-Bāšti, king of Tanis, Monthemhet, king of Thebes, and Pūiama, king of Mendes, rebelled against Assyria.¹⁰⁶ The record of the campaign of Ashurbanipal against these kingdoms is as follows in the annals:

“(As for) Necho, king of the cities Memphis and Sais, Šarru-lū-dāri, king of the city Pelusium, Pi-šan-Ḫuru, king of the city Natho, Paqruru, king of the city Pišaptu, Bokenniḫe (Bukunanni’pi), king of the city Athribis, Naḫkē, king of the city Heracleopolis, Puṭu-Bāšti, king of the city Tanis, Unamunu, king of the city Natho, Ḫur-ši-Ēšu, king of the city Sebennytos, Pūiama, king of the city Mendes, Sheshonq, king of the

¹⁰⁴ RINAP 5 no. 11: i 52 - i 89.

¹⁰⁵ RINAP 5 no. 11: ii 20 - ii 21.

¹⁰⁶ RINAP 5 no. 11: i 90 - i 115; ARAB II 771.

city Busiris, Tap-nahte, king of the city Punubu, Bokennife (Bukunanni'pi), king of the city Aḥni, Eptimu-rtešu, king of the city Trenuthis, Naḥti-ḥuru-ansini, king of the city Pišapdi'a, Bukurninip, king of the city Paḥnuti, Ši-ḥû, king of the city Siut, Lamintu, king of the city Hermopolis, Išpimāḫu, king of the city Thinis, (and) Monthemhet, king of the city Thebes, those kings, governors, (and) officials whom the father who had engendered me had appointed in Egypt, who had abandoned their post(s) in the face of Taharqa's tactical advance, (and) had gone to (lit. "filled") the countryside, where their post(s) were, I reappointed them in their (former) positions. I reorganized Egypt and Kush, which the father who had engendered me had conquered. I strengthened (its) guard more than previously and concluded (new) agreement (with it). With much plunder (and) substantial booty, I returned safely to Nineveh. Afterwards, those kings, as many as I had appointed, sinned against my treaty (and) did not honour the oath(s) sworn by the great gods. They forgot the kindness that I had done for them and their heart(s) plotted evil (deeds). They spoke word(s) of treachery and decided (among) themselves on a profitless decision, saying: "If they remove Taharqa from Egypt, how then can we (ourselves) stay?" To establish treaties and peace, they dispatched their mounted messenger(s) to Taharqa, the king of Kush, saying: "Let peace be established between us so that we can come to a mutual agreement. (Let) us divide the land among ourselves so that no other lord comes between us." With regard to the troops of Assyria, the might of my lordly majesty that I had stationed (there) to help them, they constantly sought out evil plan(s). Eunuchs of mine heard these words; they seized their mounted messenger(s) along with their messages and (then) they saw their deceitful acts. They seized those kings and clamped (their) hands and feet in iron fetters (and) iron handcuffs. The oath (sworn) by (the god) Aššur, the king of the gods, defeated them and my kindness, which I had done for them as a favour, called to account those who had sinned against the treaty (sworn) by the great gods. (As for) the people of the cities Sais, Mendes, Pelusium, and the rest of the cities, as many as had sided with them (and) plotted evil (deeds), young and old, they (my troops) cut (them) down with the sword. They did not spare a single person among (them). They hung their corpses on poles, flayed them, (and) draped the city wall(s) with their skins. (As for) those twenty kings who had constantly sought out evil (deeds) against the troops of Assyria, they brought (them alive) to Nineveh, before me. Among them, I had mercy on Necho and I let him live. I made (his) treaty more stringent than the previous one and I established (it) with him. I clothed him in garment(s) with multi-coloured trim, placed on him a golden hoe, an insignia of his kingship, (and) fastened gold bracelets around his wrists. On an iron belt-dagger with gold mountings, I wrote out my name and I gave (it) to him. I presented him with chariots, horses, (and)

mules to be his lordly transport. I sent with him eunuchs of mine (and) governors to help him. Where the father who had engendered me had appointed him as king, in the city Sais, I returned him to his position. Moreover, I appointed Nabû-šēzibanni, his son, in the city Athribis. I performed more kind (and) good deed(s) for him than the father who had engendered me.”¹⁰⁷

When the Egyptian rebellion was suppressed and the Taharka problem was eliminated, the rebel kings were punished. Taharka was replaced by Tanutamon (Tantamani) as Pharaoh of Egypt. However, like his uncle Taharka, he rebelled against Assyria and conquered most of Egypt. In the same year, Ashurbanipal's army returned and conquered Egypt again. In the face of this attack, Tanutamon abandoned Memphis and fled to Thebes. The fall of Thebes represents the culmination of Assyrian success in Egypt. And this conquest ended the Assyrian-Egyptian struggle in Syria, Palestine and the Jewish lands in favour of Assyria.¹⁰⁸ As a result of this campaign, numerous men and women, various species of animals, and a large quantity of precious stones were brought to Nineveh as booty. Ashurbanipal recorded his campaign against Tanutamon as follows:

“Afterwards, Tanutamon, the son of Shabako, sat upon his royal throne. He made the cities Thebes (and) Heliopolis his fortresses (and) assembled his forces. To fight against the Assyrian troops who were inside the city Memphis, he mobilised his battle array, confined those people, and cut off their escape route. A fast messenger came to Nineveh and told (this) to me. On my second campaign, I took the direct road to Egypt and Kush. Tanutamon heard about the advance of my expeditionary force and that I had set foot on Egyptian territory, he abandoned the city Memphis and, in order to save his (own) life, he fled inside the city Thebes. The kings, governors, (and) officials whom I had stationed in Egypt came to meet me and kissed my feet. I took the road in pursuit of Tanutamon (and) I marched as far as the city Thebes, his fortified city. He saw the assault of my mighty battle array and abandoned the city Thebes; he fled to the city Kipkipi. With the support of (the god) Aššur and the goddess Ištar, I conquered that city (Thebes) in its entirety. Silver, gold, precious stones, as much property of his palace as there was, garment(s) with multi-coloured trim, linen garments, large horses, people - male and female - two tall obelisks cast with shiny zaḫalû-metal, whose weight was 2,500 talents (and which) stood at a temple gate, I ripped (them) from where they were

¹⁰⁷ RINAP 5 no. 11: i 90 - ii 19.

¹⁰⁸ Robert G. Morkot, *The Black Pharaohs: Egypt's Nubian Rulers*, (London: Rubicon Press, 2000); Donald B. Redford, *From Slave to Pharaoh: The Black Experience of Ancient Egypt*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2004), 86-147

erected and took (them) to Assyria. I carried off substantial booty (which was) without number from inside the city Thebes. I made my weapons prevail over Egypt and Kush and (thus) achieved victory. With full hand(s), I returned safely to Nineveh, my capital city.”¹⁰⁹

Although the record of Ashurbanipal’s Egyptian campaign is detailed in the annals, we almost never encounter a depiction of this event in relief. In the reliefs of Ashurbanipal there is a scene of the capture and looting of an Egyptian city (Figure 16).¹¹⁰ In the relief, the Assyrians are attacking the fortress from the hilltop; one of them tries to burn the gate while the others undermine the walls. The prisoners being led out are recognizable as Nubian soldiers of Egyptian, with a single erect feather on their heads; the native Egyptians are represented by a group of civilian prisoners with two children on a donkey. Below is a river with lots of fish and crabs.¹¹¹ However, it cannot be established which of the Egyptian cities is the city in this scene. The scene may be from Ashurbanipal’s campaign in 667 BC or 663 BC, and the city may be Thebes or Memphis.

Figure 16: Assyrian capture of a city in Egypt.
(BM 124928 (1613000292) © The Trustees of the British Museum)

Assyrian rule in Egypt lasted approximately 17 years (+ 671-657). Assyrian royal inscriptions and administrative correspondence show a one-

¹⁰⁹ RINAP 5 no. 11: ii 28 - ii 48

¹¹⁰ Von Hellmut Brunner, “Ein assyrischer Relief mit einer ägyptischen Festung”, AfO, XVI, (1952-1953): 253-62.

¹¹¹ Richard D. Barnett, *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.*, (London: British Museum, 1976), 47, pl. XXXVI; Brunner, *Ein assyrischer Relief mit einer ägyptischen Festung*, 253-62; Julian Reade, “Ideology and propaganda in Assyrian art”, M.T. Larsen (ed.) *Power and Propaganda: a symposium on ancient empires*, (Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979), 329-43, Fig. 8

way economic system in which the Assyrians received tribute and booty from the conquered or vassal states. During the 17 years of Assyrian rule, although Egyptian rulers supported anti-Assyrian elements in the surrounding regions, this support was necessarily limited in the absence of a strong central administration in Egypt.¹¹² This rule was interrupted from time to time. After the Assyrian troops left Egypt, Psammetikhos I founded the 26th Dynasty and ended the Assyrian domination of Egypt.¹¹³ Psammetikhos I managed to stay on the Egypt throne until 610 BC and put an end to the division of the Delta.¹¹⁴ After this, relations remained stagnant. After the fall of Nineveh, Egypt made efforts to revive Assyria, with which it had previously been in constant conflict, even attempting to send aid to Assyria. Of course, this policy can be considered to be related to the fact that Egypt did not want Babylon to gain power in the region. The effort to make such an attempt may also be related to the fact that in the last days of Assyria, relations were progressing on a softer basis in a favorable atmosphere for both sides. Under these circumstances, Egypt may have perceived Assyria's presence as beneficial while perceiving Babylon as a threat. With this in mind, Egypt made a great effort to provide Assyria with aid.¹¹⁵ Although the Pharaoh of Egypt moved towards Harran to help Assyria, he was delayed on the way by Josiah, the king of Judah. Necho II defeated Josiah's army at Megiddo and moved towards Harran.¹¹⁶ In 609 BC, the Babylonians and Medes defeated the Assyrian-Egyptian alliance in a battle at Harran, and Assyria ceased to exist as an independent state.¹¹⁷ In 605 BC, another Egyptian force fought the Babylonians at Carchemish with the help of the remnants of the old Assyrian

¹¹² Zamazalová, "Before the Assyrian Conquest in 671 B.C.E...", 323.

¹¹³ Douglas J. Brewer ve Emily Teeter. *Mısır ve Mısırlılar* (Çev. N. Uzan), (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011), 62.

¹¹⁴ Hikade, "Egypt and the Near East", 847-848; Anthony Spalinger, "Psammetichus, King of Egypt: I", *Journal of the American Research Centre in Egypt*. 13: (1976): 133-147; Anthony Spalinger, "Psammetichus, King of Egypt: II", *Journal of the American Research Centre in Egypt*. 15, (1978): 49-57; Hornung, *Mısır Tarihi*, 140.

¹¹⁵ Although it is claimed in II Kings 23:29-30 that Egypt's arrival in the Levant was to march on Assyria, Eric H. Cline claims that the expedition was for relief purposes and that this narrative in the Old Testament was misinterpreted and translated as going to Assyria. See: Eric H. Cline, *The Battles of Armageddon Megiddo and the Jezreel Valley from the Bronze Age to the Nuclear Age*, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000), 90-92

¹¹⁶ II Chronicles 35:20-25; Dan'el Kahn, (2015). "Why did Necho II Kill Josiah?", J. Mynářová, P. Onderka, and P. Pavúk (Eds.), *There and back again : the crossroads II : proceedings of an international conference held in Prague*, September 15-18, 2014, (Charles University in Prague, Faculty of Arts 2015), 511-528.

¹¹⁷ Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, (New York and London: Routledge, 2014), 539; Frahm, "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE)", 192.

army, but they were defeated again.¹¹⁸ Thus, Assyria completely disappeared from the stage of history, and the relations between Assyria and Egypt ended.

The Impact of Assyrian-Egyptian Relations on Assyrian Culture

The political, military, social, and economic consequences of the Assyrian-Egyptian relationship in the first millennium BC for both sides are supported by the records in the Assyrian royal inscriptions and the depictions in the reliefs. However, this relationship also led to a cultural interaction. This cultural interaction can be proved primarily through the archaeological material unearthed from Assyrian centers. Especially during the Assyrian campaigns in the 7th century BC, Assyria was exposed to Egyptian art. Many Egyptian artifacts were recovered from excavations in Nineveh. Esarhaddon chastised the king of Tir on his return from the Egyptian campaign and the Sam'al (Zincirli) and Til-Barsip (Tell Ahmar) steles (Figures 5 and 6) and the relief of the Battle of Til-Tuba, which he erected to commemorate these victories, bear the influence of Egyptian art in terms of form and composition.¹¹⁹ The depiction of the king on the Sam'al (Zincirli) and Til-Barsip (Tell Ahmar) stelae in larger sizes than other people can also be considered a first in Neo-Assyrian art. This feature must have been transferred from Egyptian art to Assyrian art during the Egyptian Campaign.¹²⁰ This practice is seen in the reliefs of Ashurbanipal. The relief depicting Ashurbanipal's receiving the spoils from Elam and Babylon is a good example of this situation. In the relief, the king is depicted on his chariot in a large size, so as to be distinguished from other people (Figure 17). The most important innovation seen in the Ashurbanipal period is the narration of the picture in the reliefs together with its story. This style is similar to Egyptian is a feature seen in the art of Assyria. Assurbanipal, who established a strong sovereignty over Egypt, may have carried this Egyptian tradition to Assyrian art.¹²¹ This feature, observed in contemporary comic books, is clearly exemplified in the Nineveh palace relief depicting the victory at Til-Tuba, which is exhibited at the British Museum. The moment of the capture of Teumman and his son

¹¹⁸ Andrew Hill and John Walton, *A survey of the Old Testament* (3rd ed.). (Grand Rapids: Zondervan, 2009), 197.

¹¹⁹ Marian H. Feldman, "Nineveh to Thebes and Back: Art and Politics between Assyria and Egypt in the Seventh Century BCE", *Iraq*, Vol. 66, Nineveh. Papers of the 49th Rencontre Assriologique Internationale, Part One (2004): 148-149.

¹²⁰ Paul Collins, "The Development of the Individual Enemy in Assyrian Art", *Notes in the History of Art*, 25/3, (2006): 6-7.

¹²¹ İsmail Coşkun, "Til Tuba Savaşı ve Zafer Töreni". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 77, (2018): 597.

during the battle is given together with the speeches (Figure 18). However, it should be noted that Assyrian palace artisans did not fully adopt Egyptian art, as Assyrian relief art remains easily distinguishable.¹²²

Figure 17: Relief in the North-West Palace depicting Ashurbanipal's reception of booty from Elam and Babylon. (BM 124946 © The Trustees of the British Museum)

Figure 18: Battle of Til Tuba (© The Trustees of the British Museum)

¹²² Mattias Karlsson, "Egypt and the Origin of Assyrian Wall Reliefs". Preprint, posted 2016-03-13 in DiVA (Digitala Vetenskapliga Arkivet). Downloadable at (permanent link): <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-280645>, s. 7-8.

The impact of Egyptian art and relations on Assyrian art was not limited to reliefs and steles. Egyptian motifs were used on an Assyrian artifact in the Iraq Museum. In this artifact, which is a furniture plaque, two pharaoh-like figures standing on either side of a branched tree wear a version of the double crown of Egypt with a cobra or uraeus emblem standing in front of it. Despite the use of Egyptian motifs, the artifact is carved in Phoenician style (Figure 19).¹²³ This can be interpreted as a result of the Assyrian desire for Egyptian objects, decorations, and artifacts, which led Phoenician artisans to produce a specific Egyptian motif for the Assyrian royal elites.

Figure 19: Ivory plaque from Fort Shalmaneser. Iraq Museum, 65508 (Winter, 2010: Chap. IX, Fig. 15)

In addition to the artifacts showing Egyptian impact in Assyria, it should be noted that several artifacts of direct Egyptian origin have also been unearthed. The remains of three gigantic statues of Taharqa (Figure 20) were found at the entrance to the palace in Nineveh. These artifacts were probably brought to Assyria after the Egyptian campaign.¹²⁴ The post-war transfer of Egyptian artifacts to Assyria is clearly visible in both royal inscriptions and palace reliefs (Figure 21). In the royal annals, Esarhaddon and Ashurbanipal clearly state that they carried Egyptian artifacts to Assyria after the Egyptian campaign. In addition, a relief from the reign of Ashurbanipal depicts scribes recording Egyptian artifacts.¹²⁵

¹²³ Irene J. Winter, *On Art in the Ancient Near East Volume I: Of the First Millennium B.C.E.*, (CHANE 34.1), (Leiden/Boston, 2010), 228.

¹²⁴ Allison Karmel Thomason, "From Sennacherib's Bronzes to Taharqa's Feet: Conceptions of the Material World at Nineveh", *Iraq*, Vol. 66, Nineveh. Papers of the 49th Rencontre Assriologique Internationale, Part One (2004): 155.

¹²⁵ Julian E., Reade, "Ideology and Propaganda in Assyrian Art", M. T Larsen (ed.), *Mesopotamia 7 - Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, (Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979), 329-343, Fig. 65

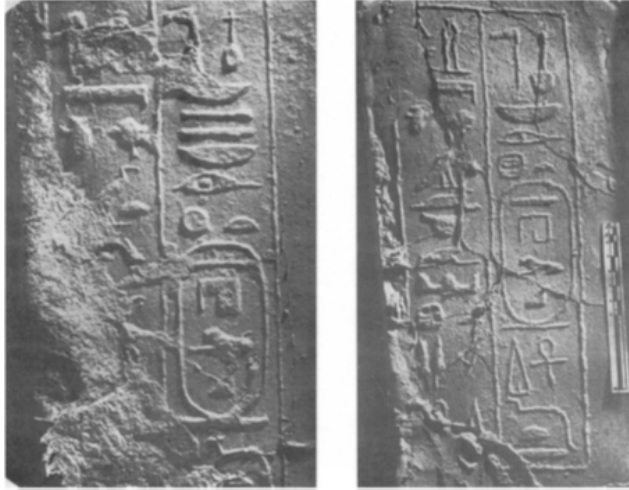

Figure 20: Statues of Taharqa found in the entrance to the arsenal of Nebi Yunus (Thomason, 2004: Fig. 4)

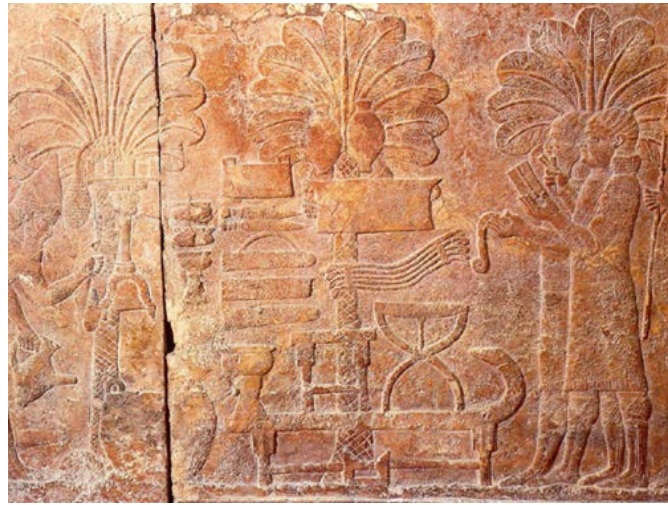

Figure 21: Recording of booty (Reade, 1979: Fig. 65)

References in inscriptions and paintings, and archaeologically confirmed Egyptian objects, indicate the value that certain types of exotics had in Nineveh and Assyria.¹²⁶

¹²⁶ Thomason, "From Sennacheribés Bronzes to Taharqa's Feet...", 61.

Conclusion

The struggle between Assyria and Egypt over the Levant and Syria is considered one of the greatest power struggles of the ancient world. The nature of Assyrian-Egyptian relations was largely shaped around Assyria's Western policies and its commercial and strategic interests in the region. Assyria initially built its relations with Egypt on trade and maintained both land and maritime trade through the Levant and the surrounding kingdoms. The Southern Levant was especially critical to Assyria's economic and strategic interests. Despite frequent rebellions in the Levant, Assyrian kings kept this region under control, leaving local kingdoms as vassals in competition with Egypt. Assyria's campaigns against Egypt increased as a result of Egyptian incitement against Assyria in the Levant. This struggle is analysed on the basis of Assyrian documents and reflects the impact of political, military, and commercial power balances in the region.

The westward expansion of the Neo-Assyrian kings with a conquering policy led to a struggle between Assyria and Egypt over the control of the Levant. With the conquests during the reign of Salmanassar III and Tiglath-pileser III, Assyria started to gain an advantageous position in the region against Egypt and became a neighbour to Egypt with the territories it gained in the region. This situation disturbed Egypt, and it carried out a policy of provoking the kingdoms in the region against Assyria. However, Assyria managed to defeat the coalitions formed against it every time. Especially in the time of Sennacherib, an overwhelming superiority was established against the kings of Judah in the region. Until this time, Assyrian kings did not make a direct campaign against Egypt, although they dealt with Egyptian-supported rebellions in the region. After Sennacherib, during the reign of Esarhaddon, Assyria changed its Egyptian policy and put into practice the option of direct contact and war. Although the first attempts of Esarhaddon were unsuccessful, he continued his objectives towards Egypt with absolute determination, entered the Egyptian country, and defeated the rival forces. After Esarhaddon's return to Assyria, the kingdoms in Egypt tried to declare their independence by attacking Assyrian garrisons. Upon the death of Esarhaddon, who went on an expedition against these developments, this task was completed by his son Ashurbanipal, who took over the throne. Ashurbanipal, who travelled to Egypt with a sizeable Assyrian army, re-established his sovereignty in Egypt in 667 BC. However, this rule lasted for 17 years, and Psammetikhos I brought together the scattered tribes in Egypt and regained power in Egypt.

It should not be forgotten that Assyrian-Egyptian relations are predominantly described and evaluated according to Assyrian sources.

Although Assyrian royal inscriptions and Babylonian chronicles clearly contain records of the Egyptian campaigns, the case of the Assyrian invasion of Egypt is a case of how little we know, how unbalanced our sources are, and most importantly, how lacking the archaeological evidence is.¹²⁷

To say that Assyrian-Egyptian relations produced only economic, political, military, and social results may lead to the omission of a positive aspect of these relations. Assyrian-Egyptian relations also produced essential results in cultural life, especially some aspects of Egyptian art that were reflected in Assyrian art, and synthesized products were produced. We can clearly see this effect in the artifacts unearthed from Assyrian capitals.

REFERENCES

- Albenda, Pauline. "Observations on Egyptians in Assyrian Art." *Bulletin of Egyptological Seminar* 4 (1982): 5-23.
- Aslan, Cemre and Okay Pekşen, "Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", *Near East Historical Review*, 11/1, (2021): 1 - 15
- Aubet, Maria Eugenia. "Political and Economic Implications of the New Phoenician Chronologies." ed. C. Sagona, *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ancient Near Eastern Studies Supplement. 247-260, Leuven: Peeters Press, 2008.
- Ay, Şeyma. "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri." *History Studies* 3, no. 1 (2011): 1-14.
- Bagg, Ariel M. "Assyria and the West: Syria and the Levant." Ed. Eckart Frahm. *A Companion to Assyria*, 268-288. Malden: Wiley-Blackwell, 2017.
- Bagg, Ariel M. "Palestine under Assyrian Rule: A New Look at the Assyrian Imperial Policy in the West." *Journal of the American Oriental Society* 133, no. 1 (2013): 119-144.
- Barnett, Richard D. *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 BC)*. London: British Museum, 1976.
- Bates, Robert D. "Assyria and the Rebellion in the Annals of Sennacherib." *NEASB* 44 (1999): 39-61.
- Bauer, Susan Wise. *Antik Dünya İlk Kayıttan Roma'nın Dağılmasına* (Trans. by M. Moralı). İstanbul: Alfa Publications, 2013.

¹²⁷ Felix Höflmayer, "Assyria in Egypt: How To Trace Defeat in Ancient Egyptian Sources", K. Streit and M. Grohmann (eds.), *Culture of Defeat: Submission in Written Sources and the Archaeological Record. Proceedings of a Joint Seminar of the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna, October 2017* (Piscataway: Gorgias Press, 2021), 189-228.

- Berlejung, Angelika. "The Assyrians in the West: Assyrianisation, Colonialism, Indifference, or Development Policy?" ed. Martti Nissinen. *Congress Volume Helsinki 2010*, 21-60. Leiden ve Boston: Brill, 2012.
- Borowski, Oded. "Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria." *Biblical Archaeology* 58, no. 3 (1995): 148-155.
- Brewer, Douglas J., and Emily Teeter. *Mısır ve Mısırlılar*. (Trans. by N. Uzan). Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011.
- Brunner, Von Hellmut. "Ein assyrischer Relief mit einer ägyptischen Festung." *AfO* XVI (1952-1953): 253-262.
- Bull, Ludlow S. "Egypt and Syria-Palestine." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 33, no. 2 (1938): 39-42.
- Buttery, Alan. *Armies and Enemies of Ancient Egypt and Assyria: Egyptian, Nubian, Asiatic, Libyan, Hittite, Sea Peoples, Assyrian, Aramaean (Syrian), Hebrew, Babylonian, Scythian, 3200 BC-612 BC* Wargames Research Group, 1974.
- Cline, Eric H. *The Battles of Armageddon: Megiddo and the Jezreel Valley from the Bronze Age to the Nuclear Age*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
- Cohen, Susan L. "History of Palestine in Egypt." In *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. W. Grajetzki and W. Wendrich. <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002k7wp5> (2016): 1-13, p. 9.
- Collins, Paul. "The Development of the Individual Enemy in Assyrian Art." *Notes in the History of Art* 25, no. 3 (2006): 1-8.
- Coşgun, Sercan and Okay Pekşen, "Yeni Asur Devleti'nin Askeri Seferlerinde Ganimet Alınan Hayvanlar ve Bölgeleri", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12/4, (2022): 2583-2599.
- Coşkun, İsmail. "Til Tuba Savaşı ve Zafer Töreni." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, no. 77 (2018): 591-600.
- Elat, Moshe. "The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt." *Journal of the American Oriental Society* 98, no. 1 (1978): 20-34.
- Eph'al, Israel. "Esarhaddon, Egypt and Shubria: Politics and Propaganda." *JCS* 57 (2005): 99-111.
- Eph'al, Israel. *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th-5th Centuries BC* Jerusalem: Magnes Press, 1984, 137-142.
- Fantalkin, Alexander. "Neo-Assyrian Involvement in the Southern Coastal Plain of Israel: Old Concepts and New Interpretations." ed. S. Zelig Aster ve A. Faust. *The Southern Levant under Assyrian Domination*, 162-185. Winona Lake: Eisenbrauns, 2018.

- Fecht, Gerhard. "Zu den Namen ägyptischer Fürsten und Städte in den Annalen des Assurbanipal und der Chronik des Esarhaddon." *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 16 (1958): 112-119.
- Feldman, Marian H. "Nineveh to Thebes and Back: Art and Politics between Assyria and Egypt in the Seventh Century BCE." *Iraq* 66 (2004): 141-150.
- Frahm, Eckart. "A Sculpted Slab with an Inscription of Sargon II Mentioning the Rebellion of Yau-bi'di of Hamath." *AoF* 40, no. 1 (2013): 42-54.
- Frahm, Eckart. "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE)." ed. E. Frahm, *A Companion to Assyria*, 162-208, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2017.
- Glassner, Jean-Jacques. *Mesopotamian Chronicles*. ed. B. R. Foster. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.
- Goedicke, Hans. "The End of 'So, King of Egypt.'" *BASOR* 171 (1963): 64-66.
- Gökçek, L. Gürkan. *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2015, 156-157.
- Grayson, Albert Kirk. "Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 BC)." eds. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond ve E. Sollberger. *The Cambridge Ancient History 3/2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC*, 103-141. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Grayson, Albert Kirk. *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources)*. New York, 1975.
- Hansman, John. "A 'Periplus' of Magan and Meluḥḥa." *BSOAS* 36, no. 3 (1973): 554-587.
- Hikade, Thomas. "Egypt and the Near East." ed. D. T. Potts, *A Companion to The Archaeology of The Ancient Near East*, Vol. II, 846-847, Blackwell Publishing, 2012.
- Hill, Andrew, ve John Walton. *A Survey of the Old Testament*. 3. Baskı. Grand Rapids: Zondervan, 2009.
- Hornung, Erik. *Mısır Tarihi* (Trans. by Z. Aksu Yılmaz), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.
- Höflmayer, Felix, and Sturt W. Manning. "A Synchronised Early Middle Bronze Age Chronology for Egypt, the Levant, and Mesopotamia." *Journal of Near Eastern Studies* 81, no. 1 (2022): 1-24.
- Höflmayer, Felix. "Assyria in Egypt: How to Trace Defeat in Ancient Egyptian Sources." ed. K. Streit and M. Grohmann, *Culture of Defeat: Submission in Written Sources and the Archaeological Record. Proceedings of a Joint Seminar of the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna, October 2017*, 189-228, Piscataway: Gorgias Press, 2021,
- Adams, Matthew J. "Egypt and the Levant in the Early to Middle Bronze Age Transition", ed. F. Höflmayer. *The Late Third Millennium in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change*, 493-515, Chicago: The Oriental Institute, University of Chicago, 2017.

- Kahn, Dan'el. "The Assyrian Invasions of Egypt (673-663 BC) and the Final Expulsion of the Kushites." *SAK* 34 (2006): 251-267.
- Kahn, Dan'el. (2015). "Why Did Necho II Kill Josiah?", ed. J. Mynářová, P. Onderka, and P. Pavúk, *There and Back Again: The Crossroads II: Proceedings of an International Conference Held in Prague, September 15-18, 2014*, 511-528, Charles University in Prague, Faculty of Arts, 2015.
- Kahn, Dan'el. "Taharqa, King of Kush and the Assyrians." *JSSEA* 31 (2004): 109-128.
- Karlsson, Mattias. "Egypt and Kush in Neo-Assyrian State Letters and Documents." *SAAB* 24 (2018): 37-61.
- Karlsson, Mattias. "Egypt and the Origin of Assyrian Wall Reliefs." Preprint, posted March 13, 2016, in DiVA (Digitala Vetenskapliga Arkivet). Downloadable at: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-280645>, pp. 7-8.
- Koch, Ido. "Israel and Assyria, Judah and Assyria." ed. K. H. Keimer and G. A. Pierce, *The Ancient Israelite World*, 693-712, London and New York: Routledge, 2022.
- Kreppner, Florian Anoscha. "Public Space in Nature: The Case of Neo-Assyrian Rock-Reliefs." *AoF* 29, no. 2 (2002): 367-383.
- Kuhrt, Amelia. *Eski Çağ'da Yakındoğu (3000-330 BC)*. Cilt. II. (Trans. by D. Şendil), İstanbul, 2013.
- Layard, Austen Henry. *A Second Series of the Monuments of Nineveh*. London, 1853.
- Lipiński, Edward. *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. Leuven-Paris-Sterling-Virginia, 2000.
- Liverani, Mario. *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. New York and London: Routledge, 2014.
- Morkot, Robert G. *The Black Pharaohs: Egypt's Nubian Rulers*. London: Rubicon Press, 2000.
- Mumford, Gregory D. "Egypt and the Levant." ed. M. L. Steiner and A. E. Killebrew, *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant*, 69-89, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Na'aman, Nadav. "The Boundary System and Political Status of Gaza under the Assyrian Empire." *ZDPV* 120 (2004): 55-72.
- Na'aman, Nadav. "The Northern Kingdom in the Late Tenth-Ninth Centuries BCE." ed. H. G. M. Wilkinson, *Understanding the History of Israel*, 399-418, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Nadali, Davide. "Esarhaddon's Glazed Bricks from Nimrud: The Egyptian Campaign Depicted." *Iraq* 68 (2006): 109-119.
- Parpola, Simo, Asko Parpola, and Robert H. Brunswig. "The Meluḥḥa Village: Evidence of Acculturation of Harappan Traders in Late Third Millennium Mesopotamia?" *JESHO* 20, no. 2 (1977): 129-165.

- Porter, Barbara Nevling. *Trees, Kings, and Politics: Studies in Assyrian Iconography*. OBO 197. Fribourg: Academic Press; Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht, 2003.
- Potts, Daniel T. "The Road to Meluhha." *JNES* 41, no. 4 (1982): 279-288.
- Radner, Karen. "After Eltekeh: Royal Hostages from Egypt at the Assyrian Court." ed. H. D. Baker, K. Kaniuth, and A. Otto, *Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf*, 471-479, Münster: Ugarit-Verlag, 2012.
- Radner, Karen. "Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period." ed. E. Frahm, *A Companion to Assyria*, 209-228, Malden: Wiley-Blackwell, 2017.
- Radner, Karen. "Esarhaddon's Expedition from Palestine to Egypt in 671 BCE: A Trek Through the Negev and Sinai." ed. D. Bonatz, R. M. Czichon, and F. J. Kreppner, *Fundstellen: Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Alt Vorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, 305-314, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- Radner, Karen. "Revolts in the Assyrian Empire: Succession Wars, Rebellions Against a False King and Independence Movements." In *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East: In the Crucible of Empire*, ed. J. J. Collins and J. G. Manning. Leiden: Brill, 2016, 41-54.
- Radner, Karen. "Royal Marriage Alliances and Noble Hostages." *Assyrian Empire Builders*. 2023.
<https://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/diplomats/royalmarriage/>
(accessed October 11, 2023).
- Radner, Karen. "The Assyrian King and His Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Schools." ed. M. Luukko, S. Svärd, and R. Mattila, *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, 221-238, *Studia Orientalia* 106. Helsinki: Finnish Oriental Society, 2009.
- Reade, Julian E. "Ideology and Propaganda in Assyrian Art." ed. M. T. Larsen, *Mesopotamia 7 - Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, 329-343, Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979.
- Redford, Donald B. "Sais and the Kushite Invasions of the Eighth Century BC" *JARCE* 22 (1985): 5-15.
- Redford, Donald B. *From Slave to Pharaoh: The Black Experience of Ancient Egypt*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2004.
- Röllig, Wolfgang. "Jerusalem in the Neo-Assyrian Period." In *Jerusalem before Islam*, ed. Z. Kafafi and R. Schick. BAR International Series, 2007, 40-44, 41.
- Spalinger, Anthony. "Psammetichus, King of Egypt: I." *Journal of the American Research Centre in Egypt* 13 (1976): 133-147.

- Spalinger, Anthony. "Psammetichus, King of Egypt: II." *Journal of the American Research Center in Egypt* 15 (1978): 49-57.
- Spalinger, Anthony. "The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assyrian Conquest." *Chronique d'Égypte* 53 (1978): 22-47.
- Tadmor, Hayim. "Philistia under Assyrian Rule." *Biblical Archaeologist* 29 (1966): 88-97.
- Tadmor, Hayim. "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study." *JCS* 12, no. 1 (1958): 22-40.
- Tadmor, Hayim. "World Dominion: The Expanding Horizon of the Assyrian Empire." ed. L. Milano, S. de Martino, F. M. Fales, and G. B. Lanfranchi, *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East, RAI 44, 1997*. 55-62, Padua: Sargon srl, 1999.
- Tenu, Aline. *L'expansion médio-assyrienne (Approche archéologique BAR International Series 1906)*. Oxford: Archaeopress, 2009.
- Thomason, Allison Karmel. "From Sennacherib's Bronzes to Taharqa's Feet: Conceptions of the Material World at Nineveh." *Iraq* 66 (2004): 151-162.
- Toptaş, Koray. "Foreign Royal Nobles in the Neo-Assyrian Empire." *Journal of Universal History Studies* 7, no. 1 (2024): 59-86.
- Toptaş, Koray. *Esarhaddon: Asur Kralı, Babil Yöneticisi, Mısır Fatihı*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2021.
- Ussishkin, David. *Biblical Lachish: A Tale of Construction, Destruction, Excavation and Restoration*. Jerusalem: Israel Exploration Society; Biblical Archaeology Society, 2014.
- Ussishkin, David. *The Conquest of Lachish by Sennacherib*. Tel Aviv: Tel Aviv University, 1982.
- Üzen, İsmail. *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)*. Unpublished PhD Thesis. İstanbul University Institute of Social Sciences, Department of History, 2007.
- van der Brugge, Caroline ve Kristin Kleber. "The Empire of Trade and the Empires of Force: Tyre in the Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods.", ed. C. M. Garcia. *Dynamics of Production in the Ancient Near East, 1300-500 BC*, 187-222. Oxford: Oxbow Books, 2016.
- Verreth, Herbert. "The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources." *JAOS* 119, no. 2 (1999): 234-247.
- Weissbach, Franz Heinrich. *Die Denkmäler und Inschriften an der Mündung des Nahr el-Kelb*. Berlin: W. de Gruyter, 1922.
- Winter, Irene J. *On Art in the Ancient Near East Volume I: Of the First Millennium BCE*. CHANE 34.1. Leiden/Boston: Brill, 2010.
- Zamazalová, Silvie. "Before the Assyrian Conquest in 671 BCE.: Relations between Egypt, Kush and Assyria." ed. J. Mynářová, *Egypt and the Near East - the*

Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age, 297-328, Prague: 2011.

ABBREVIATIONS

- RIMA 2: Grayson, Albert Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2. Toronto: 1991.
- RIMA 3: Grayson, Albert Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3. Toronto: 1996.
- RINAP 1: Tadmor, Hayim, and Shigeo Yamada. *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744–727 BC) and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria*. The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1. Winona Lake: 2011.
- RINAP 2: Frame, Grant. *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 BC)*. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 2. Eisenbrauns, 2021.
- RINAP 3/1: Grayson, Albert Kirk, and Jaime Novotny. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*. The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1. Winona Lake: 2012.
- RINAP 4: Leichty, Erle. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*. The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, RINAP 4. Winona Lake: 2011.
- RINAP 5/I: Novotny, Jaime, and Jeremy Jeffers. *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššuretel-ilāni (630–627 BC), and Sin-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria, Part 1*. The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1. Winona Lake: 2018.
- SAA 2: Parpola, Simo, and Kazuko Watanabe. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria II. Helsinki: 1988.
- SAA 4: Starr, Ivan. *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*. State Archives of Assyria 4. Helsinki: 1990.
- SAA 6: Kwasman, Theodore. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Dated and Datable Texts*. State Archives of Assyria VI. Helsinki: 1991.
- SAA 8: Hunger, Hermann. *Astrological Reports to Assyrian Kings*. State Archives of Assyria VIII. Helsinki: 1992.
- SAA 10: Parpola, Simo. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. State Archives of Assyria X. Helsinki: 1993.
- SAA 19: Luukko, Mikko. *The Correspondence of Tiglat-pileser III and Sargon II from Kalhu*. State Archives of Assyria XIX. Helsinki: 2012.

Map 1: Route of Esarhaddon's Campaign to Egypt

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	499-523
----------------------------	------	------	---------

HİTİTLERDE KRALİYET AİLESİNİN TÖREN GİYSİLERİ*

Hasan TUNCER**

Makale Bilgisi

Başvuru: 18 Ekim 2024

Kabul: 30 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Oct 18 2024

Accepted: Oct 30 2024

Öz

Eski Anadolu tarihinin tek büyük imparatorluğunu kurmuş olan Hititler, bıraktıkları sayısız eserlerle tarihin aydınlatılmasına katkıda bulunmuştur. Hititler ile ilgili en net bilgilere, onlardan miras kalan çivi yazılı metinler sayesinde ulaşılabilir. Bu belgelerde farklı türden birçok metin yer almaktadır. Bu metinler içerisinde zikredilen konulardan birisi, dokuma ürünleridir. Bunlar arasında kraliyet ailesinin giydiği kıyafet türleri de bulunmaktadır. Krala, kraliçeye, prense özel kıyafetler veya onlar için bir törende, ayinde veya bayramda hazır bulundurulmuş bu giysiler, Hitit metinlerinde sıkça zikredilmiştir. Hititlerde bir tören, ayin veya bayram uygulamasının belirli evreleri söz konusudur. Her şey bir düzen içerisinde ve sistemli bir şekilde gerçekleştirilir. Uygulamalarda yer alan kimselerin yapacakları görevler de bellidir. Ayrıca kimi belgede kraliyet ailesinin sabahdan itibaren neler yapacağı da nettir. Elbette giyecekleri kıyafet türlerine de değinilmiştir. Bu makalede, Hitit kraliyet ailesinin törenler ve benzeri uygulamalarda giydikleri kıyafet türlerine değinilecektir. Bunlar hakkında bilgiler verilecek olup, çeşitli çivi yazılı belgelerin tercümelemleri ile makale desteklenecektir. Adı geçen kıyafetler arasında Hititçe olan giysi türlerinin yanında, Sumerce kelimeler de bulunmaktadır. Hititçe ve Sumerce olarak geçen bu

* Bu makale "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma" isimli doktora tezinden faydalanılarak üretilmiş olup, yeni bilgi, belge ve fikirler eklenerek oluşturulmuştur.

** Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, hasantuncer@nevsehir.edu.tr. ORC-ID: 0000-0003-1054-7950

kıyafetlerin birbirlerine olan yakınlığı da çeşitli yazarların fikirleri baz alınarak ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, tören giysisi, bayram giysisi, giysi, Hitit kraliyet ailesi.

Ceremonial Dress of the Royal Family in the Hittites

Abstract

The Hittites, who founded the only great empire in ancient Anatolian history, contributed to the enlightenment of history with the countless artefacts they left. The clearest information about the Hittites can be found in the cuneiform texts inherited from them. These documents contain many different types of texts. One of the subjects mentioned in these texts is weaving products. Among these are the types of clothes worn by the royal family. The special clothes of the king, queen, prince or the clothes made available for them in a ceremony, ritual or feast are frequently mentioned in Hittite texts. In the Hittites, there are certain phases of a ceremony, ritual or feast. Everything is carried out in an orderly and systematic manner. The tasks to be performed by the people involved in the practices are also clear. In some documents it is also clear what the royal family will do from the morning onwards. Of course, the types of clothes they will wear are also mentioned. In this article, the types of clothes worn by the Hittite royal family during ceremonies and similar practices will be discussed. Information about these will be given and the article will be supported by translations of various cuneiform documents. In addition to the Hittite clothing types, there are also Sumerian words among the mentioned clothes. The closeness of these Hittite and Sumerian clothes to each other will be expressed on the basis of the opinions of various authors.

Key words: Hittites, ceremonial dress, festive dress, clothing, Hittite royal family.

Giriş

Hititler, Anadolu'nun en önemli medeniyetlerinden birisini kurmuşlardır. Bıraktıkları çivi yazılı belgeler sayesinde, onlar hakkında birçok bilgiye ulaşılabilir. Hititçe çeşitli belge türlerinde kıyafetler ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Bu giysi türleri arasında, kraliyet ailesi tarafından çeşitli törenlerde kullanılan kıyafetler de bulunmaktadır. Bu kıyafetler

genelde dini içerikli belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Hitit belgeleri devlet arşivi niteliği taşıdığından, halkın değil de devlet yöneticilerinin giydikleri veya kullandıkları dokuma ürünlerine ulaşmak daha mümkündür. Elbette kraliyet ailesi tarafından giyilen kıyafetleri dokumacıların¹ özenle dokudukları akla yatkın bir tahmindir. Ancak belgelerde bununla ilgili bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Her kıyafetin bir değeri olduğu da mantık çerçevesindedir. Ancak belgelerde bu konudan nadir bir şekilde söz edilmiştir. Eldeki verilere dayanarak bu kıyafetlerin o dönemde kullanılan değerlendirme ölçütlerine göre değerinin belirlenmesi de çok mümkün görülmemektedir. Yalnızca bazı kıyafet türlerinin fiyatları belgelerde ifade edilmiş olup, onların fiyatlarında da -yine belgelerden yola çıkılarak- süreç içerisinde değişiklikler olduğu kanısına varılmaktadır.

Hititlerde kraliyet ailesinin birçok farklı kıyafet türünü çeşitli törenlerde giydiğine belgeler aracılığıyla ulaşılabilir. Tüm bunların yanında, özel bir isme sahip olmasa da, kraliyet ailesinin kullandığı “tanrı kıyafeti” tabiri de metinlerde zikredilir. Ek olarak baş kıyafeti, ayakkabı ve çeşitli takılar da kraliyet ailesinin ana giysisinin yanında kullandığı çeşitler arasındadır.

Bir tören, ayin, bayram veya ritüelde elbette kraliyet ailesine uygun giysilerin bulunması doğal bir durumdur. O kıyafetin, kraliyet ailesinin gücüne, kudretine ve liderlik vasfına uygun bir şekilde seçilmesi, her şeyden önce -sembolik olarak- tanrıların önüne çıkan yönetici için de önemlidir. İmparatorluğu temsil eden liderin, giyimiyle dini bir törende farklı ve özgün olması, kendine has özellikleri taşıyan giysiler giymesi şüphesiz mantık çerçevesindedir. Kimi zaman uygulama esnasında kıyafet değişikliği de yapılabilmekte olup, bazen de “tanrı kıyafeti” adındaki bir giysi de giyilebilmektedir. Ardzinba, kralın “tanrı kıyafeti”ni giymesi veya kullanmasını, en azından ayin esnasında krala tanrısal özelliklerin yüklenmesi olarak açıklamaktadır.² Ancak bilindiği üzere, Hititlerde kral, ancak öldükten sonra tanrı olabilmektedir. Bu durumun kanıtı, bir kral öldüğünde, o kralın ölme eyleminin “tanrı oldu” ifadesiyle belirtilmesi olarak açıklanabilir. Son olarak, her ne kadar Hitit metinlerinde birçok kıyafet türü geçse de -ki bunlara kraliyet ailesinin giydikleri de dâhil- bu dokuma ürünlerinin birçoğu ile ilgili bilgiler kısıtlıdır.

¹ Bkz. Turgut Yiğit, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17/2, (2002): 79-84.

² Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev. Orhan Uravelli, (Ankara: Kafdav Yayıncılık, 2010), 71.

Aşağıda, kraliyet ailesi tarafından giyilmiş olan kıyafetler, bunların anlamları, nasıl kullanıldıkları ve birbirlerine olan yakınlıkları ile ilgili bilgi ve fikirlerden söz edilecektir. Bu fikirler ifade edilirken, çeşitli yazarların bu kıyafet türleri ile ilgili görüşlerine makalede yer verilecek olup, bireysel fikirler de zikredilecektir.

TÚGNÍG.LÁM

Hititçe çivi yazılı belgelerde kraliyet ailesinin kullandığı giysilerden birisi, Sumerce TÚGNÍG.LÁM olarak adlandırılan kıyafet türüdür. Belgelerde birçok kez zikredilen TÚGNÍG.LÁM'ın, kimi metinlerde kraliyet ailesi dışındaki kimseler tarafından kullanıldığı, kadınlara özgü olan çeşidinin olduğu ve kraliyet ailesi üyelerinin kimi zaman hastalıktan veya kötülükten kurtulmak için bir vekile giydirdiği görülmektedir. Tüm bunlar dışında yine çeşitli ritüel uygulamalarında bu kıyafet türünün kullanıldığı göze çarpar. Aşağıda tüm bu örneklerden söz edilecektir. Tarafımızca bu elbise için “merasim kıyafeti” anlamı uygun görülmektedir. Zaten Hititlerde bayram, ayin, ritüel gibi uygulamaların hepsi aslında törensel bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple de aşağıda bu kelimenin anlamı ile ilgili olarak kimi yazar “tören kıyafeti”, kimisi “merasim elbisesi”, kimisi ise “bayram kıyafeti” anlamlarını öne sürmüştür. Bu durum, tören kıyafeti anlamı taşıyan ve makalenin ilerleyen kısımlarında söz edilecek olan diğer kelimelerde de benzer bir şekildedir. Ancak bunların zaten hepsi birbirlerine yakın hatta temel manada aynı kavramı ifade etmektedir.

Bu kıyafetin anlamı ile ilgili birbirine yakın birçok fikir beyan edilmiştir. Ünal, TÚGNÍG.LÁM kelimesi için “şatafatlı, görkemli bir giysi, merasim elbisesi” fikrini ifade etmiş;³ Halloran, “bayram giysisi, kıyafet” olduğunu belirtmiştir.⁴ Tischler, bu kıyafetin “değerli bir giysi, ihtişamlı bir kıyafet” olduğunu ifade etmiş ve TÚGNÍG.LÁM ile Hititçe (TÚG)kušiši ve TÚGadupli sözcüklerinin benzerliğine dikkat çekmiştir.⁵ Friedrich, bu kelimeyle ilgili “ihtişamlı/şatafatlı bir elbise” ifadelerini kullanırken;⁶

³ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016), 373.

⁴ John A. Halloran, *Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language*, (Los Angeles: Lologram Publishing, 2006), 149.

⁵ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, (Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 2008), 277.

⁶ Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, (Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag, 1952), 288.

Kronasser ise, “bayram kıyafeti” anlamını bu sözcüğe yüklemiştir.⁷ Bu giysiye “tören kıyafeti” anlamını uygun bulan Goetze,⁸ Alp tarafından önerilen TÚG NÍG.LÁM ve *kušiši* benzerliğine dikkat çekmiştir. Bu konuda TÚG NÍG.LÁM’ı herkesin giyebildiğini, ancak *kušiši*’yi yalnızca kralların giydiğini belirtmiştir. Bu sebeple de TÚG NÍG.LÁM ile *kušiši* benzerliği yerine, TÚG NÍG.LÁM ile TÚG *adupli* yakınlığını savunmuştur.⁹ Aşağıda Hititçe çivi yazılı metinlerde TÚG NÍG.LÁM sözcüğünün yer aldığı çeşitli belgelerin tercümelemleri verilecek olup, bu elbisenin nasıl, nerede ve ne amaçla kullanıldığı ile ilgili bilgi ve fikirler ifade edilecektir.

KUB 43.50 numaralı Murşili’nin dil tutulması/felci ile ilgili belgede, Murşili’nin yaşadığı talihsiz olaydan kurtulması için, kullandığı eşyaların başka bir yere gönderildiği bilinmektedir. Bu nesnelere arasında “merasim kıyafeti” olarak adlandırılan TÚG NÍG.LÁM da bulunmaktadır (ay. 11-22): “Koşulmuş arabayı, yay, oktanlık (ve) atlarıyla beraber gönderdiler ve onu götürdüler. Yediğim masa, içtiğim kadeh, yattığım yatak, yıkadığım tunç su teknesi ve o sırada bahsedilen aletlerin tümünü ise, hiçbiri alınmadı. Tanrıdan bu şekilde tespit edildi. Merasim kıyafetleri, arabalar ve atlar bu olayla alındı. Fırtına Tanrısı göğü korkunç bir şekilde inlettirdi ve bir fırtına çıkardığı gün, hangi merasim kıyafetlerini o gün giymişsem ve hangi arabada o gün durmuşsam, o merasim kıyafetlerinin tümü ve koşulmuş arabayı aldılar.”¹⁰

KBo 23.89 numaralı Nerik’e yolculuk bayramı ile ilgili bir belgede, kralın beyaz renkte bir merasim kıyafeti giydiği görülür. Metnin ilgili kısmı (öy. 12) şu şekildedir: “(Ertesi) sabah kral, Hanhana şehrinde beyaz merasim kıyafetlerini (ve) gümüş takılarını giyer.”¹¹

Yukarıdaki bayramın bir başka kısmında, Bo 5543+KBo 20.87 numaralı belgede, yine kralın beyaz merasim kıyafetlerini giydiği görülür (öy. 9-10): “(Ertesi) sabah kral, Zikmar’daki ilk gününde, Hapatha gününü

⁷ Heinz Kronasser, *Etymologie der Hethitischen Sprache* 4, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965), 355.

⁸ Albrecht Goetze, “The Priestly Dress of the Hittite King”, *Journal of Cuneiform Studies* 1, (1947): 179.

⁹ Albrecht Goetze, “Hittite Dress”, Hans Krahe (ed.), *Corolla Linguistica, Festschrift Ferdinand Sommer zum 80. Geburtstag am 4. mai 1955*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1955): 51-52.

¹⁰ Rene Lebrun, “L’aphasie de Murşili II: CTH 486”, *Hethitica* 6, (1985): 107-111; Metin Alparslan, *II. Murşili ve Dönemi*, (İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006), 121; Hasan Tuncer, *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma Siyasi, Ekonomik ve Dini Yönleriyle*, (Ankara: Nobel, 2020), 81-82.

¹¹ Carlo Corti, “Along the Road to Nerik: Local Panthea of Hittite Northern Anatolia”, *Die Welt des Orients* 48/1, (2018): 26.

ve İsdammutar gününü kutlar. Kral beyaz merasim kıyafetlerini (ve) gümüş küpelerini giyer ve arabasıyla dışarıdan gelir.”¹² Aynı belgenin devamında ve başka bir sabah kral yine Zikmar’da, Fırtına Tanrısı ve Kaştama kentinin koruyucu tanrısının gününü kutlamak için beyaz merasim kıyafetini giymektedir (ay. 6-7): “(Ertesi) sabah kral Zikmar’da Fırtına Tanrısının (ve) Kaştama’nın koruyucu tanrısının gününü kutlar. Kral, Kaştama ritüelini kutlar. Kral yıkanır ve beyaz merasim kıyafetlerini (ve) gümüş küpelerini giyer.”¹³

KUB 20.79 numaralı bir kış bayramında kralın beyaz renkte bir merasim kıyafetini giydiği görülür. Belgenin ilgili kısmı (1-7) şu şekildedir: “Kral kış bayramını kutladığında, halentu-evi açılır ve perde yukarı doğru çekilir. Kral ritüel için yıkanma odasına girer. Beyaz merasim kıyafetlerini giyer.”¹⁴

Tanrıça Teteşhapi için düzenlenen bayramlarda, kralın yine beyaz bir merasim kıyafeti giydiği görülür (öy. I 10-12): “Ertesi gün halentu-evini açarlar ve perdeyi yukarı doğru çekerler. Kral yıkanma odasına girer. Beyaz merasim kıyafetlerini giyer.”¹⁵

KBo 11.43 numaralı belge, Nuntariyaşha Bayramını içermektedir. Belgenin ilgili kısmında kralın ritüel için bu kez birden fazla kıyafeti giydiği görülür. Kralın giydiği bayram kıyafeti yine bu belgede de beyaz renktedir (12-16): “Halentu-evi açılır. Perde yukarı doğru çekilir. Kral yıkanma odasına girer. Ritüel için bayram kıyafeti ve beyaz merasim kıyafetini (giyer) ve gümüş küpelerini takar.”¹⁶

KBo 2.3 numaralı Maştigga ritüelinde, bu merasim kıyafetinin yaşlı kadın tarafından ayin uygulaması sonrası alındığı görülmektedir (ay. IV 5-8): “İki kurban sahibi huwaşi taşlarını ayaklarıyla devirirler ve onlar ateşin ortasından yürürler, giymiş oldukları merasim kıyafetlerini, onları çıkarıp atarlar ve yaşlı kadın onları (kendisi için) alır.”¹⁷

¹² Carlo Corti, “Along the Road to Nerik: Local Panthea of Hittite Northern Anatolia”, 29.

¹³ Carlo Corti, “Along the Road to Nerik: Local Panthea of Hittite Northern Anatolia”, 29.

¹⁴ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 134-135.

¹⁵ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 317-319.

¹⁶ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 182-185.

¹⁷ Esmâ Reyhan, *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna’lı Kadın Maştigga’ya Ait Ritüel Metinler*, (Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), 58-59; Jared L. Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, StBoT 46, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2004), 100.

TÚG-NÍG.LÁM, kimi zaman ölen kişiler için hazırlanmakta ve yatağa serilmektedir. KBo 13.142 numaralı bir Hitit ölü ritüelinde bu örnek zikredilmiştir (öy. I 3-4): “Onlar ölen kişiye merasim kıyafeti hazırlarlar ve (onu) yatağa sererler.”¹⁸

Yine bir ölü ritüelinde bu kez merasim kıyafetinin yakıldığı görülmektedir. KUB 30.25 numaralı belgenin ilgili kısmının (öy. 10-14) tercümesi şu şekildedir: “Acı/yakarış bittiğinde, tapdara-kadınları heykeli evin dışına çıkarır. Onlar evin kapısında saman yakarlar. Bunun yanında onlar şunları yakarlar: Bir takım merasim kıyafeti ve bir adet ince yağ kabı. Onlar bir öküz ve sekiz koyunu birlikte baş aşağı hale getirirler.”¹⁹

KBo 6.34 numaralı bir askeri yemin metninde, merasim kıyafetinin kadınlar için olanının da mevcut olduğu ve yemin töreninde kullanılmak için hazır bulundurulduğu görülmektedir (öy. II 44-49): “ve şu sözler söylenir: Bu nedir? Kadın merasim kıyafeti değil mi? Onu, yemin töreni için bulunduruyoruz. Kim bu yeminleri bozarsa; krala, kraliçeye ve prenlere bir kötülük yapmaya kalkışrsa, o kişiyi bu yeminler erkek iken kadın yapsın. Onun ordularını da kadın haline dönüştürsün.”²⁰

Puliša ritüelinde, normalde kral tarafından giyilen merasim kıyafetinin bir savaş esirine giydirildiği, bu kimsenin vekil tayin edilerek kralı hastalıktan kurtarmaya çalıştığı görülmektedir. Hititlerde kralın herhangi bir hastalığa yakalanması sonrasında, onun bu hastalıktan kurtulması için yerine bir başkasının geçmesi durumu söz konusudur. Kral gibi giyinen ve onun eşyalarını kullanan bu kimsenin yardımı ile kralı kötülüklerden ve hastalıklardan kurtarmak amaçlanmıştır. KBo 15.1 numaralı metnin ilgili kısmında (öy. I 7-21) şu cümleler yer alır: “Ülkeden bir savaş esiri ve bir kadın yakalansın. Kralın düşman ülkesinden geldiği yol hangisi ise, kral bunun üzerinde dursun ve beyler hepsi birden onun huzuruna varsınlar. Bir savaş esiri ve bir kadın onun huzuruna getirilsin. O (yani kral), kendi merasim kıyafetini çıkarısın ve o savaş esirine giydirilsin; ayrıca kadına bir kadın elbisesi giydirilsin. Kral, bu adama şu şekilde konuşsun: kral iyi (görünmediği) vakit, o başka birini gönderir ve bunun için ritüel düzenlenir, ve adama bu hususta şöyle denir: Şayet düşman ülkesinin herhangi bir eril tanrısı bu salgın hastalığa neden olmuşsa, ben ona

¹⁸ Alexei Kassian, Andrej Korolev ve Andrej Sedel'tsev, *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*, AOAT 288, (Münster: Ugarit Verlag, 2002), 204-205.

¹⁹ Alexei Kassian, Andrej Korolev ve Andrej Sedel'tsev, *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*, 320-323.

²⁰ Norbert Oettinger, *Die Militärischen Eide der Hethiter*, StBoT 22, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976), 10-11; Johannes Friedrich, “Der Hethitische Soldateneid”, *Zeitschrift für Assyriologie and Vorderasiatische Archäologie* 35/3, (1924): 166.

süslenmiş bir adamı vekil olarak veriyorum. Başındaki bu büyüklüktedir, kalbin bu büyüklüktedir; uzvu bu büyüklüktedir. O halde, sen, eril tanrı, sadece bu süslü adamla yetin, fakat krala, beylere ve ordugaha ve Hatti ülkesine tekrar dostça yönel/davran!...fakat veba bu savaş esirine geçsin ve düşman ülkesine geri gitsin!”²¹

Bir başka yerine geçme ritüelinde, bu kez ritüel esnasında kullanılan eşyalar arasında merasim kıyafeti görülmektedir. KBo 15.2 numaralı adı geçen belgenin ilgili kısmı (öy. 3-8) şu şekildedir: “... merasim kıyafeti hazırlandı, ona eski bir takım giydirilir. Bundan başka yakında, hemen oracıkta bir kippa-evi yapılır ve (oraya) gözleri altınla kapatılmış ahşaptan bir vekil heykel (koyulur), ona altından küpeler takılır, ona bir kral (elbisesi) takımı giydirilir. Ayrıca onun için bir tarafa bir takım merasim kıyafeti koyulur...”²²

KBo 4.6 numaralı belgede, bu kez II. Murşili'nin eşi Gaşşulawiya'nın hastalıktan kurtulmak için güzel bir şekilde süsleyip, merasim kıyafeti ile giydirdiği ve Lelwani'ye gönderdiği vekil kadından söz edilmiştir. Metnin ilgili kısmında (ay. 11-15) olaylar şu cümlelerle kaydedilmiştir: “... hizmetkarın Gaşşulawiya şimdi bu kadını senin tanrı heykelin için gönderdi. O, ona merasim kıyafetleri giydirdi ve kendisi (yerine) onu ritüel vekili olarak gönderdi. Şayet sen, tanrı, herhangi bir şeyden endişe duyuyorsan, o vakit bu kadın (sizin) yerinize geçsin!”²³

Temizlikle ilgili KUB 43.58 numaralı bir belgede, ritüel esnasında merasim kıyafetinin yıkanarak kirlilikten arındırıldığı görülmektedir. Ayin uygulaması şu cümlelerle zikredilmiştir (öy. I 40-45): “Ayrıca o şöyle söyler: Bu su (kirlilikten) nasıl arınmış/temizlenmiş ise ve merasim kıyafetleri yıkarlar ve onlar böylece (kirlilikten) arınırlar/temizlenirler. Kült eşyalarını yıkarlar ve böylece onlar (kirlilikten) arınırlar/temizlenirler. Bu su, hepsini kirlilikten sürekli olarak arındırır (ve) sürekli olarak temizler. Şimdi sizin tanrılarınızı aynı şekilde (kirlilikten) arındırsın/temizlesin!”²⁴

²¹ Hans Martin Kümmel, *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, StBoT 3, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1966), 112-113.

²² Hans Martin Kümmel, *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, 56-57.

²³ Alexandra Daues ve Elisabeth Rieken, “Das Gebet der Gaşşuliyawia”, *Saeculum Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich Seines 100. Geburtstags*, StBoT 58, Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken-WalterSommerfeld (Ed.), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015), 35-37.

²⁴ Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31/51, (2012): 132; Rita Strauss, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna: Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, (Berlin: De Gruyter, 2006), 332.

KBo 5.2 numaralı Kizzuwatnalı Ammihatna ile ilgili ritüelleri içeren belgede, merasim kıyafetinin tahtın üzerine konulduğu görülür. Metnin ilgili kısmı (öy. II 48-51) şu şekildedir: “*Tahtı ilk önce huprušhi-kabının önüne koyar. Tahtın aşağısına ayaklığı koyar. Tahtın üzerine merasim kıyafetleri koyar, ayaklığın üzerine ayakkabı, tozluk koyar.*”²⁵

Yukarıda sözü edilen ritüelde yapılan işlemlerden sonra, tören kıyafetinin önce yıkanıp temizlediği ve ardından da büyücü tarafından alındığı görülmektedir: “*Ve merasim kıyafetlerini fırlatır ve temiz su ile yıkar. Merasim kıyafetlerini ise büyücü alır.*”²⁶

Bir mahkeme kaydında da merasim kıyafetinin bir başkasına verildiği kaydedilmiştir. KUB 26.69 numaralı belgenin ilgili kısmı (Rs. VII 6-13) şu şekildedir: “*Hupišna'nın insanları benden kaçınca/ayrılınca bana gönderdiler. Orada Nanaja'yı dizlerinden (kelimelerle) yakaladım: 'Beni kovalamasınlar!' ve ona, içinde demirden bir imiddu (gümüş?/altın? ile süslenmiş) konulmuş merasim kıyafetleri ile kumaştan kemer verdim.*”²⁷

TÚGkušiši

Bu kıyafetin kral tarafından giyilen değerli bir bayram giysisi olduğunu ifade eden Tischler, TÚGkušiši ile TÚGNÍG.LÁM benzerliğine dikkat çekmiştir.²⁸ Alp de Tischler ile benzer fikre sahip olup, bu kelimenin bayram kıyafeti anlamına geldiğini belirterek, TÚGNÍG.LÁM ile olan yakınlığına değinmiştir.²⁹ Kronasser de aynı şekilde bu kelimenin bir bayram giysisi olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Ünal, bu kelime için “krallık giysisi, kaftan, cübbe” anlamlarını ifade etmiş ve diğer yazarlar gibi TÚGNÍG.LÁM ile olan yakınlığına dikkat çekmiştir.³¹

²⁵ Leyla Murat, *Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metni (CTH 471)*, (Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), 43-44.

²⁶ Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 6/2, (2003): 103.

²⁷ Rudolf Werner, *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967), 46-47.

²⁸ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 87.

²⁹ Sedat Alp, “La Désignation du Lituus en Hittite”, *Journal of Cuneiform Studies* 1/2, (1947), 172-174.

³⁰ Heinz Kronasser, *Etymologie Der Hethitischen Sprache* 1, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966), 228.

³¹ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 303.

Goetze, bu kelimenin hem kral hem de kraliçe tarafından giyilen ve uzun bir yapıya sahip olan giysi olduğunu belirtmiş, Hititçe *kušiši* ile Akadça *kušītu*'nun yakınlığına dikkat çekmiştir.³² Baccelli, Bellucci ve Vigo, *kušiši*'nin Hitit envanter metinlerinde haraç olarak kullanılması durumundan yola çıkarak, *kušītu* ile olan yakınlığına değinirken; yine aynı makalede TUGBAR.DUL/TE'nin *kušiši* ile benzer şekilde envanter metinlerinde sıklıkla şahıslara ve saray görevlilerine tahsis edilmiş kıymetli giysiler arasında bulunduğu veya farklı yerlerden ve kişilerden haraç olarak gelen lüks kıyafetler arasında olduğu belirtilerek, bu iki kelime arasındaki yakınlığa dikkat çekilmek istenmiştir.³³ Bu kelime ile ilgili olarak bizce “krallık giysisi” tabiri uygundur ve metinlerde bu şekilde tercüme edilecektir.

IBoT 1.3 numaralı belge, AN.TAH.ŞUM Bayramını içermektedir. Belgenin ilgili kısmında kral tarafından krallık giysisi giydiği görülür. Metnin ilgili kısmı (1-7) şu şekildedir: “*Kral, Tanrı IB' için AN.TAH.ŞUM Bayramını kutladığında halentu-evi açılır. Perde yukarı doğru çekilir. Kral ritüel için yıkanma odasına girer. Krallık giysisini giyer ve küpelerini takar.*”³⁴

IBoT 2.7 numaralı Nuntariyaşa Bayramında kralın *kusisi* giydiği görülür (5-6): “*Kral yıkanma odasına girer. Ritüel için gümüş küpe (takar) ve krallık giysisini (giyer).*”³⁵

KBo 32.15 numaralı belge, özgürlük şarkısı ile ilgilidir. Metinde Fırtına Tanrısının “krallık giysisi” giydiği görülür (öy. II 12): “*Fakat eğer Fırtına Tanrısı çıplaksa, biz onu krallık giysisi ile giydiririz.*”³⁶ Belgede, Fırtına Tanrısının içinde bulunduğu olumsuz durumdan onu kurtarmak için yapılan bir işlem olarak, Fırtına Tanrısına krallık giysisi giydirileceği ifade edilmiştir.

KUB 11.35 numaralı kış bayramlarını içeren bir belgede de kralın yine tören kıyafetlerini giydiği görülür (öy. 10-12): “*Kral yıkanma odasına*

³² Albrecht Goetze, “The Priestly Dress of the Hittite King”, 179.

³³ Giulia Baccelli, Benedetta Bellucci, Matteo Vigo, “Elements for a Comparative Study of Textile Production and Use in Hittite Anatolia and in Neighbouring Areas”, *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress*, Marie Louise Nosch, Cecile Michel, Mary Harlow (Ed.), (Oxford: Oxbow Books, 2014), 122-123.

³⁴ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 160-161.

³⁵ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 189-191.

³⁶ Erich Neu, *Das Hurritische Epos der Freilassung I: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hatuša*, StBoT 32, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996), 291.

gelir, bayram kıyafetlerini (KIN^{HL.A}), krallık giysisini (kuşışı), altın küpelerini (ve) siyah ayakkabısını giyer.”³⁷

KBo 46.182 numaralı bir bayram ritüelinde de kralın ritüel için giydiği birden fazla kıyafet söz konusudur (3-4). “Kral yıkanma odasına girer ve bayram kıyafetini ve krallık giysisini (giyer) ve altın küpesini takar.”³⁸

KIN-ta/KIN^{HL.A} ve aniyatta-

KIN-ta/KIN^{HL.A} kelimesinin geniş bir anlam yelpazesi bulunduğu ifade edilir. Bu kelimeyle ilgili “merasim elbisesi”, “kraliyet donanımı/giysisi”, “cüppe”, “teçhizat” gibi anlamlar ön plana çıkmaktadır.³⁹ Yine *aniyatta-* ile ilgili olarak, bu kelimenin “ekipman”, “teçhizat”, “dini merasim elbisesi”, “cüppe” gibi KIN-ta/KIN^{HL.A} ile benzer anlamlar içerdiği ifade edilir.⁴⁰ Hem KIN-ta/KIN^{HL.A} hem de *aniyatta-* sözcüklerinin çeşitli bayramlarda kullanıldıkları belgelerde açıkça zikredilmiştir. Kraliyet ailesinin bayramlarda giydiği bu kıyafet türlerinin anlamının “bayram kıyafeti” olduğu tarafımızca düşünülmektedir. Aşağıda önce KIN-ta/KIN^{HL.A} ve ardından ise *aniyatta-* ile ilgili metin yerleri ve tercümelemleri verilecektir.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası için yapılan kış bayramlarında hem kralın hem de kraliçenin bayram kıyafeti giydiği görülmektedir. KUB 2.6 numaralı ilgili belgede (ay. III 20-26) şu cümlelerle zikredilmiştir: “İkinci gün geldiğinde halentu-evi açılır, perde yukarı doğru çekilir. Kral (ve) kraliçe yıkanma odasına gider ve kral bayram kıyafetlerini (KIN^{HL.A}), krallık giysisini (kuşışı), gümüş küpeleri ve beyaz ayakkabılarını giyer. Kraliçe, bayram kıyafetini (KIN-ta) giyer.”⁴¹

³⁷ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Temples Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 132.

³⁸ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 314-315.

³⁹ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 279; Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 266.

⁴⁰ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 680; Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 16.

⁴¹ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Temples Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 63-64; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 2*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 2009), 53; Belkıs Dinçol, *Hitit Metinlerinde Geçen Baş ve Ayak Kıyafetleri*, İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991), 10-11.

Aylık olarak gerçekleştirilen bir bayramda, kralın bayram kıyafeti (KIN-ta) giydiği görülür. KUB 2.13 numaralı metnin ilgili kısmı (öy. 1-4) şu şekildedir: “Üçüncü gün geldiğinde halentu-evi açılır, perde yukarı doğru çekilir. Kral yıkanma odasına gider, bayram kıyafetini, altın küpelerini giyer/takar.”⁴²

Tippuwa’daki bahar bayramı kutlamasında da kralın KIN^{HL.A} isimli bayram kıyafetini giydiği görülmektedir. KUB 10.17 numaralı belgenin ilgili kısmı (öy. I 18-19) şu şekildedir: “Sonra kral yıkanır. Daha sonra ritüel için bayram kıyafetlerini (giyer) ve altın küpesini takar.”⁴³

AN.TAH.ŞUM Bayramı’nın 16. günü kutlamalarında kralın KIN-ta isimli bayram kıyafetini giydiği görülür. Belgenin ilgili kısmı (26-27) şu şekildedir: “Kral ritüel için, halentu-evinde bayram kıyafetini giyer.”⁴⁴

Kralın KIN^{HL.A} giydiği bir başka belge, büyük bayram ritüellerini içeren KUB 11.20 numaralı belgedir (10-13): “Ama kraliçe halentu-evine gider. Kral geldiğinde, o da halentu-evine girer ve ritüel için bayram kıyafetlerini giyer.”⁴⁵

Yukarıda sözü edilen “bayram kıyafeti” hem tekil hem de çoğul olarak belgelerde zikredilmiştir. Muhtemeldir ki, bu kıyafete “kraliyet donanımı”, “teçhizat” gibi anlamlarının verilme sebebi de budur. Ek olarak, tarafımızca KIN-ta/KIN^{HL.A} ile *aniyatta-* sözcüğünün benzer bir anlama geldiği düşünülmektedir. Bu ihtimaldeki kanıtımız ise, hem KIN-ta/KIN^{HL.A} hem de *aniyatta-* sözcüklerinin metinlerde aynı doğrultuda kullanılmış olmasıdır. Aşağıda *aniyatta-* geçen metinlerden örnekler verilecektir.

AN.TAH.ŞUM Bayramı’nın 2. gününü içeren KUB 25.16 numaralı belgede, kralın *aniyatta-* isimli bayram kıyafetini giydiği görülmektedir. Metnin ilgili kısmı (öy. I 1-5) şu şekildedir: “Halentu-evi açılır, perde

⁴² Jörg Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion der Hattischen Kultschicht*, StBoT 37, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996), 544-545; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 2*, 86.

⁴³ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 124-125. Bu belgede Alp, KIN^{HL.A} isimli bayram kıyafetinin tercümesini yapmamıştır. Tercümeyi “Sonra kral yıkanır. Daha sonra ritüel için altın küpesini takar.” şeklinde yapmıştır. Bizim çevirimizde ise, KIN^{HL.A} “bayram kıyafeti” olarak eklenerek tercüme yapılmıştır.

⁴⁴ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 8.

⁴⁵ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 9-10.

yukarı doğru çekilir. Kral yıkanma odasına girer. Ritüel için bayram kıyafetini giyer."⁴⁶

Yine AN.TAH.ŞUM Bayramı'nda, bu kez bayramın 16. gününde, gün doğumundan sonra kralın aynı kıyafeti giydiği kaydedilmiştir. Adı geçen IBoT 1.4 numaralı belgenin ilgili kısmı (öy. III 24-26) şu şekildedir: "*Hava aydınlandığında halentu-evi açılır. Perde yukarı doğru çekilir. Kral ritüel için bayram kıyafetini giyer.*"⁴⁷

KBo 51.132 (473/u) Nuntariyaşha Bayramı'nda da kralın *aniyatta-* isimli tören kıyafetini giydiği kaydedilmiştir. Belgenin ilgili kısmı (öy. 2 5-12) şu şekildedir: "*Sonbaharın ikinci günü Zippalanda'da halentu-evi açılır. Perde yukarı doğru çekilir. Kral yıkanma odasına girer. Daha sonra ritüel için bayram kıyafetini giyer.*"⁴⁸

KUB 20.4 numaralı KILAM bayramında da kralın bu bayram kıyafetini giydiği görülür (7): "*Kral, halentu-evinde ritüel için bayram kıyafetini giyer.*"⁴⁹

KUB 7.25 numaralı Şarişša Bayramı'nda kralın bayram kıyafeti giydiği görülür (1-3): "*Dördüncü gün hava aydınlandığında halentu-evini açarlar ve perdeyi yukarı doğru çekerler. Ritüel için kral bayram kıyafetini giyer.*"⁵⁰

Bo 88 numaralı bir bayram metninde de kralın *aniyatta-* isimli bayram kıyafetini giydiği görülür. Metnin tercümesi (öy. I 6-11) şu şekildedir: "*Krali bayram kıyafetini giyer... beyaz ayakkabılarını giyer. Kaba kumaşkaba gömlek giyer. Kral mazki-evinden gelir.*"⁵¹

Yukarıda bahsi geçen belgede, kralın *aniyatta* isimli tören kıyafetini giymesi söz konusudur. Buna ek olarak, nadir şekilde belgelerde görülen bir durum da söz konusudur ki; kral kaba kumaştan giysileri tercih etmiştir.

⁴⁶ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 46.

⁴⁷ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 65.

⁴⁸ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 58.

⁴⁹ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 198-199.

⁵⁰ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 226-227.

⁵¹ Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival I*, StBoT 28 Vol.1, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1983), s. 26.

Belki de burada “kaba” kelimesinden kasıt “kalın” bir kıyafeti ifade etmek içindir.

^{TÜG}*adupli*

Tischler, Hititçe bu kelime ile ilgili olarak “kraliyet tören giysisinin bir parçası” ve “bir tür şal” anlamlarını ifade etmiş ve ^{TÜG}*adupli* ile ^{TÜG}*NİG.LÂM* benzerliğine dikkat çekmiştir.⁵² Ünal ise, “bir elbise”, “merasim elbisesi” anlamlarını belirtmiştir.⁵³ Tarafımızca bu kelimeye “tören kıyafeti” anlamı uygun görülmüştür. Aşağıda bu kelimeyle ilgili çeşitli tercüme verilecek ve bu kıyafet türünün hangi bağlamlarda kullanıldığı ifade edilmeye çalışılacaktır.

KUB 10.25 numaralı KILAM Bayramını içeren bir belgede (ay. VI 3-21), bu kıyafetin kral tarafından kullanıldığı açıktır. Öyle ki, köpek-adamlara verilen bu giysinin daha sonra krala sunulduğu görülmektedir: “Daha sonra bakırdan yapılmış av çantaları dağa gider. Tanruların hayvanları, yani gümüş bir leopar, altın bir aslan, gümüş bir yaban domuzu, lapis-lazuli'den bir yaban domuzu ve gümüş bir ayı gelir. Geyiklerin yanında yerlerini alırlar. Önemli köpek-adamlara bir *adupli*-giysisi verirler; bunu krala sunarlar ve onları oturturlar. Daha sonra koruyucu tanrının müzisyenleri lir çalarlar. Anunuwa şehrinin adamları onlarla birlikte yürür. Māri mızraklarını vururlar ve şarkı söylerler. Daha sonra eğlendiriciler gelir. Onlar [...] ve dans ederler. Daha sonra [...] gelir. Köpek-adamların başının önüne gider.”⁵⁴

Bayram esnasında Hitit kralının giydiği tören elbisesini değiştirdiği görülmektedir. Hitit belgelerine nadir bir şekilde yansımış olan kayıttan (KUB 2.6) ilgili kısımda söz edilmiştir. Yine aynı belgede, önce yıkanma odasına giden kral, *KIN*^{HIA} ve ^{TÜG}*kušiši* isimli kıyafetlerini giyerken; Güneş Tanrısının mabedine geldiğinde ise ^{TÜG}*adupli* isimli tören kıyafetini

⁵² Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 29; Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 786.

⁵³ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 96.

⁵⁴ Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival I*, *StBoT* 28, 52-53; Jared L. Miller, “Joins and Duplicates among the Boğazköy Tablets (1-10)”, *Zeitschrift für Assyriologie* 96, (2006), s. 241; Alice Mouton, “Dog-man, Bear-man, and the Others: Men Acting as Animals in Hittite Festival Texts”, *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-tailed Sheep: Animal Encounters in the Ancient Near East*, Ed. Laerke Recht-Christina Tsouparopoulou, (Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2021), 81-82.

giymektedir. İlgili kısım (KUB 2.6 ay. 3-5) şu şekilde zikredilmiştir: “*Kral Güneş Tanrısının evinde (mabedinde) bir tören kıyafeti (adupli) giyer.*”⁵⁵

KUB 58.33 numaralı belge, Nerik kültü ile ilgili bayramları içermektedir. Belgede kralın, tanrı kıyafetiyle birlikte bir gömlek ve tören kıyafeti olarak adlandırılan *adupli*-giysisini giydiği görülür(öy. III 24-28): “*Ertesi sabah Nerik’te onlar (halentu’yu?) açarlar. Kral; tanrının kıyafeti, gömlek ve tören giysisini giyer ve bir kemer takar.*”⁵⁶

Arnuwanda ve Ašmunikal’in, Arinna’nın Güneş Tanrıçasına ilettikleri şikâyetleri içeren KBo 51.17 numaralı belgede, *adupli* isimli tören giysisinden ve *kušiši* adlı kraliyet giysisine ait gömlekten söz edilmiştir. Bu kıyafetlerin düzenli olarak tanrılara sunulmadığından yakınılan ilgili kısım (ay. III 21-24) şu şekildedir: “*Artık siz tanrılara, Arinna’nın Güneş Tanrıçasına gümüş, altın, bronz ve bakırdan güneş kursları ve ay şeklindeki sembollerini, kaliteli/ince giysilerini, (adupli isimli) tören elbiselerini, krallık giysisine ait gömleği hiç kimse getirmiyor.*”⁵⁷

Hitit metinlerinde nadir de olsa kıyafetlerin fiyatlandırılmalarıyla ilgili belgelere de ulaşılabilir. ⁵⁸ KBo 6.26 numaralı kanun metninde diğer dokuma türleriyle birlikte *adupli*- isimli tören giysisinin de değeri belirtilmiştir (öy. 49): “*mavi yün bir giysin 20 shekel gümüş, adupli tören kıyafetinin 10 shekel gümüş...*”⁵⁹

Yukarıdaki belgeye ek olarak, Hititlerde dokuma ürünlerinin ve hayvanların değerlerinde süreç içerisinde değişiklikler de olabilmektedir.

⁵⁵ Susanna Görke, Alice Mouton, “Royal Rites of Passage and Calendar Festivals in the Hittite World”, *Life, Death, and Coming of Age in Antiquity: Individual Rites of Passage in the Ancient Near East and Adjacent Regions*, Alice Mouton, Julie Patrier (Ed.), (Leiden: Peeters Publishers, 2014), 138; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 2*, 53.

⁵⁶ Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2006), 423-424.

⁵⁷ E. Rieken ve diğ., 2016, hethiter.net/: CTH 375.1 (Portal Mainz); Itamar Singer, *Hittite Prayers*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002), 40-42.

⁵⁸ Hitit metinlerinde dokuma ürünlerinin fiyatlandırılması ile ilgili belgeler çok azdır. Bkz. Hasan Tuncer, *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma Siyasi, Ekonomik ve Dini Yönleriyle*, (Ankara: Nobel, 2020). Bahsi geçen durum eski Mezopotamya ile ilgili belgelerde tam tersi durumundadır. Eski Mezopotamya’da dokuma ürünlerinin fiyatlandırılması ile ilgili birçok belge ve çok daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bkz. L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, A. Aktan-A. Öztürk (Haz.), Kayseri 1998, s. 155-170.

⁵⁹ Harry A. Hoffner, *The Laws of the Hittites*. (Leiden: Documenta et Monumenta Orientis, 1997), 145-146; Fiorelli Imparati, *Hitit Yasaları*. E. Özbayoğlu (çev.), (Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992), 168-169.

Örneğin KUB 29.39 numaralı kraliyet kararlarını içeren bir belgede bu durum şu şekilde ifade edilmiştir (öy. 11-15): “*Daha önce adupli tören kıyafeti için 3 şekel gümüş fiyatı belirlediniz; (şimdi) kaba bir giysi için 1 şekel gümüş fiyat belirlersiniz, bir koyun için 1 şekel gümüş fiyat belirlersiniz, bir çift deri ayakkabı için x şekel gümüş fiyatı belirlediniz, ancak şimdi 2 şekel gümüş ½ şekel gümüşe (göre) ayarlayacaksınız (belirleyeceksiniz).*”⁶⁰

Yukarıda geçen her iki belge de incelendiğinde *adupli-* isimli tören kıyafetinin fiyatlandırılmasında bir değişiklik olduğu kesindir. Ancak hangi dönemde fiyatların artıp azaldığı ve yine kaç kez fiyatların değiştiği konusunda kesin bir yargıya varılamamaktadır. “Eskiden bu şekilde idi ve şimdi bu şekilde olacaktır.” tabiri de fiyatlandırmada çeşitli dönemlerde değişiklikler olabileceğini gösterse de metne dayanarak kesin bir yargıya ulaşmak zordur.

Kraliyet Ailesi Tarafından Kullanılan Diğer Dokuma Türleri

Hitit metinlerinde geçen, anlamı bilinen ve bilinmeyen birçok kıyafet türü söz konusudur. Bunlar arasında kraliyet ailesine özgü kıyafetler de bulunmaktadır. Yukarıda sözü edilen kıyafet türleri dışında, Hitit kraliyet ailesi tarafından kullanılan başka dokuma ürünleri de vardır. Bunlardan birisi, ^{TUG}*şepahi* isimli kıyafet türüdür. Ünal, bu kıyafetin “ayinlerde giyilen bir giysi”, “çoban kepeneği” olduğunu ifade etmiştir.⁶¹ Tischler bu sözcük için “prens ve kralın giysisi”, “bir tür gömlek veya pelerin” ifadelerini kullanmıştır.⁶² KILAM Bayramında kralın ilgili kıyafeti giydiği görülmektedir. KBo 10.23 numaralı bahsi geçen bu belgede şu cümlelerle kaydedilmiştir (öy. I 6-14): “*Kral iç odaya girer. Ritüel için tören kıyafetini giyer. Beyaz şehir gömleğini ve tüylü/kaba elbisesini giyer. Ayrıca sepahi-gömleği ve sepahi elbisesi giyer.*”⁶³ Yine bir başka belgede, bu kez prens tarafından ilgili kıyafetin giyildiği görülmektedir. KUB 20.80 numaralı prens tarafından kutlanan bayramlarla alakalı belgenin ilgili kısmında, prens

⁶⁰ Silvin Koşak, “Ein Hethitischer Königserlaß über eine Gesellschaftliche und Wirtschaftliche Reform”, *Documentum Asiae Minoris Antiquae: Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, E. Neu-C. Rüster (Ed), (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1988), 196; Jared L. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 123.

⁶¹ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hieroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 475.

⁶² Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 149.

⁶³ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 192-193.

Kaštama şehrini ziyaret etmektedir. Prens şehre geldiğinde, kült görevlileri prensi kent girişinde bir tören ile karşılamaktadır. Metnin ilgili kısmı (ay. 12-19) şu şekildedir: “*Prens kente girer. Şepahi elbisesini giyer. Tanrı Lamma'nın SANGA-rahipleri, Kaštama kentinin LAMMA-Tanrısının deri-çantasını yukarı kaldırır. Kantikkipi-adamları da, Tanrı ZABABA'nın şuruhha-ağacından asasını alır. GUDU-rahipleri ise, Tanrı Zaliyanu'nun asasını alır. Ancak tanrının aşçısı iki (adet) gümüş tapişşana-şarap kabını alır ve onlar prensin önünde koşarlar.*”⁶⁴

Kraliyet ailesinin kullandığı diğer bir kıyafet türü, bir baş kıyafeti olarak ifade edilebilecek olan, *lupanni-* kelimesidir. Bu kelimeye Ünal, “başörtüsü”, “başlık”, “taç”, “krallık tacı”, “kaftan”; “hançer ve bıçağın bir parçası”, “sap veya kın” gibi birçok anlam yüklemiştir.⁶⁵ Tischler ise “kumaştan yapılmış başlık türü”, “baş bandajı”, “hançer ve kılıcın bir parçası” ifadelerini kullanmıştır.⁶⁶ Bizce bu kelime krallık giysisinin bir parçası olmakla birlikte, bu kelimenin “krallık tacı”, “krallık alameti” olarak adlandırılması ihtimal dahilindedir. Örneğin, KUB 24.5 numaralı bir yerine geçme ritüelinde, kralın yerin geçen bir adama krallık giysilerinin giydirildiği ve başına *lupanni-*’yi ifade eden “krallık alameti” takıldığı ifade edilmiştir (öy. I 20-22): “*İşte bu adam kraldır. Ben ona bir krallık ismi verdim. Ben onu kraliyet giysisiyle giydirdim. Ona krallık alameti taktım.*”⁶⁷ Yine bir başka belgede de *lupanni-*’den söz edilmiştir. Burada da krallık giysisinin bir parçası şeklinde kullanılmıştır. KBo 15.15 numaralı, Yeryüzünün güneş Tanrıçası ile ilgili ritüelleri içeren bu belgede (ay. 3-7), “*..... kralın görüntüsü/imajı tören kıyafeti giymiştir, başına bir lupanni-takılır, kulaklarına küpe takılır ve ayaklarına ise Hatti ayakkabısı giydirilir.*”⁶⁸ ifadeleri yer almaktadır.

⁶⁴ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 20, DBH 13*, (Dresden: Harrassowitz, 2004), 139-140; Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, 427.

⁶⁵ Ahmet Ünal, *Hittite-Türkçe Türkçe-Hittite Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 327.

⁶⁶ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 96.

⁶⁷ José Virgilio Garcia Trabazo, “CTH 419, Ritual de Sustitucion Real Edicion Critica y Traducccion”, *Historiae* 7, 2010, 36-39; Matteo Vigo, “Textiles and Textile Tools in Hittite Ritual Praxis. An Overview”, *Textiles in Ritual and Cultic Practices in the Ancient Near East from the Third to the First Millenium BC*, S. Gaspa-M. Vigo (Ed.), Münster 2019, s. 119; Albrecht Goetze, “Hittite rituals, Incantations, and Description of Festival”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), New Jersey 1969, 355.

⁶⁸ Hans Martin Kümmel, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, 136-137.

^{TÜG}*hu(b)piki-/hupiga-* isimli kıyafet konusunda Ünal, “çarşaf, başörtüsü” ifadesini,⁶⁹ Tischler, “peçe, duvak” anlamlarını,⁷⁰ Puhvel ise, “peçe, duvak, başörtüsü, örtü” anlamlarını uygun görmüştür.⁷¹ Tarafımızca bu sözcüğün bir baş kıyafeti olduğu ve “örtü, peçe” gibi anlamları ifade ettiği ve uzunca bir giysi olduğu düşünülmektedir. Bu kanıya bir belgede bu kıyafetin sarkıtılmasına istinaden ulaşılmıştır. KUB 33.67 numaralı, Anzili ve Zukki isimli tanrıların ortadan kaybolup geri dönmesiyle ilgili belgede (öy. I 25-32) şu sözler zikredilmiştir: “*iyi (olan şeyleri) (ben) fırlattım. Tanrı Anzili sinirlendi; Zukki (de) sinirlendi. Sol ayakkabısını sağ ayağına, sağ ayakkabısını sol ayağına giydi. Bir elbiseyi Tanrı elbisesinin arkasına göğüs süslerini sabitledi. Örtünün/peçenin (hu(b)piki) arkasını önden sarkıttı, önünü ise arkadan sarkıttı, ayağa kalktı ve tapınama-odasından çıktı.*”⁷²

Bir belgede kraliçe tarafından giyilen/takılan *hupigi-* sözcüğüne rastlanır. Bahsi geçen ve aylık olarak kutlanan bayramları içeren ilgili metinde (315/t öy. I. 7-11) şu sözler yer almaktadır: “*İkinci gün halentu-evi açılır, perde yukarı doğru çekilir. Kraliçe yıkanma odasına girer. Mavi yün(den elbise), altın küpe ve örtüsünü/peçesini (hu(b)pigi) giyer/takar.*”⁷³

Kral tarafından giyilen kıyafetlere bir örnek, Nerik kültü ile ilgili bayramları içeren bir belgedir. Bu belgede, kralın “tanrı kıyafeti” ile birlikte bir gömlek, *adupli-* isimli tören kıyafeti, tanrının *kattiluri-* giysisini giydiği ve bir kemer taktığı kaydedilmiştir. Belgenin ilgili kısmı (öy. III 24-31) şu şekildedir: “*Ertesi gün Nerik’te onlar (halentu’yu?) açarlar. Kral, tanrının kıyafeti, gömlek ve tören kıyafetini giyer ve bir kemer takar/bağlar. Tanrının kattiluri-giysisi, lituus ve ayakkabı, o (kral) onları giyer.*”⁷⁴

Tanrı kıyafetinin bu kez prens tarafından bir bayramda giyildiği de kaydedilmiştir. KUB 56.35 numaralı, prens tarafından kutlanan bayramları içeren belgenin ilgili kısmı (öy. I 1-2) şu şekildedir: “*... şafak vakti geldiğinde, prens tanrı kıyafetini giyer, (ve) o beyaz ayakkabıları giyer.*”⁷⁵

⁶⁹ Ahmet Ünal, *Hittite-Türkçe Türkçe-Hittite Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, 203.

⁷⁰ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, 61.

⁷¹ Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary* 3, (Berlin: Mouton de Gruyter, 1991), 392.

⁷² Garry M. Beckman, *Hittite Birth Rituals*, StBoT 29, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), 72-75; Belkıs Dinçol, *Hittit Metinlerinde Geçen Baş ve Ayak Kıyafetleri*, 96.

⁷³ Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, 229-231.

⁷⁴ Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, 423-424.

⁷⁵ Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, 426.

Şüphesiz “tanrı kıyafeti”ni giymek kraliyet ailesi üyelerine özgü bir durum idi. Zaten bu yukarıdaki metinlerle de açıkça desteklenmektedir. Adı geçen “tanrı kıyafeti”nin hangi tarzda olduğu, rengi veya boyutu gibi bilgiler ne yazık ki kaydedilmemiştir. Ancak bu kıyafetin kraliyet ailesi tarafından giyilmesi ve yalnızca onlara özgü olması, dünyevi ortamda, yalnızca kraliyet ailesine verilen bir ayrıcalık idi.

Sonuç

Hitit kraliyet ailesi tarafından giyilen veya kullanılan dokuma türleri birden fazla olup, bunların hangi anlama geldikleri konusunda farklı görüşler mevcuttur. Tarafımızca makale içerisinde bahsi geçen bu dokuma ürünlerine en uygun anlamlar verilmeye çalışılmış olup, bu anlamlar yüklenirken, metin içerisindeki kullanımlara dikkat edilmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, temel manada bu kıyafet türlerinin hepsi kral ve ailesi tarafından giyilebilen krallık giysileridir.

Başta Hitit kralları olmak üzere, Hitit kraliyet ailesinin giydiği kıyafetlere genel olarak bakıldığında, şüphesiz hepsinin özel olduğu düşünülmektedir. Kral ve ailesinin giydiği, yediği ve içtiği şeylerle ilgili çeşitli madde ve uyarıların var olduğu da bilinmektedir. Bunlara dikkat etmeyen kimselerin cezalandırılacağı ifade edilmektedir. Böyle bir ortamda, muhakkak ki özel bir günde kraliyet ailesinin giyeceği kıyafetler de baştan aşağı düşünülmüş ve bunlara özen gösterilmiştir. Belgelerde kabaca kral ve ailesinin giyeceği ana kıyafetten söz edilmiş, bazen bir kıyafet takımı şeklinde belgelere yansımıştır. Örneğin birden fazla kıyafetten veya o kıyafetle birlikte giyilecek olan başka giysilerden de söz edilmiştir. Bunlara ek olarak takılacak olan takılardan ve ayakkabılardan kimi metinlerde söz edilmiştir. Baş kıyafeti olarak da bazen metinlerde geçen türler vardır. Böylelikle kraliyet ailesinin özel günlerde baştan aşağı ne giyeceği bellidir. Elbette ana kıyafetler diyebileceğimiz ve yukarıda da sözünü ettiğimiz kıyafet türleri giyilmiştir.

Makale içerisinde de dikkat çekildiği üzere, bu kıyafet türlerinin çoğu dini içerikli belgelerde geçmektedir. Bu belgelerde zikredilen bir bayram veya ritüel, özel ve kıymetli bir gün veya süreç olarak kabul edildiğinden, kraliyet ailesinin günün başlangıcından itibaren (şafak vakti) ne yapacağı ve ne giyeceği açıkça ifade edilmiştir. Yatağından kalktıktan sonra perdenin açılmasıyla günün doğduğunun anlaşılması üzerine, kraliyet ailesi üyeleri öncelikle bedensel temizliklerini yapmak için yıkanma odasına gitmektedirler. Ardından ise, temiz bir şekilde yine özenle seçilmiş kıyafetlerini giymektedirler.

Kraliyet ailesinin ilgili törenlerde giydiği kıyafetlerin neye göre seçildiği hususunda bir kesinlik söz konusu değildir. Birçok farklı törende yukarıda adı geçen kıyafetleri giymişlerdir. Herhangi bir kıyafet türünün çok daha fazla ön plana çıkan bir durumunun olduğunu savunmak da yanlıştır. Yalnızca Sumerce ^{TÚGNÍG.LÁM}'ın diğer kıyafet türlerine nazaran metinlerde daha sık ve farklı bağlamlarda geçtiğini söyleyebiliriz. Özellikle Hititçe tören kıyafeti anlamına gelebilecek olan elbiselerin ^{TÚGNÍG.LÁM} ile olan yakınlığı araştırılmıştır. Ancak bu konuda da kesin bir durum söz konusu değildir. ^{TÚGNÍG.LÁM}'ın kraliyet ailesi tarafından giyilmesi, kadınlara özgü olanlarının bulunması, ritüellerde yıkanması, yakılması, hediye olarak verilmesi gibi birçok durumu söz konusudur. Bu sebeple bu görkemli kıyafet hakkında net bir yargıya varmak da güçleşmektedir. Sadece tek bir noktada kullanılmaması, farklı birçok yerde kıymetli bir yere sahip olarak yer alması durumu da söz konusudur. Ancak çeşitli yazarların Hitit dilindeki bir kıyafet türünü ^{TÚGNÍG.LÁM} ile eşitleme fikri, çeşitli bağlamlar düşünüldüğünde zor gözükmemektedir. Öyle ki, ^{TÚGNÍG.LÁM} isimli kıyafet türü, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi farklı noktalarda kullanılırken, bu kıyafet türü ile eşitlenmek istenen kıyafetlerle ilgili böyle bir örnek bulunmamaktadır. Zaten belgelerdeki en büyük eksiklik genellikle adı geçen kıyafet türlerinin yalnızca giyildiği ile ilgili bilgi vermesidir. Sadece ^{TÚGNÍG.LÁM} ile ilgili farklı bağlamlar belgelerde zikredilmiştir. Elbette bu durum ^{TÚGNÍG.LÁM}'ın değerini düşürmemekle birlikte, ^{TÚGNÍG.LÁM}'ın geçtiği bir metin yerine onunla eşitlenmek istenen diğer kıyafet türleri de benzer bağlamlarda oturabilmektedir. Buna örnek olarak, KIN-ta/KIN^{HL.A} ve *aniyatta*- eşitliği gösterilebilir.

Hititlerde kraliyet ailesinin herhangi bir bayram veya törene özgü kıyafeti yoktur. Yani makalede adı geçen kıyafet türlerinin ait olduğu özel bir bayram veya tören söz konusu değildir. Bu kıyafet türlerinin o uygulamada neye göre seçildiği konusunda da bir netlik bulunmamaktadır. Ek olarak, elbette bu kıyafetlerin kraliyet ailesine özgü ve özel olmaları bir tahminden öte akla yatkın bir öngörüdür. Kıyafetlerin şekilleri veya tarzları konusunda da Hititçe metinlerde ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak adı geçen kıyafetlerin isimleri kendileri özgü olup, tarafımızca aralarında az veya çok farklar olduğu düşünülmektedir. Bir kıyafetin kalite veya özellik olarak diğerine üstünlüğü ile ilgili bilgiler de bulunmamaktadır.

Metinler göz önüne alındığında kraliyet ailesi üyelerinin aynı törende ve aynı anda birden fazla kıyafeti giydiği de görülmektedir. Yine kral, ayın devam ederken kıyafet değişikliğine de gidebilmektedir. Kıyafetlerle ilgili olarak özel bir rengin seçilmesi hususunda kesin bir kanı olmasa da beyaz renkli kıyafet türlerinin ön plana çıktığı belgelere

yansımıştır. Bu durum, beyaz rengin saflığı, temizliği, paklığı ifade etmesinden ileri gelmektedir. Bu sadece görüntü anlamında bir temizlik ve saflık değil, manevi anlamda olan bir temizliği de ifade etmektedir. Öyle ki, şüphesiz tanrının huzuruna çıkılırken en uygun ve temiz kıyafetler seçilmiştir.

Dokuma ürünlerine genel olarak bakıldığında, birçok kıyafet türüne rastlanmaktadır. Ancak bunların hepsinin kraliyet ailesi tarafından törenlerde giyildiği ile ilgili bir durum söz konusu değildir. Farklı türden birçok belgede bu dokuma ürünleri karşımıza çıksa da, tören, bayram veya ayin gibi dinsel uygulamalar esnasında giyilen kıyafetler daha az sayıdadır.

Adı geçen kıyafetlerin şekli, tarzı, uzunluğu veya kısıllığı, üzerlerindeki betimlemeler veya semboller hususunda Hitit metinlerinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kimi belgelerde bazı dokuma ürünlerinin işlemeli veya süslemeli olarak yer aldığı bilinse de, kraliyet ailesi tarafından kullanılan kıyafetlerde böyle bir durum söz konusu değildir. Mantıksal anlamda, o kıyafetin kraliyet ailesinin gücü ve kudretine uygun olması fikri akla yatkındır. Tanrının huzuruna çıkacak olan kral ve ailesi, kimi zaman da direkt olarak “tanrı kıyafeti” adı verilen ve hakkında ayrıntılı bilgi olmayan bir kıyafet türünü giymiştir. Bu kıyafet türü de sadece kraliyet ailesine özgüdür. Yine *lupanni-* şeklinde belgelerde zikredilen ve tarafımızca “krallık alameti” veya “krallık giysisinin önemli bir parçası” olarak adlandırılan baş kıyafeti de önemlidir. Bir kıyafet bütünlüğünü tamamlama özelliğine sahip şekilde metinlerde bu baş kıyafeti de yer almaktadır.

Temel manada manevi anlamda “değerli bir giysi” olarak nitelendirebileceğimiz bu kıyafetlerin, *adupli-* kıyafeti hariç, fiyatlandırmaları hususunda da bir bilgiye sahip değiliz. Metinlerde adı geçen *adupli-* isimli kıyafetin süreç içerisinde değerinin farklılaştığı hususunda net bir bilgi mevcuttur. Başka herhangi bir kıyafet türünün *adupli-* giysisinden daha değerli olması durumu da vardır. Metinlere yansıyan bu kanıt, kraliyet ailesinin kullandığı bir kıyafet türünün maddi anlamda en değerli olmadığı fikrini akla getirmektedir. Bu örnek göz önüne alındığında, kraliyet ailesinin giyeceği kıyafetlerin maddi anlamdan çok manevi anlamda kıymetli olmasına önem verilmesi hususu ortaya çıkmış olabilir. Ancak elbette tek bir örnekten yola çıkarak bu sonuca ulaşmak bilimsel anlamda akla yatkın değildir. Ek olarak kraliyet ailesinin kullandığı diğer kıyafetlerin fiyatlandırılması hususunda da bir bilgi yoktur. Belki de bu kıyafetler satılmaktan ziyade yalnızca dinsel törenler için üretilmekteydi fikri de burada bir yorum olarak dile getirilebilir.

Sonuç olarak, özellikle dinsel içerikli belgelerde kraliyet ailesi tarafından giyilen ve genel olarak kraliyet giysileri şeklinde ifade edebileceğimiz kıyafetler, Hitit kültür dünyasında önemli bir yere sahiptir. Görkemli, şatafatlı, muhteşem, pahalı, kıymetli gibi ifadelerin yakıştırıldığı bu kıyafetlerle ilgili bilgiler, yukarıda da sözünü ettiğimiz noktaların ötesinde eksik kalmaktadır. Zira Hititçe metinler kıyafetlerle ilgili detaylar bakımından yoksundur. Tarafımızca muhtemeldir ki, bu kıyafetler arasında farklar vardır ve her kıyafetin kendine özgü bir tarzı mevcuttur.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. “La Désignation du Lituus en Hittite”, *Journal of Cuneiform Studies* 1/2, (1947): 164-175.
- Alp, Sedat. *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Alparslan, Metin. *II. Murşili ve Dönemi*, İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.
- Ardzinba. Vladislav *Eskiçağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev. Orhan Uravelli, Ankara: Kafdav Yayıncılık, 2010.
- Bacelli, Giulia-Bellucci, Benedetta-Vigo, Matteo. “Elements for a Comparative Study of Textile Production and Use in Hittite Anatolia and in Neighbouring Areas”, *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress*, Marie Louise Nosch, Cecile Michel, Mary Harlow (Ed.), (Oxford: Oxbow Books, 2014), 97-141.
- Beckman, Garry M. *Hittite Birth Rituals*, StBoT 29, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.
- Corti, Carlo. “Along the Road to Nerik: Local Panthea of Hittite Northern Anatolia”, *Die Welt des Orients* 48/1, (2018): 24-71.
- Daues, Alexandra-Rieken, Elisabeth. “Das Gebet der Gaššuliyawia”, *Saeculum Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich Seines 100. Geburtstags*, StBoT 58, Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken-Walter Sommerfeld (Ed.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015: 31-49.
- Dinçol, Belkıs. *Hitit Metinlerinde Geçen Baş ve Ayak Kıyafetleri*, İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991
- Friedrich, Johannes. “Der Hethitische Soldateneid”, *Zeitschrift für Assyriologie and Vorderasiatische Archäologie* 35/3, (1924): 161-192.
- Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag, 1952.
- Goetze, Albrecht. “The Priestly Dress of the Hittite King”, *Journal of Cuneiform Studies* 1, (1947): 176-185.

- Goetze, Albrecht. "Hittite Dress", Hans Krahe (ed.), *Corolla Linguistica, Festschrift Ferdinand Sommer zum 80. Geburtstag am 4. mai 1955*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1955: 48-62.
- Goetze, Albrecht. "Hittite rituals, Incantations, and Description of Festival", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), New Jersey (1969): 346-361.
- Gökçek, L. Gürkan. "Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, A. Aktan-A. Öztürk (Haz.), Kayseri 1998, 155-170.
- Görke, Susanna-Mouton, Alice. "Royal Rites of Passage and Calendar Festivals in the Hittite World", *Life, Death, and Coming of Age in Antiquity: Individual Rites of Passage in the Ancient Near East and Adjacent Regions*, Alice Mouton, Julie Patrier (Ed.), Leiden: Peeters Publishers, 2014, 117-146.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 20*, DBH 13, Dresden: Harrassowitz, 2004.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 2*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 2009.
- Halloran, John A. *Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language*, Los Angeles: Lologram Publishing, 2006.
- Hoffner, Harry A. *The Laws of the Hittites*. Leiden: Documenta et Monumenta Orientis, 1997.
- Imparati, Fiorelli. *Hitit Yasaları*. E. Özbayoğlu (çev.), Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992.
- Kassian, Alexei-Korolev, Andrej-Sedel'tsev, Andrej. *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*, AOAT 288, Münster: Ugarit Verlag, 2002.
- Klinger, Jörg. *Untersuchungen zur Rekonstruktion der Hattischen Kultschicht*, StBoT 37, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- Košak, Silvin. "Ein Hethitischer Königserlaß über eine Gesellschaftliche und Wirtschaftliche Reform", *Documentum Asiae Minoris Antiquae: Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, E. Neu-C. Rüster (Ed), Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1988, 195-202.
- Kronasser, Heinz. *Etymologie der Hethitischen Sprache* 4, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.
- Kronasser, Heinz. *Etymologie Der Hethitischen Sprache* 1, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966.
- Kümmel, Hans Martin. *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, StBoT 3, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1966.
- Lebrun, Rene. "L'aphasie de Muršili II: CTH 486", *Hethitica* 6, (1985): 103-137.
- Miller, Jared L. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, StBoT 46, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2004.

- Miller, Jared L. “Joins and Duplicates among the Boğazköy Tablets (1-10)”, *Zeitschrift für Assyriologie* 96, (2006): 235-241.
- Miller, Jared L. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Mouton, Alice. “Dog-man, Bear-man, and the Others: Men Acting as Animals in Hittite Festival Texts”, *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-tailed Sheep: Animal Encounters in the Ancient Near East*, Ed. Laerke Recht-Christina Tsouparopoulou, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2021, 79-94.
- Murat, Leyla. *Kizzuwatna’lı Rahip Ammihatna’ya Ait Bir Ritüel Metni (CTH 471)*, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002.
- Murat, Leyla. “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 6/2, (2003): 89-109.
- Murat, Leyla. “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31/51, (2012): 125-158.
- Neu, Erich. *Das Hurritische Epos der Freilassung I: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša*, StBoT 32, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- Oettinger, Norbert. *Die Militärischen Eide der Hethiter*, StBoT 22, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary* 3, Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
- Reyhan, Esmâ. *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna’lı Kadın Maštigga’ya Ait Ritüel Metinler*, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002.
- Rieken, E ve diğ. (Ed.), 2016, hethiter.net/: CTH 375.1 (Portal Mainz).
- Singer, Itamar. *The Hittite KILAM Festival I*, StBoT 28 Vol.1, Wiesbaden: Harrassowitz, 1983.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002.
- Strauss, Rita. *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna: Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin: De Gruyter, 2006.
- Taggar-Cohen, Ada. *Hittite Priesthood*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2006.
- Tischler, Johann. *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 2008.
- Trabazo, José Virgilio Garcia. “CTH 419, Ritual de Sustitucion Real Edicion Critica y Traduccion”, *Historiae* 7, (2010): 27-49.
- Tuncer, Hasan. *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma Siyasi, Ekonomik ve Dini Yönleriyle*, Ankara: Nobel, 2020.

- Ünal, Ahmet. *Hittitçe-Türkçe Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Vigo, Matteo. "Textiles and Textile Tools in Hittite Ritual Praxis. An Overview", *Textiles in Ritual and Cultic Practices in the Ancient Near East from the Third to the First Millenium BC*, S. Gaspa-M. Vigo (Ed.), Münster (2019): 109-133.
- Werner, Rudolf. *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- Yiğit, Turgut. "Hittitçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17/2, (2002): 79-84.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	525-552
----------------------------	------	------	---------

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE BİR TANRI SUNUSU OLARAK “LÁL” BAL

Fadime ÜNLÜ EFE*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Eylül 2024

Kabul: 28 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Sep 30 2024

Accepted: Oct 28 2024

Öz

M.Ö. 2. binyıl Anadolu’unda siyasi bir birlik kuran ve çok tanrılı bir inanca sahip olan Hititler, tanrılarını da insanlar gibi yiyip içebilen varlıklar olarak düşünmüşlerdir. Bu doğrultuda hastalıkları tedavi etmek, uzun ömrü garantilemek, yapının dayanıklı olmasını sağlamak, başa gelen belalardan kurtulmak, tanruların gazabından kaçınmak ve memnun ettikçe memnun edileceği inancıyla tanrılara ve kültlerine düzenli olarak yiyecek ve içecek sunusunda bulunmuşlardır. Hititçe çivi yazılı metinlerde genellikle “LÁL” olarak okunan bal, tanruların yatıştırılması, doyurulması, memnun edilmesi gibi farklı amaçlarla ritüellerde önemli bir sunu maddesi olarak kullanılmıştır. Hitit toplumu için de değerli bir besin maddesi olan bal, kimi zaman tanruların sunu masasında, kimi zaman yapı temelini harcında, kimi zamanda sembolik uygulamalarda, tanrılara ulaşmanın bir aracı olarak rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Çivi Yazısı, LÁL, Bal, Tanrı Sunusu

* Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, fadimeunluefe@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2936-5623.

“LÁL” Honey as a God Offering in Hittite Cuneiform Texts

Abstract

The Hittites, who established a political union in Anatolia in the 2nd millennium B.C. and had a polytheistic faith, thought of their gods as beings who could eat and drink like humans. Accordingly, they regularly offered food and drink to the gods and their cults in order to cure diseases, to ensure long life, to ensure the durability of the structure, to get rid of troubles, to avoid the wrath of the gods, and with the belief that the more they pleased, the more they would be pleased. Honey, usually spelled “LÁL” in Hittite cuneiform texts, was used as an important offering material in rituals for different purposes such as appeasing, satisfying and pleasing the gods. Honey, which was also a valuable foodstuff for Hittite society, played a role as a means of reaching the gods, sometimes on the offering table of the gods, sometimes in the mortar of the building foundations, and sometimes in symbolic practices.

Keywords: Hittite, Cuneiform, LÁL, Honey, God Offering

Giriş

Bal, çivi yazılı metinlerde Hititçe *milit*-, Sümerce LÁL, Akadca *DIŠPU* olarak okunmaktadır.¹ Bal üreticisi olan arı, Hititçe çivi yazılı belgelerde Sümerce ideogram NUM.LÁL veya NIM.LÁL olarak geçmektedir. Akadça okunuşu *NAMBUBTU>NABBUBTU> NŪBTU* dur.² KUB 48.7 Rs. III 17-18³ ve KBo 30.17 7-8⁴ numaralı metinde geçen *annaš* NIM.LÁL-aş

¹ Johannes Friedrich, *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch* (Heidelberg: Carl Winter, 1991), 143; Hans G. Güterbock ve Harry A. Hoffner, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University*, Vol. L-N, (The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989), 250; Harry A. Hoffner, “An English-Hittite Glossary”, *RHA* 25/80 (1967): 49; Volkert Haas, “Leopard und Biene im Kulte "hethitischer" Göttinnen. Betrachtungen zu Kontinuität und Verbreitung altkleinasiatischer und nordsyrischer religiöser Vorstellungen”, *UF* 13 (1981): 111; Frank Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990), 190-193.

² B. Landsberger, *Die Fauna des alten Mesopotamien nach der 14. Tafel der serie HAR.RA=HUBULLU* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1934): 24-25, nr. 325-327, 132; Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965), 243; Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hieroglif Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016), 642.

³ Haas, “Leopard und Biene”, 112; Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival II*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984), 100-101.

“anne-arı” terimi, “kraliçe arı” olarak yorumlanmaktadır.⁵ CTH 585 III 24⁶ numaralı metinde geçen Sümerce L^UNIM.LĀL kelimesi, “arıcı, arı adamı, bal üreticisi” anlamına gelmektedir.⁷ Hititçe *kammara-* kelimesinin anlamı ise “arı sürüsü/arı kovanı” anlamına gelirken, Sümerce É.NIM.LĀL “arı kovanı, bal üretim evi” anlamına gelmektedir.⁸ Bal üretiminin ticari bir etkinlik olarak yapıldığını ise Hitit kanun metinlerinden tespit etmekteyiz. Hitit kanunlarının 91. (KBo 6.3 Rs. IV 29-30)⁹ ve 92. (KBo 6.3 IV 31-34)¹⁰ paragrafında arı ve arı kovanlarının çalınmasını önleyici tedbirler alınmıştır. Hitit kanun maddelerinin 181. (KBo 6.26 II 46)¹¹ paragrafında ise “*1 zipittani- ölçek balın bedeli 1 şekel gümüştür*” ibaresi bulunmaktadır. Aynı kanun maddesinde yine *1 zipittani-*¹² ile ölçülen domuz yağı ve tereyağı gibi temel tüketim ürünlerinin fiyatı ile bal fiyatının aynı olduğu görülmektedir. Ancak bal, sadece ticari bir etkinlik ya da tüketim maddesi olarak rol oynamamış aynı zamanda Hitit dini hayatında da yer almıştır.

Tanrı Kültlerinde Bal

Hititler tanrıların ve tanrı heykellerinin insanlar gibi yiyip içebilen varlıklar olduğuna inandıkları için onlara, kendilerinin de tükettiği çeşitli yiyecekler ve içecekler sunmuşlardır.¹³ Bu inanç doğrultusunda gelişen

⁴ Singer, *The Hittite KILAM Festival II*, 99.

⁵ A. S. Kassian, A. Korolëv ve A. Sidel'tsev, *Hittite Funerary Rituals, šalliš waštaiš*, (Münster: Ugarit Verlag, 2002), 522.

⁶ Emmanuel Laroche, “Le voeu de Puduḫepa”, *RA* 43, (1949): 61-65.

⁷ Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita*, (Roma: edizioni Dell'Ateneo, 1982), 21; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 324, 629.

⁸ Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor* (New Haven: American Oriental Society, 1974), 124; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 110, 252, 629.

⁹ Harry A. Hoffner, *The Laws of the Hittites. A Critical Edition* (Leiden: Brill, 1997), 90; Johannes Friedrich, *Die hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis* (Leiden: E. J. Brill, 1959), 44-45; Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, çev. E. Özbayoğlu, (Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992), 92-93; Richard Haase, *Die Fragmente der hethitischen Gesetze. Transkribiert und nach Paragraphen Geordnet* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), 48.

¹⁰ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 91; Friedrich, *Die hethitischen Gesetze*, 46-47; Imparati, *Hitit Yasaları*, 92-93; Haase, *Die Fragmente der hethitischen Gesetze*, 48.

¹¹ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 144-145; Friedrich, *Die hethitischen Gesetze*, 80-81; Imparati, *Hitit Yasaları*, 168-169; Haase, *Die Fragmente der hethitischen Gesetze*, 83-84.

¹² *zipittani-/zipat-*; küçük bir sıvı ve katı madde ölçüğü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 609.

¹³ KUB XXIX 4 Rs. III 56-66: Heinz Kronasser, *Die Umsiedelung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*, (Wien: Hermann Böhlau Nachf., 1963), 26-29.

efendi-köle ilişkisinin temelinde ise tanrıların memnun edilmesi, yani tanrıların yiyip içtiği zaman kölesinden memnun olması fikri yer almıştır. Hizmette kusur edilip tanrıları kızdırmak ve onların çeşitli şekillerde intikam almaları da olası bir inanç olmuştur. Bu yüzden yiyeceklerin en temiz, en tazesi ve en kalitelisi tanrılara kurban olarak sunulmuştur.¹⁴ Bu sunular arasında balın bulunma sebebi ise “Kraliçenin Rüyası” adlı metinde görülmektedir (CTH 584: KUB 15.1 Rs. III 13-16):¹⁵ “Eğer böyle yaparsan, kocam hayatta (kalırsa) benim ve kral kocam için, tanrıya 3 tane harşiyallikabi¹⁶: 1’i yağ dolu, 1’i bal dolu, 1’i meyve dolu (kabı) yerleştireceğim.” Bu metne göre insanlar ve tanrılar için bal, önemli durumlarda sunulan değerli, tatlı ve cezbedici bir yiyecektir. Bu yüzden bal, tanrılar ile insanlar arasındaki ilişki tesisinde yer almış ve bayramlarda düzenli olarak tanrılara sunulmuştur.

IV. Tuthaliya’nın Nerik Fırtına Tanrısı kültüne yönelik fermanında, tanrı için sunulması gereken kurbanlar arasında bal bulunmaktadır (KUB 56.48 Rs. III 3-5):¹⁷ “1 PURSİTUM¹⁸ kabı [aşçı] yemeği, [1 PURSİTUM kabı sofracı yemeği] [1 ka]ppi-¹⁹ kabı bal, [1/2] avuç dolusu ş[anhuna-yemeği?] [ve] onu [hasır] DİLİM.GAL²⁰ kabına dök[erler]”. Bu metne paralel şekilde Nerik Fırtına Tanrısı için diğer yemeklerin yanında bal sunulmaktadır (KBo 2.4 30-31):²¹ “Sofracı yemeği, 1 kappi- kabı bal, kızılca buğday, şanhuna- yemeği bıraktın”. Nerik Fırtına Tanrısı’nın bahar bayramında yapılan sunular arasında ise hem bal hem de ballı ekmek

¹⁴ KUB XIII 4: Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985), 20-89.

¹⁵ Johan de Roos, *Hittite Votive Texts* (Leiden: Nederlands Instituut, 2007), 88-105; Alice Mouton, *Rêves hittites. Contributions à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, (Leiden: Brill, 2007), 262-265.

¹⁶ ^{DUG}harşiyalli-; ağız geniş erzak küpü, depo kabı için bkz. Yaşar Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1979), 9-16.

¹⁷ Jana Součková, “Edikt von Tuthaliya IV, zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik”, *Investigationes Anatolicae Gedenkschrift für Erich Neu* içinde, ed. J. Klingner, E. Rieken ve C. Rüster, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 294.

¹⁸ ^(DUG)PURSİTUM; bir adak kasesi için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 424.

¹⁹ ^(DUG) kappi-; kase, ölçü kabı, bir istilap ölçeği için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 257.

²⁰ ^(GIŞ/DUG) DİLİM; yayvan kase, çanak, leğen, kepçe için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 105.

²¹ Volkert Haas, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, (Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970), 282-283.

görülmektedir (KUB 38.25 I 18-20):²² “*1 kappi- kabı sebze yemeği, 1 kappi-kabı [], 1 kappi- kabı bulgur (ve) bal, 1 kappi- kabı sebze yemeği, 1 KUKUBU*²³ *kabı bira, 1 KUKUBU kabı şarap, 1 KUKUBU kabı walhi- içkisi, diş şeklinde 5 ballı ekmek.*” Yeryüzünün Güneş Tanrıçası için kutlanan bayramlarda sunulan pek çok yiyecek arasında bal, şarap ve bira sıralamasıyla görülmektedir (CTH 448: Bo 3648 Vs. 11-13):²⁴ “... *1 avuç yağlı ekmek, 1 avuç un, 1/2 avuç hurutil- yemeği, 1 NAMMANDU*²⁵ *kabı bal, 1 NAMMANDU kabı şarap, 1 KUKUB kabı tawal- birası, 1 KUKUB kabı walhi- birası, 1 KUKUB kabı limma- içkisi.*” nuntarriyaşhaş- bayram metinlerinde bal sunusu ise şöyle yer almaktadır (CTH 626/A: KUB 9.16 I; B: KBo 3.25+C: KUB 10.48 I+D: 34/t Vs. I 17-20):²⁶ “*Diğer gün kral Arinna kentine gelir ve nuntarriyaşhaş bayramını kutlar. nuntarriyaşhaş bayramı için tarla ürünü, danna ekmeği (ile) taze balı bırakır ...*”. Tamininga İştari’nin bayram ritüelinde ise bal, şaraba katılarak sunulmaktadır (KUB 12.5 Vs. I 17-19):²⁷ “... *Ayrıca şarap ve balı birbirine karıştırırlar, 1 gümüş KUKUB testisine doldururlar. İçme çubuğunu içine bırakırlar [].*” Tanrıça İstar’ın başka bir bayram ritüelinde bal, yağ ve lapayla listelenmektedir (KBo 19.142 Vs. II 10-15):²⁸ “[] *Ve balın içine []. . o. Buna da harnant- (içkisi) derler. [Ve s]onra onlara 'kutsama' yapar (veya: kurban eder). Ama sonra itmari-*²⁹ *kabı [için] kurban sunar. [Koyun]u parçalara ayırırlar ve bal, ince yağ ve arpa lapası [] Ve itmari-kabını onunla doldururlar.*” Tanrı Tiyabenti için hazırlanan kurban listesinde ise bal, parlak renkli yünlü giysilerden sonra gelmekte ve Haas tarafından ilgi çekici bir yiyecek olarak yorumlanmaktadır.³⁰ Metin yeri

²² Haas, *Der Kult von Nerik*, 276-277.

²³ DUG KUKUBU; güğüm?, ibrik için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 288.

²⁴ Piotr Taracha, *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthalija (CTH 448.4) und verwandte Texte*, (Leiden: Brill 2000), 28-29.

²⁵ DUG NAMMANDU; küçük bir ölçü kabı için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 368.

²⁶ Cem Karasu, “nuntarriyaşhaş Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri”, *Bellethen* LII/203, (1988): 411-413; Özlem Sir Gavaz, *Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler Hitit Krallarının Kült Gezileri ve Tanrılar İçin Düzenledikleri Merasimler*, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 103.

²⁷ Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil I: Texte für ISTAR-Sa(w)uska*, (Roma: Bonsignori Editore, 1995), 84-85.

²⁸ Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil I*, 202-203.

²⁹ itmari-; madeni bir kap için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 240.

³⁰ Volkert Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica: Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2003), 127, 500, 532.

şöyledir (CTH 706: KUB 10.92 Vs. I 3-5):³¹ “[*x kırmızı yün, hepsi yünden giysi, 1 ölçü ince yağ, 1 ölçü tereyağı, 1 ölçü bal, 1/2 avuç meyve Fırtına Tanrısı'nın tapınağı için.*]” Tanrının huzuruna kurban olarak sunulan bal ise ekmek, yağ, tuz ve meyvelerle birlikte görülmektedir (KUB 20.35 Vs. III 18-23):³² “*Ama o, tanrının (kendisinin) huzuruna vardığında, tanrının önünde (zaten) kurban hazırlanmıştır: ince ekme, sedir ağacı, bal, koyun yağı, tuz, meyveler; incir, kuru üzüm, zeytin; 1 adet gümüş hayvan şeklinde kap (ile birlikte) su.*” Aynı yiyeceklerle ve aynı sırada bal sunumu farklı metinlerde de görülmektedir (CTH 706: KBo 7.44 Vs. III 4-8):³³ “*Ve o, tanrının huzuruna vardığında, tanrının önünde kurban hazırlanmıştır: ince ekme, sedir ağacı, bal, koyun yağı, tuz, meyveler; incir, kuru üzüm, zeytin; 1 adet gümüş riton (halwani-/ZA.HUM) ile birlikte su.*” Tanrıça Hebat’a bayramlarda sunulan kurban listelerinde bala ilişkin metinlerin bir kısmının hasarlı olmasına rağmen, bal tanrılara sıklıkla yağ ile birlikte sunulmuştur (VBoT 89 Rs. IV 4):³⁴ “*1 wakšur-³⁵ kabı yağ, 1 wakšur- kabı ba[l ... lahannitesteriyle suna[r.*” Tanrıça İstar için sunulan kurban listelerinde de bal, yağ ve meyveler ile birlikte sunulmuştur (KUB 45.34 Rs. III 8-9 ve KUB 51.86 8-9):³⁶ “[*atar J. Yağ, bal, meyvelerin hepsini [karıştırlar taw]al- içkisi, walhi- içkisi (ve) bira sunulur.*]” Tanrı Tešob için Kumanni ve Zallara’dan düzenli olarak gönderilen kurbanların yer aldığı listede de bal,³⁷ yağ ile birlikte geçmiştir (CTH 698.IA: KBo 14.142 Rs. III 27, 31-32):³⁸ “*1 PARİSU³⁹ 3 BÂN⁴⁰ ölçüsünde yağ, 1 PARİSU 3 BÂN ölçüsünde bal, Kumanni şehri saraylarından hepsini doğruca verdiler.*” (31-32): “*3 PARİSU meyve, 1 PARİSU 3 BÂN ölçüsünde yağ, 3 BÂN ölçüsünde bal, 3 BÂN ölçüsünde AŞA[NNUM bitkisi], 1 BÂN ölçüsünde susam, 1 şeytantesi Zallara şehri beyi ...*” Bu örneklerde görüldüğü gibi diğer yiyecekler

³¹ Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil II: Texte für Teššub, Hebat und weitere Gottheiten*, (Roma: CNR, 2002), 228.

³² Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil II*, 232-233.

³³ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 20*, (Dresden: Verlag der TU, 2004), 63; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 58*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012), 148; Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil II*, 235.

³⁴ Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil II*, 292.

³⁵ (URUDU)wakšur-; bir yiyecek maddesi ölçüsü; bir avuç; bir zaman ölçüsü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 578.

³⁶ Wegner, *Hurritische Opferlisten Teil I*, 132.

³⁷ Hoffner, *Alimenta*, 109.

³⁸ Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 14.142 (2021-12-31)

³⁹ PARİSU; bir katılık ölçüsü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 398.

⁴⁰ BÂN=ŞĀTU; bir katı madde ölçüsü için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 101.

arasında bulunan bal, tanrıların kült uygulamaları için şehirlerden toplanmış ve çeşitli bayramlarda tanrılara sunularak onları besleme görevini yerine getirmiştir. Ancak bal, aşağıda görüldüğü gibi tanrı kültlerine ilişkin farklı türdeki kurbanlar arasında da bulunmuştur.

Gece Tanrıçası'nın kültürüne ait kurban uygulamalarında bal; kan kurbanı (*zurki-*), övgü kurbanı (*şarlatti-*), yakma kurbanı (*ambaşşı-*) ve sağlık/selamet kurbanı (*keldi-*) için kullanılan malzemeler arasında geçmektedir (CTH 481: KUB 29.4 Vs. II 4-8, 11-12):⁴¹ “1/2 avuç zeytinyağı, 1/2 avuç bal, 1,5 avuç tereyağı, 1 avuç waksur- kabı şarap, 1 kuzu veya küçük 1 keçi; bunu kan (*zurki-*) kurbanı için alırlar”. 11-12: “... 1 ölçü şarap, 1/2 avuç zeytinyağı, 1/2 avuç bal, 1/2 avuç tereyağı, 1 avuç arpa unu (*ve*) 1 tane kuzu eti; ama bunu yakma (*ambaşşı-*) kurbanı için alırlar.” Yapılan bu ritüelde, Gece Tanrıçası heykelinin eski tapınağından yeni tapınağına taşınması ve tanrı heykelinin değiştirilme aşamasındaki uygulamaları anlatmaktadır. Ritüelin üçüncü gününe gelindiğinde, sağlık/selamet (*keldi-*) kurbanı için bal, çatıya konulmuştur (KUB 29.4 Vs. II 55-58):⁴² “Tanrıça Pirinkir için sağlık (*keldi-*) kurbanı olarak çatıya şunları koyarlar: Çukur için 1 şekel gümüş, 2 demet kırmızı yün, 2 demet mavi yün, 2 kişri- (*yünden yapılmış*), 1 kaliteli ince yağ, 1/2 avuç zeytinyağı, 1/2 avuç tereyağı, 1/2 avuç bal, 1 gazzarnül- (*dokuma*)...” İlerleyen günlerde, tanrı heykelini *hušti-* maddesi ile tütsüleyip depoya koymuşlar ve yakma (*ambaşşı-*) kurbanı için hazırlanan malzemeleri tanrıya sunmuşlardır (KUB 29.4 Rs. IV 2-7).⁴³ İstar, Hurdumana ve Aruna tanrıalarının kültlerine ait bayram metninde de balın yine yakma kurbanı olarak sunulduğu görülmektedir (CTH 719: 53.30 Rs. 10-11):⁴⁴ “[*Sonra(?)* ...] yakmalık sunuları kuşlarla birlikte taşırlar, [...] yağ ve bal aşağı [...]”. Kraliçe Gaşşuliyawia'nın iyileşmek için yer altı dünyası tanrıçası Lelwani'ye duasında bal, yine yakma sunusunda kullanılmaktadır (CTH 380: KBo 4.6 Rs. 1-8).⁴⁵ Tanrı Zawalli'nin kültürüne ait kurban uygulamalarında bal sunusunun, diğer sunularla birlikte ihmal edildiği ise bir karaciğer fal

⁴¹ Kronasser, *Die Umsiedelung*, 14-15; Jared L. Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004), 279-280; Harry A. Hoffner, “Second Millennium Antecedents to the Hebrew *'ób*”, *JBL* 86/4, (1967): 389-390.

⁴² Kronasser, *Die Umsiedelung*, 18-21.

⁴³ Kronasser, *Die Umsiedelung*, 28-29; Miller, *Studies in the Origins*, 293-294.

⁴⁴ Gary Beckman, “The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia (CTH 719)”, *Gs Otten*, 21, 26.

⁴⁵ Alexandra Daues, Elisabeth Rieken, “Das Gebet der Gaşşuliyawia: Struktur und Performanz”, *Gs Otten*, 36-37.

metninden tespit edilmektedir (CTH 570: KUB 16.16 Rs. 3-5):⁴⁶ “*Tapınak halkına sorular sorduk ve dediler ki: "1 PARİSU ölçeği artı 4,5 BÂN ölçüsü artı 2 avuç dolusu arpa lapası, 7 HAB.HAB kabı⁴⁷ şarap, 4,5 BÂN süt, 1/2 BÂN artı 1 wakşur- kabı artı 1 duddu- ölçü kabı sade tereyağı, 2 PURSITUM kabı bal, Majestelerinin babası tarafından ihmal edilmiştir."* Ele alınan bu metin örneklerinde bal, daha çok tanrılara sunulması gereken bir gıda maddesi olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda balın bir kurban sunusu olarak kullanıldığı da görülmektedir. Fakat tanrılara ulaşmak, mevcut düzeni tesis etmek için yapılan çağırma ritüellerinde balın kullanım amacı ve yöntemi değişmektedir.

Tanrıları Çağırma Ritüellerinde Bal

Bazı sebeplerden ülkeyi, kenti veya tapınağı terk ettiği düşünülen tanrıları yatıştırmak, geri getirmek için yapılan çağırma ritüellerinde bal, sembolik yolların yapımında kullanılmıştır.⁴⁸ Sembolik yolların yapımı, Sedir Tanrılarını çağırma ritüellerinde şöyle anlatılmaktadır (CTH 483: KUB 15.34 I 23-24):⁴⁹ “... lapadan yolun 1 yanına baldan 1 yol çizerler, diğer yanına ise ...” Başka bir metinde ise buğday, un, yağ ile bal yer almaktadır (CTH 483: KBo 34.89 Vs. I 8-10):⁵⁰ “[] kuşişi- kumaşı yol [] buğday yol, yol tahıl unu [] iç yağı, inceyağ ve baldan yollar[.]” Ana Tanrıça ve Kader Tanrıları için yapılan çağırma ritüellerinde ise bal kullanılarak benzer şekilde yollar çizilmektedir (CTH 484: KUB 15.31 I 28):⁵¹ “*Lapadan, baldan, zeytinyağından, ince yağdan yollar çizer*”. Metnin ikinci sütununda ise bal ve yağ ile yollar ve yan yollar yapılmaktadır (CTH 484: KUB 15.31 II 34-35):⁵² “*ve [l]apa, bal, yağ ve kaliteli yağ ile yollar [(ve yan yo)l] çizerler.*” Yine Kader Tanrılarını çağırma için yapılan bir ritüelde, tanrıların gelmesini kolaylaştırmak için kayalık yollar yeniden şekillendirilmektedir

⁴⁶ Theo P. J. van den Hout, *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*, (Leiden: Brill 1998), 138-145.

⁴⁷ (DUG)HAB.HAB; şarap testisi, sürahisi için bkz. Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, 59-62.

⁴⁸ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, (Leiden: E. J. Brill, 1994), 644-645; Volkert Haas, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext*, (Roma: CNR, 1998), 37; Esmâ Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, *TAD* 35/60 (2016): 5.

⁴⁹ Volkert Haas ve Gernot Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, (Kevelaer: Blutzon&Bercker, 1974), 16; Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli”, 8-9.

⁵⁰ Anna Maria Polvani, “Contributo alla lessicografia ittita”, *SEL* 12 (1995): 153-154.

⁵¹ Haas ve Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten*, 16.

⁵² Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli”, 8.

(CTH 457.4: KUB 35.84 Vs. II 5-7):⁵³ “*Ve (cazibe) yollar; sana baldan yollar çizdi. Ve yoluna devam etti; bunları sizin için zeytinyağından çizdi.*” Düşman şehrin tanrılarını çağırmak için yapılan ritüelde ise bal ile dokuz adet yol çizilmektedir (CTH 423: KUB 7.60 Vs. II 6-10):⁵⁴ “... 9 yol kaliteli yağdan, 9 yol baldan (ve) 9 yol yulaf lapasından yapar; Ayrıca 1'er beyaz, kırmızı ve mavi kumaş alır, bunları düşman ülkenin tanrılarına yol olarak yayar.” Puriyanni ritüelinde ise bal, kumaş ve meyvelerle birlikte tanrılarını cezbetmek için kullanılmaktadır (CTH 758: KUB 35.57 8-11):⁵⁵ “*1 parça giysi [...] o. Mavi yünden 1 tarpala- bezi, t[arpala- bezi ... yünden, ...], bal, biraz, meyveler, [...] her birinden biraz [...].*” Çağırma ritüellerinde yollar kural olarak bal, şarap ve yağ ile çizilmiş ve tanrılarının gelişini olabildiğince keyifli hale getirmek amaçlanmıştır. Çünkü tanrı ve tanrıçalar doyusuya yiyip içebilmeli ve bunun karşılığında nezaketle geri dönüş yapabilmelidir.⁵⁶ Balın tanrılarını çağırmak için kullanıldığı Hantitaşšu ritüelinde ise yer altı tanrılarının Güneş Tanrısı ve Ateş Tanrısı için bir tütsü elementi olarak kullanılmıştır.⁵⁷ Bu tütsünün dumanıyla, Güneş Tanrısı cezbedilerek çağrılmaktadır (CTH 395: KBo 11.14 Vs. I 17-19):⁵⁸ “*Masanın önüne, mangal görevi gören toprak 1 kap konur. İçine (köz) ateş dökülür. Ve içinde sedir (talaş/reçine), tereyağı, bal (ve) ^(NA4)hušt-(kükürt) (tütsüsünü) yakar.*” Balın tütsü içinde, duman halinde yer altı Tanrılarına ulaşması ise balın farklı bir sunum ve ulaşım şekli olmuştur.

“Fırtına Tanrısı'nın müthiş bir şekilde gürlemesi” adlı metinde bal, yukarıdaki örneklere benzer şekilde Fırtına Tanrısı'nı yatıştırmak amacıyla kullanılmıştır.⁵⁹ İlgili kısım şöyledir (CTH 727: KUB 28.3 I 4-5+ KUB 28.5 I 5-6):⁶⁰ “*1 peynir, 1 peynir mayası, 1 avuç meyve, 1 bal dolu NAMMANTU-kabı, 1 puti- ölçüsünde tuz.*” Kaybolan Tanrı Telipinu efsanesinde, öfkeli

⁵³ Frank Starke, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985), 264.

⁵⁴ Haas ve Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten*, 234-235.

⁵⁵ Alice Mouton ve Ilya Yakubovich, *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758-763). Volume I: Edition and Commentary*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023), 43-45.

⁵⁶ Haas, *Materia Magica*, 95, 126, 501.

⁵⁷ Billie J. Collins, “Royal Co-option of a Popular Ritual: The Case of Hantitassu”, *8HitCongr* (2014), 185; Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşšu from the City of Hurma against Troublesome Years*, (Ankara: TTK, 1996), 33.

⁵⁸ Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşšu*, 18, 28; Haas, *Materia Magica*, 232-233.

⁵⁹ Angus Bowie, “The Ritual role of Honey in Ancient Egypt, Hatti and Greece”, *JHR* 31, (2020): 11.

⁶⁰ Emmanuel Laroche, “Textes mythologiques hittites en transcription 1. Mythologie anatolienne”, *RHA* 23/77 (1965): 73-75; Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001), 80-83.

Tanrı Telipinu'yu yatıştırmak için sakinleştirici bitki ve meyvelerin yanı sıra bal kullanılmıştır (CTH 324: KUB 17.10 II 25-27):⁶¹ “..... bal nasıl tatlı ve yağ yumuşaksa, Telipinu'nun ruhu da öyle tatlı ve öyle yumuşak olsun.” Başka örnekler teşkil eden CTH 780: VAT 13027 II 17-19,⁶² KBo 12.85 Vs. II 57-58⁶³ ve KUB 27.29 II 56-58⁶⁴ numaralı metinlerde ise “ama ağızdan çıkan söz bal gibi tatlı olsun!” ibaresiyle de aynı olumlu benzeşim kurulmuştur. Fırtına Tanrısı'nın ortadan kayboluşu ve geri dönüşü efsanesi *mugawar*- fragmanında da (CTH 332: KBo 20.64 Rs. 3-6)⁶⁵ tanrıları çağırarak ve geri dönmeye ikna etmek için bal kullanılmıştır: “üzerine bal ve dö[ker... o] yiyeceklerle cezbeder ... [] tereyağı ve bal yol ...” Kırık bir metin olan Telipinu ve Deniz Kızı metninde ise bal, diğer gıda maddeleri ile birlikte geçmektedir (CTH 322: KBo 33.81 I 6-10):⁶⁶ “1 maya, 1 peynir x[] 8 etri- yiyeceği, bal, parhu[ena- içkisi], incir, zeytin, x[] buğday, odun, iç yağını karıştırırlar[.” Bal bu örneklerde, tanrıları yatıştırmak veya geri getirmek için kullanılan cezbedici maddelerden biri olmuştur.⁶⁷ Ancak tanrılarla oluşturulan iletişim kanalının büyü ritüelleri kısmında, bal daha farklı amaçlarla kullanılmıştır.

Büyü Ritüellerinde Bal

Büyü ritüellerinin temel görevi, lanetleri, kötü alametleri ve tüm olumsuz büyüleri bir kutsamaya dönüştürerek olumlu yönde çevirmektir.⁶⁸ Büyü ritüellerinin bir kısmı, tedavi etmek amacıyla tanrılara yöneltilen ve bu doğrultuda balın da yer aldığı uygulamalardır. Bu ritüellerden birinde Kizzuwatnalı rahip Ammihatna, hastalanan ya da dini açıdan kirlenen kişiyi

⁶¹ Ali Naci Asan, *Der Mythos vom erzürnten Gott. Gott Ein philologischer Beitrag zum religionshistorischen Verständnis des Telipinu-Mythos und verwandter Texte*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014), 16, 25; Gary Beckman, “The Wrath of Telipinu (1.57)”, William W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture 1*, (Leiden 2003), 152; Esmâ Reyhan, “The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology”, *TAD XXVIII/45*, (2009): 91.

⁶² Hans Ehelolf, “Heth. *milit* = “Honig””, *OLZ* 36/1, (1933): 6-7.

⁶³ Volkert Haas ve Ilse Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen SALŠU.GI, TEİL I: Die Texte*, (Roma: Multigrafica Editrice, 1988), 136; Giulia Torri, *La Similitudine Nella Magia Analogica Ittita*, (Roma: Herder, 2003), 162.

⁶⁴ Alice Mouton ve Ilya Yakubovich, *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluhi (CTH 758–763). Volume II: Discussion and Glossary*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023), 364.

⁶⁵ Francesco G. Barsacchi, “KBo 20.64: A Hittite Invocation Ritual Mentioning the Thunder”, *AoF* 43/1-2, (2016): 2-3, 5.

⁶⁶ Hoffner, *Alimenta*, 71.

⁶⁷ Bowie, “The Ritual Role of Honey”, 10.

⁶⁸ Haas, *Materia Magica*, 92.

iyileştirmek için kurbanlar sunmaktadır.⁶⁹ Bu kurbanlar arasında iki kap bal geçmektedir (CTH 471: KBo 5.2 Vs. I 12-14):⁷⁰ “İnce yağ, 2 wakšur- kabı saf zeytinyağı, 2 wakšur- kabı bal, 3 avuç incir, 3 avuç kuru üzüm, 1 peynir, 1 ekşi maya, 1 avuç dolusu tuz”. Ritüelin ikinci sütununda, 7 kadın 7 erkek tanrı için hazırlanan kurban masalarına konulmak üzere diğer yiyeceklerle birlikte bal hazırlanmıştır (CTH 471: KBo 5.2 Vs. II 37-38):⁷¹ “... 16 hupuwai-⁷² bal, zeytinyağı, incir, kuru üzüm (ve) zeytinle doldurulmuştur.” Tanrıça Huwaššana’nın rahibesi Bappi, kişinin kendi kendine konuşması ve sararmasıyla ortaya çıkan bir hastalığı tedavi etmek için, önce balı yakma kurbanı olarak tanrıçaya sunmakta sonra hasta ile bal arasında benzeşim kurmaktadır (CTH 431.B: KUB 17.12 III 1 6-15):⁷³ “Daha sonra yağ, balı, inciri (ve) kuru üzümleri (tanrıçanın) önünde yakar ve şunu der: ‘Nasıl ki bu incirin içinde 1000 çekirdek var ve kuru üzümün içinde de aynı şekilde şarap var. Sen de ey tanrıçam, sahibem, kurban beyini/hastayı sağlıklı tut/koru! Yağ (ve) balın hoş olduğu gibi, hasta da tanrıya hoş gelsin!’”. Metindeki kişinin hastalığı tanrıçanın öfkesinden kaynaklanmış ve onu sakinleştirmek amacıyla yağ, bal, incir ve kuru üzüm kullanılmıştır. Bal ve diğerlerinin yakılması ise tanrıçanın öfkesinin de aynı şekilde yanarak yok olmasının amaçlandığını göstermektedir.⁷⁴ Baş hastalığından rahatsız bir kişinin tedavisinde ise Kuwatalla, ritüel malzemesi olarak bal ve yağ kullanmaktadır (CTH 759: KUB 32.8 Rs. III 1-10):⁷⁵ “Bal (ve) [zeytinyağı] GAL.GIR₄ kabına⁷⁶ dökülür. Ve onu oraya koyar: ‘Yaşlı kadın’ mavi yünü kafasından alır (ve) GAL.GIR₄ kabının içine koyar. Ritüel ustası başından 1 saç, göz kapağından 1 kıl ve alnından 1 kıl çekerken, ‘yaşlı kadın’ bunu Luwice söyler.” Saçlar, yağ ve balın tanrıya dua edildikten sonra yakılarak, hastalığında duman gibi gittiğine inanılmıştır. Yaşlı kadın bu esnada, yağ olsunlar, bal olsunlar diyerek ritüelin dönüşüm kısmını göstermiş olur. Başka

⁶⁹ Leyla Murat, “Ammihatna Rituelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* VI/2, (2003) 95-97.

⁷⁰ Rita Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2006), 220, 233.

⁷¹ Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, 225, 238; Leyla Murat, “Ammihatna Rituelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, 98-99.

⁷² DUG^hhupuwai-/hapuwai-; bir kap için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 159.

⁷³ Giuseppe F. Del Monte, “Il rituale di guarigione di Bappi (CTH 431)”, *Or NS* 73 (2004): 341-343; Eric Neu, *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), 192; Torri, *La Similitudine Nella*, 95-96.

⁷⁴ Haas, *Materia Magica*, 123-124, 168.

⁷⁵ Mouton ve Yakubovich, *Luwili, I*, 114-115; Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 209-210; Haas, *Materia Magica*, 559.

⁷⁶ DUG.GAL.GIR₄; zift, asfalt veya pişmiş topraktan yapılmış kase için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 107.

bir örnek olan ve büyülenerek hastalanmış bir insanı ölümden kurtarmak için Hurrili büyücü kadın Aşdu'nun ritüel malzeme listesinde ise bal, yine yağ ile birlikte geçmektedir (CTH 490: KUB 7.33+703/v Vs. I 16):⁷⁷ “*I wakšur-kabı kaliteli yağ, I wakšur-kabı bal.*” Tanımlanamamış bir tedavi ritüelinde ise hastanın koruyucu tanrılarını tedavi etmek, güçlendirmek ve arındırmak için bal ve yağ kullanılmıştır (CTH 761.2.1.d: KUB 35.69 8-10):⁷⁸ “*Ritüel b[eyinin] tü[m tanrılarını] güçlendirilsin...]. [Ritüel beyi] y[yağ [ve] balla] [güçlendiril]sin! [...] yağ (ve) bal [...].*” Başka bir büyü ritüelinde, istemsizce küfretme, bağırma ve kas seğirmesi ile ortaya çıkan bir rahatsızlığın tedavisi anlatılmaktadır (CTH 390.A: KBo 3.8 Vs. II 31-34):⁷⁹ “*Ve güneş tanrısının oğulları (tavsiyelerde bulunur): Yaşlı kadın, bira baharatını alsın ve onu onun diline sürsün; ve uzuvları eritilmiş tereyağı ile yağlasın; ayrıca, bal ile onun dilini silerek temizlesin ve adam iyileşsin.*” Burada kullanılan bal ile hasta kişinin sözleri, bal peteği kadar yumuşak ve tatlı hale getirilmiş ve tanrı huzurunda bir kutsamaya dönüştürülmüştür.⁸⁰ Tedavi amacı taşıyan ritüel örneklerinde balın; kurban yiyeceği, benzeşim ile olumlu yönlendirme ve yakma kurbanı ile rahatsızlığı yok etme aracı olarak kullanıldığı görülmüştür.

Bal, sadece tedavi amacıyla yapılan büyü ritüellerinde değil, farklı amaçlar doğrultusunda yapılan büyü ritüellerinde de tespit edilmektedir. Bunlardan biri olan Kral IV. Tuthaliya'nın yerine geçme ritüelinde bal, Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'na sunulan değerli hediyeler arasında yer almaktadır (CTH 448: KUB 24.12 Vs. II 15-18):⁸¹ “*Daha sonra tüm 'sihirli diller' I boğanın (ve) I koçun boynuna bağlanır. Kurban beyi boğanın (ve) [koçun] <boynuna> dokunur. Ve bunları (boğayı ve koçu), yağ ve bal kapları, ekmek, şarap, gümüş, altın, lapis lazuli, bakır, kalay ve demirle birlikte Yeryüzünün Güneş Tanrıçasının altın heykelinin önüne doğru aşağı iterler.*” Metnin devam eden kısmında katip (^{LÜ}DUB.SAR), Tanrıçaya hitap ettikten sonra vekil hayvanlarla birlikte haraç olarak balı da sunmaktadır (CTH 448: KUB 24.12 Vs. II 24-30):⁸² “*[Bak]ın, kurban beyinin vücudu, kurban beyinin başı için vekilleri (ve) haraç olarak (sunulmak üzere) gümüş, altın, lapis lazuli, akik, kalay, demir, bakır, ince yağ, zeytinyağı, tereyağı (ve) bal hepsi hazırlanmıştır. Şimdi, sen Yeryüzünün Güneş Tanrıçası ve*

⁷⁷ Haas ve Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI, 252-253.

⁷⁸ Mouton ve Yakubovich, *Luwili, I*, 244-245.

⁷⁹ Volkert Haas, “Ein jatro-magisches Ritual gegen einen Fluchzwang”, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer* içinde, ed. Y. Cohen, A. Gilan ve J. L. Miller, (Wiesbaden: 2010), 180-181.

⁸⁰ Haas, “Ein jatro-magisches Ritual”, 180.

⁸¹ Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 90-91.

⁸² Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 88-89; Haas, *Materia Magica*, 190.

(siz) yer altı dünyasının tanrıları, vekillere ve haraçlara bakın!...” Paralel bir metinde ise balın eşlikçileri olarak yağ ile şarap bulunmakta ve Ateş Tanrısı'na haraç olarak sunulmaktadır (CTH 448: Bo 69/339(+))KUB 24.12 Rs. III 9-12):⁸³ “[akik,] kalay, demir, bakır, yağ, bal, ş[arap (ve) (diğer)] her şey [hazırlandı.] Şimdi, (sen) yanan Ateş Tanrısı (ve) (sen) Ocağın Zallipura'sı, vekillere (ve) haraçlara 'bak'!...” Metnin devamında çeşitli büyü aktarımları ve arınma işlemleri yapıldıktan sonra, nehrin kıyısında Ana Tanrıça'ya kurban edilen yerde bulunan çukura bal ile birlikte diğer kurbanlar sunulmuştur (Rs. III 35-37).⁸⁴ Bu metinlerde bal, hediye ve haraç olarak değerli materyaller arasında bir ikna unsuru olarak kullanılmıştır.

Balın yoğun olarak görüldüğü diğer büyü ritüelleri ise arındırma amacıyla uygulanan ritüellerdir. Kötü söz, kötü dil ya da lanetlerin kişiden arındırılması için yapılan büyü ritüellerinden biri Kizzuwatnalı kadın Maštigga'ya aittir. Bu ritüelde kötülük aktarımları yapıldıktan sonra, Güneş Tanrısı'na bal ile birlikte çeşitli kurbanlar sunulmaktadır (CTH 404: KBo 24.1+KUB 32.113+KBo 8.76 II 1-6):⁸⁵ “Şunları alırım: ... 3 peynir ..., 1 NAMMANTU kabı bal, mavi yün, ... 1 sandalye, 1 masa, 1 yatak, 1 örtü, ... 1 tabak, 1 tencere, 1 MĀKALTU kabı⁸⁶; ve bunları hazırlar hazırlamaz...” Maštigga'nın başka bir büyü ritüelinde, yer üstü ve yer altı Tanrıları için seçilen koyunlara kötü diller aktarılmıştır. Aktarımın yapıldığı bu koyunlar kesilerek pişirilmekte ve bal tatlandırıcı olarak ete dökülmektedir (CTH 404.1: KBo 39.8 Vs. II 39-43):⁸⁷ “Ve o 2 kurban beyi ağızlarına tükürür ve koyunu keserler. Daha sonra (koyunu) bölerler. 1 ocak yaparlar, onu kızartırlar; üzerine bal (ile) ince zeytinyağını akıtırlar. Tatlı kalın 1 ekmeği bölüp ocağa atarlar; ayrıca şarap libasyonu yaparlar.” Maštigga'nın yaptığı diğer bir büyü ritüelinde de bal ve zeytinyağı, yukarıdaki metne paralel bir şekilde yine kızartılmış koyun etine dökülmektedir (CTH 404: KBo 2.3 I 52-54).⁸⁸ Yağ ve bal karışımının kullanıldığı farklı bir metin ise II. Muwatalli'nin tanrılar meclisine yaptığı dua metnidir (CTH 381: KUB 6.45 + 1111/z + KUB 30.14 Vs. I 7):⁸⁹ “1 kase ince yağla karıştırılmış bal, 1

⁸³ Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 90-91.

⁸⁴ Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, 92-93.

⁸⁵ Miller, *Studies in the Origins*, 128-129.

⁸⁶ (DUG)MĀKALTU; yemek kabı için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 331.

⁸⁷ Haas, *Materia Magica*, 454.

⁸⁸ Miller, *Studies in the Origins*, 75-76; Liane Rost, “Ein hethitisches Ritual gegen Familienzwist”, *MIO* 1, (1953): 356-357; Ayrıca bkz. Esmâ Reyhan, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Akademik Bakış* 2/3 (2008): 238.

⁸⁹ Itamar Singer, *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, (Atlanta: ASOR, 1996), 7, 31; Itamar Singer, *Hittite Prayers* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002), 86.

tencere yağlı ekmek, dolu 1 kase kabuğu çıkarılmış buğday". II. Muwatalli, burada duasını ettikten sonra ekmekleri tatlandırmak için ballı yağa batırarak tanrılara sunmuştur. Balın tanrılara sunulan tahıl yemeklerine tat vermek ve sütü tatlandırmak için kullanıldığını da büyücü Anniwiyani'nin Koruyucu Tanrı için yaptığı ritüelde görmekteyiz (CTH 393: VBoT 24+KBo 12.104 Rs. III 18-19):⁹⁰ "*fasulye yemeği, arpa lapası, ballı bulgur lapası, tatlandırılmış süt.*" Başka bir metinde ise sunulan yemekler arasında bal, meyve, un ve süt ile birlikte geçmektedir (CTH 457: KBo 17.23 I 9):⁹¹ "*meyveler, un, bal, un, tatlandırılmış süt ...*" Bal, tanrılara sunulurken yemekleri tatlandırmanın yanında içecekleri de tatlandırmak için kullanılmıştır (KUB 9.28 II 10-11):⁹² "*bira, şarap, bal ve sulandırılmış şarabı alır ve libasyon yapar.*" Bu örneklerde bal, kurban sunusu olarak ya da tanrı yiyecek ve içeceklerinin tatlandırılmasında kullanılmıştır.

Kişiyi arındırmak için yapılan diğer büyü ritüellerinde, balın sembolik kullanımları da görülmektedir. Bunlardan biri olan Şamuha ritüelinde, kurban sahibini bir tanrının önünde söylediği kötü sözlerden arındırmak için benzeşim tekniği uygulanmaktadır.⁹³ Ritüel uygulayıcısı, benzeşim kurarak sembolik olan kötü sözleri küçük bir tekneye koymuş ve tekneyi nehre göndererek arkasından yağ ile bal dökmüştür. Böylece yağlanıp bal dökülen yolun tüm kötü sözleri alıp götürmesi umulmuştur (CTH 480: KUB 29.7 Rs. 43, 49-51):⁹⁴ "*(Tekne) ırmakta ilerleyince (ardından) biraz ince yağ ve bal döker. 49-51: Bakın, onların arkasından ince yağ ve bal döktüm. Arkalarındaki yol ince yağ ve bal ile yağlanmıştır. Kötü söz ötelere (yerlere) çevrilsin ...*" Yine kişiyi kötü söz, beddua yani kötü dillerden kültürel olarak arındırmak ve öfkelenen Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nı yatıştırmak için bir büyü ritüeli yapılmıştır.⁹⁵ Bu ritüelde öncelikle, tanrıları yatıştırmak için kullanılan ritüel malzemeleri arasında bal görülmektedir (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Vs. I 1-5):⁹⁶ "*Kan, Güneş*

⁹⁰ Daliah Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren*, (Heidelberg: Universitätsverlag, 2005), 60-61.

⁹¹ Hoffner, *Alimenta*, 97.

⁹² Güterbock ve Hoffner, *CHD*, Vol. L-N, 250.

⁹³ Oliver R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, (Oxford: British Academy, 1977), 51-52.

⁹⁴ J. V. García Trabazo, *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*, (Madrid: BCBO, 2002), 566-567; Torri, *La Similitudine Nella*, 143-144; Albrecht Goetze, "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde, ed. James B. Pritchard, (Princeton: 1969), 346.

⁹⁵ Alice Mouton, "Sorcellerie hittite", *JCS* 62, (2010): 111.

⁹⁶ Gabrielle Szabó, *Ein hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuthaliia und Nikalmati*, (Heidelberg: Carl Winter, 1971), 12-13. Ayrıca Bkz. Volkert Haas, *Magie und*

Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nı yatıştırırken şunları alırım: 2 kurtali- kabı⁹⁷ hamur, birine 7 hamur dil dökülür, diğerine 7 hamur dil dökülür; 1 wakşur-kabı koyun yağı, 1 wakşur- kabı bal, 2 kuzu eti, 20 turuppa- ekmeği, 1 ŞĀTU ölçüsü ince kılçıksız buğday unu. Bütün bunları kalın ekmeğin üzerine koyarım.” Metnin devam eden kısmında hamurdan diller kaba konularak üzerine yağ ve bal dökülmüştür. (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Vs. I 29-32):⁹⁸ “*Dillerin olduğu 1 kurtali- kabına yağ (ve) balı döker. Sonra şöyle söyler: İşte bunlar Zi'nin yaptığı kötü ve büyüdü diller, işte, onları balın içine koyduk. Şimdi memnun ol, ey Kan, Fırtına ve Güneş Tanrısı!*” Metnin ilerleyen kısmında (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Vs. II 69-71) Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nı yatıştırmak için kullanılan malzemeler arasına yine bal eklenmiştir. Ritüelin ilk kısımlarında görülen yağ ile bal karışımı, tanrıların yemesi için tekrar taşın üzerine konularak sunulmuştur (CTH 443: KBo 15.10+KBo 20.42 Rs. III 47-50).⁹⁹ Kültürel kirlilikten arınma amacı taşıyan Kumanni rahibi Papanikri'nin doğum ritüelinde ise kadını kültürel kirlilikten arındırmak ve bal ile olumsuzlukları dönüştürmek amaçlanmıştır (CTH 476: KBo 5.1 Vs. I 54):¹⁰⁰ “... 2 GAL kabı¹⁰¹ susam yağı, 2 GAL kabı bal, 40 (adet) ekmeğ...” Ritüelin dördüncü gününde ise yukarıdaki örnekte dillerin balla kaplandığı gibi, bu örnekte de ekmeğler ve hayvan figürinleri bal ile kaplanmaktadır (CTH 476: KBo 5.1 Vs. II 38-40):¹⁰² “... Kilden yapılmış 7 at, kilden yapılmış 7 sığır, kilden yapılmış 7 kuş, 7 pulluriya- kabı ve bal ile doldurulmuş ve üzeri incir ağacıyla kapatılmıştır...” Gece Tanrısı'nın rahibi Walkui'nin ritüelinde ise kişinin *urura-* bitkisi veya domuz eti ile temasıyla oluşan kirliliği arındırmak için benzer bir aktarım yapılmış ve bal sunular arasına girmiştir (CTH 496: KBo 32.176 Rs. 7-8, 15-

Mythen im Reich der Hethiter, Vol. 1, Vegetationsmythen und Pflanzenmagie, (Hamburg: Merlin Verlag, 1977), 192.

⁹⁷ GiŠ/GI/DUG *kurtal-/kutalli-*; örgü işi bir kap, sepet, çit, küfe, sandık için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 300.

⁹⁸ Szabó, *Ein hethitisches Entsühnungsritual*, 16-17.

⁹⁹ Torri, *La Similitudine Nella*, 97; Birgit Christiansen, “Ein Entsühnungsritual für Tutḫaliya und Nikkalmati? Betrachtungen zur Entstehungsgeschichte von KBo 15.10+”, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia içinde*, ed. A. Archi ve R. Francia, (Roma:2007), 105.

¹⁰⁰ Ferdinand Sommer ve Hans Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana. (KBo V 1 = Bo 2001). Texte, Übersetzungsversuch, Erläuterungen*, (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche, 1924), 4-5.

¹⁰¹ GAL; çeşitli madenlerden yapılan ve çeşitli içeceklerin konulduğu kadeh şekilli kap için bkz. Yaşar Coşkun, “Libasyonla İlgili “şipant-“ ve “eku-“ Terimleri Üzerine Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 97.

¹⁰² Sommer ve Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Pāpanikri*, 8-9; Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, 290, 299.

16):¹⁰³ “İşte (yapılması gereken) [sun]u: 2 balık, 5 ince ekmek, yağ, bal. Bunlar [yanan] 1 DİLİM.[GAL] kabına dökülür.” 15-16: “... ve onları yağ (ve) balla doldururum. DİLİM.GAL kabına koyup ateşe koyarım, arkasına yağ ve bal dökerim.” Buraya kadar görülen dört arındırma ritüel örneğinin ortak noktası; balın hem gıda olarak sunulması hem de aktarımın yapıldığı figürinlerin bal ile kaplanması olmuştur. Bu uygulamalara ek olarak, arınma amacıyla yapılan ritüellerde balın çeşitli karışımlara eklendiği de görülmektedir.

Örneğin tapınak kölesi Kuwatalla'nın *dupaduparša-* ritüelinde, lanetleri etkisiz hale getirmek, kötülükleri bir kutsamaya dönüştürmek için bal, şarap ve susam yağından bir karışım hazırlanmıştır.¹⁰⁴ Karışım aşaması şu şekilde aktarılmaktadır (CTH 759: KUB 9.6 Vs. I 6-8, 17-18):¹⁰⁵ “Sonra büyücü kadın şarap, bal ve susam yağını karıştırır ve onu (karışımı) 1 bardağa (^{DUG}GAL.GIR₄) döker.” 17-18: “Sağ eliyle bardağın (^{DUG}GAL.GIR₄) içindeki şarabı, susam yağını ve balı, karışımı konsantreye yönlendiren 2 kaba (^{GIŠ}PISĀN^{MES}) döker.” Hazırlanan ballı karışım sonrasında aromatik macuna eklenmiş ve büyücü kadın Luwice sözler söylemiştir. Güneş Tanrısı'nı öfkeliendiren lanetler, beddualar ve yalan yere edilen yeminlerin bal gibi tatlı olması, yağlı bir su gibi akıp gitmesi istenerek, şarap, bal ve yağ karışımıyla dönüştürülüp etkisiz hale getirilmiştir.¹⁰⁶ Böylece bal ve yağ ile arınma sağlanmış ve bal ile yağın sembolize ettiği iyileşme yani refah tesis edilmiştir.¹⁰⁷ Metnin ilerleyen kısmında Kuwatalla, Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Hebat'ın ağızlarını yağ ve bal ile yıkamış ve böylece lanetler ballı sözlere dönüşmüştür (CTH 759: KUB 9.6 Vs. II 5-11, 26-2).¹⁰⁸ Aynı zamanda sadece insanların değil tanrıların da ağızları bal ve yağ karışımıyla arındırılmıştır. Başka bir arınma ritüelinde de yine arınma amacıyla bal, yağ ve sedir reçinesi, şarabın içine damlatılarak tanrılara sunulmaktadır (CTH 491: KUB 15.42 Vs. II 23-25):¹⁰⁹ “Sonra 1 kadeh şarap alır. kankati- bitkilerine sedir reçinesi, bal, zeytinyağı ve ince yağ konur, her şeyden) biraz alır ve onu şarap kadehine damlatır.” Sonrasında tapınakların, evlerin, ağızların, tanrıların ve kurban sahibinin, lanet, kan, gözyaşı gibi eylemlerden temiz olması için dua edilmiştir. *azuri-* ritüelinde ise bal, pek çok yiyeceklerle listelenmekte ve metnin ikinci

¹⁰³ Mouton, *Rêves hittites*, 166-168.

¹⁰⁴ Haas, *Materia Magica*, 105-106, 252, 501.

¹⁰⁵ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 56-57.

¹⁰⁶ Haas, *Materia Magica*, 106; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 227.

¹⁰⁷ Manfred Hutter, “Aspects of Luwian Religion”, *The Luwians* içinde, ed. H. Craig Melchert, (Leiden 2003), 263; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 55, 68.

¹⁰⁸ Starke, *Die keilschrift-luwischen*, 113; Haas, *Materia Magica*, 261.

¹⁰⁹ Haas, *Materia Magica*, 333; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 349.

kolonunda bir karışım içinde tanrılara serpilmiştir (CTH 491: KUB 43.58 + 1251/u Vs. II 34-38):¹¹⁰ “*Sonra 1 ^{DUG}GAL kadehi şarap alır (ve) içine [g]angati- (bitki) yerleştirir. Biraz sedir ağacı reçinesi, bitki yağı, bal ve ince yağ alır ve onu şarap kadehine (^{DUG}GAL) damlatır. Sonra gangati-bitkisiyle şarabı tanruların üzerine 9 kez serper.*” Metnin devamında yukarıdaki metne paralel şekilde ağızların ve bedenlerin temiz olmasını dilenmiştir. Benzer olan bu iki ritüelde kişiyi kötülüklerden, lanetlerden, kanlı eylemlerden arındırmak ve dönüştürmek için bir nevi lanet emici olarak şarap, yağ ve reçinenin yanında bal kullanılmıştır.¹¹¹ Kişiyi arındırmayı amaçlayan ağız yıkama ritüelinde ise kullanılan temizleme suyunun gücünü arttırmak için bal da kullanılmıştır.¹¹² İlgili kısım şöyledir (CTH 777: IBoT 2.39 Vs. 53-54):¹¹³ “*Sedir ağacı, bal, susam yağı ve ince yağ alıp 1 ölçü kabıyla (^{DUG}NAMMANTU) suya damlatır.*” Metnin arka yüzünde bal, yağlar ve güzel kokulu materyallerle birlikte yakılmaktadır (CTH 777: IBoT 2.39 Rs. 25-26):¹¹⁴ “*Ama ekmek parçalarını birer birer (ocağa) getirir. Üzerine de yaprakları(?) döker. Ayrıca bal, susam yağı, ince yağ (ve) [tereyağı] döker ve onun üzerine güzel kokulu her şeyi döker.*” Maštigga’nın aile bireylerini barıştırmak ve lanetleri tersine çevirmek için yaptığı büyü ritüelinde de bal, diğer yiyeceklerle birlikte yakılmaktadır (CTH 404: KUB 32.115+KUB 34.84+IBoT 2.111+KBo 39.8 Rs. III 29-33):¹¹⁵ “*Ancak daha sonra 7 hupuwai- kabı alır ve şarap, zeytinyağı (ve) bal ile onları doldurur; içine incirleri, kuru üzümüleri, sinir liflerini, tuzu (ve) içyağını koyar. Sonra ‘büyücü kadın’ kapları arka arkaya ocağa boşaltır, ama sonra kapları birbiri ardına kırar.*” Böylece lanetleri temsil eden kaplar bal ve diğer malzemelerle doldurulmuş, bu malzemelere lanetler aktarılmış, ateşe atılarak yok edilmiş ve böylece Güneş Tanrısı’nın kötü dilleri etkisiz hale getirilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda bal, tanrılara yiyecek sunusu olarak da hizmet etmiştir.¹¹⁶ Bir prensin kötü dillerden, iftiradan arınması için Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Koruyucu Tanrıya yöneltilen Ambazzi ritüelinde ise bal, yağ ve buğdayla birlikte yakılarak kullanılmıştır (CTH

¹¹⁰ Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, 336, 345-346; Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 281.

¹¹¹ Haas, *Materia Magica*, 280.

¹¹² Haas, *Materia Magica*, 500.

¹¹³ Volkert Haas, *Die Serien itkaḫi und itkalzi des AZU-Priesters. Rituale für Tašmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*, (Roma: Multigrafica, 1984), 45.

¹¹⁴ Haas, *Die Serien itkaḫi und itkalzi*, 47.

¹¹⁵ Rost, “Ein hethitisches Ritual”, 360-361; Miller, *Studies in the Origins*, 88-89.

¹¹⁶ Mouton, Yakubovich, *Luwili*, II, 364; Haas, *Materia Magica*, 230-231.

429: KBo 10.37 III 52-53):¹¹⁷ “Y[a]prakların önüne köz sa[çarlar], y[ağ], buğday (ve) bal yakarlar ve şarap libasy[onu] yaparlar.” Arınma amacı taşıyan bu örneklerde bal, arınma karışımının temel maddesi olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda ballı karışım ile tanrı ağızları silinmiş, tanrılara serpilmiş ve bal çeşitli gıdalarla birlikte yakılmıştır.

Buraya kadar olan örneklerde bal, kişinin ve tanrıların arınma ritüellerinde farklı roller üstlenmiştir. Ancak ev ve şehir gibi mekanların arındırılmasında, bal kullanımının görüldüğü örnekler de mevcuttur. Örneğin bir evin kandan, kültürel kirlilikten, günahtan ve yalan yere yeminden arındırılması için yer altı Tanrılarına yöneltilen büyü ritüelinde bal, tanrı figürinlerini yapmak için kullanılmaktadır (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Vs. II 15-19):¹¹⁸ “[ve] nehir kıyısındaki kile yağ (ile) balı katar. (Bununla) bu tanrıları şekillendirir: Kahin Aduntarri, Rüya Yorumcusu Zulki, İrpitiğa, Nara, Namşara, Minki, Amunki, Api.” Metnin bu kısmında bal, yağ ve balçıkla karıştırılırken metnin ilerleyen kısmında Kan Tanrısı’nı şekillendirmek için oluşturulan karışımda balın yanına pek çok maden eklenmektedir (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Vs. II 70-73):¹¹⁹ “Gümüşü, altını, demiri, kalayı, taşı, yağı, balı, pişmiş topraktan aletleri, hasır aletleri, evin çamurunu (ve) avlunun çamurunu karıştırır. Ve onu Kan Tanrısı’nın heykelciği haline getirir.” Metnin devamında, çeşitli kurbanlar sunulduktan sonra tanrı figürlerinin önünde çukur kazılarak, bal, yağ ve çeşitli içecekler çukurun içine sunulmaktadır (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Rs. III 13-14):¹²⁰ “Anunnaki Tanrıları’nın ön tarafında bıçakla 1 oyuk kazar ve oyuğun içine yağı, balı, şarabı, walhi- içkisini, marnuwan- içkisini döker.” Sonraki kısımda ise bal, yağ ve ekmele kızartılarak Annunaki Tanrıları’na “sizin haracınız hazırlandı” denilerek sunulmuştur (CTH 446: KUB 7.41+KBo 10.45+KUB 41.8+KUB 12.56 Rs.

¹¹⁷ Hripsime S. Haroutunian, “The Hittite Ritual against a Curse (CTH 429)”, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.* içinde, ed. G. Beckman, R. Beal ve G. McMahon, (Winona Lake: 2003), 156, 161.

¹¹⁸ Heinrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, *ZA* 54, (1961): 122-123; Billie J. Collins, “Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities (1.68)”, *The Context of Scripture 2* içinde, ed. William W. Hallo, (Leiden: 2003), 169; Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze Diğer Ritüeller*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013), 383, 398.

¹¹⁹ Otten, “Eine Beschwörung”, 126-127; Szabó, *Ein hethitisches Entsühnungsritual*, 91; Collins, “Purifying a House”, 170; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban*, 386, 401.

¹²⁰ Otten, “Eine Beschwörung”, 130-131; Collins, “Purifying a House”, 170; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban*, 387, 402.

IV 48-51).¹²¹ Tanrı figürlerinin yapımında kullanılan yağ ve bal bu ritüelde, yer altı dünyasından Tanrıları çağdırmaya hizmet etmiştir.¹²² Bir evdeki kirliliğe karşı yapılan Puriyanni'nin arınma ritüelinde ise bal, ekipman listesinde yer almış ve dua esnasında Fırtına Tanrısı ile evin tanrılarına sunulmuştur (CTH 758.1: KUB 35.54 5-7):¹²³ “[... biraz ince yağ, meyveler, her şey]den az miktarda, [bal, 2 küçük somun] peynirli ekmek, [...].” Aynı ekipman listesi Puriyanni'nin başka ev arındırma listesinde de görülmektedir (CTH 758: KUB 7.14+KBo 19.2+KUB 35.52+KUB 35.53+VS NF 12.60 Vs. I 10-11):¹²⁴ “[...] biraz ince yağ, meyveler, her şeyden [az miktarda], bal, 2 küçük somun peynirli ekmek.” Puriyanni'nin ev arındırma ritüellerinde bal ile ilgili sıra aynı şekilde tekrar edilmiştir.¹²⁵ Bir şehrin arınması için yapılan Iriya ritüelinde ise madeni eşyaların yanında bal, yağ ve ekmek, tanrılara sunulmak üzere ritüel listesinde yer almıştır (CTH 400: KUB 30.35 Vs. I 4-5 + KUB 39.102 Vs. I 4-5):¹²⁶ “Bronz 1 çapa, bronz 1 kürek, bronz 1 şatta-¹²⁷, yağ, bal, ince ekmekler.” İçinde balın da bulunduğu tüm bu kurban sunularına karşılık, yer altı Tanrılarının kötülükleri/kirlilikleri alıp karanlık yer altı dünyasına götürmeleri beklenmiştir.

Yapı Ritüellerinde Bal

Farklı bir ritüel türü olan ve yeni bir yapının/sarayın inşaatı ile ocak yapımı bittikten sonra yapılan bir ritüelde ise bal, tanrılaştırılan ocağa sunulmuştur. Kraliyet ailesi bu ritüelde ocağın etrafında toplanarak Ocak Tanrısı'na kurbanlar sunmuştur.¹²⁸ Metnin ilgili kısmı şöyledir (CTH 414: KUB 39.1 IV 4-8):¹²⁹ “Saraydan şunları alırlar; 1 wakşur- kabı ince beyaz yağ, 1 wakşur- kabı bal, 1 peynir, 1 lor, beyaz yün, siyah yün, 1 ölçü

¹²¹ Otten, “Eine Beschwörung”, 140-141; Collins, “Purifying a House”, 171; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban*, 393-407.

¹²² Haas, *Magie und Mythen*, 501.

¹²³ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 4-5.

¹²⁴ Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, II, 18-19.

¹²⁵ CTH 758: IBoT III 96 Vs. I 10' Bkz. Mouton ve Yakubovich, *Luwili*, I, 32-33.

¹²⁶ Rita Francia, “Montagne grandi (e) piccole, (sapete) perchè sono venuto? (in margine a due recitativi del Rituale di Iriya CTH 400-401)”, *Or NS* 73 (2004): 394.

¹²⁷ (GİŞ)şatta-; arazi işlemeye yarayan bir alet; kürek?, bel?, çapa?, kova? İçin bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 470.

¹²⁸ Hatice Gonnet, “Les espaces hittites du sacrifice, leur aménagement et leur utilisation”, *Sedat Alp'a Armağan* içinde, ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem ve A. Süel, (Ankara: 1992), 207. Ayrıca bkz. Benjamin Schwartz, “A Hittite Ritual Text (KUB 29,1 = 1780/c)”, *Or NS* 16, (1947): 23.

¹²⁹ Torri, *La Similitudine Nella*, 87-88; Schwartz, “A Hittite Ritual Text”, 36-37.

kurutulmuş lor(?), 1 ölçü tohum, susam, üzüm, lieti- meyvesi, şuwaitar-meyvesi, 1 öküz derisi (ve) tuz. Sonra bütün bunlar ocağın içine hazırlanır.” Benzer şekilde bal ile tuz CTH 470: KBo 22.256 r.Kol. 10-12¹³⁰ numaralı ritüel parçasında da ocağa atılmaktadır. Ocak Tanrısı’na sunulan ve içinde balın da bulunduğu bu sunular, bir tür ikna kurbanı olarak rol oynamıştır.¹³¹ Bu örneklerle benzer şekilde bir bayram ritüelinde de ocağa bal atılmaktadır (KUB 45.22 Rs. IV 10-12):¹³² “*Her biri avuç dolusu 3 somun ekmeği kırıp ocağa atar; ayrıca ocağa bal, yağ, meyve (ve) tuz da atar*”. Ritüellerde ocak, biri içeride (yukarıda), diğeri yanında olmak üzere iki kurban almıştır. Ocağın üzerine konulan adak ilahi dünyaya yöneliktir ve dumanla iletilmiştir. Oysa ocağın yanına konulan adak, Ocak Tanrısı’nın kendisine yönelik olmuştur.¹³³ Başka bir yapı ritüeli olan tapınak yapım ritüelinde ise bal, kutsal yapının temellerine diğer sunularla birlikte dökülmektedir (CTH 415: KBo 15.24+KBo 13.114 Vs. II 52-55):¹³⁴ “*4 bronz heykelciğin ve bronz ineğin her birinin altında bronz 1’er kapak bulunmaktadır. Sonra kapakların her yerine biraz ince yağ, tereyağı, susam yağı, bal (ve) tuz döker.*” Burada temel direklerinin altına dökülen sunular, ilerleyen kısımda temellere dökülmektedir (CTH 415: KBo 15.24+KBo 13.114 II 63-65):¹³⁵ “*Daha sonra tahıl tohumları, tüm bahçe meyvelerinin tohumları, ince yağ, tereyağı, susam yağı, bal, tuz, malt, bira sırası, gümüş, altın, taşlar ve cam hamuru ile tüm temelleri doldururlar.*” Aynı metnin başka bir bölümünde ise bal, tanrıların beslenmesi için kurulan masanın¹³⁶ önünde içkilerle birlikte sunulmaktadır (CTH 415: KBo 13.114 II 28-29):¹³⁷ “*Masanın önünde ^DEa için 3 kez şarap, bira, bal ve marnuwan- içkisi libasyonu yapar.*” Yapı ritüellerinde kullanılan pek çok maddenin yanında bal, yağ ve tereyağı, binanın temelini oluşturmuş ve böylece binanın dayanıklılığı ile bina sakinlerinin refahı ve bunların evde her zaman bulunması amaçlanmıştır.¹³⁸

¹³⁰ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008), 245-246. Ayrıca bkz. Haas, *Materia Magica*, 105, 501.

¹³¹ Haas, *Materia Magica*, 227, 500.

¹³² Haas ve Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŞU.GI, 407. Metnin CTH numarası mevcut değildir.

¹³³ Gonnet, “Les espaces hittites du sacrifice”, 207; Schwartz, “A Hittite Ritual Text”, 23.

¹³⁴ Nilüfer Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, (Heidelberg: Carl Winter, 1987), 66-67.

¹³⁵ Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus*, 68-69.

¹³⁶ Gonnet, “Les espaces hittites du sacrifice”, 204-205.

¹³⁷ Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus*, 70-71.

¹³⁸ Haas, *Materia Magica*, 183, 185.

Ölü Ritüellerinde Bal

Kral veya kraliçenin ölümü, Hititler tarafından “tanrı olmak” (DINGIR^{LIM}-i^š)¹³⁹ deyiimiyle açıklanmıştır. Cenaze törenleri (*šalliš waštaiš*-) kural olarak yalnızca krallar, kraliçeler, prensler ve prensesler için gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁰ Bal ise bir kraliyet üyesinin cenaze töreninde ölen kişinin ruhuyla uzlaşmayı/yatıştırmayı sağlamak için kullanılmıştır¹⁴¹ (CTH 450: KUB 39.12 Rs. 11-14):¹⁴² “[...] Ayrıca aynı şekilde 1/2 avuç dolusu 3 yağlı ekmek, 1 tarna- kabı¹⁴³ bal [...] [... s]ağ but; ve bunu asker ekmeğinin üzerine düzgün bir şekilde ko[yarlar ...] [...] üstünü kapatırlar ve onu taş eve ta[şırırlar ...] [...] iç odaya [kemikleri koyarlar...]” Metnin devamında kurban çukuruna bal sunusu yapıldığı görülmektedir (CTH 450: KUB 39.12 Rs. 15-17):¹⁴⁴ “ Jx yeri kazarlar ve 1 hutnikki- kabı¹⁴⁵ ile[Jx hutnikki-kabına ba[l] dökerler[...] tuttukları vekil figürü yatıştırmak için [...]” Yeri kazmakla açılan kurban çukurunun ölülerin ruhuyla bağlantılı olması¹⁴⁶ ve bu çukura bal dökülmesi dikkate değerdir. Çünkü kraliyet cenaze törenlerinde yapılan sunular, tanrı olduğu düşünülen ruha yapılmaktadır. Aynı zamanda cenaze törenlerinde ölülere yemesi için ekmek ve etin yanında bal da sunulmuştur.¹⁴⁷ Fakat cenaze ritüellerinde veya ölüye yönelik ritüellerde bal kullanılmasına karşın, ölmüş kral ve kraliçelere yönelik Hitit kurban listelerindeki sunular arasında bal yer almamıştır.¹⁴⁸

Kurkanzalı adam Zelliya'nın hastalanıp ölen ve kraliyet ailesinden olmayan¹⁴⁹ bir kişi için yaptığı ritüel listesinde ise bir kap bal ibaresi okunmaktadır (CTH 783: KUB 30.26 Vs. I 6-7):¹⁵⁰ “1 beyaz başörtüsü, 1 şekel gümüş, 1 şekel altın, 2 bronz bıçak [...], 2 bronz GAL kabı, 1

¹³⁹ Friedrich, *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch*, 111.

¹⁴⁰ Chiara Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung im hethitischen Anatolien Vorstellungen, Rituale und Institutionen*, (Heidelberg: Universitatverlag, 2021), 398.

¹⁴¹ Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, 38.

¹⁴² Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 395-398.

¹⁴³ tarna-; kafa taşı ve ona benzeyen bir ölçü kabı için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 523.

¹⁴⁴ Heinrich Otten, *Hethitische Totenrituale*, (Berlin: Akademie Verlag, 1958), 70-71; Kassian, Korolëv ve Sidel'tsev, *Hittite Funerary Rituals*, 280.

¹⁴⁵ DUG^hhutnikki-; bir bal kabı, kavanoz için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 211.

¹⁴⁶ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 119.

¹⁴⁷ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 14.

¹⁴⁸ Bkz. Heinrich Otten, “Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte”, *MDOG* 83, (1951): 33-45.

¹⁴⁹ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 174.

¹⁵⁰ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 100-103; Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 171-173.

NAMMANTUM kabı yağ, 1 NAMMANTUM kabı bal [...].” Listede baldan sonra çeşitli yiyecekler sıralanmakta ve ölü ruha sunulduğu söylenmektedir. Anlaşılan göre, bal ve diğer yiyecekler ölü beden yakılmadan önce son yemek olarak sunulmuştur. Ancak ölümlere sunulan kurbanların ihmal edilmesi¹⁵¹ halinde ya da ölümlerin ruhuyla temas kurulması gibi nedenlerle ölümlerin ruhları, yaşayanlara karşı öfke duymuştur. Bu öfke ise yaşayanların çeşitli olumsuzluklara maruz kalmasına sebep olmuştur.¹⁵² Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için ölümlere yönelik çeşitli ritüeller düzenlenmiş ve bal da bu ritüellerde kullanılmıştır. Hasarlı olmasına rağmen ölümlerin tehditkar ruhuna karşı yatıştırma amacı güden bir ritüel fragmanında bal şöyle yer almaktadır (CTH 470.1301: KUB 39.53 Rs. III 6-10):¹⁵³ “*nehrin küllerini alır ve...]* yağı, balı üstüne d[öker] [...] ve şöyle söyler: GI[DİM?]¹⁵⁴ [...] [*Buradasınız/kendiniz buradasınız [...]* [*içine*’ yağ, bal [...].” Balın bu metinde net olmayan kullanımı, öfkeli ruhları yatıştırma ritüelinde daha açıktır (CTH 449.3: KUB 39.57 Vs. I 10-13):¹⁵⁵ “... *Kurban beyi, boğayı ve onun yerine geçen figürü alır ve bunu yaparken de konuşur. Boğa ve onun yerine geçen figür kaldırılır; [...]* Sonra bunlar (*vücut parçaları*) tekrar yağ ve balla doldurulur ve onları Gökyüzünün Güneş Tanrısına verirler.” Bal kullanımının buradaki amacı, yağ ve bal ile ölü ruhunun çekilerek onun için hazırlanan figürü ele geçirmesidir.¹⁵⁶ Sonrası ise ölen kişiyle temas nedeniyle oluşan kirliliğin yağ ve bal ile arındığını belirtmek için Gökyüzünün Güneş Tanrısı’na sunulması ve onay alma çabasıdır.¹⁵⁷

Sonuç

Hitit inancına göre, insanların isteklerini elde etmesinin ilk adımı tanrıların ikna edilmesiydi. Tanrıları ikna etmek için de öncelikle onları memnun etmek gerekiyordu. Bu sebeple tanrı kültlerinde ve bayramlarda pek çok yiyeceğin yanında bal, tanrıların hoşuna giden bir yiyecek olarak

¹⁵¹ KUB XVI 16 Vs. 24-25 (CTH 570): “*Dammara kadınlarının tamamına gelince: Birinin oğlu ölürse, o zaman yalnızca onlar, ölümlerin (ruh) ekmeğini ve birasını tüketerek ölüye (ruha) karşı bir suç işlemiş olurlar.*” Bkz. Haas, *Materia Magica*, 136.

¹⁵² KUB XVIII 16 Vs. II 1-8 (CTH 582): Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 115-116, 208.

¹⁵³ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 118-119.

¹⁵⁴ GİDİM; ölü ruhu, ölü, hortlak, ölmüş atalar için bkz. nal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 129.

¹⁵⁵ Giulia Torri, *Lelwani. il culto di una dea ittita*, (Roma: Vicino Oriente, 1999), 47-48; Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 150-151.

¹⁵⁶ Cognetti, *Totenkult und Ahneverehrung*, 119.

¹⁵⁷ Torri, *Lelwani*, 49.

sunulmuştur. Ancak bal, bir gıda maddesi olarak sıradan bir besin olmasının ötesinde, insan ve tanrı arasındaki iletişim koridorunu tesis etmede önemli bir materyal olmuştur. Öncelikle balın çekici, cazip yönü öne çıkarılarak bir nevi teşvik unsuru olarak kullanılmıştır. Tanrıları, yer altından çıkartmak ve gökyüzünden getirmek için tercih edilmiştir. Sonrasında ise bal, tanrılara cazip bir dönüş yolu hazırlamıştır. Bu yol ile kişinin sorunlarını tanrıya iletebilmesi amaçlanmıştır. Eğer tanrı öfkeliyse bal ile önce onu yatıştırmak, sonrasında ise oluşan sorun konusunda tanrıyı ikna etmek için kullanılmıştır. Bu yüzden bal, tanrıları çağırmak ve tanrıların öfkelerini yatıştırmak için yapılan ritüel uygulamalarında, mutlaka olması gereken bir yiyecek olarak ortaya çıkmıştır. Bal, yapılan duanın kabulünü garanti altına almak için ya önceden sunulmuş ya da duanın kabul olması şartıyla sunulacağı belirtilmiştir. Tanrının öfkesinden kaynaklandığı düşünülen hastalıkların sağaltılmasında ise hastanın tanrıya hoş gösterilmesindeki benzeşim aracı olmuştur. Bal, kültürel kirliliğe sebep olan ve tanrıları öfkeliendiren davranışların telafisi için yapılan büyü ritüellerinde ise tanrılara giden yolda dikkat çekici bir unsur olarak kullanılmıştır. Bunlardan bazıları, yapılan figürinlerin etkisini arttırmak için harcına bal konulması, farklı figürlerin balla kaplanması ya da çeşitli şekillerde serpilerek/sürülerek kullanılması şeklinde karşımıza çıkmıştır. Böylece bal, kişi kusurunun sembolik halini örtterek izole etmiştir. Çeşitli örneklerde aktarım ögesi olarak görülen bal, sonrasında yakma kurbanı halinde de tüm olumsuzlukları hapsederek yok eden aracı olmuştur. Kişinin, evin, tapınağın, şehrin ve hatta tanrı kirliliğinin arındırılması için önemli bir ritüel malzemesi olarak kullanıldığı görülmüştür.

Teknik açıdan bakıldığında ise balın ve diğer yiyeceklerin kült uygulamaları için şehirlerden toplanması, listelerin oluşturulması ve günleri belli sunum törenlerinin olması da bir anlamda siyasi işleyişin içinde yer aldığını göstermektedir. Bal kelimesinin yer aldığı Hititçe çivi yazılı belgeler arasında en büyük çoğunluğu ise büyü ritüel metinlerinin oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu belgelerde en çok yağ ile birlikte sıralanan balın tatlı eşlikçileri taze ve kuru meyveler olmuştur. Bu sıralamada bal ve yağın sunumunda en çok *wakšur*- kabının kullanıldığı görülmüştür. Bu bilgilere ek olarak, balın sunulduğu belirli bir tanrı öne çıkmamıştır. Genelde farklı kurbanlar alan yer altı Tanrıları ve yeryüzü Tanrıları, bal sunusunda ayırt edilmemiştir. Buradaki amaç ise ortaktır; kötülöklere neden olan her türlü etmeni, tanrı ayırt etmeksizin onu memnun ederek, kötölük etmeninin olumlu dönüşümünü veya yok edilmesini sağlamaktır. Sonuç olarak ele aldığımız metinlerde balın merkezi bir rolden ziyade, tanrıların yönlendirilmesinde etkili bir aracı olarak rol oynadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Asan, Ali Naci. *Der Mythos vom erzürnten Gott. Gott Ein philologischer Beitrag zum religionshistorischen Verständnis des Telipinu-Mythos und verwandter Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014.
- Barsacchi, Francesco G. “KBo 20.64: A Hittite Invocation Ritual Mentioning the Thunder”, *AoF* 43/1-2, (2016): 1-16.
- Bawanypeck, Daliah. *Die Rituale der Auguren*. Heidelberg: Universitätsverlag, 2005.
- Beckman, Gary. “The Wrath of Telipinu (1.57)”, ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 1*, 151-153. Leiden 2003.
- Beckman, Gary. “The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia (CTH 719)”, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken und Walter Sommerfeld, *Gs Otten: Saeculum Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*. 15-30. Wiesbaden, 2015.
- Bowie, Angus. “The Ritual role of Honey in Ancient Egypt, Hatti and Greece”, *JHR* 31, (2020): 7-23.
- Boysan-Dietrich, Nilüfer. *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*. Heidelberg: Carl Winter, 1987.
- Christiansen, Birgit. “Ein Entsühnungsritual für Tuthaliya und Nikkalmati? Betrachtungen zur Entstehungsgeschichte von KBo 15.10+”, ed. A. Archi ve R. Francia, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*. 93-107. Roma, 2007.
- Cognetti, Chiara. *Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien-Vorstellungen, Rituale und Institutionen*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2021.
- Collins, Billie J. “Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities (1.68)”, ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 2*. 168-171. Leiden, 2003.
- Collins, Billie J. “Royal Co-option of a Popular Ritual: The Case of Hantitassu”, ed. P. Taracha, *Proceedings of the 8. International Congress of Hittitology*. 185-201. Warsaw, 2014.
- Coşkun, Yaşar. “Libasyonla İlgili “şipant-“ ve “eku-“ Terimleri Üzerine Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, 89-97.
- Coşkun, Yaşar. *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1979.
- CTH 698.IA: Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 14.142 (2021-12-31)
- Daddi, Franca Pecchioli. *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*. Roma: edizioni Dell'Ateneo, 1982.
- Daues, Alexandra – Rieken, Elisabeth. “Das Gebet der Gaššuliyawia: Struktur und Performanz”, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken und Walter

- Sommerfeld, Gs Otten: *Saeculum Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*. 31-49. Wiesbaden, 2015.
- Ehelolf, Hans. "Heth. *milit* = "Honig"", *OLZ* 36/1 (1933): 1-7.
- Erkut, Sedat. "Hititler'de Arı ve Bal", *ACTA TURCICA* 1/1 (2011): 36-39.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Foster, Benjamin R. "The Poem of the Righteous Sufferer (1.153)", ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 1*. 486-492. Leiden, 2003.
- Francia, Rita. "Montagne grandi (e) piccole, (sapete) perchè sono venuto? (in margine a due recitativi del Rituale di Iriya CTH 400-401)", *Or NS* 73 (2004): 390-408.
- Frayne, Douglas. "Ekallatum – Shamshi-Addu (2.110)", ed. William W. Hallo, *The Context of Scripture 2*. 259-260. Leiden, 2003.
- Friedrich, Johannes. *Die hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis*. Leiden: Brill, 1959.
- Friedrich, Johannes. *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe 1952-1966*. Heidelberg: Carl Winter, 1991.
- García Trabazo, J. V. *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*. Madrid: BCBO6, 2002.
- Goetze, Albrecht. "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", ed. James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 346-361. Princeton, 1969.
- Gonnet, Hatice. "Les espaces hittites du sacrifice, leur aménagement et leur utilisation", ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem ve A. Süel, *Sedat Alp'a Armağan*. 199-212. Ankara, 1992.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 20*. Dresden: Verlag der TU, 2004.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 58*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Gurney, Oliver R. *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: British Academy, 1977.
- Güterbock, Hans G. ve Harry A. Hoffner. *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University*. Vol. L-N. The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989.
- Haase, Richard. *Die Fragmente der Hethitischen Gesetze. Transkribiert und Nach Paragrafen Geordnet*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.

- Haas, Volkert. *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*. Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970.
- Haas, Volkert ve Wilhelm, Gernot. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*. Kevelaer: Blutzon&Bercker, 1974.
- Haas, Volkert. *Magie und Mythen im Reich der Hethiter, vol. 1, Vegetationsmythen und Pflanzenmagie*, Hamburg: Merlin Verlag, 1977.
- Haas, Volkert. "Leopard und Biene im Kulte "hethitischer" Göttinnen. Betrachtungen zu Kontinuität und Verbreitung altkleinasiatischer und nordsyrischer religiöser Vorstellungen", *UF* 13 (1981): 101-116.
- Haas, Volkert. *Die Serien itkaḫi und itkalzi des AZU-Priesters. Rituale für Tašmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*. Roma: Multigrafica, 1984.
- Haas, Volkert ve Wegner, Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen SAL-ŠU.GI, TEİL I: Die Texte*. Roma: Multigrafica Editrice, 1988.
- Haas, Volkert. *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Haas, Volkert. *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext*. Roma: CNR-Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 1998.
- Haas, Volkert. *Materia Magica et Medica Hethitica: Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Volumen I, Berlin: Walter de Gruyter, 2003.
- Haas, Volkert. "Ein jatro-magisches Ritual gegen einen Fluchzwang", ed. Y. Cohen, A. Gilan ve J. L. Miller, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. 178-182. Wiesbaden: 2010.
- Haroutunian, Hripsime S. "The Hittite Ritual against a Curse (CTH 429)", ed. G. Beckman, R. Beal ve G. McMahon, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.* 149-168. Winona Lake: 2003.
- Hoffner, Harry A. "An English-Hittite Glossary", *RHA* 25/80, (1967): 6-99.
- Hoffner, Harry A. "Second Millennium Antecedents to the Hebrew 'óḇ", *JBL* 86/4, (1967): 385-401.
- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society, 1974.
- Hoffner, Harry A. *The Laws of the Hittites. A Critical Edition*. Leiden: Brill, 1997.
- Hout, Theo P. J. van den. *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*. Leiden: Brill, 1998.
- Hutter, Manfred. "Aspects of Luwian Religion", ed. H. Craig Melchert, *The Luwians*. 211-280. Leiden, 2003.
- Imparati, Fiorella. *Hitit Yasaları*. Çev: E. Özbayoğlu, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992.
- Karasu, Cem. "nuntarrijašḫaš Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri" *Bellethen* LII/203 (1988): 407-428.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001.

- Kassian, A. S., Korolëv, A. ve Sidel'tsev, A. *Hittite Funerary Rituals, šalliš waštaiš*. Münster: Ugarit Verlag, 2002.
- Kronasser, Heinz. *Die Umsiedelung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*. Wien: Hermann Böhlau, 1963.
- Landsberger, B. *Die Fauna des alten Mesopotamien nach der 14. Tafel der serie HAR.RA=HUBULLU*, Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1934.
- Laroche, Emmanuel. "Le voeu de Puduḫepa", *RA* 43, (1949): 55-78.
- Laroche, Emmanuel. "Textes mythologiques hittites en transcription 1. Mythologie anatolienne", *RHA* 23/77, (1965): 61-178.
- Miller, Jared L. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.
- Monte, Giuseppe F. Del. "Il rituale di guarigione di Bappi (CTH 431)", *Or NS* 73 (2004): 337-347.
- Mouton, Alice. *Rêves hittites. Contributions à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*. Leiden: Brill, 2007.
- Mouton, Alice. "Sorcellerie hittite", *JCS* 62 (2010): 105-125.
- Mouton, Alice, Yakubovich, Ilya. *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758–763). Volume I: Edition and Commentary*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023.
- Mouton, Alice, Yakubovich, Ilya. *Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Šilalluḫi (CTH 758–763). Volume II: Discussion and Glossary*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2023.
- Murat, Leyla. "Ammihatna Rituelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Archivum Anatolicum* VI/2 (2003): 89-109.
- Neu, Erich. *Interpretation der Hethitischen Mediopassiven Verbalformen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.
- Otten, Heinrich. "Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte", *MDOG* 83, (1951): 33-45.
- Otten, Heinrich. *Hethitische Totenrituale*. Berlin: Akademie Verlag, 1958.
- Otten, Heinrich. "Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy", *ZA* 54 (1961): 114-157.
- Polvani, Anna Maria. "Contributo alla lessicografia ittita", *SEL* 12 (1995): 149-158.
- Reyhan, Esmâ. "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology", *TAD* XXVIII/45 (2009): 85-106.
- Reyhan, Esmâ. "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Akademik Bakış* 2/3 (2008): 227-242.
- Reyhan, Esmâ "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri", *TAD* 35/60 (2016): 1-38.
- Roos, Johan de. *Hittite Votive Texts*. Leiden: Nederlands Instituut, 2007.
- Rost, Liane. "Ein hethitisches Ritual gegen Familienzwist", *MIO* 1 (1953): 345-379.

- Schwartz, Benjamin. "A Hittite Ritual Text (KUB 29,1=1780/c)", *Or NS* 16 (1947): 23-55.
- Sevinç Erbaşı, Fatma. *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze Diğer Ritüeller*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.
- Singer, Itamar. *The Hittite KI.LAM Festival II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984.
- Singer, Itamar. *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*. Atlanta: ASOR, 1996.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002.
- Sir Gavaz, Özlem. *Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler Hitit Krallarının Kült Gezileri ve Tanrılar İçin Düzenledikleri Merasimler*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Sommer, Ferdinand ve Ehelolf, Hans. *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana. (KBo V 1 = Bo 2001). Texte, Übersetzungsversuch, Erläuterungen*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche, 1924.
- Součková, Jana. "Edikt von Tuḫaliya IV, zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik", ed. J. Klinger, E. Rieken ve C. Rüster, *Investigationes Anatolicae – Gedenkschrift für Erich Neu*. 279-300. Wiesbaden: Harrassowitz verlag, 2010.
- Starke, Frank. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.
- Starke, Frank. *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- Strauß, Rita. *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter, 2006.
- Süel, Aygül. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985.
- Szabó, Gabrielle. *Ein hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuḫaliya und Nikalmati*. Heidelberg: Carl Winter, 1971.
- Taracha, Piotr. *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuḫaliya (CTH 448.4) und verwandte Texte*. Leiden: Brill 2000.
- Torri, Giulia. *Lelwani. il culto di una dea ittita*. Roma: Vicino Oriente, 1999.
- Torri, Giulia. *La Similitudine Nella Magia Analogica İttita*. Roma: Herder, 2003.
- Ünal, Ahmet. *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Hurma against Troublesome Years*. Ankara: TTK Yayınları, 1996.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Wegner, Ilse. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil I: Texte für ISTAR-Sa(w)uska*. Roma: Bonsignori Editore, 1995
- Wegner, Ilse. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil II: Texte für Teššub, Hebat und weitere Gottheiten*. Roma: CNR, 2002.